॥ श्रीमन्न्यायसुधापरिमळप्रारंभः ॥

श्रीमद्धनुमद्भीममध्वांतर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवायनमः ॥ हरिॐ पूर्णागण्यगुणोदारमूर्तयेपुण्यकीर्तये । नमः
श्रीपतयेभक्तदत्तस्वानंदमूर्तये ॥१॥ पूर्णागण्यगुणोदारनित्यसुंदरमूर्तिने ॥ श्रीब्रह्मवींद्रपूर्वेड्यकीर्तिनेब्रह्मणेनमः ॥२॥ विश्वं
यस्यवशेसर्वमनिशंशंकरादिकं । तस्यवायोस्तृतीयांशमाश्रयेशमबाप्तये ॥ ३ ॥ सत्पद्मबंधवोयस्यगावोविश्वतमोनुदः । सस्या
त्तत्वप्रकाशायजयतीर्थरविर्मम ॥ ४ ॥ पदवाक्यप्रमाणज्ञोदुर्मतध्वांतभास्करः । व्यासतीर्थमुनींद्रोमेभूयाज्ज्ञानसमृद्धये
॥ ५॥ अस्मद्देशिकपादानांप्रणम्यचरणांबुजं । श्रीमन्न्यायसुधावाक्यव्याख्यांकुर्यांयथामति ॥ ६ ॥ आद्यपद्यंविवृण्वानोग्रंथा
दौनम्यत्वप्रयोजकविशिष्टत्वेष्टत्वाधिकृतत्वयुक्तदेवतानतिरूपंमंगलमाचरति ॥ श्रियंइति ॥ मूलेअशेषविशेषतोपीत्यनेनसं
कलय्यश्रीब्रह्माद्युत्तमत्वमुक्तं। तत्रसकलवाङ्मनसदेवतायाःदेव्याःग्रंथारंभेऽवश्यंवंद्यत्वद्योतनायश्रियःपत्यइतिविशिष्योक्तिः।
तदपिईश्वरोपसर्जनतयेतिज्ञापनायश्रियइतिपृथगुक्तिः । निखिलेतिनिर्दोषमितिचविशेषणद्वयस्यहेतुहेतुमद्भावेनयोजनाद्योत
नायनित्येत्याद्युक्तं प्रच्युतोऽशेषदोषैःसदापूर्तितइत्युक्तेःसर्वस्वातंत्र्यसर्वज्ञानसर्वशक्तिसर्वैश्वर्यादिगुणसत्त्वेपारतंत्र्याज्ञानादि
दोषाणामयोगात् । एतच्चब्रह्मपदेनगुणपूर्तिवन्निर्दोषत्वस्यापिलाभाय । तेननारायणशब्दस्यब्रह्मशब्दसमानार्थत्वसूचनेनब्रह्म
तंत्रेनारायणनतिःमूलेनयुक्तेतिशंकापरास्ता । यद्वालोकेगुणदोषयोरविनाभावदृष्टेरिहापिगुणित्वेदोषित्वापत्तिरित्यतःमितगु
णित्वेदोषित्वमत्रामितगुणित्वान्नदोषितेतिसूचनायैवमुक्तिः। देहस्यज्ञानादिगुणात्मकत्वेलोकेज्ञानादेरनित्यत्वाद्देहोपितथास्या
दितिशंकानिरासायनित्येतिगुणविशेषणं । तेनमूलेसदापदस्यनिखिलेत्यत्राप्यन्वयःसूचितः । निर्दोषमित्यत्रदोषपदंअशेषदो

१

षपरमितिज्ञापनायसकलावद्येत्युक्तिः । अस्योद्भवादिदमित्यत्रास्येतिपदंप्रमितसर्वपरंसदपिनेश्वरपरमितिज्ञापनायजगज्जन्मेत्यु
क्तं । अनेनास्यसमस्तस्योद्भवादिदमित्यन्वयःसूचितः । स्थेमास्थैर्यं रक्षेत्यर्थः । उक्तंहिश्रुतप्रकाशेपि । अखिलभुवनजन्मस्थे
मभंगादिलीलइतिभाष्यव्याख्यानावसरेस्थेमास्थितिरिति । स्थिरशब्दादिमनिच्प्रत्ययेप्रियस्थिरेत्यादिसूत्रेणस्थिरशब्दस्यस्था
देशेआद्गुणइतिगुणेचस्थेमेतिरूपं । यद्यपिवामनवृत्त्यादौमुग्धप्रौढस्थिरशब्दानांपृथ्वादिष्वपाठात्पृथ्वादिभ्यइमनिज्वेत्युक्तेम
निजप्राप्तेरिमनिजंतप्रयोगोऽसाधुरित्युक्तं । तथापिनैषधद्वादशसर्गस्थस्य यत्कस्यामपिभानुमान्नककुभिस्थेमानमालंबतइत्यस्य
व्याख्यानेवर्णदृढादिभ्यःष्यञ्चेतिसूत्रेचकारेणेमनिजःसमुच्चितत्वात्स्थिरशब्दस्यदृढादिषुपाठादिमनिजित्युक्तत्वात्साधुरेवायं
ध्येयः । यद्वातिष्ठतेरौणादिकेमनिचिगुणेरूपंस्थेमेति । स्थितिरित्यर्थः । उद्भवादिदमित्यनेनसृष्ट्याद्यष्टकग्रहणेपिवियदधिकर
णन्यायेनईशादन्यसर्वसंबंधित्वाज्जन्मादित्रयस्यैवात्रोक्तिः । नियतिरप्युपलक्ष्या। ईश्वरस्यजगज्जन्मादिनाफलंनास्तिचेदस्योद्भ
वादिदमित्ययुक्तं । प्रेक्षावतोनिष्फलेप्रवृत्त्ययोगात् । अस्तिचेन्निखिलपूर्णगुणेत्ययुक्तमित्यतःशीलेति । जन्मादिरचनास्वभावे
त्यर्थः । फलाभावेपिस्वभावोयंसृष्ट्यादिव्यापारः । यथाचैतत्तथानप्रयोजनाधिकरणेवक्ष्यामइतिभावः । अनेनसदास्योद्भवादि
दमित्यप्यन्वयःसूचितः। मूलेदेहमित्युक्तिर्नकेवलंज्ञानादिगुणसत्त्वाद्युपपत्त्यर्थंकिंत्वस्योद्भवादिदमित्युक्तस्रष्टृत्वाद्युपपत्त्यर्थंचे
तिसूचनायवपुषइत्युक्तिः । अन्यथापत्युरसामंजस्यादित्यधिकरणेसंबंधानुपपत्तेश्चेतिसूत्रेऽशरीरस्यजगताकर्तृकार्यभावरूपसंबं ॥ १ ॥
धानुपपत्तेरितिवक्ष्यमाणदोषापत्तेरितिभावः । सुवाक्यैरित्येतद्वेदवेदानुसारिसर्वपौरुषेयापौरुषेयपरमितिभावेनोक्तं । अशेषा

म्नायस्मृतीति आपाततोनोक्तगुणविशिष्टोहरिःप्रतीयतइत्यतउक्तं । हृदयेति । तात्पर्यप्रकाशितायेत्यर्थः । सदाप्रियतममि त्यस्यार्थःहरयइति । नित्येत्यादिविशेषणद्वयेनविशिष्टत्वं । अशेषेत्यधिकृतत्वं । हरत्यशेषक्लेशानितिहरयइत्यनेनेष्टत्वमुक्तंध्येयं । हरिंहरंतमनुयंतिदेवाइत्यादेः । यद्वामूलेतमेवेतिश्लोकेव्यासगुरोर्नारायणैक्यमुच्यते । प्रादुर्भूतोहरिर्व्यासइतिश्लोकेचहयैक्यं । तत्कथमित्यतस्तावेकएवेतिज्ञापनायमूलोक्तनारायणविशेषणान्येवोक्त्वाहरयइतिविशेष्यमुक्तं । वेदाक्षराणियावंतिपठितानिद्विजातिभिः । तावंतिहरिनामानीतिस्मृतिसूचनायहरिपदप्रयोगइत्येके । अनेनहरेर्नारायणानन्यत्वप्रतीत्याप्रादुर्भूतोहरिर्व्यासइतिव्यासस्यहर्यवतारत्वोक्तेर्नारायणानवतारत्वात्तमेवेतितदभेदोक्तिरयुक्तेतिशंकानवकाशइति । तमेवशास्त्रप्रभवमित्युपपत्त्यर्थमित्यन्ये । हरेर्नारायणविशेषणविशिष्टत्वोक्त्याहरिविशेषणानांकृत्यंमूलविशेषणकृत्यवद्बोध्यं । निखिलेत्यादिविशेषणत्रयेवेदादिरेवमानमितिज्ञापनायमूलक्रमोल्लंघनेनाशेषाम्नायेत्यस्यांतेनिवेशः । नित्येतिविशेषणेनपूर्वाध्यायद्वयस्याशेषेत्यादिविशेषणविशेष्याभ्यामुत्तरद्वयस्यार्थोक्तिः । नासिकास्तनयोर्ध्माधेटोरितिनिर्देशादल्पाच्तरमित्यस्यप्रायिकत्वाद्वाभ्यर्हितत्वाद्वाम्नायशब्दस्यपूर्वनिपातः ॥ १ ॥ प्रतिपाद्यंनत्वाद्वितीयपद्यस्थशास्त्रप्रभवत्वादिविवृण्वन्सूत्रकृतमभीष्टंयाचते ॥ [१२]येनेति । गोसंततिरित्यनेनभारतपुराणब्रह्मसूत्रादिग्रंथसमूहःकिरणसंततिश्चोच्यते । प्राबोधीत्यनेनवेदप्रभवत्वंवेदव्यंजकत्वमेवेतिदर्शितं । गोपदश्रुतिपदयोरुक्त्याशास्त्रपदेनपौरुषेयापौरुषेयग्रंथसंग्रहइतिसूचितं । यद्वागोसंततिर्ज्ञानसंततिरित्यादिध्येयं ॥ २ ॥ भाष्यकर्तारमभीष्टंप्रार्थयते ॥ [१४]ध्याप्तिरिति । तत्वविनिर्णयाय । इदमदोवान्यदेववातत्वज्ञानमितिसंशयविपर्ययानास्कंदित

निर्णीतप्रामाण्यकनिश्चयरूपतत्वज्ञानायेतिसाध्योक्तिः।प्रमाणमितिकरणेल्युट्। इतरकरणवदस्यप्रमातृप्रयोज्यत्वाभावेपिसर्वप्र
मितिकरणमनआदिशक्तिप्रबोधकतयाप्राधान्येनप्रमाहेतुत्वात् बृहत्तुलैरप्यतुलैरित्यादाविवातुलमनुपममित्यर्थः।शुद्धंनिर्दोषं।
पक्षवृत्तित्वंसपक्षेसत्त्वंविपक्षाद्व्यावृत्तिरबाधितविषयत्वंअसत्प्रतिपक्षत्वंचेतिअन्वयव्यतिरेकिणःपंचरूपाणीतितानिक्रमेणाह ॥
व्याप्तिरित्यादिना। निजेभक्तवर्गाख्ये। पक्षे। भक्तवर्गस्यविष्णूत्कर्षादिज्ञानंवातत्वज्ञानमद्वैतादिज्ञानंवातत्वज्ञानमितितत्वज्ञा
नगोचरसंदेहवत्त्वेनविष्णूत्कर्षादिज्ञानमेवतत्वज्ञानंनान्यदित्येवंतत्वनिर्णयरूपप्रमाणफलस्य तस्मिन्सिषाधयिषितत्वेनतस्यपक्ष
त्वात्। स्वमाहात्म्यस्यतत्रप्रकटितत्वेनतैरवगतमाहात्म्यत्वात्तत्रसान्निध्यविशेषाद्वानिजेनमहसातंव्याप्नोतीतिव्याप्तिपदेनपक्षेस
र्वत्रवृत्तिरुक्ता। व्यावृत्तंयद्विपक्षेभ्यःसपक्षेचकृतान्वयि। व्याप्यापक्षेवर्तमानमन्वयव्यतिरेकितादित्युक्तेः। सपक्षेहरौइदमदोवे
तिसंदेहानास्कंदितानुपचरिततत्वनिर्णयवति। स्थितिःनिष्ठा नतुतत्रव्याप्तिः। हरिविषयेकृत्स्नाविषयत्वात्। ईशादन्यत्रैवालो
चनेसर्वविषयकत्वादितिभावः। विपक्षतःउक्तरूपतत्वनिर्णयहीनायोग्यजनेभ्यः व्यावृत्तिःउपदेशादावप्रवृत्तिः। बाधितेनिषि
द्धेविषयेसक्तिःसंगोनैवास्तीतिअवधारणेप्रसिद्धिद्योतकोवावैशब्दःभ्रांतिशून्यइतिवार्थः। ऋजुज्ञानस्ययथार्थैकस्वभावत्वात्।
प्रतिपक्षयुक्तिःप्रतिवादियोगः। सनैवप्रतिभटशून्यइत्यर्थः। वेदभारतबौद्धादिग्रंथाःपक्षसपक्षविपक्षाइत्येके ॥ ३ ॥ देवींसर
स्वतींव्यासमितिशिष्टाचारशिक्षामनुसृत्यवायुपल्लीसन्निधिमर्थयते॥ भवतीति। एडमूकःवक्तुंश्रोतुमशक्तः जडोज्ञएडमूकस्तु
वक्तुंश्रोतुमशिक्षितइत्यमरोक्तेः। किम्वनीदृशइतिकैमुत्यार्थोपिशब्दः। वाग्मित्वभवनेप्राज्ञमौलित्वभवनेचहेतुःसकलवचनचे ॥ २ ॥

निर्णीतप्रामाण्यकनिश्चयरूपतत्वज्ञानायेतिसाध्योक्तिः। प्रमाणमितिकरणेल्युट्। इतरकरणवदस्यप्रमातृप्रयोज्यत्वाभावेपिसर्वप्र
मितिकरणमनआदिशक्तिप्रबोधकतयाप्राधान्येनप्रमाहेतुत्वात् बृहत्तुलैरप्यतुलैरित्यादाविवातुलमनुपममित्यर्थः। शुद्धंनिर्दोषं।
पक्षवृत्तित्वंसपक्षेसत्त्वंविपक्षाद्व्यावृत्तिरबाधितविषयत्वंअसत्प्रतिपक्षत्वंचेतिअन्वयव्यतिरेकिणःपंचरूपाणीतितानिक्रमेणाह ॥
व्याप्तिरित्यादिना। निजेभक्तवर्गाख्ये। पक्षे। भक्तवर्गस्यविष्णूत्कर्षादिज्ञानंवातत्वज्ञानमद्वैतादिज्ञानंवातत्वज्ञानमितितत्वज्ञा
नगोचरसंदेहवत्त्वेनविष्णूत्कर्षादिज्ञानमेवतत्वज्ञानंनान्यदित्येवंतत्वनिर्णयरूपप्रमाणफलस्य तस्मिन्सिषाधयिषितत्वेनतस्यपक्ष
त्वात्। स्वमाहात्म्यस्यतत्रप्रकटितत्वेनतैरवगतमाहात्म्यत्वात्तत्रसान्निध्यविशेषाद्वानिजेनमहसातंव्याप्नोतीतिव्याप्तिपदेनपक्षेस
र्वत्रवृत्तिरुक्ता। व्यावृत्तंयद्विपक्षेभ्यःसपक्षेचकृतान्वयि। व्याप्यापक्षेवर्तमानमन्वयव्यतिरेकितादित्युक्तेः। सपक्षेहरौइदमदोवे
तिसंदेहानास्कंदितानुपचरिततत्वनिर्णयवति। स्थितिःनिष्ठा नतुतत्रव्याप्तिः। हरिविषयेकृत्स्नाविषयत्वात्। ईशादन्यत्रैवालो
चनेसर्वविषयकत्वादितिभावः। विपक्षतःउक्तरूपतत्वनिर्णयहीनायोग्यजनेभ्यः व्यावृत्तिःउपदेशादावप्रवृत्तिः। बाधितेनिषि
द्धेविषयेसक्तिःसंगोनैवास्तीतिअवधारणेप्रसिद्धिद्योतकोवावैशब्दःभ्रांतिशून्यइतिवार्थः। ऋजुज्ञानस्ययथार्थैकस्वभावत्वात्।
प्रतिपक्षयुक्तिःप्रतिवादियोगः। सनैवप्रतिभटशून्यइत्यर्थः। वेदभारतबौद्धादिग्रंथाःपक्षसपक्षविपक्षाइत्येके ॥ ३ ॥ देवींसर
स्वतींव्यासमितिशिष्टाचारशिक्षामनुसृत्यवायुपत्नीसन्निधिमर्थयते॥ भवतीति। एडमूकःवक्तुंश्रोतुमशक्तः जडोज्ञएडमूकस्तु
वक्तुंश्रोतुमशिक्षितइत्यमरोक्तेः। किम्वनीदृशइतिकैमुत्यार्थोपिशब्दः। वाग्मित्वभवनेप्राज्ञमौलित्वभवनेचहेतुःसकलवचनंचे

तोदेवतेति ॥ ४ ॥ प्राचीनटीकाकारादभीष्टमाशास्ते ॥ [११७] **रमेति** । सन्न्यायरत्नावल्याःअनुव्याख्यानटीकाग्रंथस्यजन्मभूमिः जनकइत्यर्थः । अब्धिपक्षेवैराग्यंशौक्ल्यंध्येयं ॥ ५ ॥ स्वगुरून्नमति ॥ [११८] **पद्मेति** । शब्दमीमांसान्यायशास्त्रज्ञानित्यर्थः । उपतिष्ठेमनसापूजयामि । उपान्मंत्रकरणइतिसूत्रेउपाद्देवपूजासंगतिकरणमित्रकरणपथिष्विति वार्तिकेनपूजायामात्मनेपदं ॥ ६ ॥ स्वचिकीर्षितंव्यनक्ति ॥ **श्रीमदिति** । सन्मनोरूपसरस्यांसरोवरेभुविजातइत्यर्थः । तृतीयादिषुभाषितपुंस्कंपुंवद्गालवस्येतिपुंवद्भावः । अनुव्याख्यानाख्यकमलेचंचरीकतिचंचरीकवद्भ्रमरवदाचरति । इंदिंदिरभ्रमरषट्पदचंचरीकाइत्यादिशब्दरत्नाकरोक्तेः । इंदिंदिरश्चंचरीकइतिक्वाचित्कामरपाठःप्रक्षिप्तः । अनेककोशेष्वदर्शनात् । तद्व्याख्यातृभिरस्पृष्टत्वाच्च । अनेकधाव्याख्यातुंमनःप्रवर्ततइत्यर्थः । आचारार्थात्क्विबंताच्चंचरीकशब्दात्तिङ्प्रत्ययः ॥ ७ ॥ चंचरीकतीत्युक्त्याप्राप्तंस्वमहत्त्वंविनयेनभूषयितुंविनयप्रदर्शनंकरोति ॥ [११९] **नंशब्देति** । निगमचर्चासुवेदविचारेषु । क्वचिदपिचेन्नप्रौढिस्तर्हिकिंबलंव्याख्यानइत्यतआह । **परमिति** । अन्यद्बलमस्तीत्यर्थः । तत्किंगुरुकारुण्यसरणिंप्रपन्नाइतियत्तदेवबलं अतोमान्याइत्यन्वयः । एतेनाग्रेवक्ष्यमाणंसर्वंमूलाभिप्रेतमितिध्वनितं । किमपि साध्वसाधुवेत्यर्थः । विनयोक्तिरेवैषा । वस्तुतोमयिगुरुकारुण्यसरणिप्रतिपत्तिलब्धशब्दाब्ध्यवगाहादयोव्याख्यानप्रयोजकीभूताधर्माःसंतीतिस्वगतव्याख्योपयुक्तधर्मबाहुल्याभिप्रायेणबहुवचनोक्तिः । यद्वागाढाइत्यादेर्निषेधप्रतियोगितयाप्रपन्नाइत्यस्यमान्यत्वोपपादकतयोपात्तत्वेनमान्यत्वादेर्विधेयतयाचवयमित्येतदविशेषणत्वेनसविशेषणस्यतुनेतिनिषेधाप्रवृत्तेरस्मदोद्वयोश्चेत्येकस्मिन्नपिबहुवचनंध्येयं । श्लोकानांचवक्तव्यबहुत्वेपिग्रंथगौरवभयात्संक्षेपः । प्रतिवा

क्यंप्रतिपदमनेकाकूतगर्भिता । प्रतिभातिसुधाथापिग्रंथाल्पत्वायनोच्यते। भाष्यादिवैयर्थ्यशंकांनिराह ॥ [१।१]भगवतेत्यादिना।
[१।१३]असाध्विति।असमीचीनग्रंथाख्यांधतमसेनप्रतिबद्धतत्वज्ञानजननशक्तिकत्वेनाप्रणीतमिवेत्यर्थः । सूत्रकृतेःपूर्वंविद्यमानयोः
साधुजनमनोगतसंशयविपर्यययोरनपगमादितिभावः । यथाचार्याभिप्रायंसूत्रकाराभिप्रायमनतिक्रम्य । अस्यब्रह्ममीमांसाशा
स्त्रस्य ॥ [१।१२]अनुभाष्यमपीति। तत्कृत्यमन्वपिचेत्यादावग्रेव्यक्तं । ग्रंथादौनिबंधनेनप्रणामादिकंकृतमितितावदवगम्यते। अन्य
थातदयोगात् । तच्चेतरजनकृतमिवविघ्नविघाताद्यर्थमितिइदानीमेवकृतमितिचप्रतीयते। तत्प्रतीतिद्वयंनिरसितुंस्वयमित्याद्य
प्यंतंविशेषणद्वयं । प्रणामादिकंप्रणामस्तवनादिकं । [१।१३]अविगीतेति । अविप्रतिपन्नव्यासादिशिष्टानामाचारेणमन्वादिशि
ष्टानामाचारइत्येवमाचारपरंपरयातदनुमितश्रुत्यादिनाचावगतमित्यर्थः । श्रुत्यनुमानप्रकारश्चाग्रेतत्रतारेत्येतदवतारिकायांव्य
क्तः । द्वितीयांतविशेषणानांविशेष्यद्वाराक्रियान्वयोनसाक्षादितिवक्तुंवाक्यव्यवहिततयान्वयाप्रतीतेर्वानारायणमित्यपिविशे
षणमितिभ्रमनिरासायविशेष्यमितिसूचनायवाह । [१।१४]इत्यन्वयइति । कर्त्रनुक्तेर्न्यूनतामाशंक्यममेत्यस्यैवविपरिणामेनकर्तृत्व
भ्रमनिरासायवाह । उत्तमेति । अस्मद्युत्तमइतिसूत्रेऽस्मच्छब्देउपपदत्वेनश्रूयमाणेऽश्रूयमाणेवातदर्थविवक्षायामुत्तमपुरु
षोभवतीत्युक्त्यातदविनाभावादहमित्यस्येतिभावः । नन्वेतावंतिविशेषणानिव्यर्थानि । यदिविशेष्यस्तुत्यर्थानितथापिनकृत्यं
पश्यामइत्यतआह । [१।१६]प्रयोजनंचेति । प्रशंसैवेत्युक्तस्तवनंचतत्प्रीत्यर्थमितिभावः । नन्वेवंगुणपदेनसार्वज्ञसर्वस्वातंत्र्यादिगु
णोक्त्याऽज्ञानपारतंत्र्यादिदोषाभावलाभान्निर्दोषमितिपुनरुक्तं। जन्माद्यस्येतिसूत्रेणगुणसर्वस्वसिद्धये। ब्रह्मणोलक्षणंप्रोक्तमि

तिवक्ष्यमाणदिशाऽस्योद्भवादिदमित्युक्त्यैवगुणपूर्णतालाभान्निखिलपूर्णगुणेतिचपुनरुक्तं। उद्भवादिदमित्युक्त्यादेहस्यापिला भाद्देहमितिचपुनरुक्तमित्यतआह ॥ [११७] तंत्रार्थिकेति । अन्यथापिस्तुतिसंभवादेतैरेवविशेषणैःस्तुतौनकिंचिद्बीजमित्यतआह॥ अथवेति । आद्यचोद्यंनिरसितुमाह ॥ [११८] विशिष्यंतइति । व्यावर्त्यंतइत्यर्थः । [११९] यौवंतइति । विशिष्टत्वेष्टत्वाधिकृतत्वरूपा इतिभावः । द्वितीयचोद्यंनिराह ॥ तथेत्यादिना । पद्मेति । श्रीब्रह्मादेरित्यर्थः । [१२०] एतंदुभयमिति । वंद्यत्वप्रयोजकासा धारणधर्मवत्त्वंसर्वोत्तमत्वंचेत्येतदुभयमित्यर्थः । [१२१] निखिलेत्यादीति । विशेषणपंचकमित्यर्थः । तत्रविशेषणत्रयेणविशिष्टत्व मन्याभ्यामधिकृतत्वेष्टत्वेइतिवक्तुंवंद्यत्वप्रयोजकधर्मास्तावदाह ॥ त्रिविधाहीत्यादिनोपपद्यतइत्यंतेन । विशिष्टावंद्येत्येत द्व्यनक्ति ॥ नहीति । अधिकृतावंद्येत्येतद्व्यनक्ति ॥ [१२२] अधिकृताचेति । इष्टावंद्येत्येतद्व्यनक्ति ॥ वंदनमिति । इतिशब्दो हेत्वर्थः । इतिहेतोस्त्रिविधावंद्येतिपूर्वेणान्वयः । ततःकिमित्यतआह ॥ [१२३] तत्रेति । त्रेधावंद्यत्वेसतीतिवाविशेषणपंचकमध्य इतिवार्थः । एकब्दस्यसंख्यार्थत्वेनगुणविशेषणत्वेपूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलाःसमानाधिकरणेनेत्यनेनैकशब्दस्यप्रथमां तनिर्देशेनसमासविधानात्प्रथमानिर्दिष्टंसमासउपसर्जनमित्युपसर्जनसंज्ञायांउपसर्जनंपूर्वमितिपूर्वनिपातोनिखिलेत्यनेनविरोध श्चप्राप्नोतीत्यतआह ॥ [१२४] एकेशब्दइति । एकेमुख्यान्यकेवलाइत्युक्तेः । दोषैकदृक्पुरोभागीदीर्घसूत्रश्चिरक्रियइत्यमरेनियति कृतनियमरहितांह्लादैकमयीमितिकाव्यप्रकाशेचप्रयोगात्संख्यार्थस्यैवैकशब्दस्यपूर्वकालैकेतिसूत्रेनिर्देशोनकेवलार्थस्येतिनदोष इतिभावः । केवलार्थैकशब्दस्यगुणविशेषणत्वेलब्धार्थमाह ॥ तएवेति । निरादयःक्रांताद्यर्थेपंचम्येत्युक्तेराह ॥ [१२५] निष्क्रां

तोदोषेभ्यइति । पारतंत्र्यादिभ्यइत्युक्तयाकथंसर्वोत्तमत्वंनारायणस्येत्येतदंशोप्युपपादितोध्येयः । ईश्वरस्यजन्मलयाद्यभा
वोक्तिपरैः असंभवस्त्वित्याद्यधिकरणैरविरोधायवाव्याघातपरिहारायवाह ॥ [११३]**स्वव्यतिरिक्तेति** । एतेनापिसर्वोत्तमत्वमस्यो
पपादितंध्येयं ॥ [११६]**जन्माद्यष्टकमिति** । गुणव्यत्ययएतस्मिन्मायावत्त्वादधीशितुः । नपौर्वापर्यमिच्छंतिनद्यांभ्राम्यद्भ्रमेरि
वेतितृतीयस्कंधोक्त्यापौर्णमास्यमावास्यातिथ्योरिवजन्मस्थित्यादेरिदंप्राथम्याभावेपिलब्धजन्मनएवस्थितिलयादीतिजन्मन
आदित्वमुपेत्यजन्मादीत्युक्तं ॥ **यथासंभवमिति** । जन्मस्थितिलयनियमनानिसर्वस्य । ज्ञानाज्ञानबंधमोक्षान्ब्रह्मादिचेतन
स्य । तत्रापिमोक्षंसतामेवेत्येवंरूपेणेत्यर्थः । चतुर्थीसंप्रदानइतिचतुर्थ्याभाव्यं । कथमस्येतिषष्ठीत्यतआह ॥ **संबंधमात्रइति** । नतुसं
प्रदानत्वमप्यत्रविवक्ष्यतइतिमात्रपदार्थः । कर्मणायमभिप्रैतिससंप्रदानमितिसूत्रेअचोंत्यादिटीत्यादाविवलघुसंज्ञायाःकार्यत्वेपि
संप्रदानमितिगुरुसंज्ञाकरणमन्वर्थत्वविज्ञानार्थं । तेनबहुमानपूर्वस्वत्वत्यागेनपरस्वत्वापादनादिरूपदानंयत्रतत्रैवसंप्रदानसंज्ञान
त्वन्यत्ररजकस्यवस्त्रंददातीत्यादावितिवृत्त्यादावुक्तेरिहापिसंप्रदानसंज्ञाभावात्षष्ठीशेषइतिषष्ठ्येवेतिभावः । यद्वोद्भवादीतिप
दस्यनित्यसापेक्षत्वात्समासइत्युपेत्यकर्मत्वसंप्रदानत्वविशेषौदासीन्येनसंबंधसामान्याश्रयेणोद्भवादीत्यनेन तद्दमितिददातिना
वान्वयइतिभावेनाह ॥ **संबंधमात्रइति** । अथवास्येतिषष्ठीकर्तरिचेत् आदिपदोक्तपालनादिनानन्वयः । तस्यजगत्कर्मकत्वात् ।
कर्मणिचेदुद्भवादिनानन्वयः तस्यतत्कर्तृकत्वादतआह ॥ **संबंधमात्रइति** । ननुस्वव्यतिरिक्तप्रपंचस्येतिव्याख्यानयुक्ता । प्रकृ
तिजीवकालवेदादेर्नित्यस्यजन्माद्ययोगादित्यतआह ॥ **अशेषेति** । तथात्वेकोर्थइत्यतआह । [२१७]**वियदिति** । विशेषतइतितृ

तीयार्थैतसिरित्युपेत्यार्थमाह ॥ [२११] **अवांतरभेदसहितेति** । नवियदश्रुतेः । एतेनमातरिश्वाव्याख्यातः । ज्ञोतएवेत्येतेष्वधिक
रणेषुनित्यस्यापिपराधीनविशेषावाप्तिरूपजनिरुच्यते । प्रकृतेःजडस्यपरिणामः । तदभिमानिश्रियःसिसृक्षुत्वं । गगनस्यमूर्तसं
योगित्वं । मातरिश्वादिजीवस्यदेहयोगः । इंद्रियाणामुपचयइत्यादिरूपेणव्युत्पाद्याशेषविशेषसहितोयउद्भवः तथाजीवानां
प्रकृतैतावत्वंहीत्यत्रोक्तदिशाऽन्नादिदानेन।अन्येषांनित्यानामुत्तरकालसंबंधादिनास्थितिरित्यादि । तथासंहृतिरपिकार्यस्यजड
स्यध्वंसः । जीवानांदेहलयः । श्रियोत्यंतसामीप्यमित्यादि । तदादिदमित्यर्थः ॥ [२१२] **हेतुंसमुच्चयार्थइति** । नकेवलंविशिष्टत्वा
दधिकृतत्वादपिवंद्यमितिसमुच्चयार्थइत्यर्थः । अखिलैरित्युक्तावपितन्मध्येकिंचिदपिनान्यपरमितिद्योतनाययावदर्थकमप्यपि
पदमितिभावेनाह ॥ **अभिव्याप्तौवेति** । अतएवाह ॥ [२१३] **अखिलैरपीति** । पदवर्णस्वरादिरूपेणापिप्रतिपाद्यत्वमित्यभिप्रे
त्याभिव्याप्तौवेत्युक्तमित्यप्याहुः । तमप्प्रत्ययाखिलशब्दापिपदानांकृत्यंव्यनक्ति ॥ [२१४] **यदीत्यादिना** ॥ [२१५] **तस्येति** । धर्मादेः
प्राणादेश्चेत्यर्थः । अन्यार्थंतुजैमिनिरित्यादिनावक्ष्यमाणन्यायेननारायणप्रतीत्यंगत्वंज्ञेयं । एतावताधर्मादेरधिकृतत्वंननिरस्त
मितिवंद्यत्वंप्राप्तमतआह ॥ [२१६] **तथाविधमेवेति** । अनन्यार्थतयाखिलवेदादिवेद्यमेवेत्यर्थः ॥ **अखिलैरितिचोक्तमिति**
अखिलैरपीतिचोक्तमित्यभिव्याप्त्यर्थकमपिपदंचध्येयं । अन्यथाधर्मादेरखिलवेदाप्रतिपाद्यत्वेपितावाएताःसर्वाऋचइत्यत्रैतरे
यभाष्येसर्ववेदाभिधेयत्वंवायोरप्यस्तीत्युक्त्याप्राणस्याप्यखिलवेदप्रतिपाद्यत्वादखिलपदंतद्व्यावर्तकंनस्यात्तदर्थंचाभिव्याप्त्यर्थक
मपिपदंस्यात्।तस्मिन्सतितु पूर्वप्रसिद्धवर्जंतुशक्रांतादेवतामताइतिऋग्भाष्योक्तदिशामंत्रादिवद्वेत्यत्रोक्तन्यायेनचविष्णुसूक्तपु

रुषसूक्तलक्ष्मीसूक्ताद्यन्यत्रैवप्रतिपाद्यत्वाद्भवतिव्यावर्तकमखिलपदं ॥ [२।९]**पूर्ववदिति**।पूर्वत्रानयोर्यत्प्रयोजनमुक्तंतदत्रज्ञेयमिति
नार्थः । किंतुयथाअन्यार्थतयावेदैकदेशप्रतिपाद्यस्यधर्मादेःप्राणादेश्चाधिकृतत्ववारणायाप्यतममितितमप्प्रत्ययोखिलादिपदंच
प्रयुक्तं । तथात्रापिधर्मादेःप्राणादेश्चप्रियत्वमेवनतुप्रियतमत्वं।तदपिधर्मादेर्भगवत्प्रतिपत्त्यंगत्वदशायां। काम्यतादशायांतुप्रिय
त्वमपिनास्ति । प्राणादेर्भगवदंगत्वेनैवप्रियत्वंनतुस्वतः । तथाचतयोःकदाचित्प्रियत्वमात्रेपिनतयोर्नम्यत्वप्रयोजकेष्टत्वं ।अना
द्यनंतकालमतिशयेनानन्यार्थतयाप्रियत्वरूपनम्यत्वप्रयोजकमिष्टत्वंनारायणस्यैव । अतस्तस्यैवनतिरितिद्योतनायसदेतिप्रिय
तममितिचोक्तमितिव्याख्येयमित्यर्थः । ननुनम्यत्वप्रयोजकवैशिष्ट्यस्याधिकृतत्वादेरिवैकेनविशेषणेनाप्युक्तिसंभवाद्विशेषणत्र
योक्तिर्निर्बीजेत्यतआह ॥ **यद्वेति** । वैयर्थ्यनिरासायोक्तं विभवादिति । ऐश्वर्याधिक्यादित्यर्थः । अनेनाद्यपद्येन । स्वतइति
श्रीमुक्तयोर्व्युदासाय ॥ [२।१०]**अस्येत्यनेनेति** । अस्योद्भवादिदमित्यनेनेत्यर्थः ॥ **सदेत्यनेनेति** । सदाप्रियतमंममेत्यनेनेत्यर्थः ।
सदाममेतिपदयोर्लक्षणासंभवपरिहारःफलमित्याह ॥ [२।११]**तस्येति** । परमप्रेमयोग्यत्वस्येत्यर्थः । तर्हिममेत्येकमेवालमित्यतआह॥
अन्येषामिति । अन्येषांजीवानांज्ञानिनांभगवदपरोक्षानंतरंभगवतःपरमप्रेमयोग्यत्वमनुभवसिद्धं । ममत्वनाद्यनंतकालं ।
अतोयावद्द्रव्यभावीदंहरेर्लक्षणंनकदाचिदागतमितिद्योतनायसदेत्युक्तमित्यर्थः । प्रेमयोग्यत्वंचनिरुपाधिकेष्टत्वं । ननुविभवा
दनेकलक्षणोक्तावप्येवंरूपेणैवलक्षणानिवाच्यानीत्यत्रनबीजमस्तीत्यतःसर्वस्योपयोगमाह ॥ [२।१२]**अथवेत्यादिना** दुःखादिदोषरहि ॥ ५ ॥
तश्चेत्यंतेन । तमपोग्रेपृथक्कृत्यंवक्तुमाप्यमितिप्रतीकोक्तिः । वक्ष्यमाणप्रमाणेत्युक्तं । तद्व्यनक्ति ॥ [२।१५]**संकलेति** । आदिपदाज्जग

त्पालकत्वसंहर्तृत्वनियंतृत्वाद्यष्टौहेतवोग्राह्याः । उक्तंहिभागवतेकर्तृत्वात्सगुणंब्रह्मेति । वक्ष्यतिचभाष्यकारोप्यानंदमयनये । जन्माद्यस्येतिसूत्रेणगुणसर्वस्वसिद्धये । ब्रह्मणोलक्षणंप्रोक्तमितीतिभावः । नहिजगज्जन्मादिकर्तुर्दोषाःसंभवंतीतिजगत्कर्तृत्वादिनैवगुणसर्वस्ववन्निर्दोषतापिसिद्ध्यतीतिभावेनोक्तलक्षणइत्युक्तं । ननुजन्मादिहेतुत्वमेवाशरीरस्यायुक्तमितिवादिनंप्रतिकथंतत्साधनं । किंचजन्मादिहेतुत्वमेवजन्मादिसूत्रेलक्षणत्वेनप्रसिद्धमित्यतोस्त्विदमेवलक्षणं । एतदुपपादकत्वेननिखिलेत्यादिप्राप्तमितिभावेनाह ॥ **यद्वेति** ॥ [२।१६] **दुःखादिदोषेति** । करणवच्चेन्नभोगादिभ्यइत्यादिनासूत्रकृतैवपत्युरधिकरणेतथावक्ष्यमाणत्वादितिभावः ॥ **ज्ञानादिगुणाभावइति** । अंतवत्त्वमसर्वज्ञतावेतिवक्ष्यमाणसूत्रादितिभावः ॥ [२।१७] **तेस्यापीति** । विकरणत्वान्नेतिचेत्तदुक्तं । आहचतन्मात्रमित्यादिषुसूत्रेषुतथावक्ष्यमाणत्वादितिभावः । नन्वेवमस्तुविशेषणानामर्थवत्त्वं । यद्दिनारायणनतिरेवात्रयुक्तास्यात् । सैवायुक्ता । ब्रह्मतंत्रारंभेब्रह्मनतेरेवकार्यत्वादित्यतः । ओतत्ववाचीह्योंकारोवक्त्यसौतद्गुणोततां । सएवब्रह्मशब्दार्थोनारायणपदोदितइति । दोषारच्छिद्रशब्दानांपर्यायत्वंयतस्ततः । गुणानाराइतिज्ञेयास्तद्वान्नारायणःस्मृतः । ब्रह्मशब्दोपिहिगुणपूर्तिमेववदत्ययमितिचवक्ष्यमाणदिशागुणपूर्तिवाचिब्रह्मशब्दसमानार्थवाचित्वान्नारायणशब्दस्यतदर्थोब्रह्मैवातोब्रह्मतंत्रारंभेनारायणनतिर्युक्तेतिभावेनप्रयोजनांतरमाह ॥ [२।१८] **अर्थवेति** ॥ **सांकेतिकइति** । अस्माच्छब्दादयमर्थोबोद्धव्यइतीच्छयानियमितइत्यर्थः ॥ **विशिष्टगुणानपीति** । नकेवलंरूढःकिंतुनिखिलपूर्णगुणत्वनिर्दोषत्वादीनितरासाधारणान्गुणानप्याचष्टइत्यर्थः ॥ [२।१९] **तदर्थं** नारायणशब्दार्थं ॥ अनेन श्लोकेनेत्यर्थः ॥ स्तुत्यर्थमित्युपलक्षणंब्रह्मशब्दस

मानार्थत्वसूचनार्थंचेत्यपिध्येयं ॥ निखिलेत्यनेनैवब्रह्मपदसमानार्थत्वलाभादितरनिरुक्तिसार्थक्यायस्तुत्यर्थामित्येवोक्तं ॥ [२।२]अरां णामयनंन भवतीत्यत्रारविरुद्धानाराइतिपूर्वत्रचानरायणइतिस्यादित्यादिचोद्यंतुदोषारच्छिद्रशब्दानामित्यादिव्याख्यावसरेअधिकरणांतेनिरसिष्यते॥ [२।२२]**तस्यायनत्वाद्धेतीति** । परमप्रेमास्पदतयावाप्ययनत्वोक्त्यैववाप्यवतारत्वादाचार्यस्यममाप्रियतममित्येतन्नारायणमित्यनेनप्राप्तमेवेतिभावः । ननुबुद्धिचातुर्येणनानाप्रकारेणनारायणपदस्यनिर्वचनसंभवेप्येवंरूपेणैव तत्राप्येतावद्भिरेवनिर्वचनैर्नारायणस्तुतौ नप्रबलहेतुंपश्यामः । श्रोतृबुद्ध्यानुकूल्यादिप्रयोजकस्यैवादाववश्यवक्तव्यत्वादित्यतोवाव्याख्यांकरोमीतिवक्ष्यमाणवर्तमाननिर्देशघटनायवायोजनांतरमाह ॥ **अथवेति** ॥ [२।२३]**प्रपंचंजिज्ञासवइति** । सनाशंसभिक्षउरित्युप्रत्ययांतजिज्ञासुपदप्रयोगे नलोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनामितिषष्ठीनिषेधाद्द्वितीयोक्ता । प्रपंचविषयकजिज्ञासावंतोभवंतीत्यर्थः ॥ [२।२५]**तत्रशास्त्रमिति** ब्रह्मशब्दार्थरूपगुणपूर्णत्वेतदुपपादकजगज्जन्मादिहेतुत्वलक्षणेचेत्यर्थः । तेनभाष्येआद्यद्वितीयसूत्रार्थयोर्मध्येतृतीयसूत्रार्थोक्तिः । पूर्वोत्तरयोरन्वयेनद्वयोरपिशास्त्रप्रमाणकत्वसूचनायेत्युक्तंभवति । सन्न्यायरत्नावलीनयचंद्रिकयोस्तुनिखिलेत्यादिविशेषणचतुष्टयंक्रमादध्यायचतुष्टयार्थोक्तिपरमित्युक्तं ॥ [२।२६]**निर्दोषमितीति** । एतदपिशास्त्रप्रमाणसिद्धमितिसूचनायतृतीयसूत्रार्थोक्तेःपूर्वंनिवेशितमितिभावः । प्रियतमस्यैवाप्यतमत्वात्प्रियतममित्यस्यैवाप्यतममित्यर्थमुपेत्यवा आप्यतममित्यत्राप्यनुवर्ततइतिभावेनवा प्रियतममाप्यतममित्युक्तं । अनुवृत्तिपक्षेप्रियतमत्वाज्ज्ञातव्यमितिहेतुगर्भंबोध्यं । मनसाऽऽप्यत्वस्यज्ञातव्यत्वानतिरेकात् । ननुप्रियतममित्यनेनभक्तेर्लाभेप्यशेषेत्यनेनकथंवैराग्यलाभइत्यतआह ॥

ल्यब्लोपेति । पंचमीविधानेल्यब्लोपेकर्मण्युपसंख्यानमितिवार्तिकेल्यबंताप्रयोगेतदर्थेगम्यमानेल्यबंतंप्रतिकर्मकारकेपंचमी वाच्येत्युक्तत्वादितिभावः । तर्हीश्वरज्ञानस्यसर्वसदधिकारित्वान्ममेतिव्यर्थमित्यतआह ॥ **ईयदिति** । उपासनापादेइयदा मननादित्यधिकरणेउपासनाधिकारिणामियदेतावन्मुख्यप्राणावधित्वमेव । प्राणोवावसर्वेभ्योभूयानित्यामननादितिप्राण स्यसर्वाधिकार्युत्तमत्वोक्तेर्ग्रंथकृतश्चप्राणावतारत्वान्ममेतियुक्तमित्यर्थः । आदिपदेनतइंद्रियाणितद्व्यपदेशादन्यत्रश्रेष्ठादित्या देःप्राणोत्तमत्वपरस्यपरिग्रहः । प्रियतममित्यस्यप्रागाप्यतममितिप्रतिपदंदत्तं । तदेवानुवदति ॥ **आप्यतममितीति** ॥ **नित्यसिद्धत्वादिति** । अंतर्बहिश्चतत्सर्वंव्याप्यनारायणःस्थितइत्यादेरितिभावः ॥ **तमपेति** । अतिशयार्थकतमप्प्रत्यये नश्वेतद्वीपादिस्थरूपविशेषप्राप्तिरेवेहाप्तिशब्दार्थइतिभावेनतांप्राप्तिंविशेषणयुक्तांकरोतीत्यर्थः । इतिशब्दआद्यपद्यव्याख्या समाप्तौ । गुरुनतिवैयर्थ्यमाशंक्याह ॥ **नारायणेति** ॥ **अभिमतेति** । यस्यदेवेपराभक्तिर्यथादेवेतथागुरौ । तस्यैतेकथिताह्यर्था इत्युक्तेरितिभावः । परमाख्यविद्येत्यस्यव्यर्थतांनिराह ॥ **ब्रह्ममीमांसेत्यादि** । नन्वोतत्ववाचीत्यादिनैवसूत्रव्याख्यान स्यकरिष्यमाणत्वात्ततःपूर्वग्रंथस्यशास्त्रस्यव्याख्येयतोपयुक्तप्रमेयप्रतिपादनपरत्वात्करिष्यामीत्येवप्रयोक्तव्यंनतुकरोमीति । लडंतस्यवर्तमानेलडितिसूत्रेणप्रारब्धापरिसमाप्तिक्रियोपलक्षितेकालेविवक्षितेलट्भवतीत्युक्त्या भविष्यदर्थावाचित्वादित्यत आह ॥ **वर्तमानेति** । वर्तमानसामीप्येवर्तमानवद्वेतिसूत्रादितिभावः । वर्तमानव्यपदेशेहेत्वंतरमाह ॥ **संक्षेपतइति** । श्रोतृबुद्ध्यनुकूलनायेत्यादिनापूर्वोक्तप्रकारेणेत्यर्थः ॥ **प्रकृतत्वादिति** । सुवाक्यैरित्यनेनेतिभावः । पौरुषेयानुरोधेनाह ॥

[३।९] **उत्पद्यतइति**। अनादिवेदाभिप्रायेणाह॥**प्रथममिति**। ऋदोरबितिसूत्रेऋवर्णांतादुवर्णांताच्चाप्प्रत्ययोभवतिकर्तृभिन्नकारकइ त्युक्तेरितिभावः।भुवःप्रभवइतिपंचमीविधानाद्यस्मादित्युक्तं।कथंगुरुत्वमित्यस्यकथमनेननिरासइत्यतआह॥ [३।१०] **योहीति**॥ज गतःसाधुवर्गस्य ।मानस्तेनेभ्यइत्यादेः।गुरूणामित्यस्यार्थएतच्छास्त्रप्रवक्तृणामिति।उक्तंहिदशमतात्पर्ये। गुरुर्ब्रह्मास्यजगतो दैवंविष्णुरित्यादि । वक्ष्यतिचात्राप्युपासनापादे गुरुर्ब्रह्माखिलानांचेत्यादि । कर्तृकर्मणोःकृतीतिकर्मणिषष्ठी । गुरुमित्यस्या र्थःअस्येति । प्रागुक्तपौरुषेयापौरुषेयग्रंथस्येत्यर्थः ॥ [३।१३] **साक्षादुपदेष्टृत्वेनेति** । तथाचोक्तंमध्वविजये । इतिहासंसुंदरपुराण सूत्रसत्प्रियपंचरात्रनिजभावसंयुतं । अशृणोदनंतहृदनंततोचिरादित्यादि ॥ **परंपरया** ब्रह्मादिद्वारा । गुरुत्वेनात्रपुनर्न तिरितिपूर्वसमाधानेउक्तेपिलोकेक्वचिदेकत्रपितृत्वस्योक्तरूपगुरुत्वस्यचसत्त्वेपितदुभयनिमित्तकनत्यादिक्रियावृत्तेरदर्शनाच्छं कते ॥ [३।१४] **नचेति** । अन्यथापितृत्वस्वामित्वादिनिमित्तापिनतिःकार्येतिशंकाभिप्रायः । परिहारस्यतुसत्यमेवं । तथापिक्वचि त्सत्रादौऋत्विक्त्वयजमानत्वोभयनिमित्तकक्रियानुष्ठानस्यापिदृष्टेस्तथाज्योतिराकाशादिशब्देष्वप्यन्यत्रप्रसिद्धत्वाद्यनेकनि मित्तकविचारक्रियायाश्चदृष्टेर्दर्शेष्टीनामाग्नेयादीनांतिसृणामेककालेसमावेशेनतन्निमित्तकानांप्रयाजानांसकृदनुष्ठानेपिदर्शएव सांवत्सरिकप्राप्तौदार्शिकस्यसांवत्सरिकस्यचश्राद्धस्यकरणवदिहाभ्यर्हितत्वाद्देवतात्वगुरुत्वरूपनिमित्तद्वयसमावेशेपिनैमित्ति कस्यनमनस्यतत्प्रीत्यतिशयार्थंपुनरनुष्ठानोपपत्तेरितिभावः । तर्हिमनसैवकार्यंकिंग्रंथेनिबंधनेनेत्यतआह ॥ [३।१५] **शिष्येति** । ग्रंथे तन्निवेशनंचशिष्यशिक्षार्थं । अस्माभिरपिदेवतानतिर्गुरुनतिश्चकार्येत्येवंशिष्याणांबुद्ध्युत्पादनद्वारातदनुष्ठानाय । यद्यदाच

॥ ७ ॥

रतिश्रेष्ठइत्यादेः । नन्वस्तुतेषामपिदेवताननतिरेवतस्याएवगुरुत्वादित्यतआह ॥ [३।१५] **शिष्याणांचेति** । शिष्याणांगुरुदेवताभेदा
त्तैःपृथङ्नतिःकार्येतिशिष्यशिक्षार्थमेतन्निवेशनमितिकथंज्ञातव्यमित्यतआह ॥ **तदपेक्षयैवेति** । शिष्याणांगुरुदेवताभेदा
पेक्षयैवेत्यर्थः । जगद्गुरूणांगुरुमित्युक्तावपिजगत्प्रतिसाक्षाद्गुरुत्वंकिंनस्यादित्यतआह ॥ **अन्यथेति** । साक्षादपिगुरुत्वेविशे
षतःसाक्षान्मेगुरुमित्येतदयुक्तंस्यात् । साक्षात्त्वबोधकस्यविशेषतइतिपदस्यव्यावर्त्याभावात् । मेगुरुमित्येतावतैवसिद्धत्वात् । तेन
ज्ञायतेजगच्छब्दितशिष्याणांब्रह्मादयोगुरवःदेवतातुनारायणइतिशिष्याणांगुरुदेवताभेदज्ञापनमस्यफलं । तेनचतैःपृथङ्नतिः
कार्येतिशिक्षार्थमेवनिवेशनमिति । परमाख्यविद्येत्येतदवतारयितुमाह ॥ [३।१६] **स्यादेतदिति** । विद्याशब्दस्यव्यावर्त्यमाह ॥ अ
र्थविवक्षेति ॥ **मातृकेति** । कखगघङेत्यादिवर्णमात्रेत्यर्थः । व्याप्तिमुपपाद्योपनयमाह ॥ [३।१७] **नचास्येति** । अथातोब्रह्मजिज्ञासे
त्यादिग्रंथस्येत्यर्थः । तथाचप्रयोगः । अथातइत्यादिग्रंथोनव्याख्येयः । अर्थविवक्षापूर्वकत्वाभावात् । मातृकाक्षरमात्रसंदर्भ
वत् । योव्याख्येयःसोर्थविवक्षापूर्वकइतिव्यतिरेकव्याप्तौकाव्यादिदृष्टांतः । नचहेतुरसिद्धः । विमतोग्रंथःअर्थविवक्षाशून्यः ।
अर्थविवक्षावत्त्वसाधकमानहीनत्वादिति । ननुमानाभावोऽसिद्धः । प्रणीतत्वस्यवाप्रेक्षावत्प्रणीतत्वस्यवाव्युत्पन्नप्रतीयमाना
र्थकत्वस्यवामानत्वादित्यतःक्रमेणनिराह ॥ [३।१८] **प्रणयनेत्यादिना** । हेतोरप्रयोजकत्वमाह ॥ **निश्चयेवेति** । विषहरमंत्रेवर्णमा
लामात्रपाठेनकार्यकरत्वस्यलोकेप्रसिद्धेरितिभावः । विद्यापदस्यव्यावर्त्यांतरंचाह ॥ [३।१९] **नचेति** । किंचेतिचार्थः । ख्यात्यर्थम
प्रमाणत्वेननिश्चितबौद्धादिग्रंथव्याख्यानदर्शनेनव्यभिचारनिरासायोपादेयतयेत्युक्तं । पुरुषार्थहेतुतयेत्यर्थः । नचास्येत्युपन

यः । अत्रापिप्रयोगौ । विमतंनोपादेयतयाव्याख्येयं । अयथार्थज्ञानजनकत्वाद्विप्रलंभादिवाक्यवत् । नचासिद्धोहेतुः । विमतंनयथार्थं । याथार्थ्यनिर्णायकमानशून्यत्वाद्विप्रलंभादिवाक्यवदिति । परमाख्यपदव्यावर्त्यमाह ॥ [३।२] **तद्भावेपीति** । याथार्थ्यभावेपीत्यर्थः । कथमनेनोक्तशंकात्रयनिरासइत्यतआह ॥ [३।२१] **अयमभिसंधिरिति** । आद्यंशंकाद्वयंतावन्निराह ॥ **अस्तीत्यादिना** ॥ **अस्मिन्ग्रंथे** । अथातोब्रह्मजिज्ञासेत्यादिब्रह्ममीमांसात्मकग्रंथे । विषयसप्तमीयं ॥ [३।२२] **ईत्यादौ** । आथर्वणाद्युपनिषदि । ब्रह्मसूत्रसंदर्भवाचितयापरविद्यापदप्रयोगःश्रूयतइत्यर्थः । परविद्याशब्दस्यब्रह्मसूत्रवाचित्वमग्रेव्यक्तं ॥ **अस्येति** । व्याख्येयग्रंथस्येत्यर्थः । कथमित्यतआह ॥ **यथार्थेति** । यद्यपियथार्थज्ञानसाधनेविद्याशब्दस्येत्येवात्रप्रकृतसंगतत्वाद्वक्तव्यमथापिज्ञानसाधनमात्रोक्तौज्ञानस्यविद्याशब्दार्थत्वंनेतिस्यात् । तथाचविद्यैवतुनिर्धारणात् । विद्याकर्मणोरितितुप्रकृतत्वादितिसूत्रेविद्ययामृतमश्नुतइत्यादिश्रुतौचविद्यापदप्रयोगोज्ञानेगौणइतिशंकास्यात्सामाभूदित्येतदर्थंज्ञानपदमप्युपात्तं । ज्ञानइवेतिदृष्टांतत्वेनवाज्ञानेत्युक्तिः ॥ [३।२३] **योगरूढिभ्यामिति** । ननुव्रजयजोर्भावेक्यबितिसूत्रेणभावेक्यब्विहितः । अत्रचपूर्वस्माद्भावेइत्यनुवर्तमानेपुनःभावग्रहणंभावएवव्रजयजोर्यथाक्यप्स्यान्नतुअकर्तरिचकारकेसंज्ञायांइत्यस्याप्यनुवर्तमानत्वात्कर्तृव्यतिरिक्तकारकेपिस्यादित्येतदर्थं । तथाचव्रज्याइज्येतिवत्संज्ञायांसमजनिषदनिपतमनविदषुञ्शीङ्भृञिणइत्युत्तरसूत्रेपितस्यैवक्यपोनुवर्तमानत्वाद्भावएवक्यबितिविद्याशब्दोज्ञानएवमुख्यइतिप्राप्नोतीतिचेन्मैवं । व्रजयजोर्भावेक्यबित्यत्रोक्तंभावग्रहणंसंज्ञायांसमजेतिसूत्रेनानुवर्तते । क्यबेवानुवर्ततइतिवृत्त्यादावुक्तत्वेनततःपूर्वंदूरेसामान्यतोधिकृतस्यभावइत्यस्याकर्तरिचेतिसूत्रस्यच

कृत्यल्युटोबहुलमित्येतत्पर्यंतमनुवर्तनेनसमजनिषदेतिसूत्रेपिसंबंधेनभावेकर्तृभिन्नेकारकेचसंज्ञायांविषयेक्यप्प्रत्ययोभवतीत्यु
क्तत्वेनवेदनमित्यर्थेवेत्त्यनेनेत्यर्थेचविदेःक्यपिसतिलशक्वतद्धितइतिककारस्यहलंत्यमितिपकारस्यचेत्संज्ञायांलोपेपुगंतलघूपध
स्यचेतिगुणस्यक्किितिचेतिनिषेधेस्त्रीप्रत्ययेटापिसतिविद्येतिरूपनिष्पत्तेर्विद्याशब्देअकर्तरीत्युक्तेःयोगस्यसंज्ञायामित्युक्तेःरूढेश्चो
क्तत्वादितिभावः । अतएवैतावंतमभिप्रायंद्योतयितुंसमजनिषदेत्यत्रसंज्ञायामित्यनुवृत्तेरित्युक्तं । अकर्तरिचकारकेसंज्ञायामि
त्यस्यानुवृत्तेरित्यर्थः।तेनतत्सहनिविष्टभावपदानुवृत्तिरपिसूचिता । अन्यथासंज्ञायांसमजेतिसूत्रएवसंज्ञायामित्यस्यसत्त्वादनुवृ
त्तेरित्युक्तिरयुक्तास्यात् । संज्ञायामित्यनुवृत्तेरित्युक्तौत्वन्यथानुपपत्त्याएकदेशद्वाराऽकर्तरिचेतिसूत्रस्मरणेनतस्यैवानुवृत्तिंज्ञा
स्यंतीत्यभिप्रायः। ननुचाकर्तरीत्यतःसंज्ञापदेऽनुवर्तमानेपीहसंज्ञाग्रहणंकिमर्थमितिचेत् उच्यते । अकर्तरिचेत्यत्रोपात्तंसंज्ञापद
मव्यावर्तकं । चशब्दस्यसंज्ञायांचेत्यत्रान्वयेनसंज्ञायामसंज्ञायांचेतिव्याख्यानात् । एवंतर्हितत्रत्यसंज्ञापदानुवृत्तिःकिमर्थमुक्ते
तिचेन्न । तत्सूत्रस्यैवात्रानुवृत्त्यर्थत्वादित्युक्तत्वात् । तर्हियथार्थज्ञानसाधनेविद्याशब्दस्यरूढिर्नज्ञापितास्यादितिचेन्न । समज
निषदेतिसूत्रस्थसंज्ञापदस्यैवरूढिज्ञापकत्वात् । अतएवसमजनिषदेत्यत्रप्रतिपदंसंज्ञायामित्यनुवृत्तेरनुषंगादित्यप्यर्थइत्यास्तांता
वत् । संज्ञायांसमजनिषदेत्युक्तेरित्येवक्वचित्पाठः। तदातुनक्लेशः। अर्थविशेषालाभः। समर्थितंचज्ञानतत्साधनयोर्मुख्यत्वंविद्या
शब्दस्यादृश्यत्वनयचंद्रिकायां । तद्भावेपीत्यादिनाकृतंचोद्यंनिराह ॥ ३।२३ परशब्देनेति ॥ उत्कर्षआधिक्यं ॥ आगमेनेति ।
द्वेविद्येवेदितव्येइतिप्रागुक्तवाक्येनेत्यर्थः ॥ अस्यब्रह्मतंत्रादिशास्त्रस्य ॥ ३।२६ अनुव्याख्यानइति । पुनरपिविवरणकरणइत्य

र्थः ॥ **वक्ष्यतइति** । स्वयंकृतापितद्व्याख्याक्रियतेस्पष्टतार्थतइत्यत्रेतिभावः ॥ ७ ॥ उत्तरश्लोकमवैयर्थ्यायावतारयति ॥ **यदुक्तमिति** । हरिर्व्यासइत्यस्यव्यावर्त्यं नारायणइत्यादि ॥ **व्यासोपज्ञतेति** । व्यासेनोपज्ञायतेप्रथमंज्ञायतइत्यर्थः । आतश्चोपसर्गेइतिप्राप्तःकप्रत्ययांतोपज्ञाशब्दस्योपज्ञोपक्रमंतदाद्याचिख्यासायामितिसूत्रेणनपुंसकलिंगत्वोक्तेः । व्यासप्रणीते तियावत् । प्रादुर्भूतपदव्यावर्त्यनचेत्यादि । अर्थितइत्येतद्व्यावर्त्यंकृतकृत्यस्येति । अनुत्तमपदव्यावर्त्यंयच्चेत्यादि ॥ **श्रौतयेति** । श्रौत्येतिपाठःसाधुः । श्रौतयेतिपाठेतुश्रुतिस्थेत्यर्थेश्रुत्युक्तेत्यर्थेवातद्धिताइतिप्राप्तःणप्रत्ययेटापिश्रौतेतिरूपं । शास्त्रपदव्यावर्त्यंवि द्याशब्दस्यचेति ॥ **किंचेति** । मुक्तिहेतुज्ञानपरत्वेनोपपत्तेरितिभावः । नन्वेवंचक्रइत्ययुक्तं । कृञःञित्वेनस्वरितञितःक र्त्रभिप्रायेक्रियाफलइतिक्रियाजन्यफलस्यकर्तृगामित्वएवात्मनेपदत्वोक्तेः । अत्रकर्तुःकृतकृत्यतयाफलानपेक्षित्वादित्यतआह ॥ ॥ **अतएवेति** । परार्थप्रवृत्तिमत्त्वादेवेत्यर्थः ॥**अत्रेति** । श्लोकोक्तार्थे । भाष्योक्तागमोमानमित्यर्थः । नन्वेतावताविद्याशब्दः शास्त्रपरइत्यत्रननियामकमुक्तमित्यतआह ॥ **इदंमुक्तंभवतीति** । द्वेविद्येवेदितव्येपराचैवापराचतत्रापराऋग्वेदोयजुर्वेदःसा मवेदोथर्वणवेदःशिक्षाकल्पोव्याकरणंनिरुक्तंच्छंदोज्योतिषमिति । अथपरेत्यादिपाठक्रमः । अपरोक्षज्ञानंपरविद्याशब्दार्थइतिवा दिभिरुक्तमसदितिभावेनोक्तंवेदादिशास्त्रेति । युक्तिस्तुचंद्रिकायामुक्ता । वक्तिचात्रापिलेशतः ॥ **अन्यथेति** । ज्ञानार्थत्वइ त्यर्थः ॥ **सकृदिति** । द्वेविद्येवेदितव्येइत्यत्रसकृच्छ्रुतेत्यर्थः । परोक्षज्ञानमपरविद्या । अतोनानेकार्थत्वमितितुतत्रापरेत्यादि विरोधादयुक्तमेवेतिभावः । तावताप्रामाण्यंसर्वोत्तमप्रामाण्यंवाकुतः । परशब्दस्यानेकार्थत्वादित्युक्तेरित्यतआह ॥ **शास्त्रं**

चेति ॥ अन्यन्नसंभवतीति । अपरत्वप्रतिद्वंद्वित्वयानिर्देशादितिभावः ॥ प्रमाणत्वेनैवतत्वज्ञानकरणत्वेनैवेत्यर्थः ॥ [४।१४] सामान्ये
ति । अनेकार्थसाधारणपरशब्दार्थस्येत्यर्थः । किंचेयंपरविद्येत्यनेनोक्तशंकांनिराह ॥ तच्चेति ॥ इदमेव ब्रह्मतंत्रमेव ॥ अन्यस्यकर्म
तंत्रादेः । अक्षराख्यपरब्रह्माप्रतिपादकत्वादितिभावः ॥ [४।१५] परत्वेति । मुक्तिहेतुज्ञानाजनकत्वादितिभावः ॥ अस्यब्रह्मतंत्रस्य ॥ मा
यावाद्युक्तंनिराह ॥ [४।१६] एतेनेति । ब्राह्मणाआगताःपरिव्राजकाश्चागताइतिवत्स्यादित्यतआह ॥ [४।१७] ब्रह्मणेति । अगतिकेतिभिन्नं
पदं । रामानुजोक्तंनिराह ॥ तज्जन्यमिति । ऋगादिजन्यंउपनिषज्जन्यंवा ॥ अनेकार्थतेति । द्वेविद्येइत्यत्रऋगादिकंतज्जन्य
ज्ञानंचेत्यनेकार्थत्वंसकृच्छ्रुतविद्याशब्दस्येत्यर्थः । ननुविद्यतेअनेनशिष्येणकर्त्रावेदादिनाकरणेनेतिविद्याशब्दःशिष्यप्रयत्नजन्य
ज्ञानकरणवाची । शिष्यतेप्रतिपाद्यतेआचार्येणकर्त्रावेदादिनाकरणेनेतिशास्त्रशब्दःआचार्यप्रयत्नसाध्यशासनकरणवाची । त
थाचविद्याशब्दशास्त्रशब्दौभिन्नार्थावितिनव्याख्यानव्याख्येयभावमापद्येते । अतःकथंपरविद्याख्यमित्यनूद्यानुत्तमंशास्त्रमि
तिव्याख्यातमित्युक्तमित्याशंक्यनिराह ॥ [४।१८] यद्यपीति ॥ [४।१९] तथापीति । वेदनशासनयोःशिष्याचार्यप्रयत्नसाध्यत्वेपिशिष्याचार्य
व्यापारांशंविहायवेदनशासनयोस्तुल्यतत्वज्ञानत्वधर्ममात्रमुपादायतज्जनकत्वमात्रेणैकार्थ्यमुक्तमित्यर्थः । उभयानुगतेत्यस्यवि
द्याशास्त्रोभयानुगतेतिवार्थः । नन्वेवमाथर्वणभाष्यविरोधः । तत्रऋगादेरेवपरविद्यात्वोक्तेरित्यतआह ॥ ऋगाद्याइति । यदाविष्णो
र्नवाचकाइतिमंत्रब्राह्मणाभिप्रायं । कर्मदेवतंत्रोक्तन्यायानामपिकर्मकांडदेवकांडमात्रनिर्णायकत्वात् । उपनिषदांतुविष्णववाचक
त्वदशायाअभावात् । उक्तंहिछांदोग्यभाष्येतृतीयेऽध्याये । आरण्यकमावर्तयेदारण्यकमावर्तयेदिति । अन्यथेतरपरत्वेआवृत्ति

विधानंव्यर्थस्यात्। आरण्यकेष्वृतेविष्णुंनैवान्यत्किंचिदुच्यतइतितत्रोक्तस्मृतिविरोधश्चस्यात्। यदावाचकाइतितुत्रिरूपकृत्स्नवे दाभिप्रायं। ब्रह्मतंत्रस्यकृत्स्नवेदेतिकर्तव्यतारूपत्वात्। यदेत्युक्तिरपिमंत्रब्राह्मणरूपैकदेशाभिप्राया। आगमेन द्वेविद्येवेदितव्येइ त्यागमेनेत्यर्थः ॥ [४।२३] **अनुमानतइति**। आप्तवाक्यतयातेनश्रुतिमूलतयातथेत्यादिग्रंथेनाप्तवाक्यत्वादिप्रमाणत्रयावगतत्वाद्ब्रह्मतं त्रप्रामाण्यमनुत्तममित्यनुमानेनानुत्तमप्रामाण्यंसिषाधयिषुरित्यर्थः ॥ **वक्तुमाहेति**। एतच्छास्त्रंप्रमाणंअनुकूलवक्तृश्रोतृप्रसंग वत्त्वाद्भारतवदित्यनुमानं अतोमानमित्यंशेनवक्तुमनुकूलवक्त्रादिमत्त्वरूपहेतुसाधकान्हेतूनाहेत्यर्थः। यतइतिहेतौपंचमीतिभावे नप्रकृतिप्रत्ययर्योरर्थमाह ॥ **यत्कारणमिति**। निमित्तकारणहेतुषुसर्वासामिष्टिरित्युक्तेःप्रथमोक्तिः। यस्मात्कारणादित्युक्ताव पिपंचम्योःशब्दसाधुत्वमात्रार्थत्वेनाधिकार्थत्वाभावात्। यद्वायतइत्यस्यनेयमर्थोक्तिःकिंतुयत्कारणंयस्यशास्त्रस्यकारणमिति बादरायणविशेषणं। यत्कारणमित्युक्तयच्छब्दार्थस्येदंशास्त्रमित्यन्वयः। पूर्वस्मादनुवृत्तिमत्वाह ॥ [४।२४] **जगतइति**। अर्थतःश ब्दतश्चगुरुत्वमाह ॥ [४।२५] **अंशेषार्थेति**। आद्यादिभ्यउपसंख्यानमितिसर्वविभक्त्यर्थेतसिप्रत्ययोक्तेश्चतुर्थ्यर्थेतसिरितिभावेनाह ॥ **तस्मैतदर्थतइति** ॥ **इतिज्ञातव्यमिति** [५।१७]। अयंभावः। यतइतिश्रवणात्प्राप्तंअतइत्येतदावर्त्य। अतएतच्छास्त्रमनुकूलव क्तृकंशास्त्रप्रभवत्वादिविशिष्टेनोक्तत्वाद्भारतादिवत्। विमतमनुकूलश्रोतृकंजगदुपदेष्टृभ्योऽजादिभ्यउपदिष्टत्वात्। वि मतमनुकूलप्रसंगोपेतंश्रोतृप्रयोजनोद्देशशब्दत्वाद्भारतवदेवेत्यतःशब्दोक्तहेतुत्रयपरामर्शेनसाध्यत्रयं। तथैतच्छास्त्रंमानंभवि तुमर्हति अनुकूलवक्त्रादिमत्त्वाद्भारतवदिति। अनुकूलवक्तृत्वादिरतःशब्दार्थइति। अनुकूलवक्त्रादिमत्त्वमपिप्रामाण्येसा

क्षान्नहेतुः । किंत्वाप्तवाक्यत्वसाधनद्वारेत्यग्रेव्यक्तमितिपरमसाध्यनिर्देशइत्येवोक्तं । आद्यसाध्यत्रयेहेतुत्रयंनाप्रयोजकमि त्युपपादयति ॥ [५।१] **तथाहीत्यादिना** ॥ [५।२] **श्रोतुरिति** । आनुकूल्यमित्यनुषंगः । एवमग्रेपिउपपादयति ॥ [५।४] **इत्याग मादिति** । ब्रह्मरुद्रादिदेवेषुमनुष्यपितृपक्षिषु । ज्ञानंसंस्थाप्यभगवानितिभाष्योक्तागमादित्यर्थः । अनुक्तंपंचभिर्वेदैर्नवस्त्व स्तिकुतश्चनेत्येकंवाक्यं । उत्सन्नान्भगवान्वेदानुज्जहारहरिःस्वयमित्यपरं ॥ [५।१] **अत्रसर्वत्रेति** । गुरूणांगुरुत्वात्तत्वज्ञानवत्त्वमि त्यत्रगुरुशास्त्रप्रभवत्वात्सार्वज्ञंकरणपाटवंचेत्यत्रवक्तृत्वाद्विवक्षावानित्यत्रगुरुत्वादजादयस्तत्वज्ञानयोग्याइत्यत्राजादित्वात्प्रे मास्पदत्वमित्यत्रचेत्यर्थः । व्याघातप्रमाणबाधादिरादिपदार्थः । तेनाजादित्वात्प्रेमास्पदत्वमित्यत्रापिविपक्षेबाधकमुक्तंध्येयं । सन्न्यायरत्नावल्यादावयोजितंपारंपर्यंकिमितियोज्यतइत्याक्षिपतिनन्वित्यादिनासत्यमित्यंतेन ॥ [५।१३] **विपरिणामेनेति** । यःगु रूणांगुरुःशास्त्राणांप्रभवश्चतेनैतादृग्गुणकेनोदितत्वादित्येवंरूपविपरिणामेनेत्यर्थः ॥ **एतइति** । गुरूणांगुरुणोदितत्वं । अ शेषशास्त्रप्रभवेनोक्तत्वं । अजादीन्श्रोतॄन्प्रत्युपदिष्टत्वंप्रयोजनोद्देशेनोक्तत्वमित्येतेहेतवइत्यर्थः । नारायणावतारेणबुद्धेनकृत त्वाद्बौद्धागमस्यबुद्धस्यचब्रह्मादिगुरुत्वात्तत्राद्यस्यसर्वशास्त्रप्रभवप्रणीतत्वस्यचवेदविरुद्धशैवादिपुराणभागेतृतीयस्यनर्मादौच तुर्थस्यकापिलादावपिगतत्वादेकैकस्यव्यभिचारेपिअजादिप्रयोजनोद्देशेनोक्तत्वाभावात्तन्मिलितस्यहेतुत्वंभविष्यतीतिभावः । अजादिमोक्षोद्देशेनोक्तत्वमात्रस्यैवहेतुत्वमव्यभिचाराद्युक्तमित्येतदग्रेव्यक्तं । ननुविशिष्टस्यापिहेतोर्बौद्धागमादौव्यभिचारएव । भारततात्पर्यनिर्णयेद्वात्रिंशाध्यायोक्तदिशाबौद्धागमाभिप्रेतार्थस्यदेवेभ्यउपदिष्टत्वादितिचेत् । न । तन्मोक्षार्थोद्देशेनोक्तत्वा

भावादभिप्रेतार्थेप्रामाण्यसद्भावाच्चाशेषशास्त्रकर्त्राव्यासेनाकृतत्वाच्चेतिभावः । शास्त्रप्रभवत्वंविशेषणंमत्वाभारतादिसपक्षेहेतु
र्नेतिभावेनशंकते ॥ भारतादीति । उपलक्षणत्वाशयेनाह ॥ तेष्वेवेति । भारतादिष्वेवेत्यर्थः । ननुतत्राप्यनेनैवहेतुनामा
नत्वंसाध्यमितिपक्षतौल्यान्नसपक्षत्वमित्यतआह॥ तदिति । इतिहासपुराणःपंचमोवेदानांवेदइतिश्रुतिपरिगृहीतत्वादिरादिश
ब्दार्थः । प्रामाण्येपरंपरयाहेतुरयमितिवादीशास्त्रप्रभवत्वस्यविशेषणत्वपक्षेविशिष्टहेतोरप्यसाधारण्याद्विशेष्येणैवालमिति
भावेनाशंकते ॥ एवंतर्हीति । बाढमित्यंगीकारेहेतुमाह ॥ तावन्मात्रस्येति । परंपरया हेतुवादीशंकते ॥ तथासतीति ॥
हेतुशरीरेति । यतःयतश्चेत्येवंहेतुशरीरप्रवेशितयाप्रयोजनाभावेपिगुरूणांगुरुरित्यंशेनाजादिमोक्षोद्देशेनेत्यंशस्यशास्त्राणां
प्रभवइत्यंशेनबादरायणेनोक्तत्वांशस्यमहाजनपरिग्रहादिनासिद्धप्रामाण्येभारतादौलाभेनभारतादिदृष्टांतः । तत्रसाधनंचा
स्तीतिप्रदर्शनेनसार्थक्योपपत्तेरित्यर्थः ॥ एवंमिति । साक्षाद्धेतुत्वेनेत्यर्थः ॥ साध्येति । आप्तिपदोक्ताप्तवाक्यरूपसाध्येत्यर्थः
॥ तदनुमानांतरमिति । विमतंशास्त्रंमानंभवितुमर्हति । अजादिमोक्षोद्देशेनव्यासप्रोक्तत्वाद्भारतादिवदितिपूर्वश्लोकोक्ता
नुमानाद्विमतंमानमाप्तवाक्यत्वादितिप्रामाण्येअनुमानांतरंभविष्यतीति आप्तवाक्यत्वासिद्धिपरिहारार्थंवक्तृश्रोत्रित्यादिसार्थ
कंभविष्यतीत्यर्थः ॥ त्रिविधमितीति । आप्तिमूलत्वश्रुतिमूलत्वयुक्तिमूलत्वरूपत्रैविध्यवदजादिमोक्षोद्देशेनप्रोक्तत्वरूपैकविध
स्याधिकस्यप्राप्ततयाप्रामाण्यंचतुर्विधंमहदितिवक्तव्यंस्यादितिभावः ॥ विजातीयेति।शास्त्रप्रतिपाद्यार्थविषयकसजातीयंवि
जातीयंतुसाक्षात्तदर्थाविषयकंतत्प्रामाण्यनिश्चायकं। यथासत्यरजतेइदंरजतमितिज्ञानस्यतादृशज्ञानांतरंसजातीयं । विजातीयं

तुकटकाद्यर्थक्रियाकारित्वं।प्रकृतेचवक्ष्यमाणदिशाश्रुतियुक्त्योर्ब्रह्मतंत्रार्थसमानविषयकत्वमेवसाक्षादितिसजातीयत्वं। अजादि
मोक्षोद्देशेनोक्तत्वस्याप्तवाक्यत्वस्यचनसाक्षात्तदर्थविषयकत्वंकिंतुतत्प्रामाण्यविषयकतयेतिविजातीयत्वं । अतोविजातीयसंवा
दित्वेनसजातीयसंवादतयेत्युक्तं । तथाचद्वैविध्यमेवप्रामाण्यस्यप्राप्तंनत्रैविध्यमितिभावः ॥ अर्धचरतीयेति । सगर्भमत्स्य
स्यार्धभक्षणायार्धगर्भप्रसवायेतियथानयुक्तंतथेत्यर्धचरतीयन्यायइत्येके। अलाब्वादिफलादेरर्धभक्षणायार्धबीजाभिवृद्धिद्वारां
कुरादिप्रसवाययथानयुक्तंतथेत्यर्थइत्यन्ये ॥ इदंमिति । शास्त्रप्रभवत्वादिनावक्राद्यानुकूल्यंतेनचप्रामाण्यमितिप्रयत्नगौरव
मित्यर्थः । विमतंशास्त्रंप्रमाणंशास्त्रप्रभवत्वादिविशिष्टेनप्रोक्तत्वाद्भारतवदित्येवोक्तावप्रयोजकत्वशंकास्यात्तन्निवृत्त्यर्थमेवमा
श्रितमितिभावेनाह ॥ उक्तसाधनेति । यथाहिक्षित्यादिकंसकर्तृकंसावयवत्वादित्युक्तेहेतोरप्रयोजकत्वशंकानिरासायमध्ये
कार्यत्वंनिवेश्यतेतद्वदितिभावः ॥ वक्त्रादीति । तत्रचनाप्रयोजकत्वमितिभावः ॥ ७ ॥ वक्त्राद्यानुकूल्यमपिप्रामाण्येसाक्षा
न्नहेतुःकिंत्वाप्तवाक्यत्वानुमानद्वारैव। कुतएवं । अन्यथासोपाधिकत्वेनप्रामाण्यसाधकत्वानापत्तेरितिभावेनाशंकोत्तराभ्यांमूल
मवतारयति ॥ नन्वित्यादिना ॥ उक्तहेत्विति । गुरुर्गुरूणामित्यादिनोक्तहेतुत्रयेणवक्त्राद्यानुकूल्यत्रयंसिद्धमित्यर्थः ॥
वाक्यत्वावच्छिन्नेति । साध्यव्यापकत्वंहिद्वेधा । शुद्धसाध्यव्यापकत्वमवच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वंचेति । तत्राद्यंयागीयहिंसा
पापसाधनंहिंसात्वादित्यत्रनिषिद्धत्वस्य । द्वितीयंचद्वेधा । पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वंसाधनधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापक
त्वंचेति । तत्राद्यंवायुःप्रत्यक्षःप्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वादित्यत्रोद्भूतरूपवत्त्वोपाधेःबहिर्द्रव्यत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं। द्वितीयंतु

ध्वंसोविनाशीजन्यत्वादित्यत्रभावत्वोपाधेर्जन्यत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं।प्रकृतेऽस्योपाधेःशुद्धसाध्याव्यापकत्वेपिवाक्यत्वरूपेणवापौरुषेयवाक्यत्वरूपेणवापक्षधर्मेणानुकूलवक्रादिमत्त्वरूपसाधनेनवावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वोपपत्तेः। नचसएवसत्प्रतिसाधनइतिप्रमाणलक्षणोक्त्योपाध्यभावेनानुमीयमानोपिविशिष्टस्याभावएवसिध्येन्नत्वभिमतशुद्धसाध्यस्याभावइतिनप्राचीनहेतोःसत्प्रतिपक्षत्वमितिवाच्यं। विशेषणवतिविशिष्टाभावसिद्धेर्विशेष्याभावेनैवपर्यवसानादितिभावः॥ [५।२६] उद्यताइति। उद्युक्तवंतइत्यर्थः। तत्राप्तिरित्ययुक्तं। आप्तेःपुंगतत्वादित्यतःसामानाधिकरण्यायफलितार्थमाह॥ [६।२] यद्वक्रादीति। यदित्यस्यपंचम्यंताव्ययत्वंआवृत्तिंआप्तिरित्यस्यव्याप्तिरितिचार्थमुपेत्याप्तवाक्यतयातेनेत्यंतस्ययोजनांतरमाह॥ [६।३] यतएवमिति। वक्तृश्रोतृप्रसक्तीनामनुकूलतेत्यत्रास्येतिशेषमुपेत्यफलितार्थमाह॥ अस्येत्यादि॥ [६।४] विमतमिति। ब्रह्मतंत्रं आद्यप्रयोगेहेतुविशेषणकृत्यान्याह॥ [६।६] वक्तुरिति। बौद्धादीत्यत्रनर्मादीत्यत्रचानाप्तवाक्यमित्यनुषंगः। नर्मादौअनृतोक्तावप्यदोषात्। ननर्मयुक्तमनृतंहिनस्तिनस्त्रीषुराजन्नविवाहकाले। प्राणात्ययेसर्वधनापहारेपंचानृतान्याहुरपातकानीतिभारतोक्तेरितिभावः। विमतमाप्तवाक्यमित्यादिप्रागुक्तप्रयोगेहेतुसाध्ययोर्व्याप्तिं एवंचवक्तुरित्यादिनाव्युत्पादयितुंमैवमित्यादिनैवंचेत्यंतेनात्रविवक्षिताप्तत्वंसमर्थयमानआप्तत्वमाक्षिपति॥ [६।६] ननुकोयमित्यादिनामैवमित्यंतेन॥ [६।१०] अज्ञातेति। अज्ञतासंदिग्धार्थकवाक्यानुवादरूपवाक्ययोःप्रयोक्तुरित्यर्थः। तत्राज्ञानादिविषयस्यापिवक्तृत्वेनप्रमाणदृष्टस्यैववक्तृत्वाभावादितिभावः॥ [६।१४] यत्तच्छब्दार्थयोरननुगमइतिचेदिति। यत्त्वतत्त्वरूपजातेरभावेनव्यक्तिविशेषग्रहणेसतिसर्वत्राननुगमइत्यर्थः। नन्वाप्तवाक्यत्वरूपहेतुश

रीरप्रविष्टाप्तेरननुगमेसतियद्यदाप्तवाक्यंतत्सर्वंप्रमाणमितिआप्तवाक्यत्वमात्रेव्याप्तिर्नस्याद्व्यक्तिविशेषएवव्याप्तिःस्यादित्यतआ
ह ॥ [६।१५] यथाचेति । अव्याप्तिर्व्याप्तिहीनता । यद्वाप्तत्वावच्छिन्नाप्तमात्रेऽनुगतस्यैकस्याभावेतत्तद्व्यक्तिमात्रनिष्ठधर्मस्यैवाप्तलक्ष
णत्वेनोक्तावेकत्रव्यक्तौविद्यमानस्यान्यत्रव्यक्तावभावेनाप्तलक्षणस्याव्याप्तिः । आप्तत्वावच्छिन्नसर्वव्यक्तिषुअयमाप्तइतिव्यव
हारश्चनस्यादित्यतआह ॥ यथाचेति । वैशेषिकाधिकरणे नरत्वादिकमप्येवंतत्तद्धर्मतयेष्यते । नसर्वधर्मएकोस्तिसमुदायस्तु
भिन्नगइत्यादिसामान्यास्तित्वनास्तित्वविचारप्रकरणे । इतिव्युत्पत्तिरपिहिसादृश्येनैवगम्यते । सर्वेषुयुगपच्छब्दःसदृशेषुचव
र्ततइत्यादिनासादृश्येनैवाननुगतस्यापिधर्मस्यनाव्याप्त्यादिकमित्यादिवक्ष्यामइत्यर्थः । तत्रसादृश्येनसार्वत्रिकव्यवहारस्यैवस्फु
टत्वेपितुल्यन्यायतयालक्षणाव्याप्तेरपिसुपरिहरत्वादितिभावः । अतएवचतर्कतांडवे । सादृश्येनैवलक्षणाव्याप्तिंचनिरस्यचतु
र्णामपिपक्षाणामनुव्याख्यानोक्तंसादृश्यमेवजीवातुरितिग्रंथेनस्वोक्तपक्षचतुष्टयंमूलारूढतयादर्शितमितिज्ञेयं । आप्तेरुक्तरूप
त्वेविमतमाप्तवाक्यमितिप्रागुक्तप्रयोगेहेतोर्वक्ष्यमाणदिशाकथंचित्साध्यावैशिष्ट्यंमन्वानंप्रतिलक्षणांतरंसमाधत्ते ॥ [६।१६] एतेनेति ।
यत्रैवंभूतइत्यननुगमस्यादोषत्वकथनेनेत्यर्थः । द्वितीयलक्षणेप्रागुक्तदोषंनिराह ॥ [६।१७] अनुवादस्येति । प्रतिबंधोऽविनाभावइ
त्यर्थः । विमतंप्रमाणमाप्तवाक्यत्वादितिद्वितीयाऽनुमानेऽव्याप्तिमाक्षिप्यसमाधत्ते ॥ [६।१८] नन्वित्यादिनाकार्योत्पत्तिप्रसंगादि
त्यंतेन । मालतीमाधवेतिभवभूतिनामककवीश्वरकृतनाटकग्रंथस्यनामधेयं । आदिपदेनमेघसंदेशादेर्मानांतरासिद्धकथाप्रति
पादकप्रबंधस्यसंग्रहः ॥ [६।२०] उक्तोत्तरत्वादिति । मालतीमाधवादिग्रंथविषयेतस्यानाप्तत्वेनहेतोरेवाभावान्नव्यभिचारइतिभा

वः । हेतोरप्रयोजकत्वनिरासायविपक्षेबाधकंव्यनक्ति ॥ [६।२०]अबोधकमित्यादिना ॥ [६।२२]अन्यथेति । अपटुकरणत्वादेरभावेप्य
प्रामाण्येइत्यर्थः । वक्तृश्रोत्रित्यादित्रिपाद्याःस्वकृतव्याख्यानस्यदार्ढ्यायशंकोत्तराभ्यांपरीक्षामारभते ॥ ननुचेत्यादिना
कोनिवारयितेत्यंतेन ॥ अत्रेति । वक्रित्यादित्रिपाद्यामित्यर्थः ॥ [६।२३]यौप्तिपक्षधर्मतयोरिति । पक्षीकृतशास्त्रनिष्ठप्रामा
ण्यरूपसाध्येनाप्तवाक्यत्वस्येववक्राद्यानुकूल्यवत्त्वरूपहेतोरपिव्याप्तेःसत्त्वात्पक्षधर्मतायाश्चपूर्वश्लोकेनैवसिद्धत्वादितिभावः ।
व्याप्त्यंशंस्पष्टयति ॥ नहीति । यत्प्रामाण्यमनुकूलवक्रादिमत्त्वव्यापकाप्तवाक्यत्वस्यव्यापकंतत्प्रामाण्यंतस्यानुकूलवक्रादिम
त्त्वस्याव्यापकंनहीत्यर्थः । तथाव्याख्यानेदोषोप्यस्तीत्याह ॥ [६।२४]अनुकूलेति ॥ आप्त्येकदेशत्वेनेति । विवक्षितार्थतत्वज्ञान
मविप्रलिप्साविवक्षाकरणपाटवंचेतिचतुष्टयस्याप्तित्वात् । अविप्रलिप्सांविनोर्वरितत्रयस्यवक्रानुकूल्यरूपत्वादंशतःसाध्यावि
शिष्टतेतिभावः । वक्रित्यर्धस्यव्यर्थतामाशंक्याह ॥ वक्रिति ॥ [६।२५]शंकितस्येति । एतच्छास्त्रंप्रमाणंअनुकूलवक्रादिमत्त्वादि
तिप्रयोगेशंकितस्याप्तवाक्यत्वरूपोपाधेरित्यर्थः ॥ साधनव्यापकतेति । पूर्वोक्तव्याख्यानरीत्यैवेतिभावः ॥ उत्तरवाक्ये
ति । तत्रवक्राद्यानुकूल्यस्याप्तवाक्यत्वरूपसाध्यसंबंधस्यैवप्रतीतेरितिभावः । ननुवक्राद्यानुकूल्येनहेतुनाप्तवाक्यत्वस्योपाधेःप
क्षेसाधनार्थमाप्तवाक्यतयातेनेत्येतदर्थवदित्यतआह ॥ [६।२६]नहीति ॥ व्युत्पाद्येति । वक्रित्यर्धेनेत्यर्थः । ननुवक्तृश्रोत्रित्यर्धेभ
वद्व्याख्यानरीत्यायत्यत्रेत्याश्रित्योपाधेर्नसाधनव्यापकत्वदर्शनार्थंप्रवृत्तं । किंत्विदमेवह्याप्तत्वंयद्वक्तृश्रोतृप्रसक्त्यानुकूल्यमि
तिसन्न्यायरत्नावल्युक्त्यानुकूलवक्रादिमत्त्वरूपसाधनस्याप्तवाक्यत्वरूपोपाधेश्चाभेदंदर्शयितुंआप्तवाक्यतया तेनेत्येतत्तुयस्माद

भेदस्तेनकारणेनाप्तवाक्यतयाहेतुनामानमितिपूर्वेणान्विततयाप्रवृत्तमित्येवयोज्यतइत्याशंक्याह ॥ [७।१]उपाधेरिति ॥ तेनेति ।
साधनाभिन्नोपाधिनाप्रामाण्यरूपंसाध्यमित्यर्थः । मूलेआप्तिरित्येवश्रवणादाह ॥आप्तेरिति । अतएवनयचंद्रिकायांसवैबलं
बलिनांचापरेषामित्यादाविवयदाप्तिरनुकूलतेतिनिमित्तनैमित्तिकयोरभेदव्यवहारइत्युक्तं । ननुभवत्पक्षेसाध्याविशिष्टतेत्युक्त
मित्यतआह ॥ [७।२]साध्येति ॥ [७।३]इतिचोक्तमिति । वक्रित्यर्धावतारिकायामित्यर्थः ॥ [७।५]सत्तानुप्रवेशोपीति । उत्पत्तिर्नाम
कारणाधीनसत्तालाभइत्येतदध्यायांत्यभागेवक्ष्यमाणदिशावापूर्वमसतःसत्तासमवायवत्त्वंवाकृतकत्वं । उत्तरकालमसतःपूर्वं
सत्तासमवायवत्त्वंवासत्तासंबंधापगमोवाऽनित्यत्वमित्येवंरूपेणेतिभावः ॥ [७।६]ग्रंथकृता । भाष्यकृतेत्यर्थः ॥ [७।७]अस्यार्थस्येति ।
आप्तवाक्यत्वद्वारकत्वस्येत्यर्थः ॥ [७।८]प्रामाण्यंस्वतइति । ननुकथमेतत् । पद्धतौकरणप्रामाण्यंज्ञप्तौपरतइत्युक्तेरित्यतआह ॥
यद्वक्ष्यतीति । तच्चविवरिष्यतेप्रत्यक्षवच्चप्रामाण्यमित्यत्र । पद्धत्युक्तिस्तुविवक्षाभेदेनयुक्तेतिप्रत्यक्षवच्चेत्यत्रैवव्यक्तीकरिष्य
तीतिभावः । नन्वेतच्छास्त्रंप्रमाणंप्रमितिजनकं । आप्तवाक्यत्वादितिशास्त्रप्रामाण्यज्ञानायनविजातीयसंवादरूपानुमानोक्तिर्यु
क्ता । शास्त्रस्यज्ञानजननशक्तिर्येनज्ञायतेतेनैवतस्यप्रमाजननशक्तिरूपप्रामाण्यस्यापिज्ञायमानत्वरूपस्वतस्त्वोपगमाविरोधात् ।
नचाप्तवाक्यत्वरूपमनुमानंप्रमाजननशक्तिग्राहकंसत् ज्ञानजननशक्तिंनगृह्णातीतियुक्तं । तयोरभेदात् । भेदेवाइदंज्ञानजनक
माप्तवाक्यत्वादितिप्रयोगसंभवेनतस्याअपिग्राहकत्वादितिचेन्न । पर्यायेणग्राहकत्वेपिज्ञानंप्रमाणमितिवत्ज्ञानजनकमिदंप्रमा
जनकमितियुगपदग्रहात् । ननुचज्ञानजनकमिदंशास्त्रंप्रमाजनकमाप्तवाक्यत्वादित्युक्तौयुगपदुभयग्राहकत्वमप्यस्तीतिचेत् ।

एवंतर्हिवक्ष्यमाणश्रुतियुक्तिसंवादेनप्रामाण्यग्रहस्योत्तरवाक्येवक्ष्यमाणत्वात्तदपेक्षयैतेशंकोत्तरेस्यातां । अतएवनविलक्षणत्वा
दितिसंमत्युक्तिःसंगता । तत्रसंवादनिरपेक्षेणप्रामाण्यग्रहस्यवक्ष्यमाणत्वात् । यद्वामूलेब्रह्मसूत्राणांप्रामाण्यमित्यस्यब्रह्मसूत्र
ज्ञानप्रामाण्यमित्यर्थः । आप्तवाक्यतयेत्यादेराप्तवाक्यजत्वेनेत्यादिरर्थः । एवंचतत्प्रामाण्यस्यसाक्षिवेद्यतयाऽनुमानावेद्यत्वा
दाप्तवाक्यत्वादित्युक्तिरयुक्तेतिशंकाभिप्रायः । नविलक्षणत्वादित्यत्रापितज्जन्यज्ञानप्रामाण्यस्वतस्त्वाशयेनैवसंमत्युक्तिरिति
ध्येयं । अथवेदंशास्त्रंप्रमाजनकं ज्ञानजनकत्वेसतिसंशयविपर्ययाजनकत्वात्संमतवाक्यवदित्यनुमानमेवप्रामाण्यग्राहकं । आप्त
वाक्यत्वादिहेतुत्रयंचोक्तहेतोर्विशेष्यासिद्धिवारकमितिशंकोत्तरेध्येये । वस्तुतस्तुवाक्यश्रवणाज्ज्ञायमानबोधरूपकार्यलिंगेनज्ञान
जननशक्तिरनुमीयते । तेनैवप्रमाजननशक्तिरपि नत्वाप्तवाक्यत्वादिनेतिस्वतःप्रामाण्यमितिशंकार्थः ॥ [७।८] नेति । नविलक्षणत्वादस्य
तथात्वंचशब्दादितियुक्तिपादीयद्वितीयाधिकरणेऽस्यवेदादिशास्त्रस्यविलक्षणत्वात्संवादानपेक्षत्वरूपस्वतःप्रामाण्याख्यात्पा
शुपताद्यागमविलक्षणत्वान्नतथात्वंनाप्रामाण्यमितिवक्ष्यतीत्यर्थः ॥ जैमिनिरपीति । स्वतएवप्रामाण्यमितिबादरायणीयंमत
मित्येतत्प्रमेयं औत्पत्तिकस्तुशब्दस्यार्थेनसंबंधस्तस्यज्ञानमुपदेशोऽव्यतिरेकश्चार्थेनुपलब्धेतत्प्रमाणंबादरायणस्यानपेक्षत्वादिति
सूत्रेणाद्याध्यायाद्यपादस्थेनाहेत्यर्थः । सूत्रार्थस्तुशब्दस्यार्थेनसंबंधऔत्पत्तिकःस्वाभाविकःउपदेशोवेदात्मातस्यज्ञानंज्ञापकःअ
व्यतिरेकोविपर्ययाजनकःचशब्दात्संशयाजनकश्च । बोधकत्वेसतिसंशयविपर्ययाजनकइतियावत् । तत्तस्मादनुपलब्धेमानांतरान
वगतेर्थेप्रमाणमनपेक्षत्वादन्यानपेक्षत्वादिति । बादरायणग्रहणंपूजार्थं । बुद्धिदोषनिरासमात्रकारणत्वाद्युक्तीनामितितत्वनिर्ण

योक्तदिशासमाधिमाह ॥ [७।१०] तथापीति ॥ विजातीयेति । आप्तवाक्यत्वरूपप्रमाणसंवादेनेत्यर्थः । तस्यश्रुतियुक्त्योरिवसाक्षाच्छास्त्रसमानार्थाविषयकत्वेनविजातीयत्वमितिभावः ॥ [७।११] अनुत्तमतेति । सर्वोत्तमतेत्यर्थः । चक्रेशास्त्रमनुत्तममित्यत्रप्रागेवाविग्रहःप्रदर्शितः । तदनुवादत्वादेतत्पदप्रयोगः ॥ अनुकर्षणार्थौवेति । श्रुतिमूलतयामानंयुक्तिमूलतयापिमानमितिप्रत्येकमनुकर्षणार्थौवित्यर्थः ॥ [७।१२] समानार्थतेति । मूलमूलिभावापन्नयोर्यथैकार्थत्वंतथात्रापीत्येकार्थतागुणसाम्येनेत्यर्थः । किंगौणप्रयोगेप्रयोजनमित्यतएकंप्रयोजनमुक्त्वाऽन्यदप्याह ॥ [७।१४] एवंहिप्रयोगइति ॥ श्रुतिमूलतयेति ॥ प्रयोगेहितद्विचारपरत्वाच्छास्त्रमंगं अंगितुश्रुतयइत्येवंविज्ञायते । मूलमूलिनोरंगांगित्वस्यकाव्यटीकादौप्रसिद्धेः । नचांगांगिभावज्ञापनंव्यर्थं । शास्त्रंमानंश्रुतिसंवादित्वादित्यत्रासिद्धिशंकानिरासार्थत्वात् । मूलमूलितयांगांगिभावापन्नयोरेकार्थत्वस्यान्यत्रदर्शनादित्येतत्प्रयोजनलाभायचगौणप्रयोगइतिभावः । यद्वोदाहरणादिकानित्युक्तत्वादस्यमीमांसाशास्त्रत्वादुदाहरणावयवपूर्वंप्रयोगमाह ॥ यच्छ्रुतीति । उपनयमाह ॥ [७।१५] श्रुतीति । तत्रहेतुस्तदर्थेति ॥ तच्चेति । श्रुतिविचारणपरत्वं । पुनस्तस्यार्थवित्तये । चकारब्रह्मसूत्राणीति भाष्योक्तस्मृतिसिद्धमित्यर्थः । तस्यवेदराशेरित्यर्थः । उभयत्रनिगमनमाह ॥ [७।१७] तस्मादिति । श्रुतियुक्तिसंवादित्वादित्यर्थः । अप्रयोजकत्वनिरासायविपक्षेबाधकमाह ॥ अन्यथेति । शास्त्राप्रामाण्येश्रुत्यादेःकुतोप्रामाण्यप्रसंगइत्यतआह ॥ अर्धेति । वैशसोहिंसा । अंगांगिनोरेकशरीरापन्नत्वादितिभावः । विपूर्वाच्छसुहिंसायामित्यतःपचाद्यजंतात्तस्येदमित्यणिवैशसेतिरूपनिष्पत्तेः । प्रमाजनकत्वरूपप्रामाण्यस्यैकविधत्वेनत्रैविध्यायोगादाह ॥ [७।१८] क्रियाविशेषणमिति । विवरिष्यतेचैतत् । त्रिवि

धंदृश्यते । आप्तवाक्यत्वादिप्रमाणत्रयेणदृश्यतइतियावदितिग्रंथेन ॥ ब्रह्मपदस्यतंत्रतामुपेत्यार्थमाह ॥ **ब्रह्मवेदइत्यादि** ।
वाशब्दःसमुच्चये ॥ **एतेनेति** । ब्रह्मसूत्रपदोपादानेनेत्यर्थः ॥ **त्वंपदेति** । तत्त्वमसीतिवाक्यस्येत्यर्थः ॥ **यथोक्तमिति** ।
सप्तमेगीताभाष्ये । शारीरौतावुभौज्ञेयौजीवश्चेश्वरसंज्ञितइति । परमस्तथेतिपाठोलेखकायतः ॥ सर्वदोषविहीनत्वमिति ।
सर्वदोषविहीनत्वंगुणैःसर्वैरुदीर्णता । अभेदःसर्वरूपेषुजीवभेदस्सदैवच । विष्णोरुक्तानिसूत्रेषुसर्ववेदेड्यतातथा । तारतम्यंच
मुक्तानांविमुक्तिर्विद्ययातथेतिभारततात्पर्यनिर्णयोक्तपुराणेउक्तमित्यर्थः । उपलक्षणत्वेबीजोक्तिः ॥ **इतिवचनादिति** । स
र्वेशःसर्वत्रान्यत्रेत्युक्त्यैकधेत्युक्तिरयुक्ता । क्वचिद्द्वेधात्रेधापिसंभवादतउपलक्षणंकार्यमितिभावः ॥ **श्रुतियुक्तिभ्यामिति** ॥
यःसर्वज्ञइत्यादिश्रुत्येश्वरःसर्वज्ञःसर्वकर्तृत्वादित्यादियुक्त्याचमूलभूतयेत्यर्थः । प्रामाण्यमितिसर्वत्रानुषंगः ॥ **एतदर्थं** । जैमि
न्यादिवाक्यव्यावृत्तप्रामाण्यसिध्यर्थमित्यर्थः ॥ **त्रिविधमित्यनेनापीति** । त्रिविधमित्यस्यक्रियाविशेषणत्वादाप्तवाक्यत्वा
दिप्रमाणत्रयेणेतिपूर्वंतदर्थोदर्शितः । तत्रमहदित्यस्यप्रामाण्येनेवतेनाप्यन्वयेसतिमहदाप्तवाक्यत्वादिप्रमाणत्रयेणेत्यर्थः । मह
त्त्वंचप्रमाणस्याप्तेःनिरवधिकत्वेन । श्रुतियुक्त्योरनंतत्वेनेत्यर्थोलभ्यतइतिकर्ममीमांसादेवमीमांसाव्यावृत्तप्रामाण्यंसिध्यतीति
भावः ॥ **प्रमाणेति** । प्रामाण्यज्ञापकप्रमाणैकत्वानेकत्वयोरित्यर्थः ॥ **एतदिति** । उत्तमानुत्तमप्रामाण्येइत्येतदित्यर्थः । ब्रह्म
सूत्रपदप्रयोगसूचितंतदर्थतइतिपदप्रयोगसूचितंचकार्यातिशयमप्याह ॥ **एवंविषयेति** । यथानिःशंकक्षिप्रप्रवृत्तिजनकत्वेना
तिशयः । तथाकर्मदेवतादितोपिप्रागुक्तदिशासर्वदोषविहीनत्वादिगुणविशिष्टपरब्रह्माख्यातिशयितविषयप्रतिपादनेनानल्प

स्थिरमोक्षाख्यातिशयितप्रयोजनकत्वेनचैतच्छास्त्रप्रामाण्यस्यातिशयोद्रष्टव्यइत्यर्थः । एकधान्यत्रसर्वेशइत्युक्तमात्रोपसंहारप
रत्वभ्रमनिरासायव्याकुर्वन्नेवावतारयति ॥ **तदेवमित्यादिना** । अतइत्यस्यार्थःश्रुत्यनुमानाभ्यामिति । परविद्याख्यंचक्रे
शास्त्रमित्यत्रोक्तयाद्वेविद्येवेदितव्येइत्यादिश्रुत्या । आप्तवाक्यत्वाद्यनुमानत्रयावगतप्रामाण्यकत्वरूपानुमानेनचेत्यर्थः । शा
स्त्रपदमनुवर्त्यतेनप्रमाणतमपदस्यान्वयमुपेत्योक्तमिदमेवेत्यादि ।प्रमाणतमत्वोक्तेःकउपयोगइत्यतःप्रागुक्तशंकानिरासःफलमि
त्याह ॥ **तथाचेति** । गीताभाष्येप्रथमे वेदादपिपरंचक्रेपंचमंवेदमुत्तमं ॥ **भारतमिति** ।भारतंसर्वशास्त्रेषुभारतेगीतिकाव
रेत्यादिनोक्तभारतोत्तमत्वविरोधमाशंक्यनिराह ॥ **नन्विति** । प्रादुर्भूतइत्यादिश्लोकचतुष्टयस्योत्सूत्रितार्थत्वेनवक्ष्यमाणदि
शापरमतेऽध्यासभाष्यस्येववैयर्थ्यदोषमाशंक्यनिराह ॥ **ननुचेत्यादिना** ॥ **समर्थयतइति** । तत्प्रकारोऽग्रेव्यक्तः ॥ कि
मनेनेति । श्लोकचतुष्टयकृतेनारंभणीयतोपयुक्तप्रामाण्यसमर्थनेनेत्यर्थः ॥ **कथंप्रवृत्तिरिति** । आरंभणीयत्वानिर्णयेतत्प्रवृ
त्तेरयोगात्प्रादुर्भूतइत्यादिभाष्येणारंभणीयत्वसिद्धौपश्चात्तत्रप्रवृत्तिरितिभावः ॥**कथमिति** ।प्रवृत्तिरित्यनुषंगः। सूत्रस्यैवारंभ
णीयत्वानिर्णयेतद्व्याख्यारूपभाष्येपिप्रवृत्तेरयोगादितिभावः । उत्तरंशंकते ॥ संदेहादिति । आरंभणीयत्वानारंभणीयत्वसंदे
हादित्यर्थः ॥ उक्तेति । आप्तवाक्यत्वादिरूपप्रमाणैःसूत्रप्रामाण्यसिद्धौतद्व्याख्यानत्वयुक्त्यारंभणीयत्वनिर्णयोभविष्यतीत्य
र्थः।सत्यं प्रथमसूत्रेप्यारंभणीयत्वसंदेहात्प्रवृत्तस्यसूत्रस्याथादिपदोक्तप्रमाणैरारंभणीयत्वनिर्णयोभवतीति । तथाप्यारंभणीय
त्वसंदेहोद्वेधा । प्रामाण्यसंदेहनिमित्तकोविषयप्रयोजनाधिकारिसंबंधसंदेहनिमित्तकश्च । तत्रांत्यस्यसूत्रेणपरिहारेपिआद्यस्य

नपरिहारः । अतोभाष्यमेतत्सार्थकमितिभावेनाह ॥ **मैवमित्यादिना** ॥ **तदिति** । प्रथमसूत्रेआरंभणीयत्वसमर्थनमित्यर्थः।
तावतैवालमित्यतआह ॥ **नचेति** । बौद्धादावपितत्संपादनस्यबौद्धादिग्रंथकर्तृक्रियमाणत्वेनव्यभिचारादितिभावः । तर्हिसूत्रे
विषयादिव्युत्पादनंव्यर्थं । तावन्मात्रस्यारंभानुपयोगादित्यतआह ॥ **प्रामाण्येहीति** ॥ **अंतइति** । प्रामाण्येसत्येवविषया
दिव्युत्पादनस्योपयोगादित्यर्थः ॥ **सूत्राक्षिप्तमिति** । विषयादिव्युत्पादनान्यथानुपपत्त्यैवार्थाल्लब्धंप्रामाण्यमित्यर्थः । आ
र्थिकोप्यर्थःसूत्रार्थएवेतितुबंधमिथ्यात्वमित्येतदवतारिकायांपरमतानुवादप्रस्तावेनिपुणतरमुपपादयिष्यतइतिभावः । एतेनप्रा
माण्येहीत्यादिग्रंथेनैवश्रौतार्थंप्रागनुक्त्वार्थिकार्थमेवप्राक्कथयन्भाष्यकारोऽकुशलइतिपरास्तं। प्रामाण्येनविनाविषयादिव्युत्पा
दनस्यैवायोगादिति । बुद्धिसिद्धयेप्रवृत्तिबुद्ध्युत्पादनाय ॥ **सूचितमिति** । अन्वपिचाहमेवेत्यत्रस्थचशब्देनेतिभावः ॥ अ
नुक्तांशस्येति । सिद्धार्थेव्युत्पत्त्यादेः ॥ **अतिसंक्षिप्तस्येति** । व्यक्तमेतदनुपदं तत्रभाष्याद्यपद्यार्थइत्यादौ ॥ **संक्षेपइति** ।
एतद्भावाभिधंलिंगमित्यादिविषयमालायाः पूर्वोत्तरपक्षयुक्तिमालादेश्चकरणादितिभावः ॥ एकीकरणमिति । आनंदमयन
यादौ ॥ **कुत्रापीति** । अंतरादिनयेष्वभ्याधिकाशंकादिनोपपादनं । अपव्याख्याननिरासस्तत्रतत्रव्यक्तएव । इत्यादीत्यादिप
देनक्वचिद्बाधकोद्धारादिर्ग्राह्यः ॥ **यथोक्तमिति** । प्रथमस्कंधतात्पर्ये । अतिसंक्षिप्तस्यविस्तरणमित्येतद्व्यनक्ति ॥ **तत्रेति** । नि
खिलेत्यादिना निराकृतेति । देहस्यगुणात्मकत्वोक्त्यादेहदेहिनोरभेदस्यप्रमितत्वाद्गुणाभेदएवोक्तोभवतीतिभावः ॥ **इतरेति** ।
कर्मदेवतासाधारण्यादित्यर्थः । अपिशब्दस्यारुचिसूचकत्ववदनुक्तसमुच्चयरूपार्थांतरमप्युपेत्याह ॥ **अपिशब्दइति** ॥ **संप्रति**

आद्यद्वितीयश्लोकस्थसंप्रशब्दाभ्यांयथाक्रमंदेवतानातिर्गुरुनातिश्चविशेषितेत्यर्थः । द्वापरइत्यादिभाष्यविवृतिपरंगुरुर्गुरूणामामि
त्यादीत्याह ॥ द्वा[८।२३]परइतीति । तत्रेत्यादिमूलमवतारयति ॥ त[८।२४]थापीत्यादिना ।प्रामाण्येसत्यपीत्यर्थः। मंगलाचरणेति । मंग
लाचारपूर्वमकृतत्वादित्यर्थः । हेतोरप्रयोजकत्वमाशंक्यसमाप्तिप्रचयभंगोविपक्षेबाधकइतिभावेनतयोर्मंगलहेतुकत्वमाह ॥ मंग
लाचरणपुरःसराणीति । निरंतरायंनिर्विघ्नंयथाभवतितथेत्यर्थः । प्रचीयंतेऽविच्छिन्नपारंपर्यरूपसंप्रदायवंतिभवंतीत्यर्थः । मं
गलस्यहेतुत्वासिद्धिमाशंक्यनिराह ॥ न[८।२५]चेति । अकृतमंगलाचरणानांकृतमंगलाचरणानांचेतिचबहुव्रीहिः । पुरुषाणामित्यर्थः ॥
कार्येति । भोजनपचनादिकार्यपरिसमाप्तिप्रचयदर्शनादित्यर्थः । परमुखेनसमाधिंवाचयितुंप्रतिबंदीमाह ॥ त[८।२६]थासतीति ।
व्यतिरेकादिव्यभिचारेणाहेतुत्वेसतीत्यर्थः । कारीरीनामशुष्यत्सस्यसंजीवनवृद्धिकामःकारीर्यायजेतेत्युक्तेष्टिविशेषः । आदिपदे
नचपुत्रेष्ट्यादिः । तत्राप्युक्तव्यभिचारद्वयदर्शनादितिभावः । तत्रपरेणैवसमाधिंवाचयित्वासमंमंगलाचरणेपीत्याह ॥ स्यादेत
दित्यादिना । एवंव्यभिचारादिनाकारीर्यादेरहेतुत्वंस्यात् । यदिहेतुत्वंनिष्प्रमाणकंस्यादितियोजना । श्रुत्युक्तसाधनाभावेपि
साध्यसत्त्वमनेककारणकत्वकल्पकमित्येतद्दृष्टांतेनव्यनक्ति ॥ द[९।२७]र्शेति । दर्शोनामामावास्यायांक्रियमाणमाग्नेययागदधिया
गपयोयागरूपेष्टित्रयरूपकर्मविशेषः । पूर्णमासस्तुपौर्णमास्यांक्रियमाणमाग्नेयोपांश्वग्नीषोमीयाख्येष्टित्रयाख्यंकर्म । ताभ्यांद
र्शत्रिकपूर्णमासत्रिकाभ्यांयथादर्शपूर्णमासाभ्यांस्वर्गकामोयजेतेतिश्रुतिबलात्स्वर्गप्राप्तिः । तथा परिचर्यात्मकंकर्मशूद्रस्यापि
स्वभावजं । स्वेस्वेकर्मण्यभिरतःसंसिद्धिंलभतेनरइत्यष्टादशेगीतायामुक्तदिशात्रैवर्णिकपरिचर्यातीर्थस्नानदानादिनापित्रैवर्णि

केतरस्यस्वर्गप्राप्तिर्यथा । तथैवकारणांतरेणापिवृष्ट्यादिसंभवादितिभावः । अन्वयव्यभिचारंनिराह ॥ **भावेपीति** । साधन स्यभावेपिसाध्यस्याभावइत्यर्थः ॥ **अस्येति** । कारीर्यादिश्रौतसाधनस्येत्यर्थः । औत्सर्गिकीस्वाभाविकी । ननुसममित्ययुक्तं । समाप्तिकामोमंगलमाचरेदितिस्पष्टश्रुतेरभावादित्यतआह ॥ **मंगलेति** । कर्मादौशिष्टैःक्रियमाणोमंगलाचारः तत्कर्मसमा प्त्यादिहेतुत्वप्रमापूर्वकः । तत्कामनयैवशिष्टैरनुष्ठीयमानत्वात्तृप्तिकामनयाऽनुष्ठीयमानभोजनवत् । तद्धेतुत्वप्रमाचश्रौतीभ वितुमर्हति । प्रत्यक्षानुमानाजन्यत्वेसतिजन्यप्रमात्वात् । यदेवंतदेवंयथासंमतमित्येवंरूपेणानुमितश्रुतिसिद्धत्वादित्यर्थः । आद्यहेतुप्रयोगेफलकामनारूपविशेषणासिद्धिंनिराह ॥ **नतावदिति** । तत्कामनयेत्यस्यासिद्धिंनिराह ॥ **नापीति** । दृष्ट त्यागाद्दृष्टकल्पनेक्रमेणव्यनक्ति ॥ **कार्यमिति** । आरिप्सुःआरब्धुकामः । हेतोरप्रयोजकत्वंनिराह ॥ **नचैतेषामिति** । द्विती यप्रयोगेविशेषणासिद्धिंनिराह ॥ **नचेति** । नन्वस्तुमंगलाचारस्याविघ्नपरिसमाप्त्यादिहेतुत्वं । तथापिनास्यकर्तव्यत्वं । विघ्नसं देहेनवासूत्रकृतोनिर्विघ्नत्वादेववाऽननुष्ठानस्य । अनुष्ठानेपिवाफलाभावेनग्रंथेनिवेशनाभावस्यवासंभवेनमंगलाचाररहितत्वादि त्यस्यान्यथोपपत्तेरसिद्धत्वादित्यतःक्रमेणत्रयमपिनिराह ॥ **नचेत्यादिना** ॥ **भारतादाविति** ॥ नारायणंसुरगुरुंजगदेक नाथंभक्तप्रियंसकललोकनमस्कृतंच । त्रैगुण्यवर्जितमजंविभुमाद्यमीशंवंदेभवघ्नममरासुरसिद्धवंद्यमित्यादिभारते । जन्मा द्यस्ययतोन्वयादित्यादिभागवतादौचनकुर्यादित्यर्थः ॥ **एतेनेति** । शिष्यार्थमपिग्रंथेनिवेशनस्यकर्तव्यत्वकथनेनेत्यर्थः ॥ **अतएवेति** । आवश्यकस्यग्रंथेनिवेशनस्याभावादेवेत्यर्थः ॥ **अन्यदिति** । ध्यानादिकमित्यर्थः । मांगलिकत्वान्मंगलप्रयो

जनकत्वात् ॥ तत्प्रयोजनेठगितिठक्प्रत्ययः । अधिकार्यादिप्रतिपादकस्यान्यस्येत्यत्रादिपदेनविचारशास्त्रानुग्राह्यविषयबो धकवेदरूपप्रमाणप्रतिपादकस्यान्यस्याभावादितिग्राह्यं । ॐकारस्यतदर्पकत्वेनाग्रेव्याख्यानात्तस्यविषयार्पकपदत्वेपीहनतदर्थ ग्रहणं । तथात्वेब्रह्मपदस्यापिविषयार्पकस्यात्रभावेनान्यस्याभावादित्ययोगात् । अधिकारिविषयेत्युत्तरवाक्यस्थविषयपदेनवि षयसमर्पकवेदरूपप्रमाणंग्राह्यं । ॐकारप्रयोगलब्धस्यव्याहृतिगायत्रीपुरुषसूक्तद्वारातद्व्याख्यानभूतसकलवेदरूपप्रमाणस्याभा वेब्रह्मपदमात्रस्याविचार्यत्वेनानुग्राह्यप्रमाणाभावाभिप्रायेणविषयवैधुर्येणेत्येवोक्तं । ब्रह्मपदेनविषयलाभेप्युपर्योंकारस्यविषया र्पकत्वेनापिव्याख्यानंतुचंद्रिकोक्तदिशात्रापिनारायणपदोदितइत्यत्रवक्ष्यमाणदिशाचयुक्त्यंतरसूचनायेतिध्येयं ॥ **तरंत्यनेने ति** । तॄप्लवनतरणयोरितिधातोरकर्तरिचकारकेसंज्ञायामितिकरणेघञ्प्रत्ययेऽचोञ्णितीतिवृद्धौरूपं । यद्यपितॄप्लवनतरणयोरित्य स्यधातोर्दीर्घॠवर्णांतत्वेनॠदोरबितिसूत्रेणाप्प्रत्ययेतरइत्येवभाव्यं । अप्प्रत्ययस्यघञपवादत्वात् । तथापितॄप्लवनतरणयोरिति ह्रस्वऋवर्णांताद्धात्वंतराद्घञ्प्रत्ययेतारइतिरूपंध्येयं । अन्यथासांपरायेतर्तव्याभावादितिप्रयोगोसाधुःस्यादितिभावः । यद्वातॄ प्लवनतरणयोरित्यस्यैवॠदोरबितिअप्प्रत्ययेतरइतिरूपं । तस्यप्रज्ञादिभ्यश्चेतिस्वार्थिकेऽण्प्रत्ययेतारइसिद्ध्यति । अथवातॄधातो र्ण्यंतस्यएरजित्यच्प्रत्ययेसतितारइतिरूपं । तारयतिपुरुषाननिष्टनिचयमितिव्युत्पत्तिदर्शनेकार्येस्पष्टार्थत्वायकरणत्वव्यक्तीकर णेनतरंत्यनेनेत्यर्थकथनमात्रमेतदितिज्ञेयं । अतएवआसमंताद्गमयतिधर्माधर्मौपरंपदमित्युपासनापादीयानुव्याख्यानसुधादौ करणेकर्तृत्वोपचारेणगमयतीत्युक्तिः । गमेःकरणार्थएवाप्प्रत्ययविधानादित्यादिनातत्रतत्रव्युत्पत्तिप्रकारापेक्षयान्यथाप्यर्थ

कथनंदृश्यते । तथाचांथर्वशिरसिश्रुतिः ।अथकस्मादुच्यतेतारंयस्मादुच्चार्यमाणएवगर्भजन्मजरामरणंससारमहाभयात्तारयती
त्यादि । तत्रेत्यनुवादःप्रथमसूत्रेइतिव्याख्या ॥ [१।२१]अंवयवतयेति । अन्वयप्रतियोगिसमर्पकतयेत्यर्थः । ब्रह्मपदार्थस्यविशेषणी
भूतंयद्गुणपूर्णत्वरूपमोतत्वंतदर्थकत्वात्तारस्येतिभावः । यद्वाजिज्ञासायांकर्मकारकार्पणतयेतिभावः ॥ [१।२२]अंगत्वंयेति । अविघ्नप
रिसमाप्तिप्रचयकारकत्वेनेत्यर्थः । तावतानन्वेतदनुपपन्नमितिकृतचोद्यस्यकिमुत्तरमित्यतआह ॥ एतदुक्तमिति ॥ [१।२३]ज्ञापक
तयेति । अधिकार्यादिबोधकतयाद्यसूत्रस्योपयोगित्वेननिरंतरायपरिसमाप्त्यादिजनकतयाशास्त्रस्योपयोगित्वेनेत्यर्थः । अन्य
थासिद्धिंनिराह ॥ नचैतदिति । ताराथमूलत्वमित्यर्थः ॥ [१।२४]संकेलेति । अथातोधर्मजिज्ञासा । अथातोदैवीमीमांसा । अथातो
दर्शपूर्णमासौव्याख्यास्यामइत्यादिकर्मतंत्रदेवतंत्रकल्पसूत्रकारादिभिरित्यर्थः । नचतत्रोंकारोनश्रूयतइतिवाच्यं । स्ववत्यनोंकृतं
ब्रह्मेतिवक्ष्यमाणदिशातत्रापितस्यावर्जनीयतयाप्राप्तत्वात् । तद्भाष्यकारादिभिस्तस्याव्याख्यानंत्वनुपयोगादज्ञानाद्वा । अथश
ब्दमूलत्वस्यसर्वत्रप्रत्यक्षत्वेनतदभिप्रायाद्वासकलेत्युक्तिः । एतेनसर्वशास्त्रस्येत्येतत्सर्वेषांशास्त्रंसर्वशास्त्रंतस्येतिप्रकारांतरेणव्या
ख्यातंध्येयं ॥ अनेनेति । तत्रतारेत्यर्धेनेत्यर्थः ॥ [१।२५]अत्रेति । अथपदस्यमंगलार्थत्वइत्यर्थः । परेषांमायिनां । परभाष्यवाक्यमाह ॥
मंगलस्येति । कथंसमन्वयाभावइत्यतोवाचस्पत्युक्तव्याख्यानप्रकारमाह ॥ पदार्थएवेति । मृदंगध्वनिवदिति । मृदंगध्वनेःयथा
मंगलंफलं तथाऽथशब्दस्यफलमित्यर्थः ॥ [१।२६]कार्यज्ञाप्ययोरिति । कार्यफलं । ज्ञाप्यंद्योत्यमुच्यते । परभाष्यवाक्यस्यविवरणोक्तम
र्थमाह ॥ [१।२७]अस्तुवेति ॥ [१।२८]कारकांतराणामिति । मुमुक्षुरूपकर्तृकारकस्य । ब्रह्मरूपकर्मकारकस्य । न्यायादिरूपकरणकारकस्यच

भावादित्यर्थः । इतियत्परेषांदूषणमितिपूर्वेणान्वयः ॥ [१०१३]तदेतेनेति । यद्वाचस्पतिनामंगलस्याथपदार्थत्वंनेत्युपेत्यवाक्यार्थे ऽनन्वयव्युत्पादनं । यच्चविवरणकृतापदार्थत्वमुपेत्यवैयधिकरण्येनवासामानाधिकरण्येनवाऽनन्वयव्युत्पादनंकृतंतदुभयंतारा थमूलत्वमितिकथनेननिरस्तमित्यर्थः । तद्व्यनक्ति ॥ अस्माभिरिति । अथशब्देनमंगलस्याप्रतीतेरानंतर्यमुखेनाधिकार्याद्यसूचनापातात् तस्मान्मांगलिकावुभावितिस्मृतेश्च मंगलप्रयोजनकत्वमेव नवाचकत्वमितिभावः । श्रुत्या श्रवणेनेत्यर्थः । उत्तरार्धमवतारयति ॥ [१०१४]नन्वित्यादिना ॥ [१०१५]अध्येतृभिरिति । ब्रह्मसूत्राणामितियोज्यं ॥ सूत्रावयवइति । सूत्रेऽन्वयप्रतियोगिसमर्पकोनेतिसाध्यार्थः ॥ संपाठइति । संहिताध्ययनइत्यर्थः । अथादिपदेव्यभिचारवारणायोक्तमसंहिततयेति । असंश्लिष्टतयेत्यर्थः । परःसन्निकर्षस्संहितेतिपाणिन्युक्तेः । हरीइहोपवक्षतः । इंद्रवायूइमेसुताः । उभेअहनीसुदिनेविवस्वतः । अः इतिब्रह्म । तमेवैकंजानथआत्मानमित्यादौहरीइहेत्यादिशब्देषुसामान्यतःप्रवृत्तव्याप्तेरव्यभिचारायसत्यंतं । ईदूदेद्द्विवचनंप्रगृह्यं । विवृतावविसर्गःस्यात् । विश्लिष्टार्थेचविशिष्टमित्यादिलक्षणांतराभावेसतीत्यर्थः । पदाध्ययनेऽसंहिततयापठ्यमानपदेष्वव्यभिचारायसंपाठइति । यएवमुक्तहेतुयुक्तःसतदवयवोनेतिसामान्यव्याप्तिमुपेत्याह ॥ [१०१६]वेदेति । विपक्षेहेतूच्छित्तिरूपबाधकतर्कमाह ॥ अन्यथेति ॥ अन्यान्यस्थानइति । एतेनविमतॐकारोनवेदवाक्यावयवः । अन्यान्यस्थानेपठ्यमानत्वात् । साम्निस्तोभाक्षरवत् । व्यतिरेकेणवेदगतपदवदितिसूचितं । विपक्षेबाधकमाह ॥ [१०१६]अन्यथेति ॥ [१०१८]ॐमितिब्रह्मेतीति । ॐमितिब्रह्मॐमितीदꣳसर्वंॐमित्येतदनुकृतिहस्मवाइत्यादितैत्तिरीयोपनिषदीवऋगादिशाखादावपितत्रतत्रोंकारपाठप्रसंगादित्यर्थः । नन्वयमों

कारःसूत्रवेदयोरवयवोभवितुमर्हति । तदादावध्येतृभिर्नियमेनपठ्यमानत्वादथादिपदवदित्यवयवत्वेप्यस्तिमानमित्यतोस्यहेतो
रन्यथोपपत्तिसदृष्टांतमाह ॥ [१०।८] पक्षसपक्षयोरिति । अथस्वाध्यायविधिःप्राग्वोदग्वाग्रामान्निष्क्रम्यापआप्लुत्यशुचौदेशेयज्ञोपवी
त्याचम्याक्लिन्नवासासदर्भाणांमहदुपस्तीर्यप्राक्कूलानांतेषुप्राङ्मुखउपविश्येत्याद्युक्त्वाऽधीयीतेत्याम्नाताश्वलायनसूत्रे ब्रह्मयज्ञे
नयक्ष्यमाणइत्यादिनातैत्तिरीयादौचोक्तदिशापूर्वाभिमुखत्वशुचिदेशस्थत्वशुचित्वादिर्यथाध्ययनांगत्वेनोच्यतेतथोंकरोप्यस्तु
नतुसूत्रावयवत्वेनेत्यर्थः । मंगलार्थतयामंगलप्रयोजनकत्वेनेत्यर्थः ॥ [१०।१०] अभिलषितेनेतिशेषोक्तिः। अभिमतेनेत्यर्थः । अनुगत
त्वेनेतिहेतौतृतीयेत्युपेत्यतदर्थमाह ॥ [१०।११] निमित्तेनेति ॥ ननुसूत्रादावोंकारएवनेतिवदंतंप्रतिपृथगुच्चारणस्यगत्युक्तिरयुक्ता । अ
ध्येतृपरंपरयोच्चार्यमाणत्वस्यापिनिर्मूलत्वेनांधपरंपरात्वानिवारणाच्चेत्यतआह ॥ एतदुक्तमिति । सप्तदशगीतातात्पर्योक्तश्रुति
माह ॥ [१०।११] स्रवंतीति । ब्रह्मेतिमंत्रउच्यते । अनोंकृतंआदावोंकारशून्यतयोच्चारितंचेदामघटजलवत्स्रवतिसुकृतजनकंनेत्यर्थः । पर
स्तादनोंकृतंचेद्विशीर्यतेहिंस्यते फलजनकंनेत्यर्थः ॥ [१०।१२] श्रोतेति । श्रुत्युक्तनिंदारूपार्थवादबलेनमंत्रस्यस्रवणविशरणाभावकामः
आद्यंतयोरोंकुर्यादितिकल्पितविधिवाक्येनसर्वास्वपिसूत्रादिरूपब्रह्मविद्यास्वाद्यंतयोरोंकारस्योहोऽध्याहारःकार्यइत्यर्थः । अ
ध्याहारस्तर्कऊहइत्यमरोक्तेः। नतुमीमांसकाभिमतऊहः । तथैवचंद्रिकोक्तेः। ननुयद्यध्याहारएवोहशब्दार्थः। तर्हियदयमोंकारा
थशब्दावादितःकृतवानित्यादिपूर्वतनसुधावाक्यविरोधः । प्रयुज्यमानस्याध्याह्रियमाणत्वायोगात् । अन्यथाथादिपदस्या
ध्याहारइतिस्यादितिचेत् । अत्राहुः । आदितःकृतवानित्यादिपूर्वतनसुधावाक्यानामादितःद्वयोरपिसत्त्वादित्यर्थः । अथश

ब्दस्यादौकृतत्वमस्तीतिवाश्रुतिप्राप्तत्वेनसूत्रकृदभिमततयाकृतप्रायत्वाद्वातदभिप्रायेणकृतवानित्यादिकृतनिवेशितादिशब्दप्र
योगः । एवमग्रेप्रयुक्तत्वादितिशब्दप्रयोगोपिध्येयः । सूत्रकृताथातोब्रह्मजिज्ञासेत्येवोक्तावपिस्रवतीत्यादिनिंदार्थवादबलेना
द्यंतयोरोंकारमध्याहृत्याग्निमीळइत्यादाविवाध्येतारोअधीयंतेतदभिप्रायेणैवताराथमूलत्वमितिपूर्वार्धप्रवृत्तं । नतुसूत्रकृताथा
दिपदसमानतयाप्योंकारस्यकृतत्वाभिप्रायेण । अतएवश्रीमद्भाष्येप्यथादिपदादेरेवार्थोक्तिः । अथातःशब्दपूर्वाणिसूत्राणिनि
खिलान्यपीति तावेवादौप्रयुंजतइतिचोपक्रमोपसंहारोपेतप्रमाणोदाहरणंचेति । यद्वाचंद्रिकोक्तदिशाऽथादिपदतुल्यतया ॐ
कारश्चाथशब्दश्चतस्मात्प्राथमिकौक्रमादितिस्मृतिसिद्धोंकारपरोयंग्रंथः। नतुस्रवतीतिश्रुतिप्राप्तसाधारणोंकारपरः । स्रवतीति
श्रुत्युक्तिस्तूपलक्षणंध्येयमिति । केचित्तुसूत्रकृतोंकारोप्यादौकृतएव। ऊहइत्युक्तिस्तुनिंदार्थवादरूपश्रुतिमूलत्वाभिप्राया । वस्तु
तस्तूच्चारितोपिसूत्रकृताथादिशब्दवन्नसूत्रोपनिबद्धइति । यत्तु ब्रह्मणःप्रणवंकुर्यादादावंतेचसर्वदा । स्रवत्यनोंकृतंब्रह्मपरस्ता
च्चविशीर्यतइतिशिक्षाग्रंथेपूर्वार्धेविधेरप्युक्तेरर्थवादसामर्थ्यादितिसुधोक्तिरयुक्ता। कुमारसंभवेद्वितीयसर्गे उद्घातःप्रणवोयासामि
तिश्लोकेब्रह्मणःप्रणवंकुर्यादादावंतेचसर्वदेत्यादिशिक्षावचनमित्युक्तत्वाच्चेतितन्न । तत्रशिक्षावचनस्यस्रवतीतिनिंदार्थवादमूल
त्वेनस्पष्टार्थतयासावधिकतयाशिक्षाग्रंथकर्तृकृतत्वेनोपपत्तेः । नन्वस्त्वोंकारस्यसूत्रादौवेदाध्ययनोपक्रमसाधारण्येनसत्त्वंनिंदा
र्थवादसिद्धं । तावताकथमवयवत्वमित्यतआह ॥ [१०।१२] नचेति । ऊह्यमानमध्याह्रियमाणं ॥ [१०।१३] पृथगिति । वाक्यार्थतयान्वयप्र
तियोग्यसमर्पकंइत्यर्थः ॥ अमंत्रावयवत्वेति । मंत्रावयवत्वाभावप्रसंगादित्यर्थः । क्वचिन्मंत्रानवयवत्वेतिपाठः । संयज्ञप

तिराशिषेत्यत्रगच्छतामित्यस्यइषेत्वेत्यादौछिनत्तीत्यादेरध्याहृतस्यान्वयप्रतियोगिसमर्पकत्वरूपावयवत्वाभावप्रसंगात्। तथात्वे व्यवायान्नानुषज्यतइत्यादिजैमिनिसूत्रकृतःव्यतिहारोविशिंषंतिहीतिब्रह्मसूत्रकृतश्चतत्रतत्राध्याहारोक्तिरयुक्तास्यादितिभावः। अनवयवत्वसाधकप्रागुक्तहेतोःकागतिरित्यतोऽन्यथोपपत्तिमाह ॥ तंतश्चेति [१०।१३] । प्रथमसूत्रावयवत्वेसतीत्यर्थः । यद्वाप्रतिसूत्रमाद्यंतयोरोंकर्तव्यत्वस्यावश्यकत्वेसतीत्यर्थः ॥ प्रतिसूत्रं । द्वितीयादिसर्वसूत्रेष्वित्यर्थः ॥ आंदावेवेति [१०।१४] । प्रथमसूत्रएवेत्यर्थः । ॐकारइत्येकवचनेनप्रथमसूत्रेप्यादावेवोच्चार्यमाणःनत्वंतेप्युच्चार्यमाणइतिगम्यते । अंतिमस्यसूत्रानवयवत्वेनादृष्टमात्रार्थतयापृथक्करणाभावेपिएतत्सूत्रमात्रसंबद्धत्वशंकानुदयेनादिमोंकारस्यैवतथात्वेशंकोदयात्। यद्वोंकारइत्याद्यंतयोरप्युच्चार्यमाणोगृह्यते । केचित्तुप्रथमसूत्रेप्येकएवोंकारआदावुच्चार्यमाणः । अंतिमस्तुसर्वसूत्रपारायणानंतरमनावृत्तिःशब्दादितिसूत्रसमाप्त्यनंतरमुच्चार्यमाणएववेदाध्ययनवदेवेत्याहुः ॥ अधिकृतत्वेनेति । द्वितीयादिसूत्रेप्यनुवर्तमानत्वेनेत्यर्थः । इदंसर्वत्रद्वितीयादावप्यनुवर्त्यतामितिबुद्ध्योच्चार्यतइतियावत्। अस्त्वेवंपृथक्पाठस्तुकुतइत्यतआह ॥ तस्येति । संहिततयासंश्लिष्टतयानिवेशेऽध्ययनेकृतेसतीत्यर्थः । प्रथमसूत्रावयवएवेत्यत्रावयवशब्दउपकारमात्रपरःनत्वन्वयप्रतियोगिसमर्पकरूपावयवपरः । तथात्वेसतितन्माविज्ञायीत्युत्तरवाक्येप्रथमसूत्रावयवत्वमात्रंविज्ञातंमाभूत्किंतुद्वितीयादिसूत्रावयवत्वमपिव्यज्ञायीत्यर्थस्यवाच्यत्वेनद्वितीयादावदृष्टमात्रोपकारकतयान्वयप्रतियोगिसमर्पकत्वस्यबाधात्। यद्वाप्रथमसूत्रावयवएवविज्ञायेतेतिद्वितीयादावदृष्टमात्रोपकारकत्वेनानुवृत्तिर्नज्ञायेतेत्येवंव्याख्येयं ॥ पृथगोंक्रियतइति । यथापाणिनीये । प्रत्ययः परश्च धातोः अं

इतिगुणेगुणोततामितिस्यादितिभावः ॥ **अनेकार्थत्वाद्धातूनामिति**। क्रियावाचित्वसिध्यर्थमेकैकोर्थःप्रदर्श्यते । प्रयोगतो
१४।१२
नुगंतव्या अनेकार्थाहिधातवइत्युक्तेर्गत्यर्थोपिभविष्यतीतिभावः ॥ **कथंतर्हीति** । वेञ्तंतुसंतानइत्यस्यरूपत्वेउतत्ववाचीतिस्यात् । ऊयीतंतुसंतानइत्येतद्रूपत्वेतुऊतत्वेतिस्यात् । उकारस्यऊकारस्यवागुणप्राप्तेःप्रत्ययकित्वेनक्ङितिचेतिबाधादितिभावः । **अवतिरूपेति** । ननुकथमेतत् । अवतेःक्तप्रत्ययेइडागमेझलादित्वाभावात् । औणादिकेतप्रत्ययेचकित्वाभावादूठोप्राप्तेरितिचेत् । सत्यं । बहुलग्रहणेनऊठ्सवर्णदीर्घगुणानांसंभवइत्येके । छ्वोःशूडितिसूत्रवृत्तौकेचिदत्रक्ङितीतिनानुवर्तयंतीत्युक्तत्वेनतत्पक्षेज्वरेत्यत्रापिक्ङितीत्यस्याननुवृत्तेःअवतेरौणादिकेतप्रत्ययेतितुत्रतथसिसुसरकसेषुचेतिइडभावेझलादौप्रत्ययेज्वरत्वरेत्यूठिसवर्णदीर्घेगुणेचओतेतिरूपं । अतएवधातुवृत्तौउणादिवृत्तौकाशिकावृत्तौचावतेरौणादिकतुन्प्रत्ययांतस्यओतुरितिरूपप्रदर्शितमित्यन्ये । एतेनगुणोततामितिकथं । वृद्धिरेचीतिभाव्यमितिपूर्वतनशंकाग्रंथोपिसमर्थितोध्येयः । अवतेरोतेतिरूपस्योक्तदिशासंभवेनवृद्धिरेचीतिभाव्यमितिपूर्वशंकोपपन्ना । ननुगुणोततामित्यत्रवेञोवाऊयीतिधातोर्वारूपं । ओतत्ववाचीत्यत्रावतेरूपंकुतउपात्तंभाष्यकृतेत्यतआह ॥ **वैचित्र्यमिति** । ओँकारस्यावधातुजत्वमिववेञ्तंतुसंतानइत्यादिधातुजत्वमप्यस्तीतिसूचनार्थमित्यर्थः । उणादयोबहुलमितिबहुलग्रहणाद्वेञःकर्मणिक्मन्प्रत्ययेयजादित्वात्संप्रसारणेबहुलग्रहणादेवगुणेचसतिओमितिरूपस्यऊयीत्यस्यघामन्प्रत्ययेनेड्वशीतीडभावेवलिलोपेगुणेचओमितिरूपस्यसंभवात् । तथाचओतमस्मिन्जगत्सर्वमित्यादिव्याख्यानंयुक्तमितिभावः । ऐकरूप्यमेवाह ॥ **अथवेति** ॥ **आकारेति** । ओतत्ववाचीत्यत्रवेञोवाऊयीत्यस्यवारूपं । आङ्पूर्वकत्वेनआउतेति

ऊतेतिवास्थितेगुणेचओतत्ववाचीतिरूपमित्यप्रसिद्धतप्रत्ययकल्पनदोषोवैचित्र्यदोषोवावृद्धिरेचीतिभाव्यमितिदोषोवानेत्यर्थः
॥ [१४।१७] ईर्त्यांदाविति । सएषपरोवरीयानुद्गीथःसएषोनंतइत्यादावनंतशब्दः । मायांतुप्रकृतिंविद्यान्मायिनंतुमहेश्वरमित्यादावी
श्वरशब्दः त्वंबंधदोमुक्तिदोतोमतोनस्त्वंज्ञानदोऽज्ञानदश्चासिविष्णोइत्यादौविष्णुशब्दः। एतेनब्रह्मपदेनैवविषयसिद्धौअमादि
पदानर्थक्यमितिनिरस्तं । नकेवलंब्रह्मपदात्किंत्वोमादिपदादपीतियुक्त्यंतरसूचनार्थत्वेनसार्थक्यात् ॥ [१४।२१] अनेनेति । जीवेगौ
णार्थांगीकारेणकिंकृतंस्यान्मुख्यार्थभूतापूर्वार्थस्यावश्यमंगीकृतत्वादितिभावः ॥ [१४।२२] प्रतिवक्ष्यतीति । निर्विशेषेस्वयंभातेकि
मज्ञानावृतंभवेदित्यादिनेत्यर्थः । यद्वैतदधिकरणांतेहरेरेवब्रह्मादिपदमुख्यार्थत्वकथनेनेत्यर्थः ॥ तत्पक्षदोषश्चेति । निश्चि
तत्वान्नजिज्ञासितुंशक्यं । सामान्यतोज्ञातत्वस्यविशेषतोज्ञातत्वस्याभावादित्युक्तदोषोजिज्ञास्योयंविधीयतइत्येतद्व्याख्यानाव
सरेनिरसिष्यतइत्यर्थः ॥ [१४।२३] विषयसंबंधइति । तन्निर्णयजनकत्वरूपइत्यर्थः ॥ [१४।२४] इदंमंत्राकूतमिति । व्याहृतिगायत्रीपुरुष
सूक्तद्वारासर्ववेदानांॐकारव्याख्यानत्वादोंकारार्थस्यब्रह्मणइतिब्रह्मण ॐकारार्थत्वोक्त्यासर्ववेदार्थत्वंतस्यसिध्यतीत्यभिप्राय
इत्याहेत्यर्थः । शब्दक्रमादर्थक्रमोबलीयानितिन्यायेनसएवभर्गशब्दार्थइत्येतत्पश्चाद्व्याकुर्वन्व्याहृतीनांचेतिप्रतीकग्रहणंकृतवा
न् । तैत्तिरीयभाष्योक्तस्मृतिमाह ॥ [१४।२६] प्रणवार्थाइति ॥ [१५।१] एवकारइति । सएवेत्येवकारइत्यर्थः ॥ अग्नीति । भूरितिवा
अग्निः । भुवइतिवायुः । सुवरित्यादित्यइतितैत्तिरीयश्रुत्युक्तदिशाऽग्न्यादिदेवताकत्वप्रसिद्धेरित्यर्थः ॥ अधिदे[१५।२]वतात्वेने
ति । अभिमानिदेवतात्वेनापीत्यर्थः ॥ [१५।३] भूमापूर्णत्वमिति । बहोर्लोपोभूचबहोरितिसूत्रेबहुशब्दस्यभावार्थेमन्नंतस्यरूपत्वा

दितिभावः ॥ बहुत्वार्थस्येति । धातूनामनेकार्थत्वस्यप्रागुक्तत्वादितिभावः । यद्वाभूबहाविति छांदोग्यभाष्यादावुक्तेरेव
मुक्तिः ॥ [१५।४] कप्रत्ययइति । उणादयोबहुलमितिबहुलग्रहणात्कप्रत्ययेकित्वाद्गुणनिषेधेउवङादेशेरूपमित्यर्थः ॥ निमित्तांत
रेति । भूतिवरत्वानंतसुखत्वरूपयोःक्रमाद्भुवरादिशब्दद्वयनिमित्तांतरयोरित्यर्थः ॥ [१५।५] यथोक्तमिति । ऋग्भाष्योपक्रमेउक्तमि
त्यर्थः । भूत्याऐश्वर्येणवरोमहैश्वर्यवानितिभुवः । भवतेरौणादिकोडुप्रत्ययः । वरशब्दस्यांतलोपोनिरुक्तत्वात् । यथोक्तं ।
पृषोदरादीनियथोपदिष्टमित्यत्रवृत्तौ वर्णागमोवर्णविपर्ययश्चद्वौचापरौवर्णविकारनाशौ । धातोस्तदर्थातिशयेनयोगस्तदुच्यते
पंचविधंनिरुक्तमिति । एवमग्रेपिज्ञेयं । शोभनंवःसुखंयस्यस्वः उकारलोपः ॥ एतैरेवेति । उक्तनिर्वचनलभ्यनिमित्तैरेवेत्यर्थः॥
प्रमाणेति । पुरुषेणेदंसर्वंव्याप्तं । मयाततमिदंविश्वं । इदंहिविश्वंभगवानिवेतरइत्यादिप्रमाणविरुद्धत्वादित्यर्थः ॥ त्रिप[१५।७]दां
गायत्र्याइति । ऋग्वाचिनस्त्रिपदाइत्यस्यटाबृचीतिटाबंतस्याभाषितपुंस्कत्वान्नपुंवद्भावः । क्वचित्त्रिपदायाइतिपाठः ॥ आ
गमेति । नारायणाष्टाक्षराच्चव्याहृतित्रिगुणात्पुनः । वेदमातातुगायत्रीतितंत्रसारोक्तेत्येके । तच्चिंत्यं । तत्रव्याहृतिशब्दस्य
व्याहरणार्थत्वात् । किंतुपंचरात्रागमसिद्धत्वादित्यर्थइत्यन्ये । तस्यस्पष्टमाचार्यैःक्वाप्यनुक्तत्वादिहाप्यनुक्तिरिति ॥ [१५।८] योभर्ग
इति । ऋग्भाष्यटीकायांतुसकारांतनपुंसकमुपेत्यभर्गोरूपमित्युक्तं । तच्चाद्युदात्तत्वसिद्ध्यर्थमितिज्ञेयं। यस्यभर्गाख्यातच्चिंतया
मीतिमैत्रायणीयश्रुत्यादावकारांतताश्रवणादत्राकारांतउक्तः। तथात्वेरूढ्यारुद्रःस्यादितिनशंक्यं । आगमविरोधात् । चुदप्रेर
णइत्यस्माल्लेटिरूपमित्युपेत्याह ॥ प्रेरयेदिति । ध्यैचिंतायामित्यस्यसंप्रसारणंविकरणलोपआत्मनेपदंचछांदसं व्यत्ययोबहुल

मितिवचनादित्युपेत्यार्थमाह ॥ चिंतयामइति ॥ [१५।१८] भरणेति । भृञ्भरणेगमूलृगतौधातुद्वयादौणादिकोडन्प्रत्ययः । आदि
भूभ्यांडुतजितिवत् । भृञोगुणोगमेष्टिलोपइतिभावः । तेनडनोनित्वात्ञ्नित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वंसिद्धंज्ञेयं । षूञ्प्राणि
प्रसवइत्यस्मात्तृजित्युपेत्याह ॥ जगदिति ॥ [१५।११] आगमेति । ऐतरेयभाष्योक्तादित्यपुराणरूपागमेत्यर्थः । एतेनमूलेसएव
भर्गशब्दार्थइतिव्याहृतिव्याख्यानात्पूर्वंगायत्र्यर्थोक्तेर्बीजंप्रकटितंभवति । शंकोत्तरमाह ॥ गायत्र्यर्थत्वादिति ॥ [१५।१२] इत्या
द्यागमेति । तद्भेदःपौरुषंसूक्तंवेदाःपुरुषसूक्तगाइतितंत्रसारोक्तागमसिद्धत्वादित्यर्थः । सपूर्णत्वात्पुमान्नामेत्यृग्भाष्योक्ते
राह ॥ [१५।१३] पूर्णत्वादिनेति । पॄपालनपूरणयोरित्यस्मात्पुरःकुषन्नितिकुषन्प्रत्ययेउदोष्ठ्यपूर्वस्येत्युत्वं । अत्रविवक्षितबहिरं
तर्व्याप्तत्वरूपपूर्णत्वाख्यनिमित्तेआदिपदोपात्तनिमित्तांतरेचकाण्वश्रुतिमाह ॥ तथाचेति । सर्वासुपूर्षुवर्तमानइत्यनुवादेन
सवाअयंपुरुषइतिपुरुषशब्दवाच्यत्वविधानंपुरिशयइतितस्यव्याख्यानं । आवरणमंतर्व्याप्तिः । संवरणंबहिराच्छादनमितिव्या
ख्यातैषाश्रुतिरष्टमेगीताभाष्यव्याख्यायां ॥ [१५।१५] उक्तेति । आगमसिद्धव्याख्यानत्वरूपयुक्तिविरोधइत्यर्थः ॥ वक्ष्यतेचैतादि
ति । विष्णोःपुरुषसूक्तप्रतिपाद्यत्वंसूक्तेनपौरुषेणैनंयजंत्यध्यात्मकोविदाः इतिपैंगिश्रुतिश्चाहेत्यानंदमयनये । तथोपास
नापादेविद्यैवतुनिर्धारणादित्यत्रनान्यःपंथाइतिह्युक्तंपुरुषज्ञानतः श्रुतावित्यादौचवक्ष्यतइत्यर्थः । उत्तरमाह ॥ सर्ववेदा
र्थत्वमेवेति ॥ [१५।१६] कार्यादीत्यादिपदेनप्रकृतिदेवतादिपरिग्रहः ॥ न्यायेनेति । भगवान्सर्ववेदार्थः । तद्व्याख्येयपुरुषसूक्तप्र
तिपाद्यत्वात् । सामान्यव्याप्त्यासंमतवत् । भगवान्पुरुषसूक्तार्थः । तद्व्याख्येयगायत्र्यर्थत्वात् । भगवान्गायत्र्यर्थः । तद्व्या

ख्येयव्याहृत्यर्थत्वात् । भगवान्व्याहृत्यर्थः । तद्व्याख्येयप्रणवार्थत्वात् । नचासिद्धिः । सर्वत्रव्याख्यानव्याख्येयभावस्यागमसि
द्धत्वात् । ॐकारवाच्यत्वादौतस्योपव्याख्यानं । ॐमितिब्रह्मेत्यादिश्रुतेः । नचाप्रयोजकत्वं । सर्वत्रविपक्षेव्याख्यानव्याख्येय
भावव्याघातस्योक्तत्वादितिप्रबलानुमानरूपन्यायेनेत्यर्थः ॥ [१५।१७]अयंप्रयत्नः । ॐकारोच्चारणरूपप्रयत्नः ॥ [१५।१९]ईत्यादिश्रुत्येति ।
छंदोगश्रुत्येत्यर्थः ॥ वाक्यांतरेति । प्रणवार्थाव्याहृतयइत्याद्युदाहृतवाक्यांतरबलेनेत्यर्थः । एतेन ॐकारोजिज्ञासागुणभू
तब्रह्मविशेषणं । कृन्मेजंतइत्यव्ययत्वात् षष्ठ्यंतस्याप्योमित्येवरूपमितिसूचितं । अतएववेदस्येश्वरविषयताकुतइत्यतोप्यों
कारोब्रह्मणिप्रयुक्तइतिपूर्वमुक्त्वाइयताप्रबंधेनतद्विवरणंकृतं ॥ [१५।२१]वेदानुमानेनेति । ब्रह्मणिप्रमाणतयावेदानुमानेनकिमि
त्यर्थः ॥ [१५।२४]आकांक्षिताध्याहारमिति । कर्तव्यपदाध्याहारमित्यर्थः ॥ [१५।२५]निश्चिततयेति । तादृशस्यापिविषयत्वंयुक्तिवा
क्याभासेत्यादिग्रंथेनाग्रेव्यक्तीकरिष्यामइत्यर्थः ॥ शक्येति । मीमांसयेतियोज्यं । सूत्रसंदर्भरूपशास्त्रस्येश्वरविषयकत्वमा
क्षिप्यसमाधत्ते ॥ नन्वित्यादिना ॥ [१५।२६]न्यायविषयं । न्यायप्रतिपादकं ॥ इतिकर्तव्यताहिमीमांसेति । सहकारिरूपं
हिन्यायानुसंधानमित्यर्थः ॥ [१६।२]संभावनादीति । प्रमाणतद्विषयगोचरासंभावनाविपरीतसंभावनानिरासेनैतदर्थप्रतिपादने
इदंयोग्यंइदंचैतत्प्रमाणवेद्यमित्येवंयोग्यत्वादिविषयिकेत्यर्थः । मीमांसायास्तर्कानुसंधानरूपत्वात्तर्कस्यसंभावनाविषयकत्वादि
तिभावः । विवरिष्यतेचैतद्भक्तिपादेसंध्येसृष्टिरित्यधिकरणे स्वन्यायैस्साधनंकार्यंपरन्यायैश्चदूषणमित्येतदवतारिकायां ॥
[१६।४]करणव्यापारेति । कुठारदारुसंयोगादिरूपेत्यर्थः ॥ [१६।५]मीमांसेति । कर्तृभूतेतियोज्यं ॥ [१६।७]शक्तितात्पर्यज्ञानेति । यु

त्त्याद्याभासनिमित्तेतियोज्यं ॥ तत्रापीति । दोषोपनिपातस्थलेपिस्वगतशक्त्यैवेष्टइत्यर्थः ॥ अन्यथाप्रामाण्यस्यपरतस्त्वा
पत्तेरितिभावः ॥ [१६।१४] नहीति । किंतुकार्योत्पादिकैवेतियोज्यं ॥ [१६।१५] युक्तिवाक्याभासेति । युक्त्याभासवाक्याभासेत्यर्थः ।
जिज्ञासास्यविधीयतइतिवक्तव्येजिज्ञास्योयंविधीयतइत्युक्तेःकृत्यंवक्तुमाह ॥ [१६।१६] तत्रतावदित्यादिना ॥ तत्रसूत्रइत्यर्थः । सा
चकर्मणीतिपश्चाद्वक्ष्यामइतितावच्छब्दः ॥ [१६।१७] षष्ठीसमासइति । षष्ठीतिसूत्रेणेतिभावः । वृत्तिकारादिमतंनिराह ॥ नपुन
रिति ॥ इतिवदिति । अथातोधर्मजिज्ञासेतिजैमिनिसूत्रेतद्भाष्यकारादिभिरुक्तदिशेतिभावः । इतिवदितिदृष्टांतोक्तिःव
क्ष्यमाणगतार्थताशंकोपयोगायेतिज्ञेयं । कुतोनेत्यतआह ॥ तादर्थ्येति । चतुर्थीतदर्थार्थबलिहितसुखरक्षितैरितिचतुर्थ्यंतंत
दर्थादिभिःसमस्यतइतिचतुर्थीसमासविधायकसूत्रेवार्तिकंतादर्थ्येत्यादि । तस्यार्थः । तदर्थमिदमित्येतदर्थवाचकयोःपदयोः
समासेभिमतेप्रकृतिग्रहणंकर्तव्यं उपादानग्रहणंकर्तव्यं । उपादानोपादेयभावापन्नार्थवाचिनोरेवसमासइत्यवगंतव्यमिति ।
कथंतर्ह्यश्वायघासोऽश्वघासइतिसमासइत्यतोभाष्यकाराद्युक्तिमेवाह ॥ [१६।१८] प्रकृतीति ॥ [१६।१९] प्रतिविहितमिति । प्रतिविधानं
निषेधः । चतुर्थीसमासोनिषिद्धइत्यर्थः। अतएवतंत्रवार्तिकेधर्मजिज्ञासयोः यूपदार्वादिवत्प्रकृतिविकृतिभावाभावाच्चतुर्थीसमा
सविरोधमाशंक्यफलितप्रदर्शनपरतयाशाबरभाष्यंभट्टेनव्याख्यातमितिभावः ॥ नचात्रेति । ब्रह्मजिज्ञासेत्यत्रेत्यर्थः ॥ के
चिच्छेषेति । षष्ठीशेषइतिसूत्रेणकारकप्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तेसंबंधसामान्येविवक्षितेषष्ठीभवतीतिविहितषष्ठ्यंतस्यसमा
सइत्यर्थः ॥ [१६।२०] कर्मणीति । कर्तृकर्मणोःकृतीतिकर्मणिषष्ठीत्यर्थः । ब्रह्मजिज्ञासेत्यत्रकर्मणिषष्ठीसमासइत्यत्रजिज्ञास्यइतिभा

ष्यंकथंज्ञापकमित्यतआह ॥ कृत्यानामिति । सन्प्रत्ययांतजिज्ञासशब्दादचोयदितिसूत्रेणयत्प्रत्ययेअतोलोपइतिसूत्रेणा
कारलोपेजिज्ञास्यइतिनिष्पन्नत्वात् । यत्प्रत्ययस्यचकृत्याःप्राङ्ण्वुलइतिसूत्रेणकृत्यसंज्ञकत्वात् । कृत्यसंज्ञकप्रत्ययानांचतयोरे
वकृत्यक्तखलर्थाइतिसूत्रेणभावकर्मणोर्विधानादित्यर्थः । तथाचजिज्ञास्यःजिज्ञासाकर्मेत्यर्थोलभ्यतइतिभावः । कर्मणिषष्ठी
समासग्रहेकायुक्तिरित्यतआह ॥ जिज्ञासाखल्विति ॥ [१६।२२] एवंसतीति । शेषेषष्ठीसमासग्रहेसतिलक्षणप्रमाणसाधनफलाना
मध्यायचतुष्टयेवक्ष्यमाणानामपिजिज्ञासाप्रतिज्ञातास्यात् । अन्यथाऽप्रतिज्ञातकीर्तनमग्रेतनंस्यादित्यर्थः ॥ [१६।२३] तस्याइति ।
लक्षणादिजिज्ञासायाइत्यर्थः । ब्रह्मजिज्ञासयैवनांतरीयकतयातल्लाभंव्यनक्ति ॥ नहीति ॥ अन्यथेति । ब्रह्मजिज्ञासयैव
लक्षणादिजिज्ञासायाअलाभेस्वातंत्र्येणजिज्ञास्यत्वइत्यर्थः । कर्मणिषष्ठीग्रहेयुक्त्यंतरद्वयंनिर्विषयताशंकेत्यादितद्विजिज्ञासस्वे
तिच ॥ [१६।२४] पदमिदमिति । सौत्रब्रह्मपदमित्यर्थः ॥श्रुत्यर्थेति । श्रुतौतत्पदस्यद्वितीयांतत्वादितिभावः ॥ [१६।२५] प्रतिपदेति ।
यत्किंचित्पदनिमित्तेनविधानवतीयाषष्ठी ज्ञोऽविदर्थस्यकरणइत्यादिषष्ठी तदंतंपदंतेननिमित्तभूतपदेननसमस्यते । यथासर्पि
षोज्ञानमित्यादीति द्वितीयेननिर्धारणइतिसूत्रेवार्तिककृतानिषिद्धत्वादित्यर्थः। इयंचवक्ष्यमाणदिशाप्रतिपदविहितेतिभावः ॥
कृद्योगेति । कृत्प्रत्यययोगनिमित्तेत्यर्थः । ज्ञावबोधनइत्यस्माद्धातोःकर्मणःसमानकर्तृकादिच्छायांवेतीच्छार्थेसन्प्रत्ययेसन्य
ङोरिति द्विर्वचनेहलादिःशेषेह्रस्वइतिसूत्रेणपूर्वस्यह्रस्वत्वेसन्यतइतीत्वेजिज्ञासइतिस्थितेसनस्तृतीयधात्वधिकाराविहितत्वेना
कृत्वेपिअःप्रत्ययादितिसूत्रेणप्रत्ययांताद्धातोःअप्रत्ययोभवतीत्यकारप्रत्ययेअजाद्यतष्टाबितिटाप्प्रत्ययेसवर्णदीर्घेचजिज्ञासेति

सिद्ध्यति । कृदतिङितिप्राप्तकृत्संज्ञकाकारप्रत्ययस्यस्थानेस्त्रीप्रत्ययस्यस्थानेचप्राप्तसवर्णदीर्घस्याप्यंतादिवच्चेतिसूत्रेणपूर्वस्यां तवद्भावेनकृत्संज्ञिकतयातदंतजिज्ञासाशब्दयोगेकर्तृकर्मणोःकृतीतिसूत्रेणप्राप्तषष्ठ्यंतत्वाद्ब्रह्मपदस्यकृद्योगेतिवार्तिकेप्रतिप्रस वात्समासइत्यर्थः । प्रतिप्रसवोनामसामान्यतोनिषिद्धस्यविषयविशेषेभ्यनुज्ञानं। यत्तुकर्मणिचेतिसूत्रेणकर्मणिषष्ठ्याःसमासनि षेधइति। तन्न । उभयप्राप्तौकर्मणीतिसूत्रेणकर्तृकर्मणोर्योगेकर्मणिषष्ठीतिविहितषष्ठ्यंतस्यैवकर्मणिचेतिसूत्रेणसमासनिषेधोना न्यस्य। यथाऽऽश्चर्योगवांदोहोऽगोपालेनेत्यादौ। नचेहषष्ठीतत्सूत्रप्राप्ता। सूत्रे कर्मणोब्रह्मणउपादानेपिजिज्ञासायाःकर्तुःसूत्रेऽनु पादानेनप्राप्त्यभावात् । किंतुकर्तृकर्मणोःकृतीत्यनेनैवेति । अन्यत्तुचंद्रिकाव्याख्यानेऽवसेयं। भाष्यनिर्देशस्यफलांतरंचाह ॥ [१६।२६] अर्थवेति । राजपुरुषइत्यादौषष्ठ्यंतराजपदनिर्दिष्टस्यराज्ञइवेहाप्यप्राधान्यशंकायांतांकर्मत्वोक्त्यानिवारयितुमित्यर्थः । य द्वाविधीयमानजिज्ञासांप्रतिब्रह्मणःकर्मत्वेनाप्राधान्यशंकायामित्यर्थः । स्वर्गाद्युद्देशेनयागादिविधिस्थलेस्वर्गादेरुद्देश्यस्यप्राधा न्येनविधीयमानयागादेरप्राधान्यवदिहापिमोक्षादिफलोद्देशेनविधीयमानजिज्ञासाया अप्रधानत्वेनतद्विशेषणस्यापिविधेयवि शेषणत्वेनाप्राधान्यशंकास्यादतःजिज्ञास्योयमितिप्राधान्येनकर्मकारकभूतंब्रह्मनिर्दिष्टमितिभावः । तावताकथंसूत्रेप्रतीतविधे यविशेषणत्वप्राप्ताप्राधान्यशंकानिरासइत्यतआह ॥ [१६।२६] ज्ञानंविधाविति । ब्रह्मज्ञानंसंपाद्यमितिवाब्रह्मजिज्ञासाकर्तव्येतिवान सूत्रवचनव्यक्तिःकिंतुब्रह्मज्ञानायसकलवेदार्थविषयकजिज्ञासाकर्तव्येत्येववचनव्यक्तिः। उक्तंहिन्यायामृतेतृतीयपरिच्छेदे। ब्र ह्मज्ञानायब्रह्मविचारःकर्तव्यइतिनवचनव्यक्तिः। तथात्वेब्रह्मणोविधेयविशेषणतयागुणत्वापातात् । किंतुब्रह्मज्ञानायवेदविचा

रःकर्तव्यइत्येववचनव्यक्तिरित्यादि । अत्रापिग्रंथेऽग्रेबंधमिथ्यात्वमित्येतदवतारिकायांपरमतानुवादप्रस्तावेस्पष्टीभविष्यति।त
थाचोद्देश्यज्ञानविशेषणत्वेनब्रह्मणोप्युद्देश्यकोटिप्रवेशात्प्राधान्यलाभइतिभावः । वाचस्पतिमतमाशंकते ॥ [१७।१] नन्विति ॥
स्वतइति। यत्नेनविनास्तिभवत्योःसर्वत्राध्याहारइतिन्यायादित्यर्थः॥ सिद्धैवं [१७।२] नन्विति। नन्वित्यस्यखल्वित्यर्थोध्येयः। तथा
चानुवादकत्वंनदोषायेतिभावः । ननुधर्मायसर्ववेदविचारःकार्यइतिजैमिनिसूत्रस्यतद्भाष्येऽर्थउक्तः । नचब्रह्मज्ञानंधर्मःयेनब्र
ह्मज्ञानायवेदविचारःकार्यइत्यर्थोपिलब्धःस्यात् । तथाचसकलवेदार्थविचारस्योदितत्वादित्युक्तिरयुक्तेत्यतआह ॥ [१७।३] ब्रह्मज्ञा
नस्येति । पूर्वतंत्रेअथातोधर्मजिज्ञासेत्युक्तौकिंधर्मस्वरूपंयदर्थेविचारःकार्यइतिशंकायांचोदनालक्षणोर्थोधर्मइतिद्वितीयसूत्रेध
र्मस्वरूपमुक्तं । तस्यायमर्थः । चोदनेतिविधिवाक्यमात्रमितिप्राभाकरमतं । मंत्रार्थवादनामधेयसहितंविधिवाक्यमितिभाट्ट
मतं । लक्षणशब्दःप्रमाणवचनः । यश्चोदनाप्रमाणकोर्थरूपश्चसधर्मइति । शत्रुवधहेतुश्येनयागादेरपिश्येनेनाभिचरन्यजेतेति
चोदनाप्रमाणकत्वेनधर्मत्वप्राप्तिनिरासायार्थइतिविशेषणोक्तिः । श्येनयागादेरनर्थत्वादिति । तथाचजैमिनिसूत्रोक्तदिशाब्र
ह्मज्ञानस्याप्यात्मन्येवात्मानंपश्येद्विज्ञायप्रज्ञांकुर्वीतेत्यादिचोदनाप्रमाणकत्वेनधर्मस्वरूपत्वादित्युक्तं ॥ [१७।३] केचिदिति । व्युत्प
त्त्यभावःप्रतिपत्तिदौस्थ्यमन्येनसिद्धत्वमथाफलत्वं । एतानिवैसूत्रचतुष्टयेननारंभमूलानिनिराचकारेतिवदंतोरामानुजीयाद
यःसिद्धेऽर्थेव्युत्पत्त्यभावेनवेदांतानांब्रह्मण्यमानत्वान्नतद्विचारआरभ्यइत्यादिरूपाभ्यधिकाशंकांदर्शयंतइत्यर्थः। यद्वाकेचिदि
तिमायावाद्येकदेशिनइत्यर्थः । तैरपिसिद्धेर्थेव्युत्पत्त्यभावाद्यभ्यधिकाशंकांप्रदर्श्यकार्यशेषेब्रह्मणिव्युत्पत्त्यादेरुक्तत्वात् ॥ अ

[१७।४] परेत्विति । मायावादिनइत्यर्थः ॥ [१७।७] ॐ॑थ्यमिति । स्वप्रधानेप्रामाण्यायोगेपिउपासीतेत्यादिलिङाद्युक्तकार्यशेषेब्रह्मणिप्रा
माण्ययोगात्तद्विचारःकार्यइतिसमाधानमित्यर्थः । निरस्तमित्यन्वयः ॥ द्वितीयंचेति । कार्यनिष्ठएवेत्यादिनोक्तमित्यर्थः ॥
तदिति । सर्ववेदार्थत्वोपपादनायॐतत्ववाचीत्यादिपूर्ववाक्यमित्यर्थः । यद्वासएवभर्गशब्दार्थइत्यादिपूर्ववाक्यमित्यर्थः ॥
[१७।८] सांध्येति।सएवसर्ववेदार्थइत्यनेनकृतस्यगतार्थताशंकासमाधिनिरासस्याजिज्ञासाविधिरूपंफलंजिज्ञास्योयमितिपादेननिर्दिश्य
तइत्यर्थः । अत्रसंग्रहः । मंगलास्रवणेयुक्तिविशेषद्योतनंतथा । मीमांसानुग्राह्यमानकीर्तनंपूर्वतंत्रतः । १ । अगतार्थतासूचनं
चेत्येवंपंचप्रयोजनः । सौत्रप्राथमिकोंकारःश्रुतिसिद्धोऽवधारितः । २ । एवंॐब्रह्मपदाभ्यांचिदचिद्विलक्षणविषयसिद्धिमनु
ग्राह्यप्रमाणमन्येनागतार्थत्वंचोपपाद्याथपदस्यभाष्यएवसंक्षेपविस्तराभ्यामर्थस्योक्तत्वेनेहवक्तव्यविशेषाभावादुपासनापादोपक्र
मेसंग्रहेणव्याख्यास्यमानत्वाच्चातःपदस्यैवज्ञानादिप्रणाड्यामोक्षफलकत्वाद्बंधस्यसत्यत्वाद्वेदस्यसिद्धरूपवस्तुपरत्वाद्वेदस्यप्रा
माण्याद्वेदस्यान्विताभिधायित्वादित्येवंरूपहेतुपंचकपरत्वेनपंचधाव्याख्याचार्येणप्रारभ्यते।ज्ञानीत्यादिनास्वयंभगवतेत्यतःप्रा
क्तनग्रंथेन।तत्रज्ञानीत्यादेर्वैयर्थ्यनिरासायप्रयोजनमाह ॥ ब्रह्मेति । ब्रह्मपदादिनाचिदचिदन्यविषयसिध्यैवज्ञानस्वभावतो
पीत्यत्रवक्ष्यमाणदिशाऽथपदजिज्ञासापदाभ्यामन्यथानुपपत्त्याचतज्ज्ञानतत्प्रसादद्वारामोक्षाख्यप्रयोजनसिद्धावपिज्ञानादि
त्रयस्यापिकर्मजत्वप्रयुक्तंयन्निष्प्रयोजनत्वंप्रयोजनंचेश्वरजिज्ञासायाइत्यादिनापूर्वपक्षेशंकितं तद्विचारैकजन्यज्ञानैकजन्यप्रसा
दद्वारकमोक्षाख्यफलवत्त्वोक्त्यानिवारयितुमित्यर्थः । ज्ञानीप्रियतमोतोमेज्ञानेनासौबिभर्तिमामितिभागवतवाक्यंव्यक्तमितित

दनुक्त्वान्यदाह ॥ [१७।९] तमिति।अवधारणार्थचेतिबहुव्रीहिः । तमेवंविद्वानेवेत्यवधारणोक्तौयोऽर्थोलभ्यतेतदर्थकथनपरमुत्तर
वाक्यंचगृह्यतइत्यर्थः ॥ वाक्येति । भाष्योपात्तश्रुतिस्मृतिवाक्यानामन्योन्यसमुच्चयइत्यर्थः ॥ [१७।११] हेताविति । एतच्चयस्मा
दित्यादिनाऽतोब्रह्मजिज्ञासाकर्तव्येत्यंतेनानुपदमेवव्यक्तं ॥ प्रत्येकमिति । प्रसादादेवेत्येवशब्दःजिज्ञासयैवोत्थाद्दानादेव
जातात्प्रसादादितिसंबध्यतइत्यर्थः । एतदप्यग्रेव्यक्तं । एतच्चावधारणंसिद्धेसत्यारंभोनियमायेतिन्यायेनजीवान्यविषयसमर्प
कब्रह्मपदेनैवब्रह्मज्ञानादिद्वारामोक्षफलकत्वसिद्धावपिपुनरतइतिकथनाल्लब्धमितिभावः । भाष्यवाक्यानियोजयति ॥
यस्मादित्यादिना । इतिश्रुतिबलेनगम्यतइत्ययुक्तमित्याक्षिप्यसमाधत्ते ॥ [१७।१२] यद्यपीति । [१७।१३] निमित्तेनेति । ज्ञानेनतज्जन्यप्र
सादोपलक्षणादित्यर्थः । तमेवंविद्वानित्यस्यतत्प्रसादवानित्यर्थोलक्षणयाध्येयः।वेदनजन्यत्वरूपशक्यसंबंधसत्त्वादितिभावः।
तथैवश्रुतौकुतोनोक्तमित्यतआह ॥ मुमुक्ष्विति । प्रसादोहीश्वरसंबंधीसन्मोक्षसाधनंज्ञानंचमुमुक्षुनिष्ठत्वात्तत्संबंधिसत्मो
क्षसाधनंतत्रतत्प्रसादवानमृतइहभवतीत्युक्तौनान्यःपंथाइतिवाक्यशेषोव्यर्थः । भगवन्निष्ठस्यप्रसादादन्यस्यमोक्षसाधनतयाऽ
प्रसक्ततयातन्निरासायोगात् । विद्वानमृतइत्युक्तौतुमुमुक्षुनिष्ठंभगवद्वेदनमिवकर्माप्यपामसोममित्यादिपूर्वपक्ष्युक्तश्रुत्यादिवशे
नप्रसक्तमितितन्निरासकतयानान्यःपंथाइतिवाक्यशेषोऽर्थवान् । मुमुक्षुनिष्ठंज्ञानमेवमोक्षसाधनंनतुकर्मेत्यवधारणोपपत्तेः ।
अतःप्रसादोनसाक्षादुक्तइत्यर्थः । एतेननान्यःपंथाइतिज्ञानादन्यस्यसाधनत्वनिषेधात्कथंप्रसादःसाधनत्वेननिवेश्यतइतिप्रत्यु
क्तं । मुमुक्षुसंबंधिसाधनांतरस्यैवनिषेधात् । यमेवैषइतिवाक्यानुरोधेनेत्ययुक्तं । तत्रप्रसादाप्रतीतेरित्यतआह ॥ [१७।१४] वरेणंत्विति ।

पूर्वपक्ष्युक्तश्रुतेःकागतिरित्यतआह॥ [१७।१४]अपामेति ॥ सावकाशत्वादिति । भाक्तंवानात्मवित्त्वादितिवैराग्यपादीयसप्तमाधि
करणभाष्यटीकयोरुक्तदिशेतिभावः ।ज्ञानजादित्यंशंव्याचष्टे ॥ ईश्वरेति । यस्मादित्येतदत्राप्यन्वेति । तत्कर्महरितोषंयदित्या
दिवचनाविरोधायोक्तं ॥ परमेति । कर्मजस्त्वपरमइतिभावः। एवशब्दःप्रत्येकमभिसंबध्यतइत्येतद्व्यक्तीकृतंज्ञानादेवेति॥ [१७।१६]तद्धिच
नमिति । तत्कर्महरितोषंयदित्यादिपूर्वपक्ष्युक्तवचनमित्यर्थः । जिज्ञासोत्थेत्येतद्योजयति ॥ईश्वरज्ञानंचेति । यस्मादित्येत
दत्राप्यन्वेति । कर्मणाज्ञानमातनोतीत्यादिपूर्वपक्ष्युक्तवचनानांगतिमाह ॥ [१७।१७]कर्मणांत्विति॥ज्ञानांगत्वेति । उत्क्रामिष्यतएवंभा
वादित्यादौतथावक्ष्यमाणत्वादितिभावः । जिज्ञास्योयंविधीयतइत्यनेनान्वयमुपेत्यातःशब्दाध्याहारेणार्थमाह ॥ [१७।१८]अतइति ।
कथमनेनज्ञानीत्यादिनामुच्यतइत्यंतेनभाष्येणपूर्वपक्षदशायामुक्तनिष्प्रयोजनत्वशंकानिरासइत्यतआह॥इदमुक्तमिति ।श्रुतौ
मूलेचयस्यप्रसादादित्यादिप्रसादप्राधान्योक्तिःकथमित्यतआह॥ [१७।२१]व्यापारेति। परेणचशब्दस्यताद्विध्यंभूयस्त्वात्त्वनुबंधइतिसू
त्राद्युक्तमाह॥ [१७।२३]तद्भक्त्येकेति । भारततात्पर्योक्तमाह॥भक्त्यैवेति।तत्कर्महरितोषंयदित्यादितुकथमित्यतआह॥ [१७।२४]स्वर्गादीति।
भाष्योक्तस्मृतिमाह॥कर्मणेति । ननुप्रसादस्येच्छाविशेषत्वाद्भगवतश्चाप्तकामस्यकास्पृहेतिश्रुत्येच्छानिषेधात्कथंप्रसादोभगवत
उच्यतइत्यतआह ॥ प्रसादोनामेति ॥ [१७।२५]ननुनःकाचित्क्षतिरिति । प्रसादद्वाराज्ञानंमुक्तिहेतुरितिप्रकृतप्रमेयेकाचिद्धानि
र्नास्तीत्यर्थः ।युक्तिपादेनप्रयोजनवत्त्वादित्यधिकरणानुव्याख्यानेसुधायांचसमर्थयिष्यमाणंप्रसादस्येच्छारूपत्वंतुवास्तवाभिप्रा
यं । अतएवेच्छाविशेषइतिकोव्यंतरोक्तिः ।श्रुतेरर्थांतरस्यवक्ष्यमाणत्वादितिभावः । ननुप्रसादस्यभक्तिसाध्यत्वेज्ञानजात्तत्प्रसा

दादितिकथमित्यतः ज्ञानस्यभक्तिभागत्वादितिभक्तिपादांत्यभागेवक्ष्यमाणदिशैकदेशकीर्तनमेतदितिभावेनाह ॥ [१७।२५] परमेश्व
रभक्तिर्नामेति । माहात्म्यज्ञानपूर्वस्तुसुदृढःसर्वतोधिकः । स्नेहोभक्तिरितिप्रोक्तस्तयामुक्तिर्नचान्यथेतिभारततात्पर्योक्ते
रितिभावः । असंभावितोयंप्रेमप्रवाहइत्यतआह ॥ [१७।२६] यमधिकृत्येति । उक्तरूपप्रेमप्रवाहमाश्रित्ययत्रनान्यत्पश्यतिनान्यच्छृ
णोतिनान्यद्विजानातिसभूमेतिछांदोग्येसप्तमाध्यायेभूमप्रकरणेयत्रयस्मिन्भूमविषयेउक्तरूपभक्तौसत्यामन्यदर्शनादिकंनास्ती
त्याद्यर्थकश्रुतयोवर्तंते । तथा । यानिशासर्वभूतानांतस्यांजागर्तिसंयमी । यस्यांजाग्रतिभूतानिसानिशापश्यतोमुनेरित्यादिगी
तादिस्मृतयःप्रवर्ततइत्यर्थः । अस्तुमोक्षहेतुप्रसादोभक्त्येकसाध्यः। किंजिज्ञासयाकृत्यमित्यतःप्रणाड्यातदुपयोगमाह ॥ [१८।१] नचा
साविल्यादिनाकर्तव्येत्यंतेन । असौभक्तिरित्यर्थः । लोकइति। राजादौ ॥ अव्यक्तेति । तदव्यक्तमाहहीतिवक्ष्यमाणन्याये
नेतिभावः । नन्वव्यक्तैकस्वभावःप्रसन्नःसन्नपिकथंमुक्तिहेतुप्रसादजनकभक्तिकारणस्यसाक्षात्कारस्यविषयःस्यादित्यतःअतोनं
तेनतथाहिलिंगमितिसूत्राद्युक्तमाह ॥ [१८।२] प्रसन्नस्त्विति । नन्वस्त्वेवंतावतामुक्तिहेतुप्रसादजनकभक्तिकारणसाक्षात्कारोत्पा
दकस्येश्वरानुग्रहस्यान्येनापिसंभवान्नजिज्ञासयाविचाररूपयाकृत्यमित्यतस्तन्निर्धारणार्थनियमस्तदृष्टेःपृथग्घ्यप्रतिबंधःफलमि
तिसूत्राद्युक्तोपयोगमाह ॥ दर्शनसाधनंचेति ॥ [१८।३] विग्रहेति विशेषस्येति । बिंबरूपस्येत्यर्थः । नसामान्यादप्युपलब्धेरित्यादे
रितिभावः ॥ भक्तीति । अनुबंधादिभ्यइतिसूत्रादितिभावः । कर्तव्येतीतिशब्दस्येदमुक्तंभवतीतिपूर्वेणान्वयः ॥ [१८।४] येत्विति ।
रामानुजीयाः ॥ दर्शनश्रुतयइति । आत्मावाअरेद्रष्टव्यः दृष्ट्वैवंतेमुच्यतइत्यादिश्रुतयइत्यर्थः । द्रव्यंकर्मचकालश्चेत्या

दिश्लोकद्वयंपूर्वसंगतमितिदर्शयंस्तार्किकशंकोत्तरत्वेनावतारयति ॥ [१८।७] स्यादेतदित्यादिना । एतत् । वक्ष्यमाणं । पूर्वमोक्षहेतु
प्रसादजनकज्ञानजनकत्वाज्जिज्ञासाकर्तव्येतिजिज्ञासोत्थेत्यादिनोक्तं।तत्रमोक्षहेतुज्ञानजनकत्वमात्रस्यप्रकृतत्वसंभवोऽतःशब्द
स्तावदित्यादिनोपपाद्यते । ईश्वरप्रसादस्यत्वित्यादिनातुप्रसादांशस्याप्रकृतत्वमुच्यते ॥ प्रकृतस्यहेतुभावइति । एतस्माद्धे
तोरित्यर्थेवर्ततइत्यर्थः । एतच्छब्दात्पंचम्यास्तसिलादेशेएतदोशितिप्रातिपदिकस्याशादेशेऽतइतिरूपं । तथाचसर्वनामसंज्ञ
केनप्रातिपदिकेनाकारेणप्रकृतंपरामृश्यतस्यतसिल्विभक्त्याहेतुत्वमतःशब्दोवक्तीत्यर्थः ॥ अधिकारीति । अधिकारिवि
शेषणेच्छाविषयत्वेनेत्यर्थः । अथेत्यस्याधिकारानंतर्यमर्थः । अधिकारश्चमुमुक्षादिरितिभाष्यएवव्यक्तत्वादितिभावः । मोक्षस्या
थपदेनप्रकृतत्वमुक्त्वाज्ञानस्यजिज्ञासापदेनप्रकृतत्वंवक्तुंवाचस्पतिनोक्तमर्थमनूद्यनिराह॥ [१८।८] ज्ञातुमिच्छेति ॥ स्वातंत्र्येति। वि
षयविशेषदर्शनादेवेच्छायाजायमानत्वेनप्रयत्नानपेक्षणादितिभावः॥ [१८।९] विधातुमशक्यत्वादिति। प्रयत्नविषयस्यैववाविधेयत्वा
दितिभावः।रामानुजाभिमतार्थनिराह॥अतएवेति।ज्ञानस्यकरणपरतंत्रतयापुरुषप्रयत्नाविषयत्वादेवेत्यर्थः॥अंतर्णीतइति।
प्रकृत्यर्थज्ञानसाधनत्वेनसन्प्रत्ययार्थरूपेच्छासाध्यत्वेनमध्येप्राप्तइत्यर्थः । अनेनमुख्यार्थसंबंधोलक्षणाबीजभूतोदर्शितः। अत्रां
तर्णीतेतिपाठःसाधुः।अदंतरोरुपसर्गवद्वृत्तिर्वाच्येत्युक्त्यांतःशब्दस्योपसर्गत्वेनोपसर्गादसमासेपिणोपदेशस्येतिणत्वेनभाव्यत्वा
त् ॥ [१८।१] अन्यथेति। मुख्यविचारपदस्यैवोक्तावित्यर्थः। साक्षाद्धेतुत्वाभावादितिभावः॥ [१८।११] विचारएवोपसंख्यायतइति।यद्यपि
श्रीमद्भाष्यटीकायांजिज्ञासितंसुसंपन्नमितिप्रयोगान्मुख्यार्थएवजिज्ञासाशब्दोविचारेभिमतस्तथापिपूर्वत्रलक्ष्यतइत्युक्तिः। अत्र

चयदिचोपसंख्यायतइतिचोक्तिरनास्थयेतिचंद्रिकायामुक्तं ॥ [१८।१२] शंकितत्वादिति। पूर्वपक्षिणेतियोज्यं ॥ [१८।१३] सावधारणतेति।
विचारएवयतोज्ञानसाधनंज्ञानमेवयतोमोक्षसाधनमितिसावधारणतेत्यर्थः । अन्यथापूर्ववादिकृतशंकानिरासाभावेनातइत्य
स्यवैयर्थ्यापत्तेरितिभावः ॥ अत्रेति । सूत्रेनपश्यामइत्यर्थः । ननुयथायजेतस्वर्गकामइत्यादौस्वर्गयागयोर्मध्यभाविनोऽपू
र्वस्याश्रवणेप्यपूर्वद्वारायागःस्वर्गसाधनमित्युच्यते । यथावास्रुवेणावद्यतीत्यत्रद्रवद्रव्यमित्यध्याह्रियतेएवमस्त्वित्यतआह ॥
नचज्ञानस्येति।दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापायेतदनंतरापायादपवर्गइतिगौतमसूत्रंहृदिकृत्वाप्रसादमृतेपि
ज्ञानस्यमोक्षसाधनत्वंव्यनक्ति॥ [१८।१४] आत्मेत्यादिना ॥ तदनं[१८।२२]तरापायादिति। पूर्वपूर्वापायादित्यर्थः। ज्ञानिनांमोक्षदश्चसइत्या
देःकागतिरित्यतआह ॥ यच्चेति ॥ ज्ञानादिजन्मनीति। ज्ञानादिजन्येमोक्षेईश्वरोपिनिमित्तमित्येवंपरमित्यर्थः। कार्यमा
त्रंप्रतितस्यनिमित्तत्वादितिभावः । यद्वाज्ञानादिजन्मनिज्ञानादेरुत्पत्तौईश्वरस्यनिमित्ततापरमित्यर्थः । श्रीतत्वस्यापिलाभाय
जीवशब्दार्थमाह ॥ [१८।२५] जीवइतीति । प्रकृत्यादितत्वानांतत्परिणामानामभिमानी । तथाचसर्वोपिचेतनइत्यर्थः ॥ [१९।१] इतिशे
षइति । इत्यादेरित्यनंतरमागमादिति । क्वचिदित्यनंतरामित्यवगम्यतइतिशेषइत्यर्थः ॥ अंगीकारवादोयमिति । ज्ञान
स्वभावाद्धवन्नपिमोक्षोनहरिंविनेतिमोक्षस्यज्ञानस्वभावाधीनत्वमुपेत्यहर्यधीनत्वोक्तिपक्षोंगीकारवादेन । वस्तुतस्तुज्ञानस्वभा
वाधीनत्वमेवास्यनेत्यर्थः । अंगीकारवादमस्तुवेत्यादिनाग्रेविवरिष्यन्नेतिपक्षंतावत्प्रपंचयति ॥ [१९।२] स्यादेतदित्यादिना ॥ श्रु
तीति । त्वंमुक्तिदोबंधदोतोमतोनइतिश्रुतिः । तत्रतत्रभाष्यकारोक्तपंचरात्रस्मृतिः । सुखंदुःखंभवोभावोभयंचाभयमेवचेत्या

दीतिहासः । तदिच्छयायतोह्यस्यबंधमोक्षौप्रतिष्ठितावित्यादिपुराणं । ननुकथमनादेरनाधेयातिशयस्येशाधीनतेत्यतआह ॥ [१।१।३] **अद्वैतिनामिति**। विवृतमेतज्ज्ञायत्र्यधिकरणचंद्रिकायां । अनादीनांगुणादीनांयथागुण्यादितंत्रतेत्यादिना । ननुगौतमसूत्रोक्तदिशादेहात्मैक्यारोपनिमित्ततएवबंधोपपत्तावनादिबंधमुपेत्यतस्येशाधीनताकिमर्थमुपेयेत्यतोऽनादिबंधस्थितिंस्वाभिमतांसाधयति । उपपादयिष्यतेहीत्यादिनातदेवमितिपर्यंतेन ॥ [१।१।४] **इत्यादिनेति** । सूत्रेणेत्यर्थः ॥ [१।१।६] **तद्वृत्तीति** । तत्परिणामरूपकार्याभावेनेत्यर्थः । तत्तच्छब्दघटितनानाश्रुत्यैकमत्यायोक्तमित्यादिशब्दाभिधेयमिति ॥ [१।१।९] **वक्ष्यतेचेति** । स्वभावाज्ञानवादस्यनिर्दोषत्वान्नतद्भवेदित्यत्रसविशेषांगीकारादित्युपपत्तिर्वक्ष्यतइत्यर्थः । अस्त्वेवंकिमीशेनेत्यतआह ॥ **नचजडस्येति**। प्रकृत्येतिस्वशक्त्येतिचव्यधिकरणेतृतीये । संयोज्यजीवमित्यर्थः ॥ [१।१।११] **इत्युक्तमिति** । मुच्यतइत्यंतपूर्वग्रंथव्याख्यावसरइत्यर्थः ॥ [१।१।१४] **वक्ष्यतिचैतदिति**। बंधमोक्षावीशाधीनावित्येतद्भक्तिपादेपराभिध्यानात्तुतिरोहितंततोह्यस्येतिवक्ष्यतीत्यर्थः पूर्वमंगीकारवादोयमित्युक्तंव्यनक्ति ॥ [१।१।१५] **अस्तुवेति** । मोक्षसाधनत्वंज्ञानस्वभावइत्यनुकर्षः॥ [१।१।१६] **पूर्वस्यैवेति** । तत्प्रसादादेवमुच्यतइत्यत्रोक्तार्थस्यैवेत्यर्थः ॥ [१।१।१८] **अप्रमितेनेति** । ज्ञानिनांमोक्षदश्चसइतीश्वरस्येवज्ञानस्वभावेमुक्तिहेतुत्वस्याप्रमितत्वादितिभावः ॥ ॥ ७ ॥ [१।१।२०] **प्रागुक्तप्रकृतिबंधादिति** । सत्वादिगुणमय्येत्यादिनाप्रागुक्तेत्यर्थः । कथंनिवृत्तिरित्याक्षेपस्यात्रोच्यतइत्यादिनास्वयंसमाधिंवक्ष्यन्विवरणोक्तंनिरसितुंतावदनुवदति ॥ [१।१।२१] **अत्राहकश्चिदित्यादिनातदयुक्तमित्यंतेन** । बंधोननिवर्तते । अनादित्वादितिहेतोरप्रयोजकत्वमुक्त्वाप्रागभावादावनेकत्रव्यभिचारइतिभावेनाह ॥ [१।१।२२] **किंचलोकइति**॥ [१।१।२३] **परमाणिवति**। पार्थिव

परमाणुश्यामतेत्यर्थः । तस्याअपाकजत्वादितिभावः ॥ [१९।२३] विवेकेनेति । प्रकृतिपुरुषविवेकेनतदविवेकोनिवर्ततइत्यर्थः । वास
नादावनादित्वंनेतिमन्वानःशंकते ॥ [१९।२४] अनादिभावरूपस्येति । हेतोःसत्प्रतिपक्षत्वासिद्धत्वाद्यभिप्रायेणनिराह ॥ अनिर्व
चनीयत्वादिति । भावाभावविलक्षणत्वादित्यर्थः । भावत्वमुपेत्यापिसमाधिमाह ॥ [१९।२५] अनादिरिति ॥ सैवेति । विशेषव्या
प्तिरेवेत्यर्थः । तार्किकोक्तविनाशस्वरूपंनिषेधति ॥ [१९।२६] नेति । स्वयंप्रकारांतरेणविनाशस्वरूपंनिर्वक्ति ॥ स्वाश्रयेति । नतूपादाने
त्यप्याश्रयोविशेषणीयइत्यर्थः ॥ परमाणुश्यामत्वादीनामिति । तेषामनादित्वादितिभावः । अनीर्वचनीयत्वादित्युक्त
पक्षेपिदोषमाशंक्यनिराह ॥ [२०।११] अभावेति ॥ [२०।१२] ज्ञानाज्ञानकृतइति । यदज्ञानंतद्दानेननिवर्ततइतिविशेषव्याप्तिरित्युक्तमित्य
र्थः । निवृत्तौविरोधिसन्निपातःप्रयोजकइत्यादिक्रमेणनिरस्यति ॥ यत्तावदित्यादिना ॥ [२०।१३] उपाधिरिति । अज्ञानंननिव
र्तते ऽनादित्वादात्मवदित्यनुमानेनिवर्तकाभावउपाधिः । निवर्तकवत्त्वादज्ञानंनिवर्ततइतिप्रतिपक्षोभिप्रेयतइत्यर्थः । साधन
व्यापकत्वमसिद्धिंचव्यनक्ति ॥ नहीति । किंचलोकइत्यनेनोक्तदोषंनिराह ॥ [२०।१४] यदपीति । नन्वन्यत्राप्युक्तोव्यभिचारइत्यत
आह ॥ [२०।१५] यदपिसुगतानामित्यादीति । नन्वनादिभावत्वहेतोरप्यनिर्वचनीयत्वादित्यनेनदोषउक्तइत्यतस्ताद्विविच्यनिरा
ह ॥ [२०।१७] यदप्यज्ञानस्येति ॥ [२०।१८] प्रतिपक्षोयमितीति । बंधोनिवर्ततेसदसद्विलक्षणत्वरूपानिर्वचनीयत्वाच्छुक्तिरजतवदि
तिवासद्विलक्षणत्वाच्छुक्तिरजतवदितिवेतिभावः ॥ परस्येति । प्रतिवादिनोनैयायिकादेरनिर्वचनीयत्वस्यसद्विलक्षणत्वस्यवा
संप्रतिपत्त्याऽसिद्धेः । शुक्तिरजतादावनिर्वचनीयत्वादेर्हेतोर्निवृत्तिशब्दितध्वंसप्रतियोगित्वस्यचासंप्रतिपत्त्याव्याप्त्यभावाच्चे

त्यर्थः ॥ विशेषणेति । भावत्वेसत्यनादित्वादितिहेतोरित्यर्थः ॥ प्रमाणानीति । तानिचाग्रेग्रंथकारएवदूषयितुंस्पष्टयि
ष्यति ॥ तत्रेति । लक्षणादौ ॥ तस्यैवेति । अभावविलक्षणत्वेसत्यनादित्वाद्ध्वंधोननिवर्ततइतिप्रयोगोपपत्तेरित्यर्थः । स
दितिसत्पदेनकिंसत्त्वमेवविवक्षितंभावत्वंवा । आद्यआह ॥ प्रागभावस्यापीति । द्वितीयमनूद्यनिराह ॥ अथेति ॥ अभा
ववैलक्षण्यांगीकारविरोधेनेति । अभाववैलक्षण्यमंगीकुर्वतात्वयातद्विरोधेनतद्धान्यापातेनेतियावत् । भावत्वस्यैवाभ्यु
पगम्यत्वेनभाववैलक्षण्यस्यासिद्धेरित्यर्थः । भावविलक्षणत्वेसत्यनादित्वहेतोःपररीत्यात्मनिव्यभिचारमाह ॥ किंचात्मनी
ति । अव्यभिचारादिसंपत्ताविति । विशेषत्वेनाभिमतस्येतियोज्यं । उपलक्षणंचेदं । सामान्यत्वेनाभिमतस्यव्यभिचारादौ
सतीत्यपिज्ञेयं । अंगीकृत्यापिबलाबलत्वंतेनाप्युपयोगोनेत्याह ॥ किंवानेनेति । सामान्यविशेषभावेनप्राप्तप्राबल्यदौर्बल्या
भ्यांकिंप्रयोजनमित्यर्थः ॥ संकोचनमिति । यदनादितन्ननिवर्ततइतिसामान्यव्याप्तेरज्ञानभिन्नंयदनादिरूपमितिसंकोचन
मित्यर्थः ॥ व्यभिचारेति । अज्ञानेऽनादिभावरूपत्वमस्तिननिवर्ततइतिनास्तीत्यज्ञानएवव्यभिचारप्रदर्शनमित्यर्थः ॥
उपाधिति । अज्ञानान्यत्वरूपोपाध्युद्भावनमित्यर्थः ॥ यदनादित्वरहितमिति । यदनादितन्ननिवर्ततेयदज्ञानंतत्तुज्ञा
ननिवर्त्यमित्यनयोर्व्याप्त्योरविरोधायक्वचित्संकोचःकार्यः । यदज्ञानभिन्नमनादीतिसंकोचेप्यविरोधः । यदनादित्वरहितमज्ञा
नंतज्ज्ञानिवर्त्यमितिसंकोचेप्यविरोधःसिद्ध्यत्येव । तथाचत्वदुक्तदिशैवसंकोचोनान्यथेत्यत्रनकिमपिनियामकमित्यर्थः ।
सामान्यविशेषभावएवनियामकइत्यतआह ॥ सामान्येति । सकिंसामान्येत्यादिनादूषणमुक्तमित्यर्थः । पराभिप्रायव्यक्ती

करणायसामान्येनदोषमाह ॥ व्यभिचारस्थलस्येति ॥ एतदेवेति । अज्ञानेऽनादित्वहेतोर्व्यभिचारइत्येतदेवेत्यर्थः ।
किंचयदनादितन्ननिवर्ततइतिव्याप्तौप्रतिपक्षतयाजाग्रत्यांयदज्ञानंतज्ज्ञाननिवर्त्यमितिव्याप्त्याकथमज्ञानस्यनिवर्त्यत्वनिश्चयः ।
येनतत्रव्यभिचारोऽवधार्येतेतिभावेनाह ॥ अनादित्वेनेति । यदनादितन्ननिवर्ततइतिव्याप्तिबलेनेत्यपियोज्यं । सामान्यवि
शेषभावमात्रस्ययोधूमवानित्यादावकिंचित्करत्वस्यदर्शितत्वादितिभावः । व्यभिचारानिश्चयेपिद्वयोर्व्याप्त्योःपरस्परप्रतिबध्य
प्रतिबंधकभावोस्तु । तावताप्यनादित्वहेतोःसंदिग्धव्यभिचारादिनादुष्टतास्यादितिभावेनशंकते ॥ अस्तुतर्हीति । कथमयं
विशेषःस्यादिति । शुक्त्यज्ञानंसादिबंधरूपमज्ञानमनादीत्ययंविशेषइत्यर्थः । उपाध्युद्भावनंवेतिपूर्वविकल्पितपक्षत्रयगतांत्य
पक्षंनिराह ॥ नतृतीयइति । प्रागुक्तमन्यदपिनिराह ॥ एतेनज्ञानेति ॥ ७ ॥ एवंपरोक्तंसमाधिंनिरस्यानादिबंधकस्यकथं
निवृत्तिरित्याक्षेपंस्वयंसमाधत्ते ॥ अत्रोच्यतइत्यादिना ॥ श्रुतीति । अनादिमाययासुप्तइत्यादिश्रुत्याजीवानादित्वयु
क्त्याचसिद्धत्वेनयद्यज्ञानमनादिस्यात्तर्हिननिवर्तेत निवर्ततेच तस्मादनादिनेतिविपर्ययपर्यवसानस्यबाधितत्वादितिभावः ॥ वि
श्वमायेति । तस्याभिध्यानाद्योजनात्तत्वभावाद्भूयश्चांतेविश्वमायानिवृत्तिरितिश्रुतिः । मामेवयेप्रपद्यंतेमायामेतांतरंतितइ
तिसप्तमेगीता । तरंत्यविद्यांविततांहृदियस्मिन्निवेशितइतिविष्णुपुराणेषष्ठांशे ॥ एतेनेति । श्रुत्यादिनानिवर्तकसमर्थनेन
साधनाव्यापकत्वपक्षधर्मतयोःसंभवादितिभावः ॥ अवयवेति । समवाय्यसमवायिकारणनाशाभ्यामित्यर्थः ॥ स्वगुणेति ।
स्वगुणाच्छादिकात्वेकापरमाच्छादिकापरा । स्वगुणाच्छादिकांहत्वापरमाच्छादिकांपरः । व्याघुट्यमोक्षपदवींददातिपुरुषोत्तमइ

त्यादिश्रुतिगीतातात्पर्योक्तागमादनुसंधेयइत्यर्थः ॥ [२।१।१२] **श्रुतिस्मृतीनामिति** । ज्ञानिनांमोक्षदइत्यादीनांज्ञानान्मोक्षोक्तिपरा णामित्यर्थः ॥ **नविवेकमात्रमिति** । देहात्मादिविवेकमात्रमितिवानित्यानित्यविवेकमात्रमितिवार्थः ॥ [२।१।१३] **वातपुत्रीयाइति** । अशरीरवाक्यानिभवेयुरित्यर्थइत्येके। पिशाचवार्ताभवेयुरित्यर्थइत्यन्ये। वातपुत्रोवायुःतदीयाःवातपुत्रीयाःवाय्वानीतवार्ताभ वेयुर्निमूलाभवेयुरित्यर्थइत्यपरे। वातागमनमिवपुत्रपतनमिववातपुत्रीयंकाकतालीयमितिवदयंशब्दः।याद्दच्छिकत्वात्पुत्रपतनंन वातागमनहेतुकं । तथेहापिशुकवामदेवाद्युपदेशाहेतुकाभवेयुरित्यर्थइत्यप्याहुः । शुकवामदेववैशंपायनादिपुरुषसंबंधिनःपौरु षेयाः । शुकादेरपरोक्षज्ञानित्वादितिभावः । अधीगर्थदयेशांकर्मणीतिषष्ठीमुपेत्याह ॥ **नस्मरतिभवानुक्तार्थस्येति** । उक्तार्थःकःयस्यविस्मृतिरुच्यतइत्यतआह ॥ **प्रसन्नइति** । तत्संपत्तिःभक्तेःपरावस्थासंपत्तिः ॥ [२।१।१५] **प्रारब्धेति** । ज्ञानिप्रारब्धे त्यर्थः ॥ [२।१।१६] **विरोधेति** । इदानीमिमंमोचयामिप्रारब्धवशान्नविमोचयामीत्येवंरूपविरोधप्रसंगादित्यर्थः ॥ [२।१।१७] **अन्यथेति** । विष्णु प्रसादस्यज्ञानिप्रारब्धप्रतिबद्धत्वेसतितृतीयाध्यायचतुर्थपादेउपमर्दंचेतिसूत्रेऽनेककालंभोक्तव्यप्रारब्धस्याल्पभोगेनज्ञानिनउ पमर्दकथनमयुक्तंस्यात् । ज्ञानजन्यप्रसादेनैवोपमर्दस्यवाच्यत्वात्प्रतिबद्धत्वेतदयोगादितिभावः । नन्वेवंतर्हिऐहिकमप्रस्तुतप्र तिबंधेतद्दर्शनात् । एवंमुक्तिफलानियमइत्यादौसूत्रे अवसन्नंयदारब्धंकर्मतत्रैवगच्छति । नचेद्बहूनिजन्मानिप्राप्यैवांतेनसं शयइत्यादौचज्ञानिनःप्रारब्धप्रतिबंधेसतिनतस्मिन्नेवजन्मनिमुक्तिरित्यादिवादःकथमित्यतआह॥ **प्रारब्धेति** । ईश्वरप्रसाद पूर्तिरेवनास्तीत्येवमर्थइत्यर्थः। सप्तमेयोगमायासमावृतइत्येतद्व्याख्यापरगीताभाष्येगतंसामर्थ्योपायेनेत्यादिवाक्यंहृदिकृत्वाह॥

[२१।२०] परमेश्वरेति॥[२१।२१] अंतएवेति। ईश्वरशक्तेरप्यावरकत्वादेवस्वशक्तिरूपावरणाव्यावर्तनव्यावर्तनाभ्यांह्रासवृद्ध्योरुपपन्नत्वादेवस्तु
तयेनुमतिर्वेतिज्ञानपादीयाधिकरणेज्ञानिनोऽसत्प्रवृत्तिसत्प्रवृत्तिभ्यांमुक्तावानंदह्रासवृद्धीवक्ष्येते।अन्यथातेअनुपपन्नेस्यातामि
तिभावः॥ ७ ॥श्रोतृबुद्धिसौकर्यायाह॥एवमिति॥[२१।२२] तत्परिशुद्धेयइति।परकृतापव्याख्यामापातरमणीयांपश्यतांश्रोतॄणांस्वकृ
तव्याख्यानंनमनसिस्थिरंभवतीतितत्स्थैर्यसिद्धयइत्यर्थः। यद्वासौत्रातःशब्दस्यमोक्षहेतुप्रसादजनकज्ञानकारणत्वादित्यर्थइति
जिज्ञासोत्थज्ञानजादित्यादिनोक्तमयुक्तं । बंधस्यमिथ्यात्वेनज्ञानादेवबंधनिवृत्तिरूपमोक्षसंभवेनप्रसादनैरपेक्ष्यादित्यतस्तद्व्या
ख्यास्थैर्यायेत्यर्थः॥[२१।२३] दोषेति। रागद्वेषादीत्यर्थः ॥ क्रियेति । विहितनिषिद्धादिक्रिया कर्त्रादिकारकतज्जन्यैहिकामुष्मिकफ
लरूपस्येत्यर्थः ॥[२१।२५] अत्राहेति। संगतित्रयोक्त्याऽध्यासभाष्यस्योपपन्नतामाहेत्यर्थः ॥[२१।२६] अनुवादत्वेति । भवतीत्युक्तौसिद्धार्थनि
र्देशरूपतयानुवादत्वंस्यादितिभावः ॥ शास्त्रइति । न्यायानुसंधानरूपविचारस्यकार्यत्वेहिन्यायनिबंधनरूपशास्त्रेपुरुषप्रवृ
त्तिर्भवतिनान्यथेतिभावः ॥ अंतर्णीतस्येति । यथाचैतत्तथोक्तंप्राक् ॥ [२२।१] साधनेति । नित्यानित्यवस्तुविवेकविषयवैराग्य
शमदमादिमुमुक्षारूपसाधनचतुष्टयेत्यर्थः ॥ [२२।२] सन्निधानाच्चेति । निर्णेयार्थकत्वेनबुद्धौसान्निध्यादित्यर्थः ॥ प्रयोजनादेरुप
पादकंबंधमिथ्यात्वमितीति।अनेनप्रयोजनविषयोपपादकत्वंबंधमिथ्यात्वस्योक्तं।तत्रप्रयोजनोपपादकत्वंब्रह्मज्ञानंहीत्यादि
नाविव्रियते।प्रमातृताप्रमुखंप्रमातृप्रमेयप्रमाणरूपं॥[२२।६] अज्ञानहेतुकमिति।अज्ञानंसाक्षाद्दाननिवर्त्यंतत्कार्यंतुतन्निवृत्तिद्वारानि
वर्त्यं । प्रमात्रादिचनाज्ञानरूपमितितद्धेतुकमेववाच्यं । तथात्वएवहितदुपादानाज्ञाननिवृत्तिद्वारानिवृत्तिःसंभवतीतिभावः ।

[२१।२०]परमेश्वरेति॥[२१।२१]अतएवेति। ईश्वरशक्तेरप्यावरकत्वादेवस्वशक्तिरूपावरणाव्यावर्तनव्यावर्तनाभ्यांह्रासवृद्ध्योरुपपन्नत्वादेवस्तु
तयेनुमतिर्वेतिज्ञानपादीयाधिकरणेज्ञानिनोऽसत्प्रवृत्तिसत्प्रवृत्तिभ्यांमुक्तावानंदह्रासवृद्धीवक्ष्येते।अन्यथातेअनुपपन्नेस्याताामि
तिभावः॥७॥श्रोतृबुद्धिसौकर्यायाह॥एवमिति॥तत्परि[२१।२२]शुद्धेयइति।परकृतापव्याख्यामापातरमणीयांपश्यतांश्रोतॄणांस्वकृ
तव्याख्यानंनमनसिस्थिरंभवतीतितत्स्थैर्यसिद्धयइत्यर्थः। यद्वासौत्रातःशब्दस्यमोक्षहेतुप्रसादजनकज्ञानकारणत्वादित्यर्थइति
जिज्ञासोत्थज्ञानजादित्यादिनोक्तमयुक्तं । बंधस्यमिथ्यात्वेनज्ञानादेवबंधनिवृत्तिरूपमोक्षसंभवेनप्रसादनैरपेक्ष्यादित्यतस्तद्व्या
ख्यास्थैर्यायेत्यर्थः॥[२१।२३]दोषेति। रागद्वेषादीत्यर्थः ॥ क्रियेति । विहितनिषिद्धादिक्रिया कर्त्रादिकारकतज्जन्यैहिकामुष्मिकफ
लरूपस्येत्यर्थः ॥ [२१।२५]अत्राहेति। संगतित्रयोक्त्याऽध्यासभाष्यस्योपपन्नतामाहेत्यर्थः॥ [२१।२६]अनुवादत्वेति । भवतीत्युक्तौसिद्धार्थनि
र्देशरूपतयानुवादत्वंस्यादितिभावः ॥ शास्त्रइति । न्यायानुसंधानरूपविचारस्यकार्यत्वेहिन्यायनिबंधनरूपशास्त्रेपुरुषप्रवृ
त्तिर्भवतिनान्यथेतिभावः ॥ अंतर्णीतस्येति । यथाचैतत्तथोक्तंप्राक् ॥ [२२।१]साधनेति । नित्यानित्यवस्तुविवेकविषयवैराग्य
शमदमादिमुमुक्षारूपसाधनचतुष्टयेत्यर्थः ॥ [२२।२]सन्निधानाच्चेति । निर्णयार्थकत्वेनबुद्धौसान्निध्यादित्यर्थः ॥ प्रयोजनादेरुप
पादकंबंधमिथ्यात्वमितीति।अनेनप्रयोजनविषयोपपादकत्वंबंधमिथ्यात्वस्योक्तं।तत्रप्रयोजनोपपादकत्वंब्रह्मज्ञानंहीत्यादि
नाविव्रियते।प्रमातृताप्रमुखंप्रमातृप्रमेयप्रमाणरूपं॥[२२।६]अज्ञानहेतुकमिति।अज्ञानंसाक्षाद्इदाननिवर्त्यंतत्कार्यंतुतन्निवृत्तिद्वारानि
वर्त्यं । प्रमात्रादिचनाज्ञानरूपमितितद्धेतुकमेववाच्यं । तथात्वएवहितदुपादानाज्ञाननिवृत्तिद्वारानिवृत्तिःसंभवतीतिभावः।

विषयोपपादकत्वंबंधमिथ्यात्वस्याह ॥ [२२।७]विचारविषयतयाचेति ॥ ब्रह्मसूत्रितमिति । वेदांतार्थस्यैवब्रह्मत्वाद्वेदांतवि
चारःकार्यइत्युक्तावपिविचारविषयतयाब्रह्मणःप्राप्तत्वादितिभावः । वाचस्पत्युक्तवचनंचाह ॥ [२२।१३]लघूनीति । एवंवाएवंवेति
नानाकोटिकतयोक्तिहीनानीत्यर्थः । तथोक्तेर्गुरुत्वादितिकल्पतरूक्तोर्थः ॥ [२२।१४]तदेवंविध्यपेक्षितेष्विति । जिज्ञासाविध्यपे
क्षितेष्वित्यर्थः ॥ अधिकारीति । अधिकार्यादिरूपानुबंधेष्वित्यर्थः ॥ [२२।१५]भाष्यमिति । परभाष्यमित्यर्थः । ऐदंपर्यमित्य
स्यपर्यवस्यंतीतिवक्ष्यमाणेतिपदेनान्वयः । सूत्रसंदर्भरूपस्यास्यशास्त्रस्यवेदांताखंडैकरसचैतन्यस्वरूपप्रतिपादनेनपर्यवस्यं
तीत्येतदर्थसमर्थनपरत्वशब्दितमैदंपर्यइदंपरत्वंतावदस्तीत्यर्थः ॥ [२२।१८]सुखैकतानेति । सुखैकघनेत्यर्थः ॥ सदात्मेति । सद्रू
पेत्यर्थः ॥ [२२।१९]तच्चेति । शास्त्रस्यैदंपर्यमित्यर्थः ॥ [२२।२०]जरद्भवेति । विस्तृतमेतत्पूर्वपक्षदशायामस्माभिः ॥ [२२।२२]संगतित्रयमिति ।
प्रयोजनोपपादकत्वरूपंविषयोपपादकत्वरूपंसर्वशास्त्रस्योपोद्धातरूपंसंगतित्रयमित्यर्थः ॥ [२२।२५]अन्यथैवोपपन्नतामिति । मुक्ति
रूपप्रयोजनस्यबंधमिथ्यात्वेनविनैवयुक्ततामित्यर्थः॥ [२३।१]वक्ष्यतइति । यथादृष्ट्याप्रसन्नःसन्राजाबंधापनोदकृदित्यादावितिभावः॥
एवकारानुपपत्तिमाशंक्यनिराह ॥ नन्वित्यादिना ॥ [२३।३]अज्ञानामित्युक्तमत्रापीति।इत्युक्तेरित्यंतमित्यर्थः।ननुसाक्षाद्दान
निवर्त्यत्वेप्यस्तिविशेषोक्तिस्तरतिशोकमित्यादि । तथाचपुनरपिसंदेहेनान्यथाप्युपपत्तिरेवनान्यथैवोपपत्तिरित्यतआह॥ [२३।४]तरंती
ति।ज्ञानिनांमोक्षदश्चसइतिविशेषवचनेनात्मप्रसादात्तरतीत्यर्थपरतयानेतव्यमित्यर्थः॥दर्शनमोक्षावंतरेति।अंतरांतरेणयु
क्तइतिद्वितीया । तयोर्मध्यइत्यर्थः । एकवारसाहित्यादितिभावः॥ [२३।५]अयोगेति । ज्ञानिनोपिकेनचिच्छापादिनाप्रबलनिमित्ते

नमुक्तिर्नेतिशंकायांअनियमःसर्वेषामितिवक्ष्यमाणन्यायेनेतिभावः । दर्शनेनतज्जन्यप्रसादेलक्षणामभिप्रेत्याह ॥ [२३।५]दर्शनेज
न्यादेवेति । इतिशब्दोन्यथैवोपपत्तियुक्तिसमाप्तौ ॥ कथमितिप्रश्नस्योत्तरमाह ॥ [२३।६]नहीति । प्रबोधादौस्वाप्ननिगडबंध
स्यमिथ्याभूतस्यैवनिवृत्तिर्दृष्टेतिप्रबोधादौदृष्टंमिथ्याभूतबंधनिवर्तनसामर्थ्यंयस्यतस्माद्दानाद्बंधनिवृत्तिर्यदिकल्प्येततदापरमे
वंस्यात्। नहितथाकल्प्यतइत्यर्थः॥दृष्टसामर्थ्यादिति । दंडादेरिवान्वयव्यतिरेकावगतशक्तिकादित्यर्थः॥ [२३।७]आगमएवेति ।
तरतिशोकमात्मविदित्यादिरित्यर्थः। आग्नेयादीनांषण्णामिति। विवृतमेतद्यागषट्कंतत्रतारेत्येतदवतारिकाव्याख्यानप्रस्तावे॥
प्राभाकरमतेनाह ॥ [२३।८]अपूर्वेति। अपूर्वप्रतिकरणभावेश्रुतेपीत्यर्थः। तन्मतेऽपूर्वस्यैवलिङर्थत्वात्। दर्शपूर्णमासाभ्यांस्वर्गकामो
यजेतेत्यादौविधिप्रत्ययबोध्यस्वर्गापूर्वप्रतियागकरणतावगमादितिभावः॥ प्रधानापूर्वेत्यादेरयमर्थः। अमावास्यायांक्रियमा
णदर्शत्रिकेणपौर्णमास्यांक्रियमाणेनपूर्णमासत्रिकेणचमिलित्वाएकंस्वर्गजनकंप्रधानापूर्वंजायते । तत्रत्रिकद्वयस्यव्यवहितत्वा
त्। एकैकेनप्रधानापूर्वानुदयात्। आग्नेयादिषड्भिर्यागैःषड्पूर्वाणियागानुष्ठानक्रमेणजायंते। तैश्चापूर्वैःपश्चात्प्रधानापूर्वमिति।
अयंसप्तापूर्वीपक्षःप्रभाकरस्य । भट्टरीत्यानवापूर्वीपक्षस्तुदर्शापूर्वत्रयेणकिंचिदपूर्वमवांतरंजायते । पूर्णमासापूर्वत्रयेणाप्येकम
पूर्वं। ताभ्यांचप्रधानापूर्वमिति ॥ भट्टमतेनाह ॥ [२३।९]यथावेति । ज्योतिष्टोमेनस्वर्गकामोयजेतेत्यत्रकालांतरभाविस्वर्गप्रतिश्रुत
स्ययागनिष्ठस्यसाधनत्वस्योपपत्तयेऽपूर्वकल्प्यतइत्यर्थः। व्यक्तमेतत्सर्वंषष्ठाद्येस्वर्गकामाधिकरणेद्वितीयाद्येचभावार्थाधिकरणा
पूर्वाधिकरणयोश्च ॥ [२३।१०]तथाश्रुतेति। तरतिशोकमात्मविदितिश्रुतेत्यर्थः ॥ [२३।११]नचेहेति। ज्ञानोदयादेवाज्ञाननिवृत्तेरितिभावः।

प्रबोधेमिथ्याभूतस्वाप्ननिगडबंधनिवर्तकत्वंदृष्टं । सत्यनिवर्तकत्वंतुज्ञानस्यनदृष्टमित्यतआह ॥ [२३।१२] नचदर्शनेति ॥ वक्ष्यामइ ति।सहदर्शनमात्रेणनव्याप्तिरवसीयतइतिवैशेषिकाधिकरणेविपक्षेबाधकंविनादर्शनमात्रंव्याप्तिनिश्चायकंनेतिवक्ष्यामइत्यर्थः। ननुयथासत्यस्यापिज्ञानेननिवृत्तौबाधकाभावेनतन्निवर्त्यबंधस्यमिथ्यात्वंनकल्प्यमित्युच्यतेतथायागस्यापिकालांतरभाविस्वर्ग हेतुत्वेबाधकाभावान्मध्येऽपूर्वमपिनकल्प्यमितिवक्तुंशक्यतएवेत्यतआह ॥ नियतेति । सत्यस्यापिज्ञानेननिवृत्तौबाधकाभा वेनेत्युक्तमयुक्तमितिभावेनबाधकमाशंकते ॥ [२३।१३] सत्यस्यापीति । आत्मनोनिवृत्त्यापत्तिभयेनाज्ञानस्यसत्यत्वत्यागेऽनादित्वत्या गोपिस्यादितिभावेनाभाससाम्यंचाह ॥ [२३।१४] अनादेश्चेति।विवरणोक्तमाशंकते । [२३।१७] ननुज्ञानेनेति ॥ विषयेति । ज्ञानविषयगतं ज्ञानाश्रयगतंवेत्यर्थः।आद्येकिंस्वविषयगतं किंचित्स्वविषयमेवनिवर्तयतिज्ञानंउतस्वविषयसमवेतंयत्किंचिन्निवर्तयति । अथस्व विषयसमवेतंस्वविषयस्याविरोधिनमेवविषयगतमितित्रीनपिकल्पान्क्रमेणनिराह॥[२३।१८] स्वविषयंवेत्यादि । स्वविषयंनीलमित्यर्थः। स्वविषयसमवेतंवारसादिकमित्येकान्वयः ॥ [२३।१९] घटादिज्ञानेनेति । न्यायमतेघटादिज्ञानस्यधर्मादेश्चात्मधर्मत्वादात्मगतेत्युक्तं। उक्तोत्तरत्वादित्येतद्व्यनक्ति ॥ [२३।२०] यदीति।घटादिज्ञानस्यधर्माद्यनिवर्तकत्वेप्यात्मज्ञानस्यतुस्यादेवेत्याह ॥ [२३।२१] घटादीति । आ त्मयाथात्म्यज्ञानंस्वाश्रयगतंनिवर्तयतिचेद्धर्मादिकमपिनिवर्तयेदित्यापाद्यतइत्यतआह ॥ आत्मेति ॥ [२३।२२] इष्टेति । ज्ञानाग्निःस र्वकर्माणिभस्मसात्कुरुतेर्जुनेत्यादेरितिभावः। एतच्चेष्टापादानंन्यायमतरीत्येतिध्येयं । तन्मतेषोडशपदार्थविविक्तत्वेनात्मयाथा त्म्यज्ञानस्यैवधर्मादिनिवर्तकत्वात्। यद्वात्मपदेनपरमात्मैवग्राह्यः। परमात्मयाथात्म्यविषयकज्ञानस्यैवजीवगतस्यस्वाश्रयसंबं

धेसकलकर्मनिवर्तकत्वात् । यदपिचित्रावविनीत्यादितदपिन । ज्ञानपदेनप्रमारूपज्ञानस्यविवक्षितत्वादितिभावेनाह ॥ [२३।२२] चित्रे
ति ॥ एकमेवर्हीति । नानारूपोपेतावयवैर्जातेद्रव्येजायमानंरूपमनेकंनभवति । तथात्वेरूपस्यसंयोगादिवदव्याप्यवृत्तित्वाप
त्तेः । किंतुकार्यद्रव्यरूपस्वाश्रयव्यापिचित्ररूपंनामैकमेवतद्रूपमितिपदार्थविदोनैयायिकामन्यंते।तान्प्रातित्वयाकथ्यमानमापाद
नमसंगतमेवेतिभावः। नन्वज्ञानकार्यत्वेबंधस्यमिथ्यात्वंसिद्धमेव ।अज्ञानस्यैवमिथ्यात्वादित्यतआह॥ [२३।२३] अज्ञानस्येति । यद्वाबंध
स्याज्ञानरूपत्वात्तस्यचमिथ्यात्वात्तद्वर्णनंयुक्तमित्यतआह॥ [२३।२४] अज्ञानस्येति॥कपोणिगुडायितमिति ।कपोणिगुडवदाचरित
मित्यर्थः। कपोणिर्नामबाहुमध्यसंधिः। भुजबाहूप्रवेष्टोदोःस्यात्कपोणिस्तुकूर्परः। अस्योपरिप्रगंडःस्यात्प्रकोष्ठस्तस्यचाप्यधइत्य
मरोक्तेः। अत्रकपोणीतिपवर्गाद्याक्षरपाठःसाधुः। नतुकफोणीतिपवर्गद्वितीयवर्णपाठः । कंकर्मप्रसारणादिकंपुणतिकरोतीत्यमर
व्याख्यानेपुणधातुजत्वस्यैवोक्तेः । मध्यसंधिबाह्यप्रदेशांतभागेविद्यमानस्यगुडस्यरसनेंद्रियस्पर्शोयथानशक्यतेतथाऽज्ञनोमि
थ्यात्वसंबंधोपिनशक्यतइत्यर्थः ॥ [२३।२५] निराकरिष्यमाणत्वादिति । अज्ञानस्यचमिथ्यात्वमज्ञानादितिकल्पनइत्यत्रेतिभावः।
ज्ञाननिवर्त्यत्वस्यमिथ्यात्वरूपसाध्येनव्यभिचारंचाह ॥ अपिचेति । मिथ्याभूतजगदंतःपातित्वाभिप्रायेणशंकते ॥ विषं
नसत्यमितिचेदिति ॥ [२३।२६] तवेति । सर्वमिथ्यात्ववादिनइत्यर्थः ॥ तन्निवृत्तीति । स्वविषयनीलादेःसत्यस्यनिवृत्तिःस्यादि
तिपूर्वोक्तापादनमसंगतंस्यादित्यर्थः ॥ [२४।३] दर्शनादितिचेदिति । स्वाप्नपदार्थेषुशुक्तिरूप्यादौचेतिभावः ॥ आगमेनसत्यस्या
पिभवदिति । विश्वमायानिवृत्तिरित्याद्यागमेनसत्यस्याप्यज्ञानादिबंधस्यनिवर्तनमावेद्यमानंकेनवार्यते । तदप्युपेयमेवेत्य

र्थः । यद्वासेतुदर्शनगरुडध्यानादिनाब्रह्महत्यादेःसत्यस्यसेतुंदृष्ट्वासमुद्रस्यब्रह्महत्यांव्यपोहतीत्याद्यागमेनसत्यस्यापिभवन्नि
वर्तनमवगम्यमानंकेनवार्यतइत्यर्थः । तत्रसत्त्वंनोभयसंमतं । शुक्तिरूप्यादौमिथ्यात्वमुभयसंमतमित्यतोदोषांतरमाह ॥
[२४१४] नचेति । किंचेतिचार्थः । तथात्वेवह्नेरपिधूमव्याप्यतापत्तेः । क्वचित्सहदर्शनस्यसत्त्वादितिभावः । नन्वस्तुनामपररीत्याविषं
सत्यं । नतस्यज्ञाननिवर्त्यत्वं । ध्यानस्यज्ञानरूपत्वाभावादितिशंकते ॥ ध्यानमिति । मानसक्रियेतिकोर्थः । क्रियापदेनमनोनि
ष्ठःपरिस्पंदएवभाति । नातोन्यत्किंचिदस्तीत्यभिप्रायः । उतमनःपरिणामविशेषस्यमानसावभासोध्यानमिति । आद्येआह ॥
यदीति । स्वमतेसाक्षिवेद्यत्वेपिन्यायमतावष्टंभेनाह ॥ सतर्ह्यतींद्रियेति । साक्षिवेद्यत्वपक्षेप्याह ॥ [२४१५] रूपेति । रूपमाकृ
तिः । परिस्पंदस्यामूर्तत्वेनकरचरणाद्यवयवोपेतगरुडाकृत्यवभासविरोधइत्यर्थः । द्वितीयपक्षेत्वाह ॥ यदिचेति । नन्वेवंसं
स्कारोपादानकत्वेगरुडाकृतेरतींद्रियत्वापत्तिरित्यतआह ॥ अतींद्रियेति ॥ [२४१७] वेदांतिनामिति । आकाशाद्वायुर्वायोरग्नि
रग्नेरापइत्याद्युपनिषद्वाक्यंविचारयतामित्यर्थः ॥ आरंभवादेति । वैशेषिकाधिकरणेआरंभवादनिरासेसतितैरप्येवमेवो
पेयंभविष्यतीतिभावः ॥ [२४१८] स्मृतीति । ध्यैचिंतायामितिव्याकरणस्मृतिसिद्धाचिंतार्थतासिद्धेत्यर्थः । चितीसंज्ञानइतिधातोरि
तिभावः ॥ क्रियेति । पूर्वविकल्पःप्रकरणात्स्यात्क्रियामानसवदित्युपासनापादीयब्रह्मसूत्रविरोधोपिप्रत्युक्तः । तत्रापिमान
सक्रियापदेनोक्तदिशामानससृष्टेरेवाभिमतत्वादित्यर्थः । नन्वेवंध्यानस्यज्ञानरूपत्वेध्यायीतेतिध्यानविध्ययोगइतिशंकते ॥
विधिजन्येति । लिङादिज्ञानजन्येत्यर्थः ॥ [२४१९] विधेरिति ॥ ध्यायीतेत्यादिलिङादिप्रत्ययस्येत्यर्थः ॥ [२४१०] इच्छाप्रयत्नयोरिति ।

ध्यायीतेत्यादिलिङादिप्रत्ययादिनाध्यानस्यपुमर्थसाधनत्वावगतौसत्यांतदनंतरंध्यानंमेस्त्वितीच्छयातत्साधनगोचरप्रयत्नेन
चप्रागनुभूतवस्तुगोचरसंस्कारोद्बोधेसतितत्परिणामरूपस्यवस्तुनोमनसावलोकनस्यध्यानत्वेनविधेर्वाविधिजन्यप्रयत्नेच्छयोर्वा
ध्यानेऽनुपयोगेनध्यानस्यज्ञानत्वेपिध्यानविध्यनुपपत्तिर्नेतिभावः । एतच्चाभ्युपेत्योक्तमितिज्ञेयं । न्यायामृतेतृतीयपरिच्छेदेज्ञा
नविधेरपिसमर्थनात् ॥ [२४१०] मानसेति । वस्तुनोवलोकनस्यचद्वयोरपिविशेषणं । मानसंसंस्कारद्वारामनःपरिणामरूपंयद्वस्तुतस्य
मानसंमनोजन्यंयदवलोकनंतत्रेत्यर्थः । एतेनध्यानंस्मृतिरूपमेवेतिवदंतोनिरस्ताः । स्मृतिचिह्नतत्तोल्लेखाभावात् । मानसवासना
परिणततयासन्निकृष्टवस्तुविषयकत्वात् । संस्कारस्यवस्तुपरिणामएवोपक्षीणत्वेनमानसावलोकनस्यसंस्काराजन्यत्वाच्चेति ॥
[२४११] तदुपयोगइति । प्रयत्नस्योपयोगइत्यर्थः । अपिच । सत्यस्यापीत्यादिनागरुडध्याननिवर्त्यत्वंसत्यस्याप्युक्तं । ध्यानस्यज्ञानत्वंच
व्युत्पादितं । तथापिचेद्ध्यानस्यज्ञानत्वमुपेत्यज्ञाननिवर्त्यत्वंसत्यस्यनमन्यतेतंप्रतिसत्यस्यज्ञाननिवर्त्यत्वेस्थलांतरमाह ॥ किंचे
ति ॥ सुप्रसिद्धेति । सेतुंदृष्ट्वासमुद्रस्यब्रह्महत्यांव्यपोहतीत्यादिपुराणेषुप्रसिद्धेत्यर्थः । ननुसाक्षाज्ज्ञाननिवर्त्यत्वंमिथ्याभूतस्यै
वनसत्यस्य । पापादितुसेतुदर्शनेनादृष्टेजातेसतितद्द्वारानिवर्ततेनसाक्षात् । अज्ञानंतुभूयश्चांतेविश्वमायानिवृत्तिरितिसाक्षादेव
निवर्तते । अतोऽज्ञानादिबंधस्यमिथ्यात्वमेवनपापादेरित्यतआह ॥ मध्यइति । प्रकृतेपिज्ञानेनबंधोनिवर्ततइत्यत्रापीत्यर्थः ।
शेषोक्त्याव्याचष्टे ॥ बंधविध्वंस[२४१३]लक्षणत्वादिति । मुक्तेरितियोज्यं । शंकांनिराह ॥ [२४१५] सत्यमित्यादिना ॥ [२४१६] अर्थापत्तिःज्ञाननि
वर्त्यत्वान्यथानुपपत्तिरूपार्थापत्तिः ॥ कुंठितैव । बंधमिथ्यात्वनिर्णयायाक्षमैवेत्यर्थः ॥ अनिर्वाच्यनिरासेनेति । मिथ्यापदस्या

निर्वाच्यमर्थइतित्वदभिमतस्यवैलक्षण्यंसदसतोरप्येतेननिषिध्यतइत्यादिनावक्ष्यमाणदिशानिरासेसतिज्ञाननिवर्त्यत्वंसत्यस्यै
वेतितवनिश्चयोभविष्यतीत्यर्थः।मुक्तिर्नबंधध्वंसः।येनोक्तदोषःस्यादितिशंकते ॥ [२४।१६] **बंधेबाधइति** ॥ [२४।१७] **श्रुतिसूत्रेइति**। तरतीत्या
दिश्रुतिरग्रेव्यक्ताजिज्ञासासूत्रंचेत्यर्थः। तत्रबंधरूपानर्थनिबर्हणहेतुब्रह्मज्ञानायवेदांतविचारःकर्तव्यइत्येवप्रतीत्याबंधबाधस्याप्र
तीतेरितिभावः।ननुमास्तुज्ञाननिवर्त्यत्वबोधकश्रुत्यन्यथानुपपत्त्याबंधमिथ्यात्वसिद्धिः। विमुक्तश्चविमुच्यतइतिसंसारिणोपिवि
मुक्तत्वश्रवणान्यथानुपपत्त्याबंधमिथ्यात्वसिद्धिरस्तु। बंधस्यसत्यत्वेतदयोगादित्यतआह॥ **विमुक्तश्चेति**। प्रमादात्मकत्वाद्बं
धस्येत्यानंदमयाधिकरणेभाष्यकृतैवजीवगतबंधस्याज्ञानमूलत्वेनास्वाभाविकत्वादस्वाभाविकेचाविद्यमानपदप्रयोगदर्शनात्त
दभिप्रायेणविमुक्तश्चेत्युक्तिर्नतुमिथ्यात्वाभिप्रायेणेत्युपपादितेत्यर्थः ॥ [२४।१९] **इतिप्रयोजनोक्तिरिति**। अथातोजीवजिज्ञासेतियदि
स्यादित्यर्थः। **कथंचिदिति**। गरुडध्यानसेतुदर्शनरूपज्ञानस्यस्वसमानाधिकरणसत्यविषादिनिवर्तकत्वंदृष्टमितितदापिनमि
थ्यात्वसिद्धिर्बंधस्य। तथापिस्वात्मन्यारोपितदेहादितादात्म्यंस्वात्मयाथात्म्यज्ञाननिवर्त्यंदृष्टमितितद्वच्छंकास्पदंभवतीतिकथं
चिदित्युक्तं। जीवेऽध्यस्तोबंधोब्रह्मज्ञानान्निवर्ततामित्यतआह ॥ **नहीति**।किंत्वधिष्ठानभूतशुक्तितत्वज्ञानादेवेतिवाक्यशेषः ॥
[२४।२१] **निराकरिष्यमाणत्वादिति**।सत्यत्वात्तेनदुःखादेःप्रत्यक्षेणविरोधतः।नब्रह्मतांवदेद्वेदोजीवस्यांहिकथंचनेत्यादिनाऽत्रैवाधि
करणेकिंचिदुपरिभागइतिभावः। यदितदेत्यध्याहृत्यवाक्यंयोजयति॥ **यदिबंधमिथ्यात्वमिति**। तस्यैवार्थःयदिचज्ञानमात्रा
द्बंधबाधइति ॥ [२४।२२] **अर्थापत्तेरिति**। मिथ्यात्वसाधकज्ञाननिवर्त्यत्वान्यथानुपपत्तेरित्यर्थः ॥ **तृतीयइति**। अध्यायेपरप्रसा ॥ ४२ ॥

दहेतोस्तुविलंबोनामयुज्यते । पुमिच्छाधीनतानोचेद्विलंबःकिंकृतोभवेदित्यादिनोपासनापादेंत्यभागेप्रपंचयिष्यामइत्यर्थः ॥
[२४।२५] कथंचिदपेक्षेतापीति॥बंधस्यसत्यत्वेपिदेहादिविविक्तत्वाविविक्तत्वाणुत्वमहत्त्वनित्यत्वानित्यत्वादिनापिसंदेहसंभवात्क
थंचिदित्युक्तं॥नह्यन्यस्येति । जीवस्येत्यर्थः॥अन्यस्येति । ब्रह्मणइत्यर्थः॥[२४।२६] अपाकरिष्यामइति । नब्रह्मतांवदेद्वेदइत्या
दिनेतिभावः । एवमध्यासभाष्यस्यपरोक्तसंगतिद्वयंनिरस्यतृतीयामपिसंगतिंनिराकर्तुमिदमेववाक्यंप्रकारांतरेणव्याख्याति॥
यद्वासकलेति ॥ इत्यादिग्रंथस्येति । परकीयाध्यासभाष्यस्येत्यर्थः ॥ [२५।४] यथाचैतत्तथावक्ष्यामइति ॥ निर्गुणत्वंचतेनै
वनिषिद्धंप्रभुणास्वयमिति कथंनित्यगुणस्यास्यस्यादैक्यंगुणहानतइत्यादिचजन्माधिकरणे । तस्माच्छास्त्रेणजिज्ञास्यमस्मदी
यंगुणार्णवं । वासुदेवाख्यमद्वंद्वंपरंब्रह्माखिलोत्तममितीक्षत्यधिकरणेतत्रतत्रेतिभावः । मुक्तिरपेक्षतेउक्तिरपेक्षतइतियोजनाद्व
येप्यनुपपत्तिमाशंक्यनिराह ॥ नन्वपेक्षायाइति ॥ ६ ॥ [२५।६] दूषणांतरंचेति । बाधितविषयत्वंचेत्यर्थः॥ [२५।७] इतिसंबं
धइति । अपिपदस्य नञश्चाध्याहृतास्तीतिपदेनान्वयइत्यर्थः । परमुखेनैवसमाधिंवाचयितुंप्रतिबंदीमाशंकते ॥ [२५।८] एवंत
र्हिपरिचितपुरुषस्येति । रसायनमौषधविशेषः । योगस्यऋद्धिर्योगार्धिः । योगसमृद्धिर्वेत्यर्थः ॥ [२५।१०] नास्त्येवेति । असिद्धि
र्नास्त्येवेत्यर्थः । परेणैवसमाधिंवाचयति ॥ [२५।११] वैषम्यादित्यादिना । तत्सममस्माकमित्याह ॥ [२५।१४] सत्यं वयमपीत्यादिना ।
अनुक्तसमुच्चयेपिपदमित्युपेत्याह ॥ [२५।१५] प्रत्यक्षविरोधतोपीतिवेति । तत्किंप्रमाणांतरमित्यतोनुमानागमावित्याह ॥ चेष्टा
दीति । हिताहितप्राप्तिपरिहारानुकूलपरिस्पंदविशेषश्चेष्टा। चक्षुरादींद्रियाणिश्वासवायवश्चादिपदार्थाः । अहमित्येवयोवेद्यः

सजीवइतिकीर्तितः।सदुःखीससुखीचैवसपात्रंबंधमोक्षयोरित्यादितत्वनिर्णयोक्तागमैरित्यर्थः॥ [२५।१७]अनेनेति। मिथ्यात्वमपीत्या
दिनेत्यर्थः॥ [२५।१८]भाष्यकारीयस्येति। परभाष्यकारीयस्येत्यर्थः॥[२५।२०]तद्व्युत्पादनेति। बंधमिथ्यात्वव्युत्पादनवैयर्थ्यमित्यर्थः। प्रत्यक्षे
णैवबंधगतनास्तित्वग्रहणादितिभावः॥ अभि[२५।२२]दधतीति। शत्रंतं। अभिदधानानीत्यर्थः। संतीत्यपिशत्रंतं। तात्पर्यवत्त्वेनविद्यमा
नानीत्यर्थः। [२५।२३]प्रादेशिकंप्रदेशस्थंअल्पपरिमाणमितियावत्। अहमिहैवास्मिसदनेजानानइतिप्रतीतेरुदयात्। उपप्लवोप्रमाणं।
नकेवलंश्रुत्यादिविरोधेनकर्तृत्वादिविषयंप्रत्यक्षमतत्वावेदकं।अपितुवस्तुस्थितिपर्यालोचनयापीत्याह॥ येयंचैतन्यस्येत्यादि
ना।येयमित्यादिकंवक्ष्यमाणाहंकाररूपकार्यस्योपादानसंकीर्तनं।स्वतएवस्वभावतएवस्थितंयल्लक्षणमानंदादि। याचस्वतएवस्थि
ताब्रह्मरूपतातदुभयावभासंप्रतिरुध्येत्यर्थः। जीवेभ्योब्रह्मान्यदितिमतमपाकर्तुमेतदुक्तं। जीवत्वापादिकेत्यस्यानादिरनिर्वा
च्याविद्येत्यनेनान्वयः। अविद्याभ्रांतिः। तांविशिनष्टि॥[२५।२४]विद्येति। विद्यावृत्तिरूपंज्ञानं। कर्मपुण्यपापलक्षणं। पूर्वप्रज्ञास्मृतिः।
संस्कारोवासनापरपर्यायः। एतेषांविद्यादीनांचित्रभित्तिर्मूलभूतेत्यर्थः। विद्याकर्मादिरूपचित्रस्यभित्तिरिवभित्तिः। कारण
मितिवार्थः॥ पूति[२६।२]कूश्मांडीकृतेपूतिकूश्मांडवत्कृतेऽप्रमाणीकृतइतियावत्। उपपत्तिविहीनस्यवाक्यस्यार्थोनगम्यतइति
ज्ञानपादीयानुव्याख्यानानुरोधेनमूलवाक्यंयोजयितुमुपोद्धातमाह॥भवेदि[२६।३]त्यादिनाएवमितिपर्यंतेन॥बालजनेति। अज्ञ
जनमनोहरा। एषा। येयंचैतन्यस्येत्यादिनोक्ता। प्रक्रियाचभवेदित्यन्वयः॥ [२६।४]तद्वाक्यमिति। एकवचनंसमुदायाभिप्रायं
मूलवाक्यानुरोधेनकृतमितिध्येयं। तेनश्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेष्वित्युपक्रमाविरोधः। इत्याद्युक्तेत्यादिपदेन श्रुतिर्लिंगंसमा

ख्याचवाक्यंप्रकरणंतथा। पूर्वंपूर्वंबलीयःस्यादेवमागमनिर्णयइत्युक्तदिशेतिग्राह्यं॥ [२६।५]मीमांसेति। आकाशस्तल्लिंगादित्यादि
नाहिआकाशइतिहोवाचेत्यादिवाक्येप्रतीतार्थत्यागेनार्थांतरमुपादीयते। यद्यापाततःप्रतिपन्नएवश्रुत्यर्थस्तर्हिश्रुत्यर्थनिर्णायक
न्यायविचाररूपमीमांसारंभएवनस्यादित्यर्थः॥ [२६।७]उपपत्तिविरुद्धइति। निःस्वरूपस्यासतःपूर्ववृत्तित्वरूपकारणत्वानुपपत्ति
रूपोपपत्तिविरुद्धस्त्यज्यतइत्यर्थः॥ [२६।८]उपपत्तिविरुद्धमिति। मृन्नवक्रीजडत्वादित्याद्युपपत्तिविरुद्धंमृत्पदस्यजडरूपमर्थंपरित्य
ज्यचेतनरूपमर्थांतरंवक्ष्यतीत्यर्थः॥ कथमत्रेति। नेहनानेत्यादिवाक्ये। मूलंयोजयति॥ यदीत्यादिना। तदितिव्यस्तं
समस्तंचेत्युपेत्यवातदितिव्यस्तमेवाव्ययमित्युपेत्यार्थद्वयमाह॥ [२६।९]तर्त्तर्हितस्येति। अस्तुवाक्यस्यमिथ्यात्वंकिंनःछिन्नमित्य
तस्तदेववाक्यंयदीत्यस्यतद्वाक्यस्येत्यत्रान्वयंपूर्वस्मादनुवृत्तनञोदुःखादेर्नमिथ्यात्वंभवेदित्यन्वयंचोपेत्यप्रकारांतरेणव्याचष्टे॥
यदिचेद्[२६।१०]वाक्यमिति। मिथ्यात्वंदुःखादेर्नभवेदित्यस्यफलितार्थःनदुःखादेर्मिथ्यात्वंप्रतिपादयेदिति॥ [२६।१२]सिद्धिरितीतिश
ब्दोमूलव्याख्यानेनपूर्वोक्तशंकोत्तरसमाप्तौ॥ अत्रमिथ्यात्वंयदिबंधस्येतिवामिथ्यात्वंयदितस्यस्यादितिवावक्तव्येदुःखादेरिति
विविच्यकीर्तनस्यफलंवक्तुंशंकामाह॥ तत्त्वविदइति। तत्त्वज्ञानिनःशंकंतइत्यर्थः। निर्बंधइत्यनंतरमितिशब्दोध्याहार्यः।
किंनिबंधनोनिर्बंधइतितत्वविदोवदंतीत्यन्वयः॥ [२६।१३]यथोक्तमितिआनंदमयनये॥ प्रमादात्मकत्वादिति। यद्यपिप्रमादा
त्मकत्वादित्यस्यास्वाभाविकत्वादित्येवार्थोनमिथ्यात्वादिति। तथापिजीवस्वातंत्र्यविवक्षायांमिथ्यात्वमपितदर्थइत्यत्रैतदुदा
हरणमितिज्ञातव्यं॥ [२६।१४]दर्शनभेदइति। तत्वज्ञानिदर्शनमायिदर्शनयोर्भेदइत्यर्थः। स्वतंत्रःकर्तेतिपाणिन्युक्तस्वातंत्र्यंविवृण्व

ज्ञेवाह ॥ **कारकांतराप्रयोज्यत्वादीति** । आदिपदेनतार्किकरीत्याज्ञानचिकीर्षाकृतिसमवायित्वलक्षणमितिगृह्यते । उच्च त्वादिरूपंभोक्तृत्वमितिवा ॥ [२६।१५] **स्वतइति** । नपरमतइवोपाधिसंबंधमपेक्ष्येत्यर्थः । कर्ताशास्त्रार्थवत्त्वादित्यत्रद्वितीयेतथैवसूत्रकृता निर्णीतत्वादितिभावः । नन्वेवमौदासीन्यप्रच्युतिरूपक्रियावेशरूपविकारप्राप्तेरात्मनोजनिमत्त्वादनित्यत्वंस्यादित्यतआह ॥ **क्रियावेशेति** ॥ **वक्ष्यमाणत्वादिति** । नानित्यतास्मत्पक्षेतुचैतन्यादेर्विशेषिणइत्यादिनासमयपादेनैकस्मिन्नसंभवादितिजै नमतापाकरणाधिकरणेवक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः ॥ [२६।१९] **बंभ्रमीतीति** । पुनःपुनर्भ्रमति । क्रियासमभिहारेयङ्लुगंतं ॥ य [२६।२०] **द्वोचदिति** । तद्भाष्यकारइतिशेषः ॥ **सत्यानृतेइति** । सत्यंचैतन्यंअनृतमंतःकरणादिकं । मिथुनीकृत्यतादात्म्येनभ्रां त्वाअहंममेत्यादिनैसर्गिकव्यवहारंकरोतीत्यादि । परिभावयितुंप्रकटयितुमित्यर्थः । अपरायत्तत्वावभासोभ्रमइत्युक्तं । तत्कु तइत्यतआह ॥ [२६।२१] **स्वातंत्र्यादेरिति** ॥ [२६।२२] **एतत्तत्रतत्रेति** । जीवस्यस्वतःकर्तृत्वादिमत्त्वेपितस्यस्वातंत्र्यबुद्धिर्भ्रमइत्येतत्पूर्वोक्तं प्रमेयंसर्वंकर्ताशास्त्रार्थवत्त्वादित्यादिसूत्रेषुइतरव्यपदेशादित्यधिकरणसूत्रेषुअन्यथानुमितौचज्ञशक्तिवियोगादित्यादौचवक्ष्य तीत्यर्थः । मूलेवाक्यस्येत्युपलक्षणं । परोक्तमन्यदपिबंधमिथ्यात्वप्रमाणंनिरसनीयमितिभावेनतदप्यनूद्यनिराह ॥ **यदपीति** । प्रमाणांतरमादर्शितमित्यन्वयः ॥ **तमेतमिति** । अध्यासमित्यन्वयः ॥ [२६।२३] **अविद्याख्यं** अविद्यानिमित्तं ॥ **शास्त्राणि** ब्राह्मणोवाजपेयेनयजेतेत्यादिशास्त्राणीत्यर्थः ॥ प्रमाणांतरमनुमानमर्थापत्तिर्वेत्यग्रेव्यक्तं । ननुतदात्मतयातत्संसृष्टतयावारो पितत्वाद्देहादेर्मिथ्यात्वमस्त्वित्यतआह ॥ [२६।२५] **नचेति** । परमुखेनसमाधिंवाचयित्वासमंममेत्याह ॥ [२७।२] **चेतनस्येति** । [२७।३] **समममचेतन**

स्यापीति। नन्वेवमिदंरजतमित्यादिभ्रमस्थलेपिरजतस्यासत्त्वंनसिद्ध्येत्। चिरंतनतार्किकरीत्यातादात्म्यतत्संसर्गयोरेवासत्त्वा पत्त्याभिनवान्यथाख्यातिर्वक्ष्यमाणानयुक्तास्यादितिचेत्। मैवं। स्मर्यमाणारोपस्थलेआरोप्यस्यसर्वस्यासत्त्वेपिगृह्यमाणारोपस्थ लेसिद्धांतेपितादात्म्यादिरूपधर्ममात्रस्यासत्त्वेनधर्मिणस्सत्त्वस्यान्यथाख्यातिवादेवक्ष्यमाणत्वात्। अस्यापिगृह्यमाणारोपत्वा न्नांतःकरणादेरचेतनस्यमिथ्यात्वसिद्धिरित्युक्तमितिध्येयं॥ [२७१५] युक्तीनांचनिराकरिष्यमाणत्वादिति। विश्वंमिथ्यादृश्य त्वाज्जडत्वात्परिच्छिन्नत्वाच्छुक्तिरूप्यवदित्यादियुक्तीनां समयपादेशून्यवाद्यपाकरणप्रस्तावे भेदोमिथ्याभेदत्वादित्यादेःपृथगु पदेशादित्येतद्व्याख्यावसरेविवादपदंसदसद्विलक्षणंज्ञाननिवर्त्यत्वादित्यादेर्वैलक्षण्यंसदसतोरप्येतेननिषिध्यतइत्यादिनात्रैवाग्रे निराकरिष्यमाणत्वादित्यर्थः॥ [२७१६] इत्यादीति। अनुमानादिप्रमाणोपन्यासपराध्यासभाष्यमित्यर्थः॥ कोपिवादीति। अस्मा भिरप्यपरायत्तत्वेनारोपांगीकारादितिभावः। स्वरूपसत्तामपितादात्म्यतत्संबंधित्वाभ्यामारोपेणैवव्यवहारोपपत्तेरितिपूर्वमुक्तं। तत्रतादात्म्याध्यासमंगीकृत्यवस्तुतस्त्वयुक्तंचैतद्वर्णनमितिभावेनाह॥ [२७१७] तादात्म्येति। तृतीयाध्यायेभक्तिपादेदेहात्मत्वंय दिनतत्प्राप्तंप्रत्यक्षतःक्वचित्। ममदेहइतिह्येवनदेहोहमितिप्रमेत्यादिनेतिभावः। कथंतर्हिकृष्णोहंकृशोहमित्यादिव्यवहारः। नैषांममाहमितिधीःश्वसृगालभक्ष्यइत्यादिपौराणिकव्यवहारश्चेत्यतआह॥ विनाचतेनेति। तादात्म्यारोपेणविनैव। उपचार श्चकृष्णोहमित्यादिना। व्याप्तत्वादात्मनोदेहेव्यवहारेष्वपाटवात्। भेदज्ञानेपिचांगारवह्निवत्स्वाविविक्तवत्। भवंतिव्य वहाराश्चेत्यादिनाचेतिभावः। विवृतमेतत्सम्यग्देहात्मैक्याध्यासभंगेन्यायामृते। सुप्तावात्मनःप्रकाशमानत्वेसत्यविद्याका

र्यांतःकरणतद्धर्माणांदुःखादीनामप्युपलब्धिप्रसंगइत्याशक्यंनिराह ॥ नचेति ॥ तदभावादिति । अविद्याकार्यस्याभावादित्यर्थः ॥ ह्यस्तनइव । पूर्वदिवसइव । नन्वनुभूतंस्मर्तव्यमेवेतिननियमइत्यतआह ॥ अनुभूतइति । आत्ममात्रत्वात्स्मर्येतेत्यन्वयः । अहंकारस्मरणाभावोसिद्धइतिपरिहरति ॥ सुखमहमित्यादिना ॥ सुखानुभवेति । सुखानुभवजन्यपरामर्शदर्शनादित्यर्थः । नन्वहमर्थस्यात्मत्वेच्छांदोग्येसप्तमे योवैभूमातत्सुखमितिभूमशब्दितब्रह्मणआदेशोक्त्यनंतरमथातोहंकारादेशइत्युक्त्वानंतरंअथातआत्मादेशइत्यात्मनःपृथगुक्त्यनुपपत्तिरित्यतआह ॥ यत्त्विति ॥ भाष्यकृतेति । सैवहीत्येतत्सूत्रभाष्यकृता । सत्याद्याअहमात्मांतायद्गुणास्समुदीरिताइति । यथाछांदोग्यभाष्येच । भूमानारायणाख्यःस्यात्सएवाहंकृतिःस्मृतः । आकार्योऽहमितिह्येषततोहंकारउच्यते । जीवस्थस्त्वनिरुद्धोयःसोहंकारइतीरितः । अणुरूपोपिभगवान्वासुदेवःपरोविभुः । आत्मेत्युक्तःसचव्यापीनचभेदोहरौक्वचिदित्यादिनाभगवद्गुणपरत्वेनरूपविशेषपरत्वेनचव्याख्यातमित्यर्थः । आत्माहंकारयोर्भेदेसूत्रविरोधमप्याह ॥ वक्ष्यतिचेति । सैवपरदेवतासत्यादयइति सत्याद्यहंकारात्मांतानांपरदेवतात्वंचवक्ष्यतीत्यर्थः । श्रुतिगताहंकारपदस्येश्वरपरत्वाभावेऽहमेवाधस्तादितिवाक्यशेषेतस्यसर्वगतत्वप्रतिपादनंनघटतइत्याह ॥ कथमन्यथेति । सउपरिष्टादित्यादिनापूर्णत्वंभगवतोन्यस्याहंकारस्योपदिशतीतिनयुज्यतइत्यादिच्छांदोग्यभाष्योक्तंकिंचिदाह ॥ कथमन्यथेति । ननु महाभूतान्यहंकारोबुद्धिरव्यक्तमेवच । इंद्रियाणिदशैकंचपंचचेंद्रियगोचराइतित्रयोदशेगीतायां अन्यत्राप्यहंकारपदप्रयोगोदृष्टइत्यतआह ॥ महाभूतानीति । श्रुतिसिद्धाहंकारतत्वस्या

हमित्युल्लेखविषयत्वेबाधकमाह ॥ तर्थासतीति । ब्रह्माहंकारयोरैक्यमनभिमतमापतेत् । नजीवब्रह्मैक्यमभिमतमित्याशयः । नन्वहंब्रह्मेत्यादावपियदहंत्वेनप्रतीतंतद्ब्रह्मेतिव्याख्यानमस्तु । यःस्थाणुत्वेनप्रतीतःसपुरुषइतिवत् । एवंचाहंब्रह्मेत्यादावप्यहमर्थस्यानात्मत्वेपिनदोषइत्याशंक्यनिराह ॥ अत्रापीति ॥ तदात्मानमिति । तत्ब्रह्मअवेत्व्यजानादित्यर्थः । तत्रजडरूपाहमर्थलेशस्याप्यभावादितिभावेनोक्तंनिरवद्यस्येति । अहमित्युल्लिख्यमानस्यजडाहंकारभूतत्वाभावंप्रकारांतरेणव्यनक्ति ॥ मामेवेति । गीतायांकृष्णवाक्यमेतत् । शब्दतोपिभेदइत्युक्तंव्यनक्ति ॥ यदिति ॥ अस्मच्छब्दजमिति । अस्मच्छब्दस्यत्वाहौसावितिमपर्यंतस्याहादेशेअतोगुणइतिपररूपेशेषेलोपेङेप्रथमयोरमितिसुपोऽमादेशेअमिपूर्वरूपेअहमिति जातत्वात् । अतएवपंचमस्यतृतीयपादांतेअहंशुभमोर्युसित्यत्रसूत्रेवृत्तौअहमितिशब्दांतरंमकारांतमव्ययमहंकारेवर्ततइत्युक्तं । मंजर्यामपित्वाहौसावित्यहादेशेयोहंशब्दःतदपेक्षयाशब्दांतरमस्तीत्युक्तमितिभावः । सम्यग्विवृतमेतत् । यदप्यहंकारस्येत्यादिनोक्तंप्रमेयंसर्वंन्यायामृतेअहमर्थस्यानात्मत्वभंगे। न प्रत्यक्षमतत्वावेदकमितीतिशब्दोमूलतात्पर्योक्तिसमाप्तौ ॥ अग्रतइति । कथमित्याक्षेपंव्यनक्ति । नेहनानेत्यादिनासत्यमित्यंतेन । नन्वग्रतइत्युक्तिःपरीक्षकबुद्धिक्रमापेक्षयाचेत्तर्हिवाक्यंयुगपदेवस्वस्यस्वव्यतिरिक्तसर्वस्यमिथ्यात्वंप्रतिपादयतीत्यभ्युपगतं । तथाचकुतोवाक्यस्योपपत्तिविरोधः । येनप्रतीतार्थेप्रमाणंनस्यादित्यतआह ॥ सर्वमानमेतदिति । यथायावज्जीवमहंमौनीतिवाक्यंस्वक्रियाविरुद्धत्वादप्रमाणं । एवंनेहनानेत्याद्यपिवाक्यमहमन्यच्चासदितिवदत्स्वक्रियाविरुद्धत्वादमानमेव । स्वस्यासत्त्वेस्वयमन्यच्चासदितिबोधजनकत्वायोगात् । बोधजनकत्वेऽस

त्वायोगात् । नाहंकदापिक्वापिअस्मीतिव्याहतत्वादप्रमाणमेवभवति । अन्यथायावज्जीववाक्यमपिमानंस्यादितिभावः । इति शब्दोवाक्यव्याख्यासमाप्तौ ॥ ७ ॥ मिथ्यापदस्याकारांताव्ययत्वान्मिथ्यायाइत्यस्यासाधुत्वमाशंक्यद्वेधागतिमाह ॥ यांई त्यादिना ॥ विभक्तीति । यत्किंचित्स्त्रीव्यक्त्यादौसंकेतितषष्ठ्यंतमिथ्याशब्दस्यसंभवेनतत्प्रतिरूपकमित्युक्तं।चिरायेत्यादिव दितिभावः । स्वतर्कस्येति । यदीदंवाक्यंमिथ्यास्यान्नकस्याप्यर्थस्यसाधकंस्यादितितर्कस्यविरुद्धत्वं । आपाद्याभावेनापादकस्य व्याप्तत्वलक्षणविरुद्धहेत्वाभासत्वमित्यर्थः । मिथ्यायास्साधकत्वंनचेत्युक्तमयुक्तमितिशंकते ॥ नन्विति । ननुवाक्यस्येत्यादिना कृतशंकायाउत्तरमाह ॥ तत्किमिति । उद्यतःउद्युक्तइत्यर्थः । बाढमितिवदंतंप्रत्याह ॥ एवंचवदतेति । पददोषाद्यन्यत ममेवोपादेयमितिवदतेत्यर्थः । नूनमितिकाकुस्वरः । तत्रतथावक्तुमशक्यत्वात् । तत्रतवप्रत्युत्तरमेवनस्यादितिभावः । परमुखेनसमाधिंवाचयति ॥ स्वरूपस्यैवेति ॥ प्रतिपद्यविज्ञायेत्यर्थः ॥ अनुभवसिद्धमिति । प्रमितिरूपकार्य लिंगजन्यानुमितिसिद्धमितिवाअनुमितिप्रामाण्यग्राहकसाक्षिसिद्धमितिवार्थः ॥ श्रुतिभिर्युक्तिभिरिति । नेहनानेत्यादि श्रुतिभिर्दृश्यत्वादियुक्तिभिरित्यर्थः ॥ इतरप्रमाकरणस्यैवेति । मिथ्यात्वप्रमाकरणस्यवासाधकत्वप्रमाकरणस्यवेत्यर्थः । क्वचित्प्रमाणस्यैवेतिपाठः ॥ सुरभीति । यथाघ्राणजन्यगंधज्ञानजनितसंस्कारसहकृतचक्षुषएवचंदनकाष्ठेसुरभिचंदन मिति । विशिष्टज्ञानजनकत्वंतथेत्यर्थः ॥ दर्शनस्पर्शनाभ्यामिति । यथाचक्षुरिंद्रियत्वगिंद्रिययोरेकत्रघटादौसमावे शेरूपवान्स्पर्शवांश्चेतिरूपस्पर्शरूपविशेषणद्वयविशिष्टवस्तुविषयकंज्ञानंजायतेतथामिथ्यात्वप्रमाणसाधकत्वप्रमाणयोःसमावे

शेमिथ्यात्वसाधकत्वोभयविशिष्टैकवस्तुविषयकंज्ञानंभविष्यतीत्यर्थः ॥ [२८।१७] इष्वेतीति । तद्यथामिथ्याभूतवाक्येनसाध्यतेत थामिथ्याभूतस्यसाधकत्वमपिमिथ्याभूतप्रमाणेनसाध्यतेकिमित्यर्थः ॥ [२८।२०] वक्ष्यामइति । अविशेषस्यसाध्यासाधकतेत्यत्रेति भावः ॥ [२८।२१] अद्वैतप्रतिपादकेति । नेहनानेत्यादिश्रुतेःसर्वमिथ्यात्वबोधनांशेबाधितविषयत्वरूपोपपत्तिविरोधइत्यर्थः ॥ [२८।२२] अद्वैतेति । आत्मान्यसर्वमिथ्यात्वप्रतिपादकत्वाभावस्यमिथ्यात्वंयदिदुःखादेरित्यत्रप्रक्रांतत्वादित्यर्थः । अन्यसाधन मित्यत्रकर्मधारयइत्युपेत्याह ॥ [२८।२३] सतोन्यदिति । चशब्दस्यार्थद्वयमपियोजयति ॥ मिथ्याभूतंत्विति । नसिद्धमे वेतिच ॥ [२८।२६] तर्कस्येति । यदीदंवाक्यंमिथ्यास्यान्नकिंचिद्बोधयेदितितर्कस्यविरुद्धहेत्वाभासतेत्यर्थः ॥ [२९।४] तवापीति । मिथ्या त्ववादिनोपीत्यर्थः ॥ [२९।५] दूष्यत्वादिति । उपपत्तिविरोधादिनेतिभावः ॥ साधयिष्यतेचेति । ब्रह्मत्वमपिजीवस्यप्रत्यक्षस्या विशेषतइत्यादावुपजीव्यत्वेनप्राबल्यंसाधयिष्यतइत्यर्थः ॥ [२९।८] व्युत्पादयिष्यामइति । पृथगुपदेशादित्यादावितिभावः । यदी दंवाक्यंमिथ्यास्यान्नकिंचिद्बोधयेदितितर्कस्यव्यभिचारोक्त्याव्याप्तिवैकल्यमाशंकते ॥ ननुमाभूदित्यादिना ॥ [२९।९] उपधान सन्निधानस्य उपाधिसन्निधानस्येत्यर्थः ॥ [२९।१०] प्रशिथिलंमूलत्वेनव्याप्तिविकलत्वेनेत्यर्थः ॥ यतोत्रेति । उदाहृतस्वाप्ना दिपदार्थेषु अतोमैवमित्यन्वयः ॥ [२९।११] वक्ष्यतीति ।तृतीयेभक्तिपादेसंध्येसृष्टिराहहीत्यत्र॥ [२९।१२] प्रतिबिंबस्यत्विति । अन्यथा बिंबस्यप्रतिबिंबेनाभेदोक्त्ययोगइतिभावः । भेदविशिष्टस्यास्तिमिथ्यात्वमित्यतआह ॥ विच्छेदस्येति । बिंबप्रतिबिंबभेदस्या पीत्यर्थः ॥ उपपादयिष्यामइति । पृथगुपदेशात् । अतएवचोपमासूर्यकादित्यादावितिभावः ॥ [२९।१३] एतेनैवेति । प्रतिबिं

बतद्भेदयोःसत्त्वकथनेनेत्यर्थः । लौहित्यस्यापिप्रतिबिंबवत्त्वादितिभावः ॥ स्वरेष्विवेति । अकारादिवर्णेष्विवेत्यर्थः । अचः
स्वराइत्युक्तेः ॥ व्यंजनेषुककारादिष्वित्यर्थः ॥ वक्ष्यतेचैतदिति । आनुमानिकपादे । सर्पभ्रमादावपिहिज्ञानमस्त्येवताद्दशमि
त्यादावितिभावः ॥ एवमन्यदप्यूहनीयमिति । शंकाविषंचमरणस्येत्याद्यपिविषत्वशंकायाएवमृतिहेतुत्वमित्येवंरूपेणेत्यर्थः ।
प्रपंचितमेतन्न्यायामृतेअसतःसाधकत्वाभावबोधकोद्धारवादे । नन्वेवंश्रुतेःसर्वमिथ्यात्वार्थकत्वाभावेनिरर्थकत्वेनाप्रामाण्यंस्या
दित्यतआह ॥ तस्मादिति । विशिष्टस्यविशेष्यस्यवाकुतोननिषेधइत्यतआह ॥ उभयेति ॥ तदुपादानवैयर्थ्यादिति ।
नानेतिपदोपादानवैयर्थ्यात् । किंचनेत्यनेनैवसर्वनिषेधप्राप्तेरितिभावः ॥ नजीर्णेति । जीर्णत्वमलिनत्वरूपविशेषणनिषेधस्यै
वतत्रदर्शनादित्यर्थः । उक्तं । प्राभाकरैरित्यर्थः ॥ यत्किंचिदिति । दंडीनास्तीत्यादावितिभावः । ननु सविशेषणेहीतिन्या
योविशेष्यबाधेसत्येवेतिवदंतंप्रत्याह ॥ सविशेषत्वंहीति । जन्माधिकरणेपराभिमताखंडत्वनिरासपूर्वमनंतगुणवत्त्वलक्षणं
सविशेषत्वंवक्ष्यामइत्यर्थः । तथाचकिंचनेतिपदोक्तधर्मानिषेधायोगाद्भेदस्यैवनिषेधइतिभावः । प्रपंचितश्चैतच्छ्रुत्यर्थोन्यायामृते ।
नस्थानतोपीतिभक्तिपादे ॥ समाधातव्यमेतदिति । अप्राप्तनिषेधचोद्यंश्रुतितात्पर्याभासयुक्त्याभासप्राप्तत्वात्सजातीया
दिभेदस्येतिसमाधातव्यमित्यर्थः ॥ क्रियावेशेति । औदासीन्यप्रच्युतिहीनस्येत्यर्थः ॥ मतिकर्दमइति । बुद्धिकालुष्य
इत्यर्थः । प्रसिद्धिद्योतकइत्युक्तंव्यनक्ति ॥ मायावादिनाखल्विति ॥ आश्रयेति । अज्ञानाश्रयप्रतियोगिनोर्ज्ञानेत्यर्थः । प्रति
योगिपदेनात्राज्ञानविषयोध्येयः । हेतावित्युक्तं । तद्व्यनक्ति ॥ अंतोमयेति । यस्मात्सतःसाधकत्वंतेनापिस्वीकृतमतइत्यर्थः । अ

स्त्वज्ञानादिसाधकंसाक्षिरूपंसत्यंदुःखादिसाधकंप्रत्यक्षंकथंसत्यमित्यतआह ॥ अस्माभिरपीति । साक्षिणःसाधकत्वंनेतिभावे
नाशंकते ॥ अज्ञानवशादेवेति । इतरेतराश्रयत्वंव्यक्तीकर्तुमाह ॥ नखल्विति ॥ द्वयोरिति । अज्ञानसाक्षिणोरित्यर्थः ॥
फलंवेति । जन्यज्ञानादिरूपंफलंवेत्यर्थः । तस्यापिव्यवहारादिसाधकत्वादितिभावः ॥ नित्यंवाज्ञानमिति । ईश्वरसंबं
धिनित्यज्ञानंवेत्यर्थः ॥ तस्यकार्यमात्रेहेतुत्वादितिभावः ॥ परेणेति । भावरूपमज्ञानमनिच्छतातार्किकादिनात्वत्प्रति
वादिनेत्यर्थः । यदुक्तंपूर्वत्राज्ञानवशादेवसाक्षिणःसाधकत्वमित्युक्तेइतरेतराश्रयत्वप्रसंगादिति । तन्न । अधिष्ठानतयाज्ञानाव
भासत्वमेवसाक्षित्वं । तथाचसाक्षित्वमज्ञानसत्त्वंचैकमेवसाक्ष्यवभासादन्यस्याज्ञानसत्त्वस्याभावादज्ञानावभासत्वादन्यस्यसा
क्षिणःसाधकत्वस्याभावात् । कुतोन्योन्याश्रयइतिशंकते ॥ साक्षिणीति । ततःअज्ञानारोपादित्यर्थः । तमोज्ञानं ॥
अशक्यत्वादिति । प्रकाशाश्रयमित्यनेनाश्रयत्वस्यप्रकाशेनेतितृतीययासाधकत्वस्यचविशेषस्यचाभावेपरंप्रतित्वयावक्तुम
शक्यत्वादित्यर्थः । ननुप्रकाशेनैवसिध्यतीत्यस्यप्रकाशजन्यज्ञानेनविषयीक्रियतइतिनार्थः । येनसाधनत्वंस्यादित्यतआह ॥
किंचेति ॥ इतिनिर्वचनेति । व्याकरणसूत्रेहिसाक्षिपदस्यसाक्षादितिपदात्द्रष्टर्थेसंज्ञायांविषयेइतिप्रत्ययोभवतीतिइ
निप्रत्ययेअव्ययानांभमात्रेटिलोपइतिसाक्षात्पदस्यटिलोपेचसाक्षात्पश्यतीतिसाक्षीतियद्व्युत्पादनंतस्यासंभवादित्यर्थः । दोषांतरं
चाह ॥ अतदिति । तदविषयकेणेत्यर्थः । तद्विषयमानेनैवतत्सिद्धेर्घटादौदृष्टेरितिभावः ॥ निरस्तमिति । इतरेतराश्रय
प्रसंगादित्यनेनेतिभावः ॥ परेणेति । शब्दनित्यत्ववादिनेत्यर्थः ॥ तत्साधनेति । शब्दःकृतकःव्यंजकप्रयत्नानंतरभा

वित्वादितिकृतकत्वसाधकलिंगोपस्थितिमतातार्किकेणेत्यर्थः॥साधयिष्यामीतीति। शब्दस्येतिब्रवीतीतिपूर्वेणान्वयः॥ [३।१।२]किमंत
इति । अविशेषस्यसाधकत्वंचाविशेषप्रमाणांतरसाध्यमित्युक्तितःकिमनिष्टमितिप्रश्नार्थः। इदंवक्ष्यमाणमन्योन्याश्रयादिकमि
तिपरिहारार्थः ॥ तच्चेति । निर्देशायोगमाशंकते ॥ [३।१।१]ननुचाविशेषस्येति ॥ [३।१।३]तत्सविशेषत्वादिति । मिथ्याभूतस्य
साक्षिणःसाधकत्वं । तच्चमिथ्याप्रमाणेनसतावासाध्यतेत्वयेतिसाधकप्रमाणविकल्पेनयथानिरस्तंएवंमिथ्याभूतस्यसाधकत्वंस
विशेषप्रमाणेनसाध्यते । अथाविशेषमानेन । आद्येतस्यापितवमिथ्यात्वात् । परेणचतस्यसाधकत्वानंगीकारात् । नद्वितीयः ।
प्रतिवादिनस्तस्यसाधकत्वासंमतेरितिनिराकरणीयमितिसूचनायेत्यर्थः ॥ प्राग्विकल्पितइति । सताचेद्द्वैतसिद्धिःस्या
दित्यत्रसतेत्यात्मभूतेनवाआत्मातिरिक्तेनवेतिविकल्पितआत्मभूतेनेतिपक्षोऽप्यविशेषस्यसाधकत्वखंडनेननिरस्तइत्यर्थः। सता
वासाध्यतेत्वयेतिसाधकत्वंसतस्तेनेतिचैकवचनेनप्रस्तावात्पुरुषपरत्वेबहुवचनायोगंमत्वाश्रुत्यादिवाक्यपरतयायोजयति ॥ य
[३।१।४]स्मादिति । बहुवचनंवाद्यंतराभिप्रायंमत्वाशब्दशक्तिस्वारस्यमनुरुध्यपुरुषपरतयायोजयति ॥ [३।१।७]अर्थवेति। अतिप्रसंगांत
राभिधानमिति।सर्वमिथ्यात्वपक्षेनेहनानेत्यादेर्मिथ्यात्वापातेनासाधकत्वापत्तिरूपातिप्रसंगापेक्षयावादिनःकथाधिकाराभा
वरूपातिप्रसंगांतराभिधानमित्यर्थः । मिथ्यात्वंयदिदुःखादेरित्याद्यर्धश्लोकंतावदनुवर्त्यार्थमाह ॥ यदीति। तद्वाक्यस्येत्येतत्
प्रमाणादिकथांगमात्रपरंमत्वाव्याचष्टे ॥ कथाव्यवहारांगभूतंप्रमाणादिकमिति। आदिपदेनव्याप्तिदृष्टांतादिप्रमाणांग
स्यहेत्वाभासादिनिग्रहस्थानादेश्चग्रहः । ततश्चकिमित्यतोऽनंगीकुर्वतामित्यर्धंयोजयति ॥ [३।१।८]तथाचेति । बहुवचनकृत्यमग्रेवि

वरिष्यन्नेकवचनांतत्वमुपेत्यफलितार्थमाह ॥ [३१।१८] **तन्मिथ्यात्वमंगीकुर्वतइति** । वादितेत्यस्यार्थः । कथकतेति । कथाधिका
रितेत्यर्थः । इतिशब्दस्यातिप्रसंगांतराभिधानमेतदितिपूर्वेणान्वयः । बहुवचनकृत्यंव्यनक्ति ॥ [३१।१९] **विश्वेत्यादिना** ॥ [३१।१२] **नत्वोपादन**
स्येति । प्रसंगार्थतयाप्रोक्तानसिद्धांतस्यदूषकाइतिसंध्येसृष्टिरित्यधिकरणानुव्याख्यानेतथाविवरिष्यमाणत्वादितिभावः । युष्म
दस्मदित्यादिपरभाष्योपक्रमानुवादः ॥ [३१।१५] **चितेति** । परस्येत्यनुषंगः । व्यवह्रीयतेऽनयेतिअकर्तरिचकारकेसंज्ञायामित्यनुवृत्तौ
स्त्रियांक्तिनितिविधानात्करणेक्तिन्प्रत्ययः । प्रमाणादीत्येवकुतोनोक्तमित्यतआह ॥ **प्रमाणादीनामिति** । प्रतिबंधःव्या
प्तिः । पूर्वार्धोक्तातिप्रसंगमूलभूतेत्यर्थः ॥ [३१।१६] **व्यवहारेति** । प्रमाणादिविषयइत्यर्थः ॥ [३१।१९] **इत्युक्तमिति** । अन्यथाप्रामाणिकमि
त्यवक्ष्यदितिभावः । अनंगीकुर्वतामित्यत्रद्वितीययोजनायामुक्ततर्केपरोक्तबाधकमनुवदति ॥ [३१।२०] **यदत्रेत्यादिना** । तदेतत्स
र्वमनेनापहसितमित्यंतेन । अत्रविश्वसत्यतामनंगीकुर्वतांकथकतानस्यादित्युक्तप्रसंगेयद्बाधकमुक्तंतदपहसितमितिदूरेणान्व
यः । हेतुभावाद्धेतुत्वादित्यर्थः ॥ [३१।२१] **लोकसिद्धत्वादिति** । प्रमाणादिसत्त्वस्यलोकव्यवहारसिद्धत्वादित्यर्थः ॥ **तादिति** । प्र
माणसत्त्वानभ्युपगमस्येत्यर्थः । प्रमाणहीनस्यापितत्वनिर्णयादिप्रसंगादितिभावः ॥ [३१।२२] **किंव्यवहारमात्रमिति** । विमतोव्यव
हारःप्रमाणसत्त्वाभ्युपगमपूर्वकः । व्यवहारत्वादितिसाध्यते । साधनबाधनक्षमव्यवहारत्वादितिवेतिप्रश्नार्थः ॥ [३१।२४] **बाधइति** ।
चार्वाकादिनानुमानादिप्रमाणसत्तानभ्युपगमादितिभावः ॥ [३१।२५] **सिद्धंममेति** । मायावादिव्यवहारस्यसाधनादिक्षमत्वंप्रतिवा
दिसिद्धंचेत्तर्हिविश्वमिथ्यात्वंप्राप्तमेवेतिभावः ॥ **व्यतिरेकेचेति** । नायंव्यवहारवान् । साधनादिक्षमव्यवहारवान्वानभव

ति । प्रमाणसत्त्वानभ्युपगंतृत्वादितिवात्वदीयव्यवहारःसाधनाद्यक्षमःप्रमाणसत्ताभ्युपगमपूर्वकत्वविधुरत्वादितिवा। व्यतिरे
कसाधनेचेतिवापूर्वोक्तसाध्यहेत्वोर्व्यतिरेकव्याप्तौचेतिवाप्रमाणसत्त्वानभ्युपगमोनप्रयोजकः । किंतुसद्वचनस्यनिर्दोषशब्दस्य
आभासःतद्वदवभासमानत्वेसतितल्लक्षणशून्यःशब्दस्तस्ययल्लक्षणंयोग्यताराहित्यादिरूपंतद्युक्तत्वमेवोपाधिःप्रयोजकमित्यर्थः।
कथमिदंज्ञायतेप्रमाणसत्त्वानभ्युपगमोऽप्रयोजकःत्वदुक्तमेवप्रयोजकमित्यतोव्यभिचाराव्यभिचाराभ्यामितिभावेनाह ॥ य
तइति।मतांतरानुसारिभिःतार्किकमतानुसारिभिःप्रवर्तिताःशब्दानित्यत्वादिव्यवहाराःअपरैर्मीमांसकैःशब्दनित्यत्वमतानु
सारिभिरित्यर्थः। कथ्यंतइत्यनंतरंसद्वचनाभासलक्षणायोगित्वेचप्रत्यक्षप्रामाण्यादिव्यवहाराःसाधनादिक्षमाइतिकथ्यंतइत्य
पिध्येयं। सिद्धांतीशंकते ॥ ननुयदीति । मायावादीसमाधत्ते ॥ नब्रूमोवयमिति ॥ भवतेति । सत्त्ववादिनेत्यर्थः ॥
इदमिति । प्रमाणसत्ताभावेसाधनादिक्षमव्यवहारोनस्यादितिदूषणमित्यर्थः ॥ पर्यनुयोगेति । दूषणाभिधानेत्यर्थः ॥
कथांतरेति । शब्दनित्यत्वानित्यत्वविषयेतावदेकाकथा। तदुपायस्यैकेनसत्त्वमन्येनासत्त्वमुपेत्योपक्रांता। तत्रचशब्दनित्य
त्वादिचिंतांहित्वातदुपायोयदितेऽसन्स्यात्तर्हितवकथानस्यादित्यापादनेकथांतरप्रसक्तिदोषः।असतोव्यवहारांगत्वानंगत्वचिंता
रूपकथांतरमप्यसतोव्यवहारांगत्वसाधनोपायस्यैकेनसत्त्वमन्येनासत्त्वमुपेत्यपूर्वत्रेवप्रवर्तनीयं। तथैवोपक्रमात्। तत्रापिकथांत
रेएवमापादनेद्वितीयकथात्यागेनतदुपायगोचरतृतीयकथाप्रसक्तिःसापितथैवचालनीया।तत्राप्येवमापादनेपुनस्तथैवकथांतरप्र
सक्तिरित्यपर्यवसितकथांतरप्रसक्तेरित्यर्थः। एकेतुअंतरशब्दोविशेषवाची।तथैवैकेनसत्त्वमपरेणासत्त्वमुपेत्यैवतादृशकथाविशेष

॥ ४९ ॥

स्यप्रसक्तत्वेनतत्रैवंदोषोक्तेरयुक्तत्वादित्यर्थइत्याहुः । तच्चिंत्यं । नचैवंकथांतरप्रसक्त्यादिदोषइत्यग्रिमग्रंथविरोधादित्य
न्ये । ज्ञाप्यंतइत्यस्यगतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणिकर्तासणावितिद्विकर्मकत्वात्कर्मणिप्रयोगाच्चशिष्यादय
इत्यनधिकारमितिचनिर्देशोयुक्तः ॥ कथाप्रवेशाप्रवेशयोरिति । प्रवेशेकीदृशींमर्यादामित्यनेनोक्तविकल्पदोषाणामापत्ते
रित्यस्यस्फुटत्वादप्रवेशपक्षेव्यनक्ति॥कथायामेवहिनिग्रहइति । हिर्यतइत्यर्थे। प्राग्विकल्पितकल्पचतुष्टयमध्येकथकप्रव
र्तनीयवाग्व्यवहारंप्रतिहेतुभावादितिपक्षंनिराह ॥ नद्वितीयइति ॥ हेत्वनुपपत्तेरिति । प्रमाणादेःसत्त्वानंगीकारेकारणा
योगादित्यर्थः ॥ तत्त्वेति । तत्वावधाणादिचसंभाव्यतइत्यन्वयः ॥ व्यवहारेति । पंचावयवत्र्यवयवादिप्रमाणतर्कादिव्य
वहारविषयसमयबंधादेवेत्यग्रेव्यक्तं। समयस्संकेतः। इत्थमेव। व्यवहारनियमवदेवेत्यर्थः। लोकसिद्धत्वादितिपक्षंनिराह ॥
नापितृतीयइति ॥ पूर्वंनियमस्यगवेषणादिति । तथाचपूर्वव्यवहारनियमसमयबंधादेवप्रवृत्तकथायांप्रमाणव्यवहारोप
पत्तौकिंतत्सत्तयेतिभावः ॥ इतितावन्नभवतीति । किंतुविचारबाध्यत्वाबाध्यत्वाभ्यामेवेतिप्राप्तमितिभावः । प्रमाणस
त्त्वानभ्युपगमस्यतत्वनिर्णयविजयातिप्रसंजकत्वादितिकल्पंनिराह ॥ नचतुर्थइति । विश्वशब्दार्थःप्रमाणादीति ॥ तदेत
दिति । यदत्रोक्तमित्यादिनोक्तमित्यर्थः ॥ अनेनेति । पूर्वोक्तस्यप्रसंगत्वद्योतकविपर्ययपर्यवसानपरेणतस्मादित्यादिश्लोकेने
त्यर्थः । पक्षचतुष्टयदूषणमपिक्रमेणोज्जिहीर्षुराद्यपक्षेप्याद्यपक्षदोषंतावन्निराह॥यत्तावदित्यादिना॥दूषणमिति ।तदन
भ्युपगच्छतोपिचार्वाकमाध्यमिकादेरित्यादिनोक्तमित्यर्थः। एवमित्युक्तंव्यनक्ति॥मायावादीति॥व्यभिचारस्थलस्येति

चार्वाकादेस्तद्व्यवहारस्यचेत्यर्थः ॥ [३३।५] अंगीकृतेति । अनंगीकुर्वतामितिबहुवचनंप्रयुंजानेनाचार्येणेत्यर्थः । तथैवप्राग्व्याख्यानादितिभावः । तस्यापिपक्षत्वेबाधइत्युक्तंनिराह ॥ बाधस्त्विति ॥ इत्युक्तमिति । तस्माद्व्यवहृतिरित्येतदवतारिकायामितिभावः । आद्यपक्षेपिद्वितीयकल्पदोषमुद्धरति ॥ साधनबाधनेति । अनेनैव प्रसंगपरमूलेनैव ॥ [३३।६] विशिष्टेति । साधनादिक्षमेत्यर्थः । प्रागुक्तंसद्वचनाभासलक्षणयोगित्वोपाधिंचनिराह ॥ [३३।७] विमतंइत्यादिना ॥ इतिवासाधनइति । मायावादिनंतद्व्यवहारंवापक्षीकृत्येतिपूर्वोक्तसाधनद्वयप्रकारापेक्षयावाशब्दः ॥ [३३।८] कथंचिदन्वयइति । कथंचित्साध्यव्यापकत्वइत्यर्थः ॥ यत्रसाधनाद्यक्षमत्वंतत्रसद्वचनाभासलक्षणयोगित्वमितिनास्ति । शशविषाणादौप्रत्यक्षाभासादौचसाध्याव्यापकत्वात् । व्यवहारत्वादिरूपपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वंतुसंभाव्यतइतिकथंचिदन्वयइत्युक्तं ॥ नचैवमित्युक्तमिति । साधनंनभवत्यापादनमेवेत्युक्तमित्यर्थः ॥ साधनादिति । प्रमाणसत्ताभ्युपगमपूर्वकतारहितत्वादितिसाधनादित्यर्थः । तादृशश्चानुमानमात्रोच्छेदकतयानोपाधिरितिभावः । साधनाभेदंव्यनक्ति ॥ यदाहीति । तदसत्त्वंप्रमाणादिव्यवहारासत्त्वमित्यर्थः ॥ [३३।१०] तत्स्वीकारेति । प्रमाणस्वीकारेत्यर्थः ॥ एवंचवदतेति । सत्त्वाद्युदासीनैस्तानिस्वीकृत्येतिवदतास्वरूपासत्त्वंनाभिप्रेतं । सदसद्विलक्षणत्वरूपानिर्वचनीयत्वंयदभिप्रेतंतत् वैलक्षण्यंसदसतोरित्यादावग्रेनिरसिष्यतइत्यर्थः ॥ [३३।११] इत्यादीति । तथाचव्याघातइत्यंतमित्यर्थः ॥ [३३।१२] नचोक्तदोषइति । व्याघातदोषइत्यर्थः । ब्रूमइत्यनंतरंयेनव्याघातदोषइतियोज्यं ॥ [३३।१४] नचैवमिति ।

प्रारब्धप्रमेयांतरकथात्यागेनप्रमाणसत्तापादनेप्रकृतकथातःकथांतरप्रसक्तिदोषः । कथांतरेपिप्रमाणासत्त्ववादिनंप्रतिएवमेवा
पादनीयमित्येवंपूर्वोक्तानेककथांतरप्रसक्तिरित्यादिपदार्थः । स्यादप्येवंयदिकथकप्रवर्तनीयेत्यादिनोक्तदोषंचोद्धरति ॥ [३३।१६] द्विती
यपक्षोक्तेति ॥ [३३।२३] द्वितीयेतुसंवादएवेति । अस्माभिरपिसत्ताभ्युपगमस्यकारणकोटौप्रवेशानंगीकारादितिभावः ॥
तृतीयेप्याद्यमिति । लोकव्यवहारोपिप्रमाणव्यवहारोवापामरादिसाधारणव्यवहारोवेत्यत्राद्यमित्यर्थः ॥ तत्रोक्त
मिति । विचारप्रवृत्तिमंतरेणतस्यदुर्निरूप्यत्वादिततुयोयथाकथंचित्कथायांप्रवृत्तःतंविपक्षेकथानुत्पत्तिप्रसंगदंडंप्रदर्श्येत्या
दिनादूषितप्रायमित्यर्थः ॥ द्वितीयेति । पामरादिसाधारणव्यवहारोवेतिद्वितीयेत्यर्थः ॥ [३३।२६] इत्यत्रदर्शनेइत्येतस्मि
न्सिद्धांते । तस्यैवेति । व्यवहारस्यैवेत्यर्थः । देहात्म्यैक्यादित्वपवादात्त्यज्यते । तावतापवादहीनस्थलेतस्यमानत्वे
बाधकाभावात् । वक्ष्यतेचभक्तिपादे । उत्सर्गतोपियत्प्राप्तमपवादविवर्जितं । व्यभिचार्यपवादेनमानमेवभविष्यतीत्या
दीतिभावः । यदपिसत्यत्ववादिनोक्तंपूर्वपक्षयित्वासमाधानंमायावादिनोक्तंतच्छंकासमाधानेद्वेअप्यनूद्यनिराह ॥ [३४।२] स्यादे
तदित्यादिना तदप्यनेनैवपरिहृतमित्यंतेन । व्यवहारक्रियाव्यवहारकृतिः । व्यवहारकरणविषयसमयबंधेनेत्यर्थः ॥ [३४।३] व्यव
हारक्रियाभिधातुंशक्येति । व्यवहारकर्तव्यताभिधातुंशक्येत्यर्थः । एभिरपिबाधकैरित्यस्याभिमतस्यप्रसाधनीयत्वे
नेत्यन्वयः ॥ [३४।७] पूर्वोक्तेति । सत्तानभ्युपगमगंतुश्चार्वाकादेरपिव्यवहारदर्शनान्मायावादिनापिसत्तानभ्युपगमात्कथारूप
कार्यलिंगेनतत्सत्ताभ्युपगमसाधनेबाधस्यननिस्तारइत्यर्थः । केचित्तुपूर्वोक्तबाधकान्ननिस्तारइत्यर्थइत्याहुः ॥ अनेकाति

प्रसंगगर्हेनेति । सर्वमिथ्यात्वपरत्वेस्वयंमिथ्यास्यात् । तथाचासाधकंस्यात् । तस्यसाधकत्वसाधकमपिसच्चेद्ब्रह्मातिरिक्तमद्वैतभंगः । ब्रह्मैवचेन्निर्विशेषस्यसाधकत्वायोगः । मिथ्याचेत्तस्याप्यसाधकत्वमित्याद्यनेकातिप्रसंगारण्यनिविष्टत्वादसाधकत्वमितिभावः । श्रुत्यादेरसाधकत्वमेवव्यनक्ति ॥ तथाचेति ॥ तर्कस्येति । यदिप्रमाणसत्तानस्यात्तर्हिकथादिकार्यनिष्पत्तिर्नस्यादित्येवंरूपतर्कस्यप्रमाणसत्त्वेनविनाप्युपपत्त्याभासत्वसिद्धिरित्यर्थः ॥ सूत्रकृतैवेति । नासतोदृष्टत्वादितिसमयपादीयशून्यवादापाकरणाधिकरणइतिभावः । चशब्दादित्रयस्योक्तार्थतामन्वयंदर्शयन्नेवयोजयति ॥ व्यवहारसतोपीति । षष्ठचंताद्वतिरित्युपेत्यपूर्ववदित्येतत्पूर्वस्यासतइवेत्युक्तं । नोक्तप्रसंगनिस्तारइत्येतद्व्यनक्ति ॥ यदिव्यावहारिकंसन्नामेति । तस्यापिवाद्यादिमात्रस्यापि । ननुबाधदर्शनेपिवाद्यादित्रयावगतोर्थःसत्यएवास्त्वित्यतोनेत्याह ॥ नचासाविति । असत्योपिह्यसावर्थःतथैवसन्नितिनचाभ्युपगम्यतइत्यन्वयः ॥ तत्प्रतीतीति । अर्थप्रतीतीत्यर्थः । पूर्वजातेत्यस्यतुबाधापेक्षयापूर्वोत्पन्नेत्यर्थः ॥ सैवप्रतीतिरिति । बाधरूपप्रतीतिरित्यर्थः । ब्रह्मरूपत्वात्तस्याइतिभावेनाह ॥ नचेति । परव्यामोहनकरीमाया स्वाश्रयव्यामोहनकरीअविद्या क्रमादीशजीवयोराश्रिता । लौकिकोव्यवहारोहानोपादानादिः ॥ बाधकभेदेनेति । ब्रह्मज्ञानतदितरबाधकभेदेनेत्यर्थः ॥ एवंज्ञानसत्यतापीति । असत्त्वावांतरभेदश्चेदुक्तदोषेणदुष्टेत्यर्थः । सदितिज्ञानमात्रेणार्थक्रियार्हत्वेदोषांतरमाह ॥ शुक्तिरजतादेरिति ॥ अग्रेनिराकरिष्यतइति । अतत्वावेदकत्वंचेदप्रामाण्यंसतांमतं । दीर्घभ्रांतिकरीचेत्स्यादतत्वावेदकप्रमा । रज्जुसर्पादिविज्ञानादप्याधिक्यादमानतेत्यादिनाचतुर्थस्यद्वितीयपादइतिभा॥ ५१ ॥

वः ॥ निरस्तमिति । कुतःप्रमाणात्कथादिसत्त्वाभावोभवतानिश्चितः । श्रुत्यादेरितिचेत्यादिनानिरस्तप्रायमित्यर्थः । सेति । अर्थक्रिया ॥ श्रुतिप्रामाण्येति । नेहनानेतिसर्वासत्त्वावबोधकश्रुतिप्रामाण्येत्यर्थः ॥ इत्युक्तमिति । कुतःप्रमाणात्कथादीत्यादिग्रंथएवेतिभावः । उतसत्येवावांतरभेदेनसत्त्रैविध्यमितिकल्पदूषकतयावतारयति ॥ द्वितीयमिति । अनुक्तसमुच्चयार्थत्वमुपेत्याह । यदुपन्यस्तंतचेतिवेति । अब्रह्मज्ञानाबाधितत्वंकतिपयप्रतिपत्तृकतिपयकालेतथावगतत्वंचेत्यर्थः । अपिपदार्थमाह ॥ असतइत्यादि ॥ स्वरूपमेवेति । सदवांतरभेदभिन्नंस्वरूपमेवासिद्धंदूरेतत्साधकत्वमित्यर्थः । विवृतमेतन्न्यायामृतेसत्ताविध्यभंगे । शंकते ॥ नामुख्यमिति । अमुख्यंसदित्यनुवादः । नासत्नापिसदितिकोटिद्वयनिषेधः । अन्यारादितरर्तेदिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्तइतिपंचमीविधिसूत्रेऽन्यइत्यर्थग्रहणोक्तेःसदसद्भ्यामितिभाव्यमित्यतआह ॥ संबंधमात्रेषष्ठीति । प्रतियोग्यनुयोगिभावमविवक्षित्वासंबंधमात्रेषष्ठीशेषइतिसूत्रेणषष्ठीत्यर्थः ॥ वादिनोनुपपत्तेरिति । आत्मातिरिक्तेनसत्ताचेदद्वैतभंगात् । आत्मनाचेन्निर्विशेषस्यसाधकत्वायोगादित्यर्थः ॥ सत्त्वेति । सत्त्वाभावेसाधकंनस्यादितिवाप्रसंगंवक्ष्यामोन्नवामेत्यर्थः ॥ तत्रेति । सत्त्वाभावेसाधकंनेत्यत्रेत्यर्थः ॥ व्याप्तिद्वयेति । सद्वैलक्षण्येऽसत्त्वंअसद्वैलक्षण्येसत्त्वमितिव्याप्तिद्वयेत्यर्थः । असद्वैलक्षण्येसमानेपिमायिकत्वाविद्यकत्वाभ्यांप्रपंचप्रातिभासिकयोर्वैलक्षण्यान्नहानाद्यतिप्रसंगइतिशंकते ॥ मायेति ॥ निराकरिष्यमाणत्वादिति ॥ विश्वमायिकत्वादेरितियोज्यं । सामंददृष्टिस्तस्यैवब्रह्मणश्चेत्स्वतोन्यगेत्यादिनानुमानिकपादेप्रकृत्य

धिकरणइतिभावः । एकेतुनिर्विशेषइत्यादावज्ञानखंडनेनतदवांतरभेदस्यनिराकरिष्यमाणत्वादित्यर्थइत्याहुः ॥ यदि[३६।६]चप्रत्ये
कंभावाभाववैलक्षण्यमिति । भावस्यभावादभावाच्चवैलक्षण्यमभावस्याभावाद्भावाच्चवैलक्षण्यमित्यर्थः । सतइत्यस्यास
तइत्यस्यचावृत्त्यापंचम्यंतत्वषष्ठ्यंतत्वाभ्युपगमेनयोजयति ॥ [३६।७]तदासतोभावस्येत्यादिना ॥ प्रत्येकं[३६।१३]भावाभावत्वान
धिकरणत्वंविवक्षितमिति । अत्रपक्षत्रयंसंभवति । भावाभावरूपंयत् । तत्वानधिकरणत्वंवाएकैकस्यभावत्वानधिकरण
त्वाभावत्वानधिकरणत्वरूपधर्मद्वयंवाभावत्वानधिकरणत्वविशिष्टमभावत्वानधिकरणत्वंसाध्यमितिवा । तत्राद्येदोषोक्तिप
रतयायोजयति ॥ [३६।१४]तदेति । सतइति षष्ठ्यंतत्वेनावृत्तस्यार्थः ॥ सतोभावस्यापीति । सतोऽसतश्चवैलक्षण्यमित्यस्यप्रति
पदंभावाभाववैलक्षण्यमिति । तस्याप्यर्थः ॥ भावाभावत्वेत्यादि । असतइत्यस्यषष्ठ्यंतत्वेनावृत्तस्यार्थोसतोऽभावस्या
पीति ॥ [३६।१५]उक्तरूपंवैलक्षण्यं भावाभावरूपत्वानधिकरणत्वलक्षणमित्यर्थः ॥ भावाभावभेदेति । भावाभावयोरन्योन्यं
भेदवादिनेत्यर्थः॥द्वितीयमाशंकते॥ [३६।१६]अथैकैकस्येति॥भावेभावत्वानधिकरणत्वस्याभावेऽभावत्वानधिकरणत्वस्यासिद्धत्वेप्य
भावत्वानधिकरणत्वंभावत्वानधिकरणत्वंभावेऽभावेचसिद्धमेवेतिभावेनांशेसिद्धत्वोक्तिपरतयायोजयति ॥ [३६।१७]तथापिसतो
भावस्यापीति । पूर्ववत्सदसत्पदयोरावृत्तिर्ध्येया ॥ अंशेसि[३६।१९]द्धार्थतयेति । पृथिवीइतरभिन्नापृथिवीत्वादित्यत्रतुजलाद्ये
कैकान्योन्याभावोनपृथिवीत्वोपहितेसिद्धः । अन्यथातत्रापिदोषःस्यादेवेतिभावः । तृतीयपक्षमाशंकते ॥ [३६।२०]विशिष्टेति ।
साध्यतावच्छेदकैक्यान्नांशेसिद्धार्थतादोषइतिभावः । वैयर्थ्येति । एकैकांशस्यसिद्धत्वेनासिद्धांशस्यैवपरंप्रतिसाध्यत्वादिति

भावः। अस्यवाक्यस्याप्रसिद्धविशेषणत्वेतात्पर्यमितिमिथ्यात्वनिरुक्तिभंगेन्यायामृतेव्यक्तं। अतउद्देश्यार्थत्वान्नवैयर्थ्यमित्या दिदोषानवकाशः। सद्भेदेत्यत्रभावप्रधानत्वमुपेत्याह ॥ [३६।२३] भावत्वभेदवादिनइति। नन्वनुगतधर्मस्यप्रमितस्यकथम पलापः। तादृशधर्माभावेशक्तिव्याप्तिकारणतानामग्रहप्रसंगइत्यतआह ॥ [३६।२३] प्रतिपादयिष्यतइति। वैशेषिकाधिक रणे नरत्वादिकमप्येवंतत्तद्धर्मतयेयतइत्यादिना। अनुगतधर्माभावस्तदभावेपिव्युत्पत्त्यादिग्रहश्चोपपादयिष्यतइत्यर्थः ॥ [३६।२५] सर्वथाभावाभावत्वेनस्तइति। भावेभावत्वानांसर्वेषामभावः। भावत्वसामान्याभावइतियावत्। एवमभावेप्य भावत्वसामान्याभावइत्यर्थः। चोऽवधारणइत्युपेत्याह ॥ सतएवेति। असतएवेतिच। दोषोक्तेरस्फुटत्वादाह ॥ [३७।२] इदमुक्तमिति ॥ [३७।५] परेणापीति। सत्यत्ववादिनापीत्यर्थः ॥ व्यतिकरमात्रमिति। विनिमयमात्रं। नतुभा वाभाववस्तुनोरभावइत्यर्थः। तदपितवानभिमतमेवकिलेत्यतआह ॥ [३७।६] तत्साधनंचेति ॥ प्रकृतेति। अनिर्वाच्यत्वरू पमिथ्यात्वानुपयुक्तमित्यर्थः। शंकते ॥ भावाभावाभिमतयोरिति ॥ [३७।७] नोक्तदोषइति। व्यतिकरमात्रदोषो नेत्यर्थः ॥ [३७।७] भावत्वाभावत्वगोचरमिति। भावाभावयोःक्रमाद्भावत्वाभावत्वगोचरमितियोज्यं ॥ तत्वविषयेणानु मानेनैवेति। विवादपदंसदसद्विलक्षणंबाध्यत्वादितिप्रागुक्तेनेत्यर्थः ॥ [३७।११] चक्रकादीति। सिद्धेचभावत्वादिगोच रमानस्यातत्वावेदकत्वेतद्बाधाभावसिद्धिःसिद्धेचतस्मिन्ननुमानप्रामाण्यसिद्धिः। सिद्धेचतस्मिंस्तद्बाधेनभावत्वादिगोचरप्र माणस्यव्यावहारिकसत्त्वविषयकत्वसिद्धिरित्यर्थः। आदिपदेनसिद्धेचानुमानप्रामाण्येभावत्वादिप्रत्यक्षाप्रामाण्यंतत्सिद्धौचानु

मानप्रामाण्यसिद्धिरित्येवमन्योन्याश्रयादिर्गृह्यते । एवंसतिबाधमात्रोच्छेदःस्यादित्याह ॥ [३७।११] अतिप्रसंगाच्चेति । विवृतमेतन्न्या
याम्तेवह्निशैत्यानुमानसाम्योक्तिवादे । इतिशब्दोभावाभावपक्षदूषणोक्तिसमाप्तौ ॥ द्वितीयेपीति । सदसच्छब्दौभावा
भाववचनौकिंवाविद्यमानाविद्यमानवचनाविति प्रागुक्तद्वितीयपक्षेपीत्यर्थः । शंकते ॥ [३७।१३] भवत्विति ॥ [३७।१४] स्वयमेवेति । स्वम
तमेवेत्यर्थः ॥ [३७।१५] सत्त्वासत्त्वानधिकरणत्वमिति । सत्त्वानधिकरणत्वमसत्त्वानधिकरणत्वंचेतिधर्मद्वयमित्यर्थः ॥ असतोवैल
क्षण्यमिति । असत्त्वानाधारःसदसदिति । सदसतोरन्योन्यंभेदवादिनइत्यर्थः ॥ [३७।१९] अनिष्टेति । असत्त्वापत्तिरूपानिष्टेतिवा
व्याहत्याकस्यापिसिद्धिर्नेतिवानिष्टानिस्तारादित्यर्थः ॥ [३७।२३] चतुर्थेति । अविशेषितसत्त्वेतिपक्षेत्यर्थः । स्वोपाधौस्वाश्रयेभूतलै
कदेशादौ ॥ [३८।४] अयंविप्रतिषेधइति । सत्त्वासत्त्वयोस्तदभावयोर्वाएकत्रानवस्थानरूपविरोधइत्यर्थः ॥ [३८।५] अस्मादेवेति । बा
ध्यत्वाच्छुक्तिरूप्यवदितिप्रागुक्तहेतोरित्यर्थः ॥ वक्ष्यमाणेति । मातावंध्येतिप्रतिज्ञात्रापुरुषेणप्रतिज्ञानंतरंस्त्रीत्वादित्यादि
कंयंहेतुंस्वविवक्षितंवक्ष्यतितेनहेतुनेत्यर्थः ॥ [३८।६] सममिति । विवादपदंसदसद्विलक्षणमितिप्रतिज्ञायामपिसममित्यर्थः ॥ [३८।७] अस
तोपिवैलक्षण्यमिति । नकेवलंसदंतरादित्यपेरर्थः ॥ [३८।८] इत्युक्तमिति । यतोऽस्माकंतावद्भावाभावत्वविषयंप्रमाणंतत्वगोचर
मेवेत्यादिग्रंथेनेतिभावः ॥ प्रमाणतर्काणामिति । नेहनानेत्यादिप्रमाणानांबाध्यत्वादित्यादितर्काणामित्यर्थः । तेमयावेकव
चनस्येतिविहितादेशस्यपादादौनिषेधात्तवानिष्टमितिनिर्देशःस्यादित्यतआह ॥ [३८।९] तत्रनपादादाविति । अष्टमस्याद्यपादेअनु
दात्तंसर्वमपादादावितिसूत्रादपादादावित्यनुवर्तमानेतेमयावेकवचनस्येतियुष्मदस्मदोस्तेमेइत्यादेशविधायकेसूत्रेअपादादौपा

दादौनभवतइतिनिषेधादत्रतइतिकथमितिशंकायांनञानिर्दिष्टमनित्यमित्यादेशनिषेधोऽनित्यइत्यदोषइत्युत्तरंज्ञेयमित्यर्थः । अनित्यत्वंचइदमस्थमुरित्युकारेणज्ञाप्यते । नविभक्तौतुस्माइतिनञानिर्दिष्टस्यनित्यत्वेहिनिषेधादेवप्राकृदिशोविभक्तिरितिविभक्तिसंज्ञकथमुन्प्रत्ययस्थमकारस्यहलंत्यमितिलोपाप्रसक्तेर्मकाररक्षणार्थकोकारोनोच्येतेतिज्ञापकत्वमुपकारस्यज्ञेयमित्येके । इकोचिविभक्तावित्यत्राज्ग्रहणेनज्ञाप्यतइत्यन्ये । नलुमतांगस्येतिनञानिर्दिष्टस्यनित्यत्वेहिहेवारीत्यत्रविभक्तिनिमित्तनुमोप्राप्तेस्तत्रनुमभावार्थमज्ग्रहणमदोनर्थकमितिनलुमेततिनञानिर्दिष्टमनित्यमितिज्ञायतइति अपादादावित्यस्यार्थोक्तिर्नपादादाविति॥ [३८।९]द्वितीयइति। अनेकसत्त्वानधिकरणत्वमितिपक्षइत्यर्थः॥ [३८।१०]दूषणंसमुच्चयइति । प्रागुक्तसिद्धसाधनत्वरूपदूषणेनसहेहोच्यमानदूषणसमुच्चयइत्यर्थः॥विकल्पपूर्वकंयोजनांविनैवप्रकारांतरेणतद्बहुत्वमाह॥ [३८।१४]अनेकसत्त्वानधिकरणताप्रतिषेधेति। तृतीयस्यवेतिसर्वसत्त्वानधिकरणत्वपक्षस्येत्यर्थः॥ [३८।१६]अनेकानिसंतीति । अनेकसत्यवस्तूनीत्यर्थः॥अंशेपसिद्धांतादिति । असत्त्वानधिकरणत्वांशेऽपसिद्धांताभावेपिव्यावहारिकसत्त्वानधिकरणत्वांशेऽपसिद्धांतः । तादृशसत्त्वस्यजगतित्वयास्वीकारादितिभावः ॥ [३८।१७]चतुर्थइति । अविशेषितसत्त्वेतिपक्षइत्यर्थः । तस्मादित्यस्यावृत्तिमुपेत्यार्थमाह॥[३८।१८]तस्मात्सतोब्रह्मणइति। तस्मात्तदपिनोभवेदित्यस्यार्थांतरमाह ॥ सिद्धत्वात्तदपीति । अमानोनाःप्रतिषेधइतिनिषेधार्थोनोशब्दः । जात्यंगीकारेसद्बहुत्वमित्यादितत्वोद्द्योतरीत्यायोजयति॥ [३८।१९]अथवेति।सत्तानधिकरणत्वंप्रतिजानतासत्तांगीक्रियतेनवेतिविकल्पौहृदिकृत्वाद्वितीयेदोषोक्तिपूर्वमाद्यकल्पेमूलंयोजयति॥ [३८।२१]यदिसत्त्वैवेत्यादिना॥शंकते॥[३८।२३]संतीति।एकंक्रियापदं।अपरंशतृप्रत्ययांतंकारक

पदं ॥ उक्तोत्तरत्वादिति ॥ तत्सिध्यर्थमेवभवताप्रयतनादित्यादिग्रंथेनेत्यर्थः ॥ द्वितीयमिति। स्वरूपसत्त्वपक्षं। तस्मात्तद
पीत्यादेरर्थः।तस्मात्सतोवैधुर्यस्येत्यादि। प्रागनुक्तपक्षांतरंचनिराह ॥ उक्तोत्तरमेवेति। तत्सिध्यर्थमेवेत्यादिनेतिभावः। नास
त्त्वादिहेतुरित्यादिपदेनानिर्वाच्यत्वग्रहः। तथाचतद्वैधुर्यसाधनेऽर्थांतरतेतिभावः। अर्थक्रियाकारित्वरूपसत्त्वानधिकरणत्वपक्ष
स्यभाष्येअत्रचानिरासेहेतुद्वयंचाधिकमाह॥ अर्थक्रियानधिकरणतामात्रेति। मिथ्याभूतस्यापिसाधकत्वस्यनिर्वहणंहिप्रकृ
तंतस्यानुपयुक्तंप्रत्युतसाधकत्वविरुद्धंचातोत्रभाष्येतदाशंक्यननिरस्तमितिभावः॥ हेत्वर्थादिति। विवादपदंसदसद्विलक्षणंज्ञा
नबाध्यत्वादितिप्रागुक्तहेत्वर्थादित्यर्थः। तथाचसाध्याशाविशिष्टतेतिभावः॥ हेत्वंतरेति। दृश्यत्वजडत्वादिहेत्वंतरेत्यर्थः॥
वक्ष्यमाणेति। विवादपदंअसत्त्वानधिकरणंज्ञानाबाध्यत्वरूपसत्त्वानधिकरणंदृश्यत्वादित्याद्युक्तावपिज्ञानबाध्यत्वमपित्वि
त्यत्रवक्ष्यमाणव्याघाताद्यनिस्तारइत्यर्थः ॥ क्वापिमूर्तमिति। नासदासीन्नोसदासीदित्यत्रसत्पदेनपृथिव्यप्तेजोरूपंमूर्तमुच्य
तइत्यर्थः। आदिपदेन नासतोविद्यतेभावोनाभावोविद्यतेसतइत्यादौकर्माद्युच्यते। सदेवसोम्येत्यादौस्वातंत्र्याद्युच्यतइत्यादि
ग्राह्यं ॥ निस्तरमिति। भावस्यापिभावांतरवैलक्षण्यभावत्वानधिकरणत्वादेःसिद्धत्वाद्युक्त्येतिभावः ॥ प्रतिज्ञामिति।
विवादपदंसदसद्विलक्षणमितिप्रतिज्ञांवैलक्षण्यंसतश्चेत्यादिनानिराकृत्येत्यर्थः ॥ सिद्धांत्यभिमतादिति। अन्यथाविज्ञात
स्यसम्यग्विज्ञातत्वरूपस्यवावक्ष्यमाणदिशेश्वरज्ञाननाश्यत्वरूपस्यवासिद्धांत्यभिमतबाध्यत्वस्यपक्षेसत्त्वान्नसिद्धमित्ययुक्तंस्याद ॥ ५४ ॥
तःपरांगीकृतंज्ञानबाध्यत्वंत्वित्युक्तमितिभावः। अज्ञानस्यस्वकार्येणवर्तमानेनप्रविलीनेनवासहज्ञानेननिवृत्तिर्बाधइतिविवर

णोक्तेराह ॥ [३९।११]ज्ञाननिवर्त्यत्वंवेति । प्रतिपन्नोपाधावभावप्रतियोगित्वलक्षणस्यमिथ्यात्वस्येतिविवरणोक्तेः । तत्वमस्यादिवाक्योत्थसम्यग्धीजन्ममात्रतः । अविद्यासहकार्येणनासीदस्तिभविष्यतीतिसुरेश्वरोक्तेश्चाह ॥ प्रतिपन्नेति ॥ [३९।१४]यथाहेति । विवरणकारइत्यर्थः । भागासिद्धिपरत्वेनापियोजयितुमाह ॥ [३९।१५]सएवेति । अपिपदंभिन्नक्रममुपेत्यव्याप्यत्वासिद्धिपरत्वेनापियोजयति ॥ [३९।१६]किंचेत्यादिना ॥ [३९।१८]गुडजिह्विकेति । गुडयुक्तजिह्वासैवगुडजिह्विका । बालानांकट्वादिग्रासयितुमास्यव्यादानार्थंजिह्वायांगुडंयथास्थापयंतितद्वदिदमित्यर्थः । विपक्षेबाधकमाशंकते ॥ सतोविनाशइति ॥ [३९।१९]तर्हीति । आत्मनोविनाशित्वइत्यर्थः । प्रकारांतरेणमूलार्थमाह ॥ असिद्धमपीत्यादिना ॥ [३९।२२]सएवेति । श्रुत्यर्थएव । मिथ्यात्वंयदिदुःखादेस्तद्वाक्यस्याग्रतोभवेदित्यादिनोपपत्तिविरोधादशक्यइत्युच्यमानत्वादित्यर्थः ॥ [३९।२६]परेणाप्यंगीकार्यमिति । अन्यथाविज्ञातत्वमात्रांगीकारांशसमुच्चयएवापिपदंज्ञेयं । सिद्धांतिनादेहात्म्यैक्यारोपानंगीकारात् ॥ अन्यथेति । सम्यग्ज्ञानरूपवृत्त्यविषयत्वेतद्विषयाविद्यानिवृत्तिर्नस्यात् । समानविषयकत्वेनैवज्ञानाज्ञानयोरालोकांधकारयोरिवविरोधादितिभावः ॥ [४०।१]अनभिमतादिति । मायावाद्यनभिमतात्सिद्धांत्यभिमतादित्यर्थः । क्वचिदभिमतादित्येवपाठः । व्याहतिनिरासायदृष्टांतइत्येवानुक्त्वादृष्टांतत्वेनतवाभिमतइतिभावेनोक्तं ॥ [४०।४]दृष्टांताभासइति ॥ [४०।५]वक्ष्यतेचैतदिति । नासीदस्तिभविष्यच्चतदितिज्ञानमेयता । यदिबाधस्तदाऽसत्त्वंतेनैवांगीकृतंपुनरितिवियत्पादेपृथगुपदेशादित्यधिकरणइतिभावः । नपुंसकत्वनिर्वाहायाह ॥ [४०।७]सामान्येनपरामृशतीति ॥ [४०।८]शब्दादाविति । अग्निनासिंचेदित्यादिशाब्दबोधस्थलेतदभावबोधनस्यव

ह्नि:शीत:पदार्थत्वादित्यनुमानेचतद्विपरीतभावांतरज्ञानस्यचबाधत्वदर्शनादित्यर्थः । उभयानुगतमेतदुच्यतइत्येतद्व्यनक्ति ॥ रजतत्वादिनेति ॥ [४०।१३]छलेति । अन्यथेत्यस्यतत्स्वरूपापेक्षयेत्यस्यविवक्षितत्वादभिप्रायांतरकल्पनेनातिव्याप्तिंकथयत:छलोत्तराख्यदूषणंस्यादित्यर्थः ॥ [४०।१४]आज्ञानसिद्धइति । भ्रांतिपूर्वकत्वंविनास्वभावसिद्धइत्यर्थः । अतिव्याप्तिंनिराकर्तुमुपोद्धातमाह ॥ [४०।१५]बाधतिरित्यादिनाअतइत्यंतेन । बाधृविलोडनइतिधातुपाठादितिभावः ॥ क्षणिकत्वेनेति । आशुविनाशित्वेनेत्यर्थः । परमतेनचैवमुक्तिः ॥ [४०।१७]नित्यलोडित्वादिति । असत्त्वादितिभावः ॥ कोतिप्रसंगइति । तथापिरजतत्वेनेत्यादिनाशंकितस्थलद्वयेऽतिव्याप्तिरूपदोषोनेत्यर्थः । शंकते ॥ तत्किमिति । तदेतत्पूर्वज्ञानप्रसंजितस्यान्यथाकारस्यलोडनमिवयदज्ञानमस्तिसबाधइत्येतत्विज्ञातस्येत्यादिमूलवाक्येशेषतयाप्रक्षेप्तव्यंकिमित्यर्थः । पूर्वज्ञानप्रसंजितस्यान्यथाकारस्यलोडनमिवेत्यंशबोधकपदस्यमूलवाक्येनुपलब्धेः । यथापाणिनीयसूत्रेषुविवक्षितार्थस्याशेषस्याप्राप्तिस्थलेवार्तिककृतातत्रतत्रइदंवक्तव्यमिदमुपसंख्येयमित्युच्यतेतथेतिभावः । सिद्धांतीपरिहरति ॥ [४०।१८]नहीति । तदेतन्नहिवक्तव्यमित्यर्थः । शंकते ॥ कथमिति । तस्योत्तरमाह ॥ अन्यथेत्यादि । इतिवचनसामर्थ्यादनुच्यमानमपिगम्यतइत्यन्वयः ॥ अन्यथेति । अन्यथाविज्ञातस्येत्यंशेनप्राग्विवक्षितार्थस्यालाभेसम्यग्विज्ञानमेवतन्मतमित्येवंब्रूयात्किमन्यथाविज्ञातस्येत्यंशेनेत्यर्थः । पूर्वमनिर्वचनीयत्वप्रमाणखंडनपरतयाव्याख्यातंवैलक्षण्यंसतश्चापीत्यादिश्लोकत्रयं । तल्लक्षणखंडनपरतयापिव्याख्यातुमाह ॥ [४०।१९]अथवेति ॥ उक्तमिति । सत्त्रैविध्यंचमानेनेत्यत्रोक्तमित्यर्थः ॥ [४०।२४]आरंभासंगतिः । उपक्रमानानुगुण्यं । आद्यपद्यंप्रका

रांतरेणाद्यलक्षणस्यासंभवोक्तिपरतयाव्याचष्टे ॥ [४०।२५]अथवेति । चोवधारणइतिभावेनसतएवेत्यनुवादः । सत्त्वेनप्रमितस्यैवे तिव्याख्या । असतश्चवैलक्षण्यमित्यस्यार्थोसद्विलक्षणत्वमेवेति । असतएवेत्यनुवादोध्येयः । विश्वस्येत्यनुवादः । सर्वस्या रोपितस्येतिव्याख्या । सतश्चवैलक्षण्यमित्यावृत्तस्यार्थःसद्विलक्षणत्वमेवेति । तात्पर्यमाह ॥ [४१।१]वियदादाविति । चतुर्थपादं व्याचष्टे ॥ [४१।२]अंतइति । इत्यादीत्यादिपदेनसतोघटादेःसतोवैलक्षण्यंचसदंतरपटादिवैलक्षण्यमेवस्वयंसत्नतुसर्वात्मनासद्वै लक्षण्यं । एवमसतोसत्त्वेनप्रमितशुक्तिरूप्यादेरसदंतरवैलक्षण्यमेवप्रमितंनसर्वात्मनाऽसद्वैलक्षण्यं । अतोऽसंभविनाते नलक्षणेनेत्यादियोजनाग्रहः । यद्युच्यतेपिसर्वस्मादितीत्यर्धश्लोकस्यापिलक्षणखंडनपरत्वंलेशेनदर्शयति ॥ [४१।३]यद्युच्यतइ त्यत्रापीति ॥ [४१।४]उक्तरीत्येति । मानखंडनपरतयाकृतयोजनायामुक्तरीत्येत्यर्थः । यद्वासत्त्वेनप्रमितस्यवियदादेः असद्विलक्षणत्वमेवेत्युक्तरीत्येत्यर्थः । तथाचसर्वस्मात्सतोवैलक्षण्यंसर्वसत्त्वानधिकरणत्वादिरूपसद्वैलक्षण्यंयद्युच्यते । त र्हिसद्भेदएवप्राप्तइतिवियदादौलक्षणमसंभवि । शुक्तिरूप्यादौसर्वसद्वैलक्षण्यभावेपिवियदादावभावादव्याप्तिरित्येवंज्ञेयमि तिभावः ॥ इत्यनेनेति । इत्यर्धेनेत्यर्थः । शंकते ॥ [४१।६]सत्वेनेति । अनभ्युपगमात् । ब्रह्मणीतियोज्यं । काल्प निकंतदस्तीतिमन्वानंप्रत्याह ॥ [४१।७]किंचेति ॥ [४१।८]योविचारइति । सत्त्वेनासत्त्वेननित्यत्वानित्यत्वादिनाकेनापिरूपेणविचार सहंनेतिविचारासहइत्यर्थः ॥ यथोक्तमिति । तत्वोद्द्योते । दृष्टस्यवस्तुनोबलवद्दृष्टिंविनानान्यद्बाधकमितिदुर्घटत्वे सुघटत्वेवानानिर्वचनीयसिद्धिरितिपूर्ववाक्येप्रमाणसिद्धेर्थेतर्कविरोधोऽकिंचित्करइत्युक्तेतत्कथमित्याकांक्षायां सर्ववैलक्षण्यां

गीकारात् दुर्घटमपिब्रह्मप्रमाणादंगीक्रियतएव । जगतोभिन्नमभिन्नंवेत्यादिविकल्पस्तत्रापियुज्यतइत्यादिनाजगतःसत्त्वा
दिदौर्घट्यवत्ब्रह्मणोपिदौर्घट्यमुक्तमित्यर्थः ॥ [४।१।१९] असौदुर्विचारइति । सत्त्वेनासत्त्वेनवाविचारासहत्वरूपोदुर्विचारःप्रकृ
तिश्चनाभावउपलब्धःपृथगुपदेशादित्याद्यधिकरणव्याख्यावसरेतत्रतत्रेत्यर्थः ॥ [४।१।१०] उक्तंविधयेति । पूर्वयोजनायांउक्तविध
याज्ञानलक्षणोपादाननिवृत्तिद्वारानिवर्त्यत्वंयदीत्यर्थः। ननुवियदादेःसत्त्वेनशुक्तिरूप्यादेरसत्त्वेचोपपत्तयोवाच्याइत्यतआह॥
[४।१।१२] उपपत्तयस्त्विति । मिथ्यात्वमपिबंधस्येत्यादिनाउक्ताःसाक्षिविरुद्धत्वंनेहनानेत्यादेर्मिथ्यात्वाप्रतिपादकत्वंतद्वादिनांकथक
त्वाभावःइत्यादयःप्रकृतिनयादौवक्ष्यमाणाःविश्वभ्रांत्यादेःब्रह्माद्यधिष्ठानत्वायोगःअर्थक्रियाकारित्वायोगःश्रुत्यादिविरोधइ
त्यादयोज्ञेयाः ॥ ७ ॥ स्वोक्तरूपभ्रांतिबाधौप्रपंचयामइतिभावेनाख्यातिपक्षंतावदपाकर्तुमनुवदति ॥ [४।१।१६] इहखलुकेचिदित्या
दिनात्रोच्यतइत्यंतेन । केचित्प्राभाकराइत्यर्थः । अन्यथाख्यातिर्नामान्यथापरिणतेवस्तुनिख्यातिरुतान्यवस्तुनोऽन्यात्म
नावभासःअसंबद्धविशेषणविशिष्टप्रतीतिर्वान्यथाकारंज्ञानंवाअन्याकारोल्लेख्यन्यालंबनंज्ञानंवा । तत्राद्यंपरिणामपक्षंतावन्नि
[४।१।१७] राह ॥ यदितावदित्यादिनातस्मान्नपरिणामपक्षोयुक्तइत्यंतेन॥ अन्यथापरिणतइति । शुक्त्यादिकेरजताद्यात्मनापरिण
तेयाख्यातिःप्रतीतिःसेत्यर्थः । कारणमिंद्रियादिकरणदोषोवादुष्टेंद्रियसंबंधोवादुष्टेंद्रियसंप्रयोगजन्यंविज्ञानंवा । आद्यमाशं
क्यनिराह ॥ [४।१।१९] करणदोषइतिचेन्नेति । द्वितीयमाशंक्यनिराह ॥ [४।१।२०] दुष्टेति ॥ [४।१।२४] सुखादिवदितिचेदिति । सुखादिकंतत्पुरुष
प्रयत्नसाध्यमपिनसर्वैरुपलभ्यतेकिंतुतेनतेनैवतथाशुक्त्यादिपरिणामोपीतिचेदित्यर्थः। आंतरत्वात्सुखादेरस्तुतथात्वं।बाह्यत्वा

च्छुक्त्यादिपरिणामस्यनतथात्वमित्याह ॥ **बाह्येति** ॥ **अन्यथेति** । बाह्यपरिणामत्वेपितत्तन्मात्रवेद्यत्वोपगमेघटादेरपिकुला
लादिमात्रवेद्यतापातादित्यर्थः ॥ **परत्वादिवत्स्यादितिचेदिति** । यथादूरदेशसंबंधनिमित्तकंपरत्वंसमीपदेशसंबंधनिबंधनं
त्वपरत्वंचतादृग्देशसंबंधनाशादपैतितथेहशुक्त्यादिपरिणामभूतरजतादिरपिनिमित्तनाशादपैत्वित्यर्थः ॥ **विप्रतिपत्तेरिति** ।
अपरत्वादिजन्मनैवतन्नाशोपपत्तेरितिभावः । तृतीयंपरिणामहेतुंनिराह ॥ **एतेनेति** । तथाप्रतीत्यभावेनेत्यर्थः । वाचोयुक्ति
रित्येकंपदं । वाग्व्यवहारइत्यर्थः । वाग्दिक्पश्यद्भ्योयुक्तिदंडहरेष्वित्यलुक्समासः । निर्विषयतयाप्रागुत्पन्नाप्रतीतिःपश्चाद्रज
तंजनयत्वित्यतआह ॥ **नखल्विति** । ननुरजतजन्मनोभावेइदंरजतमितिकथंप्रतीतिरित्यतःप्राभाकरःपूर्वपक्षीसमाधत्ते ॥
प्रतीतिस्त्विति । ननुतर्हीदंरजतमित्यादिप्रत्ययानांकागतिरित्यादिनाग्रंथेनग्रहणस्मरणाद्यात्मकतयोपपादयिष्यामइत्यर्थः ।
शुक्तिकारजतांतरालंबनमितिपक्षंनिराह ॥ **नद्वितीयइति** । अन्यस्यान्यात्मनावभासोऽन्यथाख्यातिरितिद्वितीयंनिराह ॥
नापीति ॥ **किंरजतस्यापीति** । आपणादिस्थरजतस्यापीत्यर्थः । असत्त्वेपिरजतमितिप्रतीतेरुपपत्तेरितिभावः । तृतीयं
निराह । **एतेनेति** । असंबद्धस्याविद्यमानसंबंधवतोविशेषणस्यविशिष्टप्रतीतिःसंबंधप्रतीतिरित्यर्थः । चतुर्थमाशंकते ॥
अथब्रूषइति । पंचमंनिराह ॥ **अन्याकारेति** । अन्याकारमुल्लिखतोज्ञानस्यान्यालंबनत्वंकिमन्यस्यसत्त्वमात्रेणपुरोदेशेस
द्भावेनवाकारणत्वेननिमित्तेनवाविषयतयाकारणत्वेननिमित्तेनवा । आद्यंनिराह ॥ **नतावदिति** । द्वितीयंनिराह ॥
एतेनेति । अतीतादिज्ञानस्यनिरालंबनत्वापातेनेत्यर्थः ।तृतीयंनिराह ॥ **नचेति** । चतुर्थंनिराह ॥ **एतेनेति** । अतीतादेरकार

णत्वकथनेनेत्यर्थः ॥ [४२।२०] **कारणत्वमिति** । निमित्तमन्यस्यान्याकारोल्लेखिज्ञानालंबनत्वइतियोज्यं । आलंबनत्वंविषयत्वमेकमेवेति
भावेनोक्तं ॥ **विषयत्वस्यैवेति** । आत्माश्रयादबिभ्यंतंप्रत्याह ॥ [४२।२१] **किंचैवमिति** । अस्तुतर्हितथैवेतिवदंतंप्रत्याह ॥ **किंचेदंविष
यत्वमिति** । तथागतमतमितिबौद्धमतमनुकरोति । बौद्धाहिज्ञानमर्थाकारमितिवदंतीतियद्धिज्ञानंयदाकारमित्युक्तौबौद्धमत
प्रवेशःप्राप्नोतीत्यर्थः ॥ [४२।२५] **यज्ज्ञानमिति** । यदितिभिन्नंपदं । ननुयस्यज्ञानंयज्ज्ञानमितिसमासःपुनरव्याप्त्यतिव्याप्तीचाह ॥ **नच**
[४२।२६] **वाक्यमित्यादिना** । शब्दआकाशगुणोवायुगुणोवेतिमतेनाह ॥ [४३।१] **आकाशादीति** । आत्मसन्निकृष्टादात्मसमवेतादित्यर्थः ।
ज्ञानादेरात्मगुणत्वादितिभावः । देवानांप्रियइत्येकंपदं । अज्ञइत्यर्थः । षष्ठस्यतृतीयपादेषष्ठ्याआक्रोशइतिसूत्रेदेवानांप्रियइतिव
क्तव्यमितिवार्तिकादलुक् । श्लाघनीयप्रज्ञइत्यपहासःकाकुस्वरेणद्योत्यते ॥ [४३।४] **अतिप्रसंगइति** । पटाद्यवभासकमपिज्ञानंघटाद्या
लंबनंस्यादित्यतिप्रसंगइत्यर्थः । शुक्तिकायामिदंरजतमितिज्ञानस्यशुक्तिकालंबनत्वाभावेरजतमेवालंबनंस्यात् । तथाचरजतंवा
स्तवंस्यादितिशंकते ॥ **नन्विति** । इष्टापत्तिमन्वानउत्तरमाहप्राभाकरः ॥ [४३।६] **कथंनभवितव्यमिति** । भवितव्यमेवेत्यर्थः । प्रतीति
विषयस्यसत्त्वेनभाव्यमित्येतदुपपादयति ॥ **नहीति** ॥ [४३।७] **वक्ष्यमाणत्वादिति** । ननुतर्हीत्यादिनाग्रंथेनेदमितिज्ञानादगृहीतविवे
कंरजतमितिस्मरणंनास्तीहरजतमितित्वनुभवोविवेकग्रहरूपइत्यादिरूपेणवक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः ॥ [४३।८] **जात्विति** । कदापीत्यर्थः ॥
[४३।९] **कार्यस्यचेति** । अन्यथाख्यातिशब्दितभ्रमरूपकार्यस्यचेत्यर्थः । कार्यभेदस्यचेतिपाठेभ्रमप्रमारूपकार्यभेदस्यचेत्यर्थः । कुटज
बीजंगिरिमल्लिकाबीजं ॥ [४३।११] **दावदहनदग्धेति** । वनवह्निदग्धेत्यर्थः । इतिनचवक्तव्यमित्यन्वयः । एवंसाकारवादादसतोनभानात्सं

विद्विरोधादथहेत्वभावादित्यन्यथाख्यात्यनुपपत्तौपरोक्तहेतून्विवृत्यज्ञानस्यव्यभिचारित्वेविश्वासःकिंनिबंधनइतिपरोक्तंव्यनक्ति ॥ **किंचप्रदर्शितेति** । बाह्यार्थनिह्नवंबाह्यार्थापलापं । आंतरंज्ञानमेवघटादिबाह्यार्थात्मनावभासते । वस्तुतोबाह्यभूतोर्थोनास्तीतिबौद्धैरुच्यमानेबाह्यार्थापलापमित्यर्थः ॥ **तदिति** । ज्ञानमित्यर्थः ॥ **नप्रभवतीति** । शंकानिवर्तनेअर्थसत्त्वनिश्चयेवानक्षमतइत्युक्तमित्यर्थः । प्रत्याशादुराशा । अंतेअंततः ॥ **शंकतीति** । नचवाच्यमितिपूर्वेणान्वयः । बाधकाभावोपिनाश्वासहेतुरित्याह ॥ **बाधकाभावश्चेति** । उक्तोत्तरत्वादित्येतद्व्यनक्ति ॥ **संवादकमपीति** ॥ **परेणेति** । अन्यथाख्यातिवादिना ॥ **अन्यथाख्यातिवादिनां** । भ्रमवादिनामित्यर्थः । तथात्वेभ्रांतित्वाभावापत्तेरितिभावः ॥ **वक्ष्यामइति** । तार्किकाभिमतान्यथाख्यातिनिरासप्रस्तावे ॥ **सामान्याविशेषस्य** । जातिविशेषस्येत्यर्थः ॥ **गृहीतग्रहणस्वभावापीति** । अनुभूतवस्तुविषयीकरणस्वभावापीत्यर्थः ॥ **गृहीतीति** । अनुभवसदृशी ॥ **सन्निहितेति** । चक्षुःसन्निकृष्टरजतज्ञानंयथातथैवेत्यर्थः ॥ **कुतइति** । कस्मान्मानादेतज्ज्ञेयमित्यर्थः । विपक्षेबाधादित्याह ॥ **अन्यथेति** । एवंकल्पनाभावे ॥ अनुपपत्तेः । परिणामपक्षेभ्रांतिबाधानुपपत्तेः । अन्यात्मनाभानपक्षेचासतोनभानात् । साकारवादात्संविद्विरोधाद्धेत्वभावादित्याद्यनुपपत्तेरुक्तत्वादित्यर्थः । परिशेषरूपप्रमाणाच्चग्रहणस्मरणरूपंइदंरजतमितिज्ञानमित्याह ॥ **किंचेत्यादिना** । अस्तुसंनिकर्षइत्यतआह ॥ **नचविप्रकृष्टेनेति** । नास्तीतिकथंज्ञायतइत्यतआह ॥ **तत्कार्यस्येति** । इदंरजतमितिज्ञानद्वयंग्रहणस्मरणात्मकंदोषवशादगृहीतशुक्तिविशेषंप्रमुषिततत्ताकमित्यत्रान्यथानुपपत्तिपरिशेषौप्रमाणीकृत्यात्रपुनरविवादेदमंशज्ञानंहित्वा

रजतज्ञानंस्मरणमित्यंशेऽनुमानंचप्रमाणयति ॥ **किंचेदंस्मरणमिति** ॥ **इदमिति** । रजतज्ञानमित्यर्थः । स्मरणमितिसाध्यनिर्देशः । अनाकलितरजतस्यानुत्पद्यमानत्वादितिसाधननिर्देशः । प्रतिपक्षमाशंक्यव्यभिचाराप्रयोजकत्वदोषाभ्यांनिराह ॥ **नचेत्यादिनाहेतुरित्यंतेन** ॥ **पदार्थस्मृतौ** । व्युत्पन्नस्यपदाज्जायमानपदार्थस्मृतावित्यर्थः । प्रतिपक्षांतरमाशंक्यासिद्धिदोषेणनिराह ॥ **नचनेयमित्यादिनोपक्षीणत्वादित्यंतेन** । शंकितासिद्धिदोषमुद्धरति ॥ **नचेति** । इंद्रियजन्यत्वमित्यर्थः ॥ **स्मृतीति** । स्मृतिबीजंयःसंस्कारोद्बोधःतस्यहेतुभूतंयत्पुरोवर्तिनःइदंत्वादिसाधारणाकारस्यग्रहणंतत्रैवेत्यर्थः । तथाचेंद्रियजन्यत्वस्यासिद्धिरेवसाधकाभावादितिभावः ॥ **असंसर्गाग्रहात्सारूप्यादिति** । पीतचिरबिल्वफलेइदंपीतमितिप्रत्ययस्यैकत्वेनतत्रगुणगुणिनोरसंसर्गाग्रहस्यसत्त्वाद्यथातत्रासंसर्गाग्रहनिबंधनःपीतमिदंफलमित्यभेदव्यवहारसामानाधिकरण्यव्यपदेशौभवतः तथापीतःशंखइत्यत्रग्रहणरूपज्ञानद्वयसत्त्वेपिगुणगुणिनोरसंसर्गाग्रहादभेदव्यवहारादिकमित्यर्थः । नन्वेवंपीतःशंखइतिवन्नयनगतकज्जलकालिमग्रहणेनकालःशंखइत्यपिधीःकदाचित्स्यात् । पीतत्वप्रत्ययोपपादकप्रक्रियायाअत्रापिसुवचत्वात् । तदग्रहणेपीतत्वाग्रहणंचस्याद्विशेषाभावादित्यतआह ॥ **यत्त्विति** । अग्रहणमितिपदच्छेदः । यथापीतःशंखइतिदृष्टांतमुक्त्वादार्ष्टांतिकमाह ॥ **एवमिति** । जिह्वाग्रवृत्तिरसनेंद्रियेणतत्रत्यतिक्तद्रव्यगततिक्तरसमात्रस्यग्रहेसतित्वगिंद्रियोपनीतगुडद्रव्यतिक्तरसयोरसंसर्गाग्रहात्सारूप्यान्निंबफलप्रत्ययाविशेषेणाभेदव्यवहारइत्यर्थः ॥ **अनयैवदिशेति** । अनुभूतत्वेग्रहणस्मरणेस्मरणरूपेवानचेत्ग्रहणरूपेएवेत्येवमुक्तदिशेत्यर्थः । ननुभ्रमवादिनाविशिष्टज्ञानादभेद

व्यवहारउच्यतेत्वयातुविवेकाग्रहात् । कोन्वत्रविशेषइत्यतआह ॥ **किंचविपर्ययमिति** । गृह्यमाणस्मर्यमाणयोर्विवेकाग्रहः स्वीकार्यएवेत्यर्थः ॥ **विवेकेति** । पुरोवर्तिनइदंरजतंनेतिभेदग्रहइत्यर्थः । स्वाभिमतेर्थेऽन्यथानुपपत्तिपरिशेषानुमानानिप्रमाणान्युक्त्वापरमतमप्रामाणिकमित्याह ॥ **नचान्यथाख्याताविति** । ननुनेदंरजतमितिभेदज्ञानस्यबाधकत्वान्यथानुपपत्त्यातद्बाध्यमभेदज्ञानमुपेयं । अन्यथातस्यबाधकत्वानुपपत्तेः । अतस्तदनुपपत्तिरेववाभ्रमत्वेनलोकेप्रसिद्धिर्वान्यथाख्यातौ प्रमाणमित्यतआह ॥ **भेदाग्रहप्रसंजितेति** । विगीतःविमतः । **निर्विकल्पकमिति** । शुक्तित्वाद्यसाधारणधर्माप्रकारकमिदंत्वादिसाधारणप्रकारकमित्यर्थः ॥ **वादीति** । अनुमानप्रयोक्तित्यर्थः ॥ **व्याघातश्चेति** । शुक्तिरजतयोस्तादात्म्यज्ञानरूपान्यथाख्यातिर्नेतिवदतातदंगीकारेआश्रयासिद्धत्वमपसिद्धांतोव्याघातश्चेत्यर्थः ॥ यद्वारजतपुरोवृत्तितादात्म्यज्ञानंपक्षीकृत्ययाथार्थ्यंतादात्म्याविषयकमित्युक्तेव्याघातइत्यर्थः । **तत्समुत्थसविकल्पकमिति** । रजतत्वरूपासाधारणधर्मप्रकारकमित्यर्थः । इदमितिज्ञानाद्रजतस्मृतौपश्चादिदंरजतमितिपुनःपुरोवृत्तिरजतयोःज्ञानजन्मेत्याशयेनतत्समुत्थमित्युक्तिः । न्यायमतेविशेष्यताव्यधिकरणप्रकारमेकंज्ञानंप्राभाकरमतेत्वगृहीतभेदंज्ञानद्वयमितिज्ञेयं । किंत्वेनपक्षीकरणमित्यतआह ॥ **इदंरजतमित्यादीति** । ननुमिथोभिन्नःप्रत्ययइतिएकप्रत्ययइतिवापक्षीकर्तव्यइत्यतआह ॥ **नहीति** । विप्रतिपन्नधर्मेणैवपक्षीकारोनहीत्यर्थः । एवमपक्षीकारःकिमर्थमित्यतआह ॥ **माहिभूदिति** । अनुमानमुद्रायाःअनुमानमर्यादायाभंगोमाभूदित्येतदर्थमित्यर्थः । अन्यथानुमानप्रयोगप्रवृत्तिभंगःस्यादित्यर्थः । कुतइत्यतउक्तं ॥

नित्येत्यादि । नित्यःशब्दइतिवाअनित्यःशब्दइतिवापक्षीकृत्यानित्यत्वादिसाधनेप्रकृतानांवाद्याश्रयासिद्धत्वापसिद्धांतव्या
घातरूपदोषाणामनुषंगात् तथाग्निमान्पर्वतइतिवाऽनग्निमान्पर्वतइतिवापक्षीकृत्याग्निमत्त्वादिसाधनेसतिप्रतिवाद्याश्रयासिद्ध
त्वदोषानुषंगादित्यर्थः । नकेवलंसर्वत्रानुमानमात्रेप्रागुक्तदोषापातादेवमपक्षीकारःकिंत्वनुमानवैयर्थ्यापातादपीत्याह ॥
किंचेति । नन्वस्त्वेवंतथापिमिथोभिन्नमिदंज्ञानमितिवान्योन्यमभिन्नंज्ञानमितिवापक्षीकर्तुंशक्यं । भेदाभेदयोर्विमतत्वाभावा
त् । यथार्थत्वस्यैवसाध्यत्वेनयथार्थमिदमयथार्थंवेत्येवविप्रतिपत्तेः । तथाचप्रागुक्तदोषस्तदवस्थएवेत्यतआह ॥ **विमतौ
चेति** ॥ **विभ्रमेति** । भ्रांतिरूपज्ञानमस्तिनवेतिभ्रमविषयचिंताप्रस्तावइत्यर्थः । विमतत्वंव्यनक्ति ॥ **भेदेहीत्यादि
ना** । इदंवेदनंइदमंशज्ञानं । नेदमित्यत्रनेतिनञोविदधातीतिक्रिययान्वयः । तत्रहेतुः ॥ **रजतमात्रग्राहीति** । तद्वा
दिभिः अन्यथाख्यातिवादिभिः । अभेदएवेतिवेदनयोरित्यनुषंगः ॥ **विप्रतिपत्तिरिति** । वेदनयोर्भेदइत्यनुषंजनीयं ।
भेदाभेदयोरितिवायोज्यं । भ्रांतित्वसाधकेनाप्येवमेवपक्षीकर्तव्यं । नोचेदुक्तदोषस्तस्यापीत्याह ॥ **कथमन्यथेति** ॥ ख्याति
वादी । भ्रांतिरस्तीतिवादी । साधनमनुमानप्रयोगं ॥ **इतोदोषात्** । वाद्याश्रयासिद्धत्वादिप्रागुक्तदोषात् । ख्यातिवादी
स्वमतेपक्षीकरणप्रकारमाशंकते ॥ **अथेति** ॥ **मेति** । उच्चैर्मावोचःपरस्यापिश्रवणंभविष्यतीत्यपहासः । मयापितथैवपक्षी
करणात् । इदंरजतमित्यादिसामानाधिकरण्यव्यवहारकारणमित्युक्तत्वादितिभावः । यद्वाताद्दक्प्रवृत्तिहेतुज्ञानमिदमिति
ज्ञानंचभवतीत्यख्यातिवादिनोपगमात्तदयथार्थमितित्वयासाधनेतवबाधःस्यादितिभावः । यद्वायत्रशुक्तिकातदधस्ताद्रजत

मितिश्रुतवतःशुक्तिकाज्ञानमपिरजतार्थिप्रवृत्तिहेतुर्भवतीतितदयथार्थमितिसाधनेतवबाधःस्यादितिभावः । वस्तुतस्तुताद्दशं
ज्ञानं अगृहीतभेदंज्ञानद्वयमेवेतिमदुक्तमेवागतमितिभावोबोध्यः । ननूक्तव्यवहारादिकारणंज्ञानंयथार्थमित्युक्तेकार्यमात्रकार
णमीश्वरज्ञानमादायसिद्धसाधनमितिशंकतेअन्यथाख्यातिवादी ॥ **ईश्वरेति** । अख्यातिवादीउत्तरमाह ॥ **तवापीति** ।
ख्यातिवादिनइत्यर्थः । केनाप्येवमेवपक्षीकृत्यायथार्थमितिसाधनीयत्वादितिभावः । ख्यातिवादीशंकते ॥ **प्रकृतेति** ।
रजतार्थिनःशुक्तिकायांप्रवृत्तिहेतुरित्यर्थः । अख्यातिवाद्याह ॥ **ममेति** । कथंनव्यर्थमित्यनंतरंस्वरूपकथनार्थंचेन्ममापित
थास्त्वितियोज्यं । उभयसिद्धप्रयोजनवत्त्वंविशेषणदानेतंत्रं । नतुप्रयोजनस्योभयसिद्धत्वं । एवंचमन्मतेबाधपरिहारेणत्वांप्र
तिउपरंजकत्वेनार्थवत्त्वंविशेषणस्येति । यदितर्हितत्सममममापि । त्वांप्रतिसिद्धसाधनतापरिहारेणमांप्रतिचोपरंजकत्वेनार्थ
वत्त्वमस्त्वितिवायोज्यं । ख्यातिवादीशंकते ॥ **तथापीति** । ईश्वरज्ञानेनसिद्धसाधनतानिरासेपिप्रवृत्तेरिष्टसाधनताज्ञानसाध्य
त्वात्तस्यचानुमितिरूपत्वेनयद्रजतंतदिष्टसाधनमितिव्याप्तिज्ञानसाध्यत्वात्प्रकृतप्रवृत्तिहेतुज्ञानंयथार्थमित्युक्तेप्रवृत्तिहेतुःयद्रज
तंतदिष्टसाधनमितिव्याप्तिज्ञानमपिभवतीतितेनसिद्धसाधनतेत्यर्थः । अख्यातिवाद्याह ॥ **तत्रैवेति** । तवान्यथाख्या
तिवादिनः । उक्तप्रवृत्तिहेतुज्ञानमयथार्थमित्युक्तेबाधःस्यात् ॥ व्याप्तिज्ञानस्ययाथार्थ्यादितिभावः । इदंज्ञानात् इदमं
शज्ञानादित्यर्थः । विप्रतिपत्तिविषयंविशेष्यतयाविप्रतिपत्तिविषयंपक्षमितियावत् ॥ **ममापीति** । विगीतःप्रत्ययोयथार्थ
इत्यनुमानप्रयोक्तुर्ममापितथैवपक्षोस्त्वित्यर्थः ॥ **पूर्ववदिति** । इदंज्ञानादगृहीतविवेकंरजतज्ञानमित्येवंरूपेणेत्यर्थः ।

परिमळ० उल्लेखार्थस्य । उल्लेखशब्दार्थस्य ॥ तज्ज्ञानेति । यस्यज्ञानस्योल्लेखित्वमुच्यतेतज्ज्ञानजनितायास्मृतिःरजतशब्दगोचरस्मृ अ.१पा.१
तिःतन्मात्रकारणत्वंरजतशब्दोल्लेखित्वं । रजतशब्दस्मृतिमात्रहेतुज्ञानत्वंरजतशब्दोल्लेखिज्ञानत्वमितिफलितार्थः । रजत
॥ ६० ॥ ज्ञानात्संबंधिदर्शनादितिन्यायेनरजतशब्दस्मृतेर्जननात् । नतुरजतशब्दविषयकत्वमितिमात्रशब्दार्थः ॥ **पूर्वेति** । क्वचिद्वाक्य अधि.१
विशेषेचंद्रचूडावासरजताचलवासिनेत्यादौरजतवाचकपदापेक्षयापूर्वविद्यमानपदश्रवणेनतद्वाक्यपरिचयवतःरजतपदस्यस्मर
णंभवतीतिपूर्वपदज्ञानस्यरजतपदस्मरणहेतुज्ञानत्वमस्तिरजताविषयकत्वंनेतिव्यभिचारादित्यर्थः । रजतशब्दस्मारकत्वंरजतश
ब्दोल्लेखित्वमित्यर्थमुपेत्याह ॥ **कदाचिदिति** ॥ **अन्यथासंकेतितेति** । शुक्तिशब्दपर्यायतयासंकेतितरजतशब्देत्यर्थः ॥ **यत्किं
चिदेतदिति** । मदीयहेतुखंडनंयत्किंचिन्नातीवदोषावहं । त्वयापितस्यनिर्वाह्यत्वेनोक्तत्वात् । यत्रोभयोस्समोदोषइतिन्यायादि
तिभावः । अख्यातिवाद्येकदेशिमतमनूद्यनिराहपूर्वपक्षी ॥ **केचित्पुनरित्यादिना** । पुनारजतेतिसंहितायांरोरीतिरेफस्यलोपे
द्रलोपेपूर्वस्यदीर्घोणइतिदीर्घेपुनारजतेतिसाधु । एवमग्रेपिबोध्यं ॥ **अन्यतरेति** । ख्यातिवादिनाशुक्तिविषयत्वांगीकारात् । यत्स
न्निकृष्टकरणेनेत्यादिनावक्ष्यमाणविषयत्वस्यशुक्तावेवभावेनरजतेऽभावादितिभावः ॥ **उक्तएवेति** । अतोरजतज्ञानंनामेत्या
दिनोक्तएवेत्यर्थः ॥ **इत्यंतेनेति** । अन्याकारोल्लेखिज्ञानमन्यालंबनमन्यथाख्यातिरितितुविरुद्धमित्यंतेनेत्यर्थः । **यथोक्तमि
ति** । विष्णुतत्वनिर्णये ॥ **उपपादयिष्यमाणत्वादिति** । असद्विलक्षणज्ञप्त्याइत्यादिव्याख्यावसरइतिभावः । तादात्म्य ॥ ६० ॥
तत्संसर्गमात्रमसदितिप्राचीनतार्किकरीतिंमत्वाशंकते ॥ **एवंसतीति** ॥ **उपरिष्टादिति** । तत्रारोप्यमाणंरजतंसदेवेतिकेचि

दातिष्ठंतइत्यादिनातार्किकमतानुवादपूर्वंतन्निरासप्रस्तावइत्यर्थः ॥ [४६।७] अत्रेति। अविद्यमानतादात्म्यविषयकत्वेनज्ञानस्यभ्रमत्व
मित्युक्तार्थविषयेकेनचिद्दूषणमलग्नकमेवोक्तमित्यर्थः ॥ [४६।८] इत्यादीति। क्रियाश्रयस्यजात्याश्रयेणजात्याश्रयस्यक्रियाश्रयेणगुणा
श्रयेणवाक्रियाश्रयस्येत्यर्थः ॥ निर्विशेषाभेदाभिप्रायेणाह ॥ [४६।१०] असंमतेरिति ॥ [४६।१२] भेदार्थप्रत्ययेति। दंडोस्यास्तीतिदंडी। त
दस्यास्त्यस्मिन्नित्यर्थेअतइनिठनावितीनिप्रत्ययस्यभेदार्थबोधकस्यप्रयोगादित्यर्थः ॥ तादृशमिति । ज्ञानव्यवहारयोरेक
विषयकत्वेनैवजन्यजनकभावापन्नत्वादितिभावः ॥ [४६।१३] अकारप्रत्ययेति। व्यंजनस्यस्वरार्थत्वेनेत्संज्ञकत्वादकारइत्येवोक्तं। तथा
चयस्येतिप्रातिपदिकाकारलेपेशुक्लइत्येवशुक्लवानित्यर्थेरूपमितिभावः । यद्यपिपंचमस्यद्वितीयपादेतदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुबि
तिसूत्रेगुणवचनेभ्योमतुपोलुग्वक्तव्यः । शुक्लःपटइतिवार्तिकान्निर्वाहोवृत्तौदर्शितः । तथापितत्प्रकरणेअर्शआदिभ्यइतिसूत्रेव
र्णादितिवृत्तौउक्तपदस्यमंजर्यांवर्णवाचिनःशुक्लादिशब्दादपिअच्प्रत्ययोभवति । शुक्लोस्यास्तीतिशुक्लःपटइत्युक्त्वागुणवचने
भ्योमतुपोलुग्वक्तव्यइत्येवसिद्धमेतदित्याशंक्ययेआद्युदात्तावर्णवाचिनःशब्दाःतद्धत्यंतोदात्तसिद्ध्यर्थमच्प्रत्ययविधानमित्युक्त
त्वादर्शआदिभ्योजित्यनेनैवनिर्वाहोदर्शितः। नापिखंडोगौरित्युक्तमुपपादयति ॥ [४६।१३] नहिगौरिति॥ [४६।१५] चकास्तीति। चकास्तुदी
प्तौभातीत्यर्थः । आश्रयेणभेदःपरस्परंचभेदः। आश्रयाणामभेदइत्येतत्क्रमेणोपपादयति ॥ [४६।१७] नहीति । आश्रयाणामितिबहु
वचनमाधेयानांबहुत्वात्तदभिप्रायेणौपचारिकमितिभावः ॥ [४६।१८] विशिष्टयोरिति । गुणविशिष्टक्रियाविशिष्टयोरित्यादेरित्य
५०११ र्थः। विशिष्टंपदार्थांतरमितिभावेनाह ॥ [४६।१९] वस्त्वंतरमिति ॥ क्वातिव्याप्तिरिति। मदुक्तान्यथाख्यातिलक्षणस्येतियो

ज्यं ॥ [४६।२०] **भगवतोमुनेरिति** । सूत्रकर्तुः भाष्यकर्तुराचार्यस्यचेत्यर्थः । तथैवतत्वविवेकादावुक्तेः । उभयव्यपदेशादित्यादौवक्ष्य
माणत्वाच्चेतिभावः ॥ [४६।२३] **व्युत्पादयिष्यामइति** । जन्माधिकरणेअभिन्नेपिविशेषोयंबलादापततिह्यतइत्यादिव्याख्यावसरेकार्य
कारणयोश्चैवेत्यादिसमवायनिरासकग्रंथव्याख्यावसरेचेतिभावः ॥ **अ[४६।२४]संबद्धत्वादिति** । कारणीभूतसंबंधहीनत्वादित्यर्थः ।
आकाशादिविषयतैवंचापद्येतेत्यादिप्रागुक्तदोषंनिराह ॥ **नापि[४६।२५]वाक्यस्येति** ॥ **[४६।२६]साध्यधर्मीति** । साध्यंप्रतियोधर्मीपर्व
तादिःतत्सन्निकर्षइत्यर्थः । तथाचतस्यानुमितिविषयत्वंस्यादितिभावः । **तदुक्तंन्यायामृते** । पक्षसन्निकृष्टलिंगजानुमितिं
प्रतिपक्षोपिविषयःस्यादित्यादि । **ननुनेदमनिष्टंसाध्यधर्मिणोप्यनुमितिविषयत्वात्** । **यद्वक्ष्यतिभक्तिपादे**साध्यसिद्धेरदो
षत्वोक्तिप्रस्तावेऽनुमितिविषयःपक्षइति । **मैवं** । तत्सन्निकृष्टकरणजन्यज्ञानंप्रतिसविषयइत्येवंरूपविवक्षितविषयत्वस्यसाध्यए
वसत्त्वेनसाध्यधर्मिण्यभावात् । सन्निकर्षस्यलिंगेव्याप्तिरूपत्वेनाभिमतत्वात् । नहिवक्ष्यमाणदिशायद्व्याप्तलिंगविषयकज्ञानज
न्यंज्ञानंयत्तत्प्रतिसविषयइत्युक्तिदशायांसाध्यधर्मिणोविषयत्वशंकावकाशोस्ति । **नचैवंपर्वतादेरनुमितावभानंशंक्यं** । भानस्य
विषयत्वाप्रयुक्तत्वात् । तथात्वेशुक्तिरूप्यादाविदंरूप्यमितिज्ञानेरजतस्याभानापत्तेः । **रजतंदृष्टमितिभ्रममात्रत्वादित्यादिमिथ्या
त्वानुमानखंडनटीका**दौशुक्तिरजतस्योक्तविवक्षयाविषयत्वाभावकथनात् । अत्राप्यग्रेशुक्तेरेवविषयत्वेनरजतेविषयत्वाभावस्य
स्पष्टत्वात् । **नचातिप्रसंगः** । रूप्यावभासादौदोषस्यैवानुमितिविषयधर्मित्वादेर्नियामकत्वात् । **अनुमितिविषयःपक्ष**इत्युक्तिस्तुप ॥ ६१ ॥
र्वतादेरनुमितौस्फुरणमात्रेणशुक्तिरूप्यस्यविषयत्वव्यवहारइववास्तुवेत्यादिवक्ष्यमाणलक्षणानुरोधेनवोपपत्तेः । **केचित्तुसाध्य**

धर्म्येवविषयःस्यादितितात्पर्यंवर्णयंति । अन्येतुलिंगिज्ञानांशएवधर्मीविषयःस्यादित्यभिप्रायमाहुः ॥ **लिंग[४६।२८]ज्ञानस्येति** ।
अतीतादिस्थलेप्यनुमितिदर्शनादितिभावः । **विस्तृतमेतत्तर्कतांडवेतृतीयपरिच्छेदे** ॥ **[४७।१]श्रोत्रेति** । श्रोत्रसन्निकृष्टवाक्यजन्य
वाक्यार्थज्ञानंप्रतिश्रोत्रंविषयःस्यादितिदूषणमित्यर्थः । अतिव्याप्तिंनिरस्याव्याप्तिंचाशंक्यनिराह ॥ **तथापीत्यादिना** ।
परमुखेनैवतदनुभवेत्यादिनासमाधिंवाचयितुंसन्निकर्षाभाववादिनंप्रतिअनिष्टंतावदाह ॥ **[४७।३]असन्निकृष्टेति** । पुनरपिस्थलां
तरेतिव्याप्तिमाशंक्यनिराह ॥ **[४७।५]तथापिरूपेत्यादिना** । नन्वथापितद्व्याप्तलिंगविषयेणचलिंगज्ञानेनेत्यत्रवक्ष्यमाणवाक्यविष
यज्ञानेनचेत्यत्रचविषयत्वनिर्वचनशरीरेविषयत्वप्रवेशेनात्माश्रयः । नित्यज्ञानविषयेचात्मतद्धर्मादौयोगिप्रत्यक्षविषयेऽतीता
नागतादौसुरभिचंदनमित्याद्युपनीतचाक्षुषप्रत्यक्षविषयेसौरभ्यादौचाव्याप्तिः । यत्वतत्वजात्योरभावेनाननुगमश्चेत्यतआह ॥
[४७।८]एवमन्येपीति । लिंगज्ञानवाक्यज्ञानयोर्लिंगवाक्याभ्यांसंबंधस्यविषयत्वरूपतयाविषयेणेत्युक्तावपिनविषयत्वेनानुप्रवेशः ।
किंतुतद्व्याप्तलिंगसंबंधिनावाक्यार्थपरवाक्यसंबंधिनेत्येवंरूपेणोभयसंमतसंबंधित्वेनैव । अतोनात्माश्रयः । नापिनित्यज्ञान
विषयादावव्याप्तिः । अस्यनियतविषयजन्यज्ञानविषयत्वमात्रलक्षणत्वेनान्यस्यालक्ष्यत्वात् । योगिप्रत्यक्षविषयेचयोगजधर्म
स्यैवप्रत्यासत्तिरूपत्वात् । यत्त्वादेरजातित्वेपिकस्यकोविषयइतिप्रश्नेऽस्यायंविषयइत्यननुगतस्यैववाच्यत्वादिति ॥ **तद्वि
[४७।१०]षयत्वोपपत्तेरिति** । शुक्तिकाविषयत्वोपपत्तेरित्यर्थः । अन्यविषयज्ञानस्यान्यावभासत्वेदोषमाशंक्यनिराह ॥ **नचेति** ।
दोषजन्यत्वतदभावादिनेत्यादिपदेनप्रागुक्तानुमितिविषयधर्मित्वतदभावादिग्रहः ॥ **[४७।११]यत्पुनरिति** । ननुरजतावभासस्यर

जतविषयत्वेतेनरजतेनभवितव्यमित्याशंक्यकथंनभवितव्यमित्यादिनारजतज्ञानस्यस्मृतित्वमुपेत्यतद्विषयस्यसत्त्वमुक्तं । त त्त्वनुपदमेव ।एवंसतिरजतस्यापिज्ञानविषयताप्रसज्यतइत्यादिनाग्रंथेननिराकरिष्यामइत्यर्थः । एवंरजतंदृष्टमितिभ्रममात्रत्वा दित्याद्युक्त्यनुरोधेनशुक्तिरूप्यादेर्विषयत्वंनेत्युपेत्यैकंलक्षणमुक्तमिदानींपक्षस्यशुक्तिरूप्यादेश्चविषयत्वमस्तीत्युपेत्यविषयस्यकु तोबाधइत्यादिवक्ष्यमाणानुव्याख्यानानुरोधेनपक्षादिगतविषयत्वसाधारणंजन्याजन्यसर्वज्ञानविषयसाधारणंचलक्षणमाह ॥ **अस्तुवेति** । यदितिभिन्नंपदं । नतुयस्यविज्ञानंयद्विज्ञानमिति । यत्प्रतिभासंयदुल्लेखीत्यर्थः । उल्लेखित्वंचाभिलपनका रणत्वं । यदभिलपनरूपव्यवहारकारणंज्ञानंतद्विषयकमित्यर्थः । कारणत्वंचयोग्यतारूपंनफलोपधानं ॥ [४७।१५] **वक्ष्यामइति** । ज्ञा नैकत्वसमर्थनेनेतिभावः ॥ [४७।१७] **उक्तमिति** । विष्णुतत्वविनिर्णये ॥ [४७।१८] **वक्ष्यतिचेति** । वियत्पादेपृथगुपदेशादित्येतद्व्याख्या नावसरे । एतेनक्वचित्प्रकरणादौशुक्तिरूप्यादेर्विषयत्वंनेत्युक्तंक्वचिदस्तीत्युच्यते । अतोविरोधइतिप्रत्युक्तं । विषयत्व स्यविवक्षाभेदेनोपपत्तेरिति । नचान्यथाख्यातिजननेकारणंपश्यामइत्यादिनोक्तमुद्धरति ॥ **नचान्यथाख्यातीति** । ननूक्तमत्रतस्यसमीचीनज्ञानकरणतावधारणादितितत्राह ॥ [४७।१९] **समीचीनेति** । ननुज्ञानहेतावेवायंनियमोनत्वन्यत्रेतिवा दिनंप्रत्याह ॥ [४७।२०] **किंचेति** ॥ **सहकारीति** । मंत्रादिरूपसहकारिवशादित्यर्थः । ननुदोषत्वान्यथानुपपत्तिरेवनियामिका प्रतिबंधकरूपत्वाद्दोषस्यशक्त्यंतराधानेनकार्यानुकूलत्वेसहकारितापत्त्यादोषत्ववाचोयुक्तीरिक्तास्यादितिमन्वानंप्रत्याह ॥ [४७।२३] **किंचकाचादयोपीति** । तेषुकाचादिषुकुटजधानागिरिमल्लिकाबीजं ॥ [४८।१] **पदार्थाइति** । तेचवैद्यकेप्रसिद्धाः । एवमसतोनभा

नात्संविद्विरोधाद्धेत्वभावाच्चेत्यन्यथाख्यातौपूर्वपक्षिणोक्तंबाधकत्रयंपरिहृतं । तत्रयदुक्तमिष्टमेवैतदिततदयुक्तमितिशंकते ॥
[४८।२] **ननुजनकस्यैवेति** । जन्यज्ञानएवायंनियमइत्यतआह ॥ [४८।३] **प्रत्यभिज्ञानस्यचेति** ॥ [४८।५] **व्यावर्तकत्वंचेति** । व्यावृत्तिबुद्धिकार
णत्वंचेत्यर्थः ॥ [४८।६] **अतिप्रसंगादिति** ॥ विनष्टकारणादपिकार्योत्पत्तिप्रसंगादित्यर्थः । अर्थव्यावृत्तं । अर्थेनव्यावृत्तमित्यर्थः ॥
[४८।८] **प्रकृतेपीति** । शुक्तिरूप्यादिज्ञानस्थलेपीत्यर्थः । ननुसत्यरूप्यादिस्थलेजनकस्यैवजन्यज्ञानंप्रतिविषयत्वंदृष्टमित्यतस्तत्रा
पिनेत्याह ॥ **किंचसत्येति** ॥ **कारणत्वमिति** । प्रयोजकत्वमित्यर्थः । सन्निकर्षेणान्यथासिद्धस्यकारणत्वायोगात् । नचै
वंचक्षुरादेरपिसाक्षाद्धेतुत्वंनस्यात् । सन्निकर्षस्यव्यापारत्वेनाव्यवधायकत्वेऽर्थस्याप्येवंस्यादितिचेन्न । रूपादिज्ञानंकरणसाध्यं
कार्यत्वादित्यादिधर्मिग्राहकमानेनचक्षुरादेर्हेतुत्वसिद्धिवदर्थस्यतदभावात् । तदुक्तंतर्कतांडवेप्रत्यक्षादिप्रमास्वनुगतगुणभंगे ।
चक्षुरादिवत्कारणत्वेनधर्मिग्राहकमानासिद्धोर्थःसन्निकर्षेणान्यथासिद्धत्वादतीतादिविषययोगिप्रत्यक्षादावसत्त्वाच्चनप्रत्यक्षप्र
माहेतुरिति ॥ [४८।११] **तस्यसर्वस्यासत्त्वइति** । अन्यथासदुपरागेणासदपितादात्म्यादिभासतइतिप्राचीनतार्किकमतेप्येषदोषःस्या
[४८।१२] दितिभावः ॥ **परिहरिष्यतइति** । प्रत्यक्षवच्चप्रामाण्यंस्वतएवागमस्यहि । अनवस्थान्यथाहिस्यादप्रामाण्यंतथान्यतइत्य
त्रैवाधिकरणउत्तरत्र । तथातत्प्रामाण्यंयथासाक्षीस्थापयत्येवमेवहि । सर्वकालेष्वपिस्थैर्याद्व्यभिचारमपोह्यचेत्यादौप्रकृत्यधिक
रणे । उत्सर्गतोपियत्प्राप्तमपवादविवर्जितं । व्यभिचार्यपवादेनमानमेवभविष्यतीतिभक्तिपादादौचतत्रतत्रपरिहरिष्यतइत्य
र्थः । तत्कथमित्यतःकिंचिद्व्यनक्ति ॥ [४८।१२] **साक्षीखल्विति** ॥ [४८।१४] **अतएवेति** । साक्षिगृहीतयाथार्थ्यकत्वादेवेत्यर्थः । उक्तमर्थंप्रति

बंद्यापिसाधयति ॥ अन्यथेत्यादिनासमंप्रकृतेपीत्यंतेन ॥ परोक्तरीत्यैवेति । बाधकस्यापिज्ञानत्वेनशंकास्पदत्वादि त्यादिनात्रपूर्वपक्षग्रंथोक्तरीत्यैवेत्यर्थः । अपिचप्रतीयमानोयंरजताकारःकुतस्त्यइतिवक्तव्यमित्यादिनोक्तमनूद्यनिराह ॥ यदप्युक्तमित्यादिना ॥ ईत्यादिनेति । रजतमिदमितिद्वेज्ञानेस्मृत्यनुभवरूपेइत्यादिनोक्तेत्यर्थः । नन्वन्यथानुपपत्ते रेवमानतयोक्तत्वात्कथंमानाभावइत्यतआह ॥ विशिष्टेति । साकारवादासदभानसंविद्विरोधहेत्वभावरूपबाधकानामित्य र्थः । नन्वन्यथानुपपत्तेरमानत्वेपिकिंचेदमितितावदित्यादिनोक्तपरिशेषादिरूपानुमानानामस्तुमानत्वमित्यतआह॥ अनुमा नानांचेति । दूष्यत्वादित्युक्तंतदाह ॥ यस्त्वित्यादिना ॥ प्रत्युत्पन्नेति । प्रागजातंतदानीमेवसंपन्नंक(का)रणंयद्दुष्टेंद्रिया दितज्जन्यतायाःनचान्यथाख्यातिजननेकारणाभावइत्यादिनाग्रंथेनोपपादनादित्यर्थः। यच्चोक्तंइदंस्मरणंअनाकलितरजतस्या नुत्पद्यमानत्वात्संप्रतिपन्नस्मरणवदिति । तन्निराह ॥ अनाकलितेति ॥ संस्कारमात्रेति । प्रत्यभिज्ञायांसाध्यव्याप्यत्व सिद्धयेसमव्याप्त्यभिप्रायेणमात्रपदं । साधनाव्यापकत्वसिद्धयेवा ॥ अनेनैवहेतुनेति । अनाकलितेत्युक्तहेतुनारजतज्ञा नवतएवेत्यादिविवक्षितहेतुनाचेत्यर्थः । साध्यविकल्पेनाप्यनुमानंदूषयितुंसाध्यंपृच्छति ॥ किंचेदमिति । जातिर्वाऽन नुभवत्वंवाऽनुभवत्वानधिकरणत्वंवाज्ञानसंस्कारमात्रप्रभवत्वंवाऽप्रत्युत्पन्नकारणप्रभवत्वंवाऽनुभूतविषयत्वंवातत्तांशोल्लेखित्वं वाज्ञानसंभिन्नार्थगोचरत्वंवेत्यष्टौविकल्पान्हृदिकृत्वाक्रमेणनिराह ॥ नतावदित्यादिनाऽनेनैवेत्यंतेन ॥ अनुभवस्या पीति । रजतज्ञानस्यानुभवत्वेपीत्यर्थः । यत्किंचिदनुभवस्यानुभवांतरादन्यत्वादितिभावः । ननुस्मृतित्वानधिकरणत्व

मनुभवत्वमतोनदोषइत्यतोदोषांतरमाह ॥ इतरेतरेति । त्वयागुणगतजातेरनंगीकारेणस्मृतित्वंनामानुभवत्वानधिकरण ज्ञानत्वंवाच्यं । अनुभवत्वंचस्मृतित्वानधिकरणत्वमितिज्ञप्तावन्योन्याश्रयइत्यर्थः ॥ ज्ञानसंस्कारेति । ज्ञानजन्यसं स्कारेत्यर्थः । क्रियाजन्यसंस्कारमात्रप्रभवेतिव्याप्तिवारणायज्ञानेत्युक्तिः । प्रत्यभिज्ञाव्यावृत्तयेमात्रेत्युक्तिः ॥ मान सेति । मानसंतद्धिविज्ञानमितिनविलक्षणनयांतेवक्ष्यमाणत्वादितिभावः । यद्वाप्रमाणलक्षणवाक्यानुवादोयं ॥ अप्र सिद्धेति । इदंस्मरणमितिप्रत्यभिज्ञायांज्ञानजन्यसंस्कारमात्रप्रभवंइत्यर्थःस्यात् । तादृशप्रभवत्वंचक्वाप्यप्रसिद्धमित्यप्र सिद्धविशेषणत्वमित्यर्थः । इदंचपररीत्यैवदूषणंबोध्यं । तेनाश्रयव्याश्रयासिद्धीसाध्यासिद्धिश्चदूषणं । केषांचिन्नचते दोषाइतिभक्तिपादीयानुव्याख्यानविरोधोनशंक्यः । एवमग्रेपि ॥ दृष्टांतस्येति संप्रतिपन्नस्मरणवदितिपूर्वपक्षयुक्तस्ये त्यर्थः । स्मृतिमात्रस्यमनोजन्यत्वादितिभावः ॥ बाधितविषयत्वमिति । बाधितसाध्यकत्वंपक्षस्येत्यनुषंगः ॥ अन्य त्रेति । इदमितिज्ञानजननइत्यर्थः । तथाचरजतमितिज्ञानमिंद्रियकार्यंतदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वादित्युक्तौहेतोरसिद्ध त्वान्नबाधितविषयत्वमितिभावः । एवमेवेति । निर्बीजमेवेत्यर्थः ॥ अस्मादेवेति । अनाकलितरजतस्यानुत्पद्यमानत्वादि त्युक्तानुमानादेवस्मृतित्वसिद्धिरित्युक्तौस्मृतित्वेसिद्धेइंद्रियान्वयव्यतिरेकयोरन्यत्रोपयोगकल्पनाकल्पितेचान्यत्रोपयोगेतेन बाधितविषयत्वाभावेननिर्दोषादनुमानात्स्मृतित्वसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयप्रसंगादित्यर्थः । बाधकत्वेनशंकितानुमानंसंदिग्धा सिद्धमितिभावेनशंकते ॥ अन्यत्रेति ॥ संदिग्धकालातीततेति । पक्षेहेतुसत्त्वासत्त्वसंदेहेतत्प्रयुक्तसाध्यतदभावगोचरसं

देहस्यावर्जनीयत्वात्संदिग्धबाधितत्वदोषःस्यादेवेत्यर्थः। साध्यसंदेहस्यस्वरसतोजायमानस्यानुमित्यंगत्वेप्युपाधिसंदेहाहितसाध्यसंदेहस्यैवहेतोरप्रयोजकत्वाहितसाध्यसंदेहस्यैवचसंदिग्धासिद्ध्याहितसाध्याभावसंदेहस्याप्यनुमितिप्रतिबंधकत्वमस्त्येवेति भावः। निश्चितबाधोपिसंभवतीतिप्रतिबंदीमुखेनाह॥ **समीचीनेति** ॥ [४१।९] **एतेनेति**। इंद्रियजत्वसाधकानुमानबाधितत्वकथनेनेत्यर्थः॥ **अप्रत्युत्पन्नेति**। चिरकालोत्पन्नेत्यर्थः। संस्काररूपकारणोत्पत्त्यनंतरंचिरकालेस्मृतेरुत्पत्तेरितिभावः॥ [४१।११] **साध्याविशिष्टेति** । अनाकलितरजतस्यानुत्पद्यमानत्वादित्यस्यहिद्वौनञावितिन्यायेनआकलितरजतस्यैवोत्पद्यमानत्वादितिविवक्षितमित्युक्तत्वादस्यचानुभूतविषयत्वादित्येतदनन्यत्वादितिभावः ॥ **अनुभवेति**। विप्रतिपन्नंभ्रमस्थलीयरजतज्ञानंपक्षीकृत्येदंज्ञानंतत्तांशोल्लेखीतिसाधनेऽनुभवबाधइत्यर्थः॥ [४१।१२] **एतेनेति** । अनुभवबाधेनैवज्ञानमिलितार्थविषयकत्वंस्मृतित्वमित्यपिनिरस्तमित्यर्थः॥ **अनेनैवेति**। तत्तांशोल्लेखित्वस्यानुभवबाधितत्वकथनेनैव। तथाकिंचेंद्रियव्यापारान्वयव्यतिरेकानुविधायीदंरजतमितिज्ञानमित्यादिनेंद्रियव्यापारस्यान्यत्रोपयोगाभावकथनेनैवच। यथाक्रमंइदमस्मरणंतत्तांशविकलत्वात्संप्रतिपन्नवत्। नेयंस्मृतिःइंद्रियजन्यत्वादितिप्रागुक्तप्रतिपक्षद्वयमपिसमाहितमित्यर्थः । नन्वाद्यमप्रयोजकत्वेनदूषितंप्रागित्यतोयथानाप्रयोजकत्वंतथाह ॥ **नेदमिति**। हेतूच्छित्तिरेवात्रविपक्षेबाधिकेत्यर्थः। यद्वानेदंस्मरणंतत्तांशविकलत्वादित्युक्तौतत्तोल्लेखस्यानुभवबाधेनस्वरूपासिद्ध्यभावेपिसाध्याविशिष्टतातुस्यादेव । स्मृतित्वस्यतत्तोल्लेखित्वरूपत्वादित्यतआह॥ ॥ ६४ ॥
नेदंस्मृतिरितिव्यवहर्तव्यमिति [४१।१३]। नचहरिहरादिस्मृतौव्यभिचारःशंक्यः । तत्रपूर्वानुभूतविषयकत्वसंस्कारजत्वादिस्मृ

तिचिह्नांतरसत्वात् । अतएवतत्तोल्लेखादीत्यादिपदप्रयोगः ।। [४१।१३] **अतएवेति** । ज्ञानद्वित्वेप्रमाणाभावादेवेत्यर्थः ।। [४१।१४] **गौरवंमुक्तमिति** । ततएवसर्वस्योपपत्तौकिंविपर्ययकल्पनयेतिग्रंथेनोक्तमित्यर्थः ।। **वक्ष्यामइति** । नन्वियंप्रवृत्तिःस्वरूपतोविषयतश्चागृहीतभेदाद्वेदनद्वयादुपपद्यतइतिचेदित्यादिनाग्रंथेनेतिभावः ।। **किंचैवमिति** । विवेकाग्रहमादायविशिष्टज्ञानापलापेसतीत्यर्थः । नचान्यथाख्यातौकिमपिप्रमाणमस्तीतिपूर्वपक्षिणायदुक्तंतदाशंक्योत्तरमाह ।। [४१।१६] **अन्यथाख्याताविति** । प्राभाकरमतेनाह ।। [४१।१७] **स्वप्रकाशतयावेति** । न्यायमतेनाह ।। **मानसेति** । स्वमतेनाह ।। [४१।१८] **साक्षिणावेति** ।। [४१।२०] **अन्यस्यापीति** । सत्यरजतविषयकस्यापीत्यर्थः । सत्यस्थलेपिअगृहीतासंसर्गकधर्मधर्मिविषयकैकज्ञानत्वमेवविशिष्टज्ञानत्वमित्युपेत्याह ।। **नास्त्येवेति** । अनुभवंप्रमाणीकृत्यान्यथानुपपत्तिंचविपर्ययस्यैकज्ञानत्वेप्रमाणयति ।। [४१।२१] **किंचेति** ।। [४१।२३] **स्वप्रकाशज्ञानज्ञेयेति** । स्वप्रकाशज्ञानज्ञेययोस्त्वदभिमतग्रहणस्मरणयोर्ग्रहणज्ञेययोर्वाशुक्तिरजतयोश्चावभासेसतिज्ञानस्वरूपभेदः ३ तद्विषययोःस्वरूपभेदश्चनभासतइतिनयुक्तमित्यर्थः । वैधर्म्यमितिपक्षंनिराह ।। [४१।२६] **नापिचतुर्थइति** । शंकते ।। [५०।१२] **विपर्ययेति** ।। [५०।१३] **स्वरूपतावन्मात्रत्वेति** । तथाचतदवभासेपिभेदानवभासोयुक्तइतिभावः ।। [५०।१५] **नतत्रप्रवर्ततामिति** । स्थलविशेषस्थत्वाज्ज्ञानादितिभावः ।। [५०।१६] **अयमेवेति** । भ्रमस्थलीयप्रवृत्त्यादिरूपव्यवहारइत्यर्थः ।। [५०।१८] **प्रवर्तकाभिमतप्रत्ययइति** । इदंरजतमित्येवंरूपेसत्यरूप्यज्ञानइत्यर्थः ।। **अपेक्षितोपायेति** । इष्टसाधनावगमांशपुरोवृत्त्यवगमांशयोरित्यर्थः । साधारणंरूपं । इदंत्वज्ञानत्वादिलक्षणमित्यर्थः ।। [५०।१९] **असाधारणेति** । शुक्तित्वग्रहणत्वादिरूपः ।। **एकेति** । एकोयःप्रवर्तकः ३ प्रत्ययस्तत्सदृशवपुरिदंवेदनद्वयंप्रवृत्तिमुपजनयतीत्यर्थः ।। [५०।२१] **अत्रैवंभ्रं**

मस्थलएव । नन्वर्थस्यसंनिकर्षद्वारैवहेतुत्वेसादृश्यान्वेषणंव्यर्थं । तस्यार्थहेतुत्वपक्षएवोपयोगस्यवाच्यत्वादित्यतआह ॥ **सादृश्यंत्विति** ॥ **निवर्तकेति** । इयंशुक्तिःइदंतुरजतमितिज्ञानयोर्भेदग्रहाद्यत्रशुक्तौनप्रवर्ततेतत्राभेदग्रहणमस्तिविषययोर्ज्ञानयोश्चेत्यर्थः ॥ **भेदाग्रहइति** । भेदाग्रहसहितचक्षुरादिकरणमित्यर्थः ॥ **पुरोवृत्तिप्रवृत्तेर्हीति** । शरीरपरिस्पंदरूपप्रवृत्तेरित्यर्थः ॥ **पक्षधर्मतायाइति** । इष्टसाधनतानुमानेपक्षीभूतप्रवृत्तिविषयशुक्तिकादाविष्टसाधनताप्रयोजकस्याज्ञातत्वादित्यर्थः ॥ **भेदाग्रहसारूप्यादिति** । इदंरजतमितिसत्यरजतस्थलीयेदंग्रहरजतग्रहयोरेकत्वेनतत्रयथाज्ञानस्वरूपतोविषयतश्चभेदाग्रहात्पुरोवर्तिनीष्टसाधनतानुमानद्वारेच्छादिकंतथात्रापीत्यर्थः । उतसर्वोपिभेदाग्रहादितिपक्षमाशंकते ॥ **अस्तुतर्हि** द्वितीयःपक्षइत्यादिनाएतदप्ययुक्तमित्यंतेन । संयोगस्यसंयुक्तसमवायस्यवासन्निकर्षत्वमुपेत्याह ॥ **इंद्रियसन्निकर्षाभावादिति** । विसंवादिन्यव्यभिचारायाविसंवादिव्यवहारजनकत्वविशिष्टेत्युपलंभविशेषणं ॥ **साकांक्षेति** । साकांक्षौयौरूपरूपिणौधर्मधर्मिणौतयोःसहोपलंभइत्यर्थः ॥ **निरस्तत्वादिति** । किंचान्योन्याभावोनामेत्यादिनाग्रंथेनेत्यर्थः ॥ **एवंसतीति** । सर्वोपिव्यवहारोभेदाग्रहादित्यंगीकारेसतीत्यर्थः । कस्तर्हिव्यवहारहेतुरित्यतोनिर्विकल्पकप्रत्ययएवहेतुर्भविष्यतीतिभावेनतत्रपरोक्तसामग्रीमुपपादयति ॥ **वस्तुमात्रेति** । शंकते ॥ **रूपेति** । तथाचतादृशएवव्यवहारहेतुरितिभावः । अचकासदपीतिपदविभागः । नन्वेवंतर्हि ✝ सविकल्पकएवमास्तुव्यवहारस्तुनिर्विकल्पकादेवास्तु । तथाचनसंसर्गाग्रहस्वीकारइत्यतआह ॥ **नचनिर्विकल्पकस्येति** ॥ **अन्यथाख्यातिंविनेति** । शुक्तौरजतत्वसंसर्गज्ञानस्यप्राप्तत्वादिति

भावः । आद्येदोषांतरमाह ॥ [५।११३] **किंचेति** ॥ [५।११४] **विपर्ययस्यापीति** । संसर्गग्रहेसतिअसंसर्गाग्रहोऽवर्जनीयसन्निधिरिति त्वदुक्तविपर्ययस्यापीत्यर्थः । तर्हिविनिगमनाविरहात्संसर्गग्रहएवप्रवर्तकइत्यस्यभंगइत्यतआह ॥ [५।११५] **अवश्यंचेदमिति** ॥ [५।११६] **विमतइति** । शुक्ताविदंरजतमितिव्यवहारइत्यर्थः । रजतोपायेव्यभिचारनिरासायरजतानुपायत्वेसतीति । प्रतियोगि ज्ञानाभावेनान्यथोपपत्तिवारणायप्रकाशमानादिति । धर्म्यज्ञानेनान्यथोपपत्तिनिरासायप्रकाशमानत्वादित्युक्तं । विवादपद मिदंज्ञानंरजतज्ञानान्नभिद्यतेउक्ताद्धेतोरित्यादिरादिपदार्थः । हेतूनामप्रयोजकत्वनिरासायविपक्षेबाधोच्छेदएवबाधकइति भावेनाह ॥ [५।११७] **किंचविपर्ययेति** । यद्वानुमानेनविपर्ययंसमर्थ्यार्थापत्त्यापितंसाधयति ॥ **किंचेति** । यद्वावक्ष्यमाणप्रयो गस्याप्रयोजकत्वशंकानिरासायान्यथोपपत्तिंनिराह ॥ **किंचेत्यादिना** ॥ तथात्वेविपर्ययाभावे ॥ [५।१२०] **तथात्वापातात्** । बाधक त्वापातादित्यर्थः ॥ [५।१२३] **समयांतरे**कालांतरे । विमतमित्यतःप्राकृतदयंप्रयोगइतिविपरिणामेनानुषंगः । अत्रसर्वत्रपक्षपरिष्कारः पूर्वोक्तरीत्यैवध्येयः ॥ [५।१२४] **अतएवेति** । साधकानामुक्तत्वात्बाधकानांपरिहृतत्वात्ताभ्यांहेतुभ्यामेवेत्यर्थः ॥ **एवंचसतीति** । भ्रांति त्वस्यप्रमाणसिद्धत्वेसतीत्यर्थः ॥ **प्रत्ययत्वेति** । विगीतःप्रत्ययोयथार्थःप्रत्ययत्वादितिपूर्वपक्ष्युक्तानुमानमित्यर्थः । विवादाध्या सितं(विवादपदं) रजतज्ञानंरजतविषयंरजंतज्ञानत्वादितिप्रागुक्तंपरकीयानुमानंचनिराह ॥ [५।१२५] **एतनेति** । कालात्ययापदिष्टादि दोषेणेत्यर्थः । शुक्तिविषयकत्वस्यसाधितत्वादितिभावः । निरस्तानुमानद्वयेऽस्मदुक्तदोषेणदुष्टत्वानंगीकारेचाभाससाम्यरूपबा धकंचाह ॥ **अन्यथेति** । ज्ञानत्वंयथार्थमात्रवृत्ति । ज्ञानमात्रवृत्तिधर्मत्वात्प्रमात्ववदितिपूर्वपक्षिणोक्तमनुमानांतरंचनिराह ॥

[५।१।२६] **यदपीत्यादिना** ॥ [५।२।२] **विमतेज्ञानेति** ॥ भ्रमस्थलीयज्ञानेत्यर्थः ॥ **तत्त्यागेनचप्रतिज्ञानइति** । मात्रपदंहित्वायथार्थज्ञानवृ त्तीत्येवप्रतिज्ञाकरणेसतियाथार्थ्यसाधकेषुयत्प्राथमिकंविगीतःप्रत्ययोयथार्थःप्रत्ययत्वादित्यनुमानंतत्रोक्तोबाधितत्वरूपोदोष एवेत्यर्थः । शुक्तिकानरजतत्वेनावभासतेतद्रूपेणासत्वात् यद्यद्रूपेणाऽसत्तत्तद्रूपेणनावभासते । यथामेरुःसर्षपत्वेन । इदंरजत तादात्म्यंनप्रत्येतुंशक्यंअसत्त्वात्कूर्मरोमवदितिपूर्वपक्षांतेपरोक्तमन्यदपिनिराह ॥ [५।२।४] **यच्चेति** ॥ [५।२।६] **पदार्थेति** । मेरुपदस्यसर्षपपद स्यवायोर्थःतस्यप्रतिषेधोनयुक्तः । प्रमितत्वात् । किंतुतत्तादात्म्यस्यैवेत्यर्थः । व्यक्तमुक्तमेतत्तर्कतांडवेयोग्यतावादे ॥ **एवंस तीति** । बाधितस्थलेसंसर्गबोधाभावेसत्यनन्वितवाचकपदादिप्रयोगरूपत्वात्घटःपचतिकुंडमजाजिनंदशदाडिमानिषडपूपा इत्याद्यपार्थकवाक्याद्भेदोनस्यात् । अन्वयाप्रतीतेरुभयत्रतुल्यत्वादितिभावः ॥ ७ ॥ अख्यात्यवांतरचोदनंनिराह ॥ **कश्चि** [५।२।८] **त्पुनरिति** । रामानुजादिः । तासांतेजोबन्नशब्दितदेवतानां । त्रिवृतंतेजोबन्नरूपवस्तूनामंशत्रयमेलनं । एकैकपृथिव्यादिद्र व्यमकरोदितिषष्ठछंदोगश्रुतेरित्यर्थः । समेत्यान्योन्यसंयोगंपरस्परसमाश्रयाः । महदाद्याविशेषांताह्यंडमुत्पादयंतितइ तिपुराणवाक्यात् । त्र्यात्मकत्वात्तुभूयस्त्वादितितृतीयाद्यपादेवक्ष्यमाणसूत्रादित्यर्थः । सर्वात्मकत्वंतेजोबन्नरूपभूतत्रयात्म कत्वमितिवा । त्रिवृत्त्वस्योपलक्षणत्वेनसर्वभूतात्मकत्वमितिवार्थः । अर्थापत्तिंचाह ॥ [५।३।१] **किंचसोमेति** । ज्योतिष्टोमेहिसोमेन यजेतेतिसोमलतारूपद्रव्यस्यदर्शपूर्णमासयोर्व्रीहिभिर्यजेतेतिव्रीहिद्रव्यस्यसाधनत्वेनप्राप्तत्वात्सोमादिरेवगृह्यते । कदाचित्सो मादेरभावेपूतिकादिरूपसोमप्रतिनिधिग्रहणंयाज्ञिकैर्यज्ञांगत्वेनक्रियते । तदन्यथानुपपत्तिरन्यत्रान्यावयवसत्त्वेमानं । समग्र

सोमाद्यवयवानामलाभेकतिपयतदवयवलाभायपूतिकाद्युपादानात् । तथैवपूर्वतंत्रेषष्ठेतृतीयपादेव्युत्पादितत्वादितिभावः ।
प्रत्यक्षंचप्रमाणयति ॥ [५२।१०] **अपिचेति** । कथंतर्हीयंशुक्तिःइदंरजतमित्यादिनिर्देशःशुक्तिकयाकटकादिरजतोचितार्थक्रियाभावइ
त्यतआह ॥ [५२।१२] **निर्देशेति** ॥ [५२।१३] **अतएवेति** । भूयोवयवज्ञानेनाल्पावयवज्ञाननिवर्तनादेवेत्यर्थः ॥ [५२।१५] **एवंस्वप्नेत्यादि** । एतच्चाग्रेदू
षणावसरेस्फुटीकरिष्यामः । ननुतेजोबन्नरूपकारणानांमेलनेनसर्वकार्येषुतेजोबन्नकारणसत्त्वेतत्कार्याणामपिसर्वत्रसत्त्वमनु
मीयतइत्यतआह ॥ [५२।१७] **कारणसद्भावइति** ॥ [५२।१८] **कार्येति** । सर्वत्रसर्वावयवसत्त्वरूपकार्यनिश्चयेत्यर्थः ॥ [५२।२०] **अनुकल्पइति** ।
कस्यचिन्मुख्यस्याभावेऽमुख्यस्यान्यस्योपादानमनुकल्पइतिमीमांसकैःपरिभाष्यते । ननुसोमलाभेसमग्रसोमावयवलाभोस्ति ।
भूयःसोमावयववतोन्यस्योपादानेतुसकलसोमावयवालाभेनामुख्यत्वादनुकल्पएवायमित्यतआह ॥ **नहीति** । सोमेपित्वदु
क्तत्रिवृत्करणप्रक्रिययाद्रव्यांतरावयवसत्त्वादितिभावः ॥ [५२।२२] **श्रुतीति** । सोमाभावेपूतिकानभिषुणुयादितिश्रुतिप्रामाण्यादि
त्यर्थः । यदप्यपिचेत्यादिनाप्रक्षेप्त्यमुक्तंतदपिनिराह ॥ [५२।२३] **सादृश्यंचेति** । न्यायमतेनाह ॥ **सामान्यंवेति** । स्वम
तेनाह ॥ **धर्मांतरंवेति** ॥ **वक्ष्यामइति** । वैशेषिकाधिकरणे । नसर्वधर्मएकोस्तिसमुदायस्तुभिन्नगः । एतादृशं
चसादृश्यंपदार्थेषुपृथक्पृथक्इत्याद्यनुव्याख्यानव्याख्यावसरइतिभावः ॥ [५२।२४] **भार्यादिष्विति** । भार्यायांमातृसादृश्यं ।
पितृगुरुप्रभृतिषुमातंगशब्दितचंडालसादृश्यं । घृतक्षीरादौमदिराशब्दितमद्यसादृश्यमस्तीत्यर्थः ॥ [५२।२६] **कंकारखकारयोरिति** ।

५०१२

निरवयवत्वात्तयोरितिभावः । नचतत्रसादृश्यमेवनेतिवाच्यं । वर्ग्योवर्गेणसवर्णइतिशीक्षाग्रंथविरोधादितिभावः ॥ **अर
जतत्वमेवेति** । रजतावयवानांभूयस्त्वज्ञानस्यैवरजतत्वज्ञानत्वादितिभावः । उतोभयमितिपक्षंनिराह ॥ **नतृतीयइ
ति** ॥ **ब्रह्मज्ञानमपीति** । सर्वस्यापिपुंसोजायमानब्रह्मज्ञानस्यब्रह्मैकांशविषयकत्वादित्यर्थः ॥ **अतएव** । पूर्वस्यभ्रांति
त्वानुपपत्तेरेव । यद्वाभूयोंशग्रहणस्यबाधत्वेंसत्यरूप्यादाविदंरूप्यमितिज्ञानस्यापिबाधत्वप्रसंगरूपातिप्रसंगादेवेत्यर्थः। यापि
पीतशंखादौत्वित्यादिनोक्ताप्रक्रियातांनिराह ॥ **पित्तगतेति** ॥ **किमनेनेति** । पार्श्वस्थदर्शनानुपयुक्तेनेत्यर्थः । अतींद्रिय
त्वादन्यस्यादर्शनानुपपादकत्वादितिभावः ॥ **उभयोरिति** । पीतइतिपश्यतःपार्श्वस्थस्यचेत्युभयोरित्यर्थः ॥ **अन्यथेति** ।
द्रष्टृशरीरसामीप्यस्यैवदर्शनोपयुक्तत्वइत्यर्थः ॥ **एवंमिति** । स्वप्नस्फटिकलौहित्यादिप्रागुक्तोदाहरणांतराणीत्यर्थः । तथाहि।
अथरथानित्यादिश्रुतेःस्वाप्नार्थानामपीश्वरसृष्टत्वात्तद्धीःसर्वायथार्थेत्ययुक्तं । स्वप्नएवायंनजाग्रदितिबाधविरोधात् । स्फटि
केरक्तकुसुमप्रभोपलंभात्तल्लौहित्यधीर्यथार्थेत्यपिन । रक्तकुसुमसमीपस्थवस्त्वंतरेपितथोपलब्धिप्रसंगात् । मरीचिकासुजलाव
यवसत्त्वात्तद्धीरेवतत्रेतितुशुक्तिरूप्यप्रक्रियानिरासेननिरस्तं । अलातचक्रेतुअलातस्यसर्वदेशसंयोगधीरेवनभ्रांतिरिति तन्न। फ
ल्गुपामराणांचक्रताबुद्धेर्भ्रांतित्वानिवारणात् । नायनरश्मयोदर्पणप्रतिहताःग्रीवास्थमुखमेवगृह्णंतीतितद्धीरपियथार्थेत्यपिन ।
अतएवचोपमेत्यत्रनिरसिष्यमाणत्वात् । दिगंतरेदिगंतरावयवसत्त्वात्शुक्तौरूप्यधीरिवतद्धीरपियथार्थेत्यपिशुक्तिरूप्यप्रक्रिया
निरासेननिरस्तं । यातुद्विचंद्रप्रक्रियानयनस्यांगुल्यवष्टंभेहिनायनरश्मयोद्वेधाबहिर्गच्छंति। ऋजुतयावक्रतयाच। तत्रयेऋजव

॥ ६७ ॥

स्तेस्वदेशस्थंसमीपस्थंगृह्णंति । येतुवक्राःतेतुदूरदेशंव्याप्यतमेवचंद्रंविप्रकृष्टदेशस्थंगृह्णंतीतिद्वित्वधीर्यथार्थेति । सातुधीमात्रया
थार्थ्यसिद्ध्युत्तरकालीनैषात्यंताप्रामाणिककल्पना । सैवनसिद्धेत्यादिरूपेणनिरसनीयेत्यर्थः । तार्किकैकदेशिमतमनूद्यनि
राह ॥ **अन्यंस्त्विति** ॥ **गृह्यमाणयोरिति** । ज्ञायमानयोरित्यर्थः । तेनस्मर्यमाणारोपस्यसंग्रहः । नत्वनुभव
विषययोरित्यर्थः। रजतसंस्कारेत्यग्रेतनग्रंथविरोधात् ॥ **तत्संसर्गासंसर्गाविति** । रजतस्यशुक्तीदमंशस्यचतादात्म्य
भेदावविषयीकुर्वदित्यर्थः ॥ **अयथार्थव्यवहारइति** । अन्यार्थिनोन्यत्रप्रवृत्तिरन्यस्यान्यात्मनाभिलपनंचेत्यर्थः ॥ **तन्नि
रासादेवभेदाग्रहनिरासादेव** ॥ **सर्वत्रेति** । सत्यस्थलेपीत्यर्थः ॥ **अत्रैवेति** । भ्रमत्वेनविमतस्थलएवेत्यर्थः ॥
प्रागुक्तेति । प्राभाकरमतदूषणोक्तिप्रस्तावेकिमयमेवव्यवहारोभेदाग्रहादन्यस्त्वभेदग्रहात् । उतसर्वोपिभेदाग्रहात् ।
नाद्यः । अनियतकारणतापातादित्यादिनोक्ताद्यपक्षदोषाणांनन्वस्तुतर्हिद्वितीयःपक्षइत्यादिनानूद्योक्तद्वितीयपक्षदोषाणां
चाशेषाणामविशेषादित्यर्थः ॥ **कणभक्षाक्षचरणेति** । कणादाक्षपादपक्षपातिनेत्यर्थः ॥ प्राभाकराणांवेदप्रामाण्यसि
द्ध्यंगतयास्त्यख्यातिस्वीकारेप्रयोजनमितिविद्यतेभ्रमइतिप्रागुक्तंशंकोत्तराभ्यांव्यनक्ति नन्वित्यादिनाशक्यत्वादितीत्यं
तेन ॥ **अन्यतइति** । प्रत्यक्षादितोऽधिगतत्वादित्यर्थः । इहखलुकेचिद्यथार्थंसर्वंविज्ञानमितिमन्यमानानान्यथाख्या
तिंसहंतइत्यादिनैतावत्पर्यंतेनग्रंथेनसिद्धार्थमनुवदति ॥ **सिद्धमेतदिति** । किंतदित्यतआह ॥ **शुक्तिरिति** ।
अन्यदन्यात्मनावभासतइत्यस्योपलक्षणमेतत् । उक्तंप्रमेयंक्वचित्स्थलविशेषेप्रतिपादयितुंशुक्तीरजतत्वेनेतिविशिष्योक्तिः

॥ छ ॥ [५३।२१] **तत्रेति** । एवंसिद्धेसतीत्यर्थः ॥ [५३।२२] **केचित्** । प्राचीनतार्किकाः ॥ [५३।२३] **इदंकारेति** । इदंत्वास्पदस्येत्यर्थः ॥
[५३।२५] **परिह्रीयतां**परित्यज्यतां । सत्वेननांगीकार्यमित्यर्थः । नकेवलंबाधस्यान्यथोपपत्त्यारजतसत्त्वेमानाभावात्सत्त्वमुपेयं । किंतुप्र
तीत्यन्यथोपपत्त्याचेत्याह ॥ [५४।१] **किंचेति** । तावतादेशांतरेसदितिकुतइत्यतआह ॥ **स्थितेचैवमिति** । अदर्शनादितिभावः ॥
तदिति । शुक्तिशकलमादर्शयतीत्यर्थः ॥ [५४।६] **सत्त्वेपीति** । अन्यत्रसत्त्वेपीत्यर्थः । कुतोनोपकारीत्यतःप्रसक्तपक्षद्वयमाशंक्यो
पकाराभावंव्यनक्ति ॥ [५४।७] **इंद्रियेति** ॥ **तदिति** । अन्यत्रसत्त्वमित्यर्थः । ननुभ्रांतिहेतुसंस्कारःस्वजनकानुभवविषयमेवान्यत्रा
वभासयतीत्यतोनायंनियमइतिभावेनाह ॥ [५४।९] **किंचघटांतरमिति** । गेहेघटोमयानिहितःतंत्वंग्रहाणेतिचैत्रेणोक्तोमैत्रःश्वोगृ
हीतास्मीत्यवदत् । तन्मध्येसघटोनष्टोन्यस्तुतत्स्थानेकेनचिन्निहितः । मैत्रश्चपरेद्युस्तत्रगत्वातमेवघटंचैत्रेणोक्तघटत्वेनभ्राम्य
तिचेत्तदाकथमित्यर्थः । एवमुत्पत्स्यमानघटेतथाभ्रांतिरप्युपपाद्या ॥ [५४।११] **एतेनेति** । अन्यत्रसत्त्वस्यपुरोवर्तिनिप्रतीतावनुपयोग
कथनेनेत्यर्थः । तेनैवप्रवृत्त्यनुपयोगस्यापिसिद्धेरितिभावः । यद्वाभ्रांत्यनुपपत्तिनिरासेनेत्यर्थः । ननुधर्मत्वात्तादात्म्यमसद
पिभासितुमर्हतिनतुरजतं । तस्यधर्मित्वादित्यतआह ॥ [५४।१२] **धर्मधर्मिभावस्त्विति** । धर्मत्वंधर्मित्वमित्यर्थः । बाधानुपपत्तिर्वे
तिपक्षंनिराह ॥ **नचतुर्थइति** । ननूक्तमसत्त्वग्राहिप्रमाणंतादात्म्यतत्संसर्गयोरेवासत्त्वग्राहिनतुरजतस्यापितथात्वेरजतप्रतिभा
सानुपपत्तेरित्यतआह ॥ [५४।१४] **तद्विषयेति** । प्रतिभासानुपपत्तिरूपसंकोचकप्रमाणस्यनतृतीयइत्यादिनावैधर्म्यमात्रमित्यंतेननिर

स्तत्वादित्यर्थः ॥ **दूरस्थयोरिति** । द्रष्टृपेक्षयादूरदेशस्थयोरेकदेशेसतोश्चूतपनसयोः दूरस्थत्वदोषेणपनसेचूततादात्म्यमारो
प्यतेएकएवायंचूतवृक्षइति । चूतइतीतिशब्दस्ययत्रारोप्यमित्यादिपूर्ववाक्येनान्वयः । कुतएवंतत्रापिस्मर्यमाणारोपस्थलइवा
रोप्यस्यस्वरूपमप्यसत्स्यात्किंतादात्म्यमात्रासत्त्वोपगमेनेत्यतआह ॥ **बाधेति** । नायंचूतएवकिंतुचूतपनसावितिबाधोत्तरका
लमित्यर्थः ॥ **उक्तन्यायेनेति** । असदेवरजतंप्रत्यभादित्यनुभवविरोधादित्यादिनोक्तन्यायेनेत्यर्थः ॥ **एवंविधेति** ।
तादात्म्यमात्रंगृह्यमाणारोपेस्मर्यमाणारोपेचसर्वत्रासदित्येवंरूपान्यथाख्यातिवादःप्राचीननैयायिकोक्तइत्यर्थः ॥ ७ ॥ **अप
रइति** । बौद्धैकदेशिनोविज्ञानात्मतत्ववादिनइत्यर्थः । परिशेषमुक्त्वानुमानंचाह ॥ **किंचेति** । इदमितिपक्षःशुक्तौ
प्रतीयमानंरजतमित्यर्थः । ज्ञानरूपमितिसाध्यं । इंद्रियसंप्रयोगेऽसतिअपरोक्षत्वादिति । प्रतीयमानरजतस्यैंद्रियसन्नि
कर्षाजन्यप्रत्यक्षविषयत्वादित्यर्थः ॥ **उक्तत्वादिति** । पूर्वमतनिरासप्रस्तावेउक्तत्वादित्यर्थः । तथाचासत्त्वेनोपपत्त्यान
परिशेषावतारइतिभावः ॥ **तत्त्सत्वे** । बहिष्ठतायास्सत्त्वे । असत्त्वेऽसदेवरजतमित्यादिनोक्तदोषोद्धारमाशंकते ॥
बहिस्सत्त्वमेवेति । कल्पकाभावादितिभावेनाह ॥ **आंतरत्वइति** । अनुमानंचनिरसितुंकिंप्रतीयमानरजतादिसं
न्निकर्षमंतरेणापरोक्षत्वमभिमतमुतसन्निकर्षमात्रंविनेतिहृदिकृत्वाऽऽद्यआह ॥ **इंद्रियेति** । अंत्येऽसिद्धिरितिभावेनाह ॥
शुक्तीति ॥ **ज्ञानस्यापीति** । स्वरूपैंद्रियसंप्रयोगाभिव्यक्तसाक्षिरूपापरोक्षज्ञानविषयत्वस्यज्ञानेपिस्वीकारादितिभावः ।
बौद्धैकदेशिनामसत्ख्यातिवादिनांमतंनिरसितुमनुवदति ॥ **अन्येपुनरित्यादिनानभ्रांतिर्नापिबाधइत्यंतेन** । कुतोस

द्विषयैवधीरित्यतःपरिशेषादितिभावेनप्रसक्तंसत्त्वपक्षंसदसत्त्वपक्षंचक्रमेणनिराह ॥ **नतावदित्यादिनातस्मादसदेवेत्यंतेन** ॥ **इदमिति** । इदंरजतमितिप्रतीयमानं ॥ **बाधेति** । भ्रांतित्वायोगाच्चेत्यपिध्येयं ॥ **तस्यैवेति** । येनधर्मेणविशिष्टस्यसत्त्वंतेनविशिष्टस्यैवासत्त्वमेवेत्येतद्विरोधान्नेत्यर्थः ॥ **घटादीति** । घटादेरपिदेशभेदेनकालभेदेनघटत्वपटत्वादिप्रकारभेदेनचसत्त्वासत्त्वयोर्भावात् । तथाचेयंभ्रांतिः * घटादिधीस्तुप्रमेतिनस्यादितिभावः । अस्त्वित्यतोदोषमाह ॥ **तथाचेति** ॥ **असत्त्वमात्रेति** । सदसदात्मकेरजतेसत्त्वमात्रावगाहिनोभ्रमत्वेऽसदेवेदंरजतमभादित्यसत्त्वमात्रग्राहिणःकथंनभ्रमत्वमतोनैकदेशविषयकत्वेनभ्रमत्वमितिभावः । सदसदात्मकमितिपक्षेइदंरूप्यमितिधियोभ्रमत्वंप्रकारांतरेणाशंक्यनिराह ॥ **सदेवेति** । परिशेषादसद्धीरुपेयेत्याह ॥ **विवेकेति** । अन्यथाख्यातिवादिनाप्युपगतेरसद्धीरुपेयेत्याह ॥ **अन्यथाख्यातीति** । भ्रांतिबाधान्यथानुपपत्त्याचासतोधीरुपेयेत्याह ॥ **सतएवेति** । पूर्वरजतस्यसन्मात्रत्वेबाधाद्ययोगउक्तोत्रतुसतएवप्रतीताविविभेदः । एवंरूपख्यातिःतैरुपेतेत्यत्रकिंज्ञापकं । येनभवतांतत्रानुमतिःस्यादित्यतःतदीयसंमतिमाह ॥ **यथोक्तमिति** ॥ **चकासत्** । भासमानं । नोपादद्यात् भ्रांतिकाले । नपरित्यजेत् । बाधोत्तरकालंइतिभावः ॥ **अस्येति** । असन्मात्रविषयकस्येत्यर्थः ॥ **तज्ज्ञानस्येति** । एवंचेदंरूप्यमितिज्ञानंशुक्तिविषयकमप्यासीदित्यसन्मात्रविषयकमित्युक्तिभंगइतिभावः । भ्रमस्यसाधिष्ठानत्वेबाधकमाशंक्यनिराह ॥ **केशोंड्रकादीति** ॥ **एवंविधेति** । सदविषयकेत्यर्थः ॥ ७ ॥ **दोषप्रयुक्तभानत्वादितिबहुव्रीहिः** । सद्वैलक्षण्यादिधर्माणांत्रयाणांप्रत्येकंसाध्यत्वमित्युपेत्यांशतःसिद्धसा

धनमितिभावेनाह । **शुक्तिरजतादेरित्यादिना** । प्रतिज्ञांनिरस्यहेतुंचनिराह ॥ **किंचेति** । व्यर्थविशेषणत्वमुक्त्वाऽसिद्धिंचाह ॥ **किंचमायावादिमतइति** । इदमंशेचेंद्रियजन्यांतःकरणवृत्तिरध्यस्तांशेतदजन्याविद्यावृत्तिरितिज्ञानद्वयं । तादात्म्यस्यापितत्रभानांगीकारान्नाख्यातित्वमितिहितत्सिद्धांतः । तत्राद्येकस्यदोषजन्यज्ञानत्वमादायरजतस्यतद्विषयत्वेनहेतुनानिर्वाच्यत्वंसाध्यते । किंशुक्तिरूपाधिष्ठानज्ञानमादाय । रजतभानमादायवा । आद्येदोषोऽधिष्ठानेत्यादि । सत्यत्वात् यथार्थत्वात् । ब्रह्मज्ञानेतराबाध्यत्वादितियावत् ॥ **भ्रमस्येति** । रजतावभासस्येत्यर्थः ॥ **दोषजन्यत्वेपि** । अविद्यादिरूपदोषकार्यत्वेपीत्यर्थः । ननुरजतावभासरूपोभ्रमोऽत्रनाविद्यावृत्तिः । किंत्वविद्यावृत्त्यभिव्यक्तशुक्त्यवच्छिन्नाधिष्ठानचैतन्यज्ञानरूपःसाक्षिरूपएवेत्यतआह ॥ **साक्षिणस्त्विति** ॥ **व्यभिचारइति** । तत्रासन्नसदसन्नेतिसाध्यांशस्यसत्त्वेपिसन्नेतिसाध्यांशस्याभावाद्व्यभिचारइत्यर्थः । प्राकट्याश्रयत्वमितिपक्षंनिराह ॥ **नद्वितीयइति** । ज्ञाततायास्तत्राभावादितिभावः ॥ **अत्रापीति** । नसन्नाप्यसन्नचसदसदित्युक्तदिशाऽनिर्वाच्यत्वस्यत्वयावक्तव्यत्वात्तत्रचसिद्धसाधनत्वबाधव्यभिचाररूपदोषाणामपरिहारादित्यर्थः । ननुप्रत्येकंसाध्यत्रयंनविवक्षितं । येनांशेसिद्धसाधनत्वादिकं । किंतुसद्विलक्षणत्वासद्विलक्षणत्वविशिष्टंसदसद्विलक्षणत्वंसाध्यते । विशिष्टंचनभवतांसिद्धंअतोनसिद्धसाध्यत्वदोषइत्यतोदोषांतरमाह ॥ **अप्रसिद्धेति** । सिद्धांतदिशासाध्याभावमुपेत्याह ॥ **शुक्त्यादाविति** । उभयवादिसंमत्याह ॥ **आत्मनीति** । तस्यापिमायिमतेऽधिष्ठानत्वेनभ्रमविषयत्वात् । सिद्धांतेचनिर्गुणत्वादिभ्रमविषयत्वोपगमादितिभावः । अप्रसिद्धतांपरिहर्तुंसामा

न्यप्रसिद्धिंसाधयति ॥ [५६।२] **सदसत्त्वेइति** । सत्त्वासत्त्वेइत्यर्थः । सिद्धांतिनासदसदात्मकत्वस्यक्काप्यनंगीकारात् । सदात्मकम
सदात्मकंचेतिद्वैविध्यस्योपगमेनतंप्रत्येकस्मिन्वस्तुनिसत्त्वासत्त्वरूपधर्मराहित्यरूपमेवानिर्वाच्यत्वमितिभावेनधर्मद्वयमेवपक्ष
त्वेनोपात्तं। नतुसदसदात्मकत्वरूपधर्मोपि । यद्वासत्त्वासत्त्वराहित्यस्यक्वचिद्धर्मिणिसाधनेसदसत्त्वराहित्यमपिस्वतएवसेत्स्यती
तिभावेनद्वयोरेवोपपादनमितिध्येयं ॥ **एकेति** । एकधर्मिनिष्ठौयावत्यंताभावौतत्प्रतियोगिनीइत्यर्थः । सत्त्वंविद्यमानत्वं । अस
त्त्वमभावप्रतियोगित्वमित्यर्थमुपेत्यदोषमाह ॥ [५६।४] **घटादावपिसत्त्वाद्यभावप्रसंगेनेति** । कुतएवमित्यतःएवंसाधनेसत्त्वासत्त्व
योरलीकतापत्तेरितिभावेनतद्ध्वनक्ति ॥ **यद्वीति** । नन्वत्यंताभावप्रतियोगिनीइत्यत्रात्यंतपदंपरित्यज्यतइत्यतआह ॥ [५६।६] **अभा
वप्रतियोगितामात्रेति** । सत्त्वासत्त्ववत्यपिवस्तुनितदन्योन्याभावसंभवेनत्वदभिमतोभयराहित्यासिद्धेरर्थांतरतेत्यर्थः ।
नन्वत्यंताभावप्रतियोगिनीइत्येवसाध्यार्थः । नचैवमुक्तरूपसत्त्वासत्त्वयोर्नृशृंगवदलीकता । यथागोत्वमश्वेनास्तीत्युक्तौगोत्वस्य
नालीकत्वमपितुगोत्वाश्वसंसर्गस्यैवात्यंताभावप्राप्त्यासंसर्गस्यालीकत्वं । एवंसत्त्वासत्त्वयोरेकधर्मिसंसर्गस्यैवनिषेधोनसत्त्वास
त्त्वयोर्येनतयोरलीकत्वप्राप्त्याघटादौतद्ग्राहकप्रत्यक्षबाधइतिभावेनशंकते ॥ [५६।७] **एकस्मिन्नस्तइतिसाध्यतइतिचेदिति** । इय
ताग्रंथेनवैलक्षण्यंसतश्चापीतिश्लोकस्यजगतोनिर्वाच्यत्वानुमानदूषणपरतयोक्तयोजनारीत्याशुक्तिरूप्यानिर्वाच्यत्वानुमानदूष
णेपियोजनासूचिता । एवंयद्युच्यतेपिसर्वस्मादित्यादेरपिशुक्तिरूप्यादेरनिर्वाच्यत्वसाधकदूषणपरतयापियोजनांसूचयन्पक्षी
कृतसत्त्वंविकल्प्यनिराह ॥ **किमिदमिति** । असत्त्वंचनिःस्वरूपत्वमितिभावः ॥ **आश्रयेति** । एकांशइतिध्येयं । वैलक्षण्यं

सतश्चापीत्यत्रसदसच्छब्दयोःस्वरूपसत्त्वासत्त्वविशेषपरत्वंमत्वातस्यार्थांतरपरत्वपरयोजनांसूचयन्नाह ॥ [५६।९] **यत्किंचिदिति** । असत्त्वविशेषस्यनिःस्वरूपत्वरूपस्येत्यर्थः । यद्युच्यतेपीत्यर्धस्ययोजनांतरंसूचयन्नाह ॥ **सर्वाणीत्यादिना** ॥ [५६।११] **वस्त्वन्तरापेक्षयेति** । घटसत्त्वस्यधीरित्यादिप्रयोगेसत्त्वस्यविशेषणत्वादितिभावः । सन्मात्रत्वंब्रह्मणोपीत्यस्यवस्तुत्वमात्रत्वमित्यर्थांतरंसूचयन्नाह ॥ **तच्चात्मनीत्यादिना** ॥ [५६।१२] **प्रमेयत्वादिनेति** । तस्यकेवलान्वयिधर्मत्वेनाभावाप्रतियोगित्वादितिपरैरुपगमादितिभावः ॥ [५६।१३] **एकत्वगुणेति** । एकधर्मिनिष्ठेत्यादेर्हिएकत्वगुणयुक्तधर्मिनिष्ठेत्यादिरर्थः । तथाचएकत्वगुणवतीएकत्वगुणयुक्तेयेअन्योन्यभिन्नेअधिकरणेतन्निष्ठौयावत्यंताभावौएकत्रसत्त्वसंसर्गाभावोपरत्रासत्त्वसंसर्गाभावइत्येवंरूपौतत्प्रतियोगिनीइत्यर्थसंभवेनत्वदभिमतोभयराहित्यस्यैकत्रासिद्ध्यार्थांतरतेत्यर्थः । अत्यंताभावेत्यस्यएकस्मिन्नस्तइतिसाध्यतइतिपूर्वग्रन्थेअप्रामाणिकसंसर्गप्रतियोगिकाभावपरत्वस्योक्ततयासंसर्गराहित्येनेत्युक्तं । नत्वत्यंताभावेनेति ॥ [५६।१४] **असत्त्वेति** । असत्त्वानधिकरणंयदनात्मतन्निष्ठेत्यर्थः ॥ [५६।१५] **नदोषइति** । अर्थांतरतादोषोनेत्यर्थः । प्रमेयत्वादावव्यभिचारायासत्त्वपक्षकंप्रयोगमाह ॥ **असत्त्वमिति** । शशनृशृंगनिष्ठाभावप्रतियोगित्वेनप्रमेयत्वादौसाध्यमस्तीतिभावः । हेत्वभावाच्चनव्यभिचारइतिभावेनहेतुंविशिनष्टि । अनात्मनिष्ठसंसर्गाभावप्रतियोगिधर्मत्वादिति । सत्त्वपक्षकेऽसत्त्वपक्षकेचोभयत्रदोषमाह ॥ [५६।१८] **आद्यइति** । [५६।२०] **असंप्रतिपत्तेरिति** । अनात्मवस्तुमात्रस्यसत्त्वाधिकरणत्वादितिभावः । अप्रसिद्धिवारकसामान्यानुमानस्यखंडितत्वात् ।

विमतमनिवर्चनीयंबाध्यत्वादित्यत्राप्रसिद्धिनिवारणायप्रकारांतरेणसाध्यमाशंकते ॥ **स्यादेतदित्यादिना** ॥ **सिद्धसाधनस्येति** । सद्वैलक्षण्याद्यंशेसिद्धसाधनस्यशुक्तिरजतादेःसत्त्वस्यसदसत्त्वस्यचास्माभिरनंगीकृतत्वेनसिद्धसाधनत्वादितिग्रंथेनोक्तत्वादितिभावः ॥ **बाध्यत्वस्येति** । ब्रह्मज्ञानेतरनिवर्त्यत्वरूपस्येत्यर्थः । नन्वेवंप्रतीतत्वंहेतुरस्तु । जगद्ब्रह्मणोश्चदृश्यत्वेननासाधारण्यमित्यतआह ॥ **प्रतीतत्वस्यचेति** ॥ **वक्ष्यमाणत्वादिति** । असद्विलक्षणेत्याद्युत्तरग्रंथइतिभावः । असतीत्युपलक्षणं । ईक्षतिनयादौब्रह्मणोपीतिज्ञेयं । तथाचतत्रव्यभिचारइत्याकूतं । नन्वेवंबाध्यत्वमेवहेतुरस्तु । नचासाधारण्यं । तस्यदशाविशेषएवदोषत्वेनानुकूलतर्केसत्यदोषत्वादित्यतआह ॥ **बाध्यत्वेति** । ज्ञानबाध्यत्वमपित्वित्यत्रोक्तानि । कश्चायंबाधउद्दिष्टोनहिनाशोसतोभवेदित्यादिनाद्वितीयेपृथगुपदेशादित्येतदनुव्याख्यानादौवक्ष्यमाणानीत्यर्थः । **विवृतानि** चानिर्वाच्यत्वानुमानदूषणानिन्यायामृतेप्रथमपरिच्छेदेऽनिर्वाच्यत्वानुमानभंगेतदर्थापत्तिभंगेच ॥ **ख्यातीति** । असच्चेन्नख्यायेतसच्चेन्नबाध्येतख्यायतेचशुक्तिरूप्यंबाध्यतेचतेनतदुभयान्यथानुपपत्तिश्चशुक्तिरूप्यादेःसदसद्विलक्षणत्वेमानमितिनिरस्तमित्यर्थः ॥ **अनेनेति** । असतोपिख्यातेर्वक्ष्यमाणत्वात् । सतोपिब्रह्मणोविज्ञातस्यान्यथासम्यगित्युक्तबाध्यत्वसत्त्वेन व्यभिचारःकश्चायंबाधइत्यादिवक्ष्यमाणदिशाज्ञाननिवर्त्यत्वरूपबाधस्यशुक्तिरूप्यादावभावात्त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वेऽसत्त्वापत्त्याऽसद्विलक्षणत्वपक्षेबाध्यतेचेतिविपर्ययपर्यवसानायोगादित्याद्युक्तवक्ष्यमाणबाध्यत्वादिदूषणगणेनेत्यर्थः॥ **अनंतरमेवेति** । तस्यानिर्वचनीयत्वइत्येतद्व्याख्यानावसरइत्यर्थः । उत्तरकालमसदितिकथंप्रतीयतइत्यस्योत्तरमाशंकते ॥ अस ॥७१॥

दित्यर्थक्रियेति । ननुप्रसक्तमप्यर्थक्रियासामर्थ्यमनिर्वचनीयमेवातोनान्यथाख्यातिदोषोनाप्यप्रसक्तनिषेधोनैवचसत्त्वधीविरोधइत्यतआह ॥ **वक्ष्यतेचेति** । तस्यानिर्वचनीयत्वेस्यादेवह्यनवस्थितिरित्यत्रास्यपक्षस्यदूषणमित्यर्थः ॥ **वक्ष्यमाणत्वादिति** । निर्विशेषेस्वयंभातइत्यादिनेतिभावः ॥ **प्रत्यगिति** । अंतःप्रकाशेतनबहिरित्यर्थः । विवर्तभूतंपरिणामभूतं तत्संभिन्नतयाशुक्तिसंभिन्नतया । एवंरजतस्याविद्यकत्वंनिरस्यतत्प्रतीतिंचनिराह ॥ **अपिचेति** ॥ **प्रतीतिसमयएवेति** । दुष्टेंद्रिययोगाच्छुक्त्यवच्छिन्नचैतन्यस्थमज्ञानंरूप्यात्मनातत्प्रतीत्यात्मनाचपरिणमतइतिस्वीकारादितिभावः ॥ **इंद्रियव्यवधानेनेति** । यथातटाकोदकंछिद्रान्निर्गत्यकुल्यात्मनाकेदारान्प्रविश्यतद्वदेवचतुष्कोणाकारंभवतितथासावयवंतैजसमंतःकरणंचक्षुरादिद्वारेणनिर्गत्यशुक्त्यादिविषयपर्यंतंदीर्घप्रभाकारेणपरिणम्यविषयंव्याप्यतदाकारंभवति । सेयंवृत्तिरित्युच्यते । तथाचशुक्तिग्रहणरूपवृत्त्यवच्छिन्नशुक्त्यधिष्ठानचैतन्यमंतःकरणावच्छिन्नजीवचैतन्येनैकोपाध्यवच्छिन्नतयैकीभूतं । तेन चाधिष्ठानचैतन्येनजीवचैतन्येनैकीभूतेनसाक्षिशब्दितेनशुक्तिसंभिन्नतयारूप्यंभासतइतिवक्तव्यत्वादितिभावः॥ **नियामकाभावादिति**। शुक्त्याकारांतःकरणवृत्त्याभिव्यक्तेनवातत्रप्रतिफलितेनवाशुक्त्यधिष्ठानचैतन्येनशुक्तिरवभासते। शुक्त्यधिष्ठानचैतन्यस्थाविद्यापरिणतिरूपयारूप्याकारवृत्त्याभिव्यक्तेनवातत्प्रतिफलितेनवारूप्यंभासतइतिहितवप्रक्रिया । तस्मिन्पक्षेशुक्तिसंभेदप्रतीतिनियमेननियामकमस्तीतिभावः । ननुशुक्त्याकारपरिणतांतःकरणवृत्त्युपहितमेवाधिष्ठानचैतन्यमविद्यावृत्तिप्रतिबिंबितंसत्रूप्यावभासकमितिसिद्धांतोपगतिरेवशुक्तिसंभेदप्रतीतिनियामिकेतिवदंतंप्रत्याह ॥ **किंचेति** ॥ **इंद्रियेणेति** ।

इंद्रियजन्येदमंशवृत्त्यभिव्यक्ताधिष्ठानचैतन्येनेत्यर्थः । अन्यथेदमंशस्यानपरोक्षतापत्तेः । चैतन्यस्यैवतन्मतेऽपरोक्षत्वा
दितिज्ञेयं ॥ [५७।११] साक्षिणेति । अविद्यावृत्त्युपहिताधिष्ठानचैतन्यरूपेणसाक्षिणेत्यर्थः ॥ [५७।१२] अनुभवविरोधेति । ज्ञानैकत्वस
मर्थनप्रस्तावोक्तरीत्येतिभावः ॥ इंद्रियजन्यवृत्तेरपीति । इंद्रियजन्येदमंशाकारवृत्त्यासादृश्यादिदोषसहितयाधिष्ठा
नचैतन्यस्थाविद्यापरिणतिद्वाराविद्यावृत्तिप्रतिफलितरूपसाक्षिचैतन्यमेवफलं । तस्यचैकत्वादैक्यानुभवविरोधोनेत्यर्थः । नि
रसिष्यमाणत्वादिति । अध्यासकार्यानुपपत्तिरूपाविद्याप्रमाणनिरासप्रस्तावे ॥ [५७।१३] तत्रतत्रेति । पृथगुपदेशात् । संध्येसृष्टिराह
हीत्यादौतत्रतत्रेत्यर्थः ॥ ७ ॥ ननुशुक्तिरूप्यमसन्नप्रतीतत्वादित्यनुमानस्यकिंदूषणमनेनोक्तमित्यतआह ॥ [५७।१७] इदंमुक्तमिति ।
हेतोरप्रयोजकत्वमाशंक्यनिराह ॥ [५७।२०] ननुभवत्वित्यादिना ॥ [५७।२२] कारणत्वंचेति । प्रतियोगिज्ञानस्येत्यनुकर्षः । चतुर्थीप्रयोगे
णेत्युपलक्षणं । ज्ञातव्यमेवेत्यन्वितैवकारेणेत्यपिध्येयं । चतुर्थ्याकार्यकारणभावसूचनेपिकारणाभावेकार्योत्पत्तौचेत्युक्तबा
धकस्यैवकारलब्धत्वादसत्प्रतीतिश्चेत्याद्यंशंप्रकारांतरेणयोजयति ॥ [५७।२३] किंचेति ॥ अन्यइति । असद्वैलक्षण्यव्यवहारोऽसत्प्र
तीतौकारणमितितावदास्तामित्यर्थः। अयंप्रयोगोनेनकथंलब्धइत्यतआह ॥ [५७।२६] इतिव्यतिरेकेत्यादि ॥ अन्वयेति । विमतो
सत्प्रतीतिमानित्याद्युक्तान्वयेत्यर्थः । असत्प्रतीतिश्चेत्यादेःशब्दाज्जायमाननृशिरोविषाणादिरूपासत्प्रतीतिश्चकथंमायावादि
नानिवार्यतइत्यर्थांतरंचवक्तुमाह ॥ [५८।१२] किंचनरेति । मूलस्यफलितार्थमाह ॥ [५८।१३] कथंमसतइति ॥ द्वितीयोद्वितीय[५८।१७]इति ।
अन्यद्वेतिविकल्पोबोधकंनवेतिप्राग्विकल्पिताद्वितीयविकल्पेंतर्भवतीत्यर्थः । तद्दोषेणैवदूषितोभविष्यतीतिभावः ॥ [५८]असा

उडपीराजा

विति । नरशिरसिविषाणमितिवाक्याज्ज्ञायमानोविकल्पइत्यर्थः ॥ **द्वितीयइति** । असदेवोल्लिखन्नितिपक्षेऽसतोज्ञानमस्तीत्यस्माकमिष्टंसिद्धमित्यर्थः । नबोधकमितिपक्षंनिराह ॥ **नापिद्वितीयइति** ॥ **विमतानीति** । नरशिरसिविषाणमस्तीत्यादिपदानीत्यर्थः ॥ **प्रतिवादीति** । तस्यानाप्तत्वेनतदुक्तवाक्येबोधकत्वसत्त्वेपियोग्यताविरहादितिभावः ॥ **अतएवेति** । साध्याव्यापकत्वेनप्रतिवादिवाक्येव्यभिचारापातादेवेत्यर्थः । अभावरूपधर्मोनाश्रयसत्त्वमपेक्षतइत्यतआह ॥ **भाववदित्यादि** । ननुघटस्यापिकारणेमृदिसत्त्वाद्घटोजायतइत्युक्तिर्युक्तेत्यतआह ॥ **सत्कार्येति** । तदनन्यत्वमारंभणशब्दादिभ्यइतिद्वितीयाद्यपादीयाधिकरणे ॥ मूलेभ्रांतावन्यथात्वस्यप्रतीतिमुपेत्यतस्यासत्त्वोक्तिरयुक्ता । भ्रांतावन्यथात्वप्रतीतेरनिर्वचनीयख्यातिवादिनोसंमतेरित्यतस्तत्रयदित्यादिनाश्लोकंव्याख्यातुमुपोद्घातमाह ॥ **रजतादिकमित्यादिना** । प्रतिपद्यमानेनमन्यमानेन । अन्यथाख्यातिवादिभिः । प्राचीनतार्किकैः ॥ **तत्त्ववदिति** । उक्तद्विरूपमन्यथात्वमित्यर्थः । एवेत्यस्यान्वयोक्तिःअसदेवेति ॥ **अन्यथात्वेभग्नत्वादिति** । उक्तद्विरूपसंसर्गेस्थलेत्वदुक्तव्याप्तेर्भग्नत्वादित्यर्थः । ननुसत्त्वेप्यभ्रांतावपिकुतःप्रतीयेतेत्यतआह ॥ **नहिकारणसामग्र्यइति** । कदाचित्कस्यचिदिंद्रियसन्निकर्षादेःसंभवादितिभावः ॥ **समुच्चयइति** । सत्त्वस्यचेतिसमुच्चयइत्यर्थः ॥ **उपमार्थोवेति** । यथान्यथात्वस्यासत्त्वंतथासत्त्वस्याप्यसत्त्वमित्युपमार्थइत्यर्थः ॥ **अनिर्वचनीयमिति** । प्रातिभासिकरूपानिर्वचनीयंमन्यमानस्यापीत्यर्थः ॥ **अनिर्वचनीयतया** । प्रातिभासि

कतया । व्यावहारिकरूपानिर्वचनीयमर्थक्रियाकारिदृष्टमितिमायीवदिष्यतीत्यतोऽनिर्वचनीयशब्दार्थःप्रातिभासिकंवेतिवि
वृतः ॥ **अनिर्वचनीयताविरोधादिति** । भ्रांतिविषयरजतस्येतियोज्यं । सत्यभूतसत्त्वाश्रयस्यसद्विलक्षणत्वायोगेनसदस
द्विलक्षणत्वरूपानिर्वचनीयतानुपपत्तेरितिभावेनव्यनक्ति ॥ **नहीति** । यथाऽसतोन्यथात्वस्येत्युक्त्याएवंशब्दउपमार्थइत्यु
क्तंविवृतं । सत्त्वस्यापीत्यनेनसमुच्चयार्थइतिविवृतं ॥ **विशिष्टेति** । सत्त्वेनापरोक्षतयाप्रतीततेत्यर्थः । सत्त्वेसत्त्वरूपपदार्थ
स्थलेइतिव्याप्तेर्भग्नत्वादित्यर्थः ॥ **एतेनेति** । सत्त्वेनापरोक्षतयाप्रतीतत्वहेतुनेत्यर्थः ॥ **आहेति** । उक्तदोषपरिहारमाहमायी
त्यर्थः । तमनुवदति ॥ **अपरोक्षतयेति** ॥ **अन्यथात्वइति** । शुक्तिकेदमंशस्ययोरजतत्वसंसर्गःयश्चरजतेइदंतासंसर्गःत
दुभयरूपान्यथात्वइत्यर्थः ॥ **प्राग्विकल्पितमिति** । तस्माद्भ्रांतावेवेत्येतदवतारिकायांविकल्पितंतथातत्सत्त्वंसत्‌असत्‌
अनिर्वचनीयंवेतिविकल्पितंचेत्यर्थः ॥ **प्रातिभासिकत्वानुपपत्तेरिति** । संसर्गद्वयस्येत्यनुकर्षः । नहियस्यव्यावहारिक
तासतीतस्यप्रातिभासिकत्वंसंभवतीतिभावः ॥ **विशिष्टप्रतीतिरिति** । सत्त्वप्रकारकापरोक्षप्रतीतिरित्यर्थः ॥ **पूर्वपूर्वेति** ।
उक्तसंसर्गद्वयस्यारोपेसिद्धेतत्रसत्त्वस्यारोपइतिस्यात्‌ । नचासतःसत्त्वस्यतत्रभानानंगीकारेसएवारोपोयुक्तः । एवंचतदनुप
पत्त्यातत्रसत्त्वारोपःसत्त्वेचसत्त्वांतरारोपइत्यादिनयुक्तमित्यर्थः ॥ **प्रवृत्तीति** । सत्त्वप्रतीतिनिमित्तत्वात्प्रवृत्तेःसत्त्वप्रतीतेश्च
त्वन्मतेऽयोगादित्युक्तत्वादितिभावः । यद्वासंसर्गद्वयेभासमानंसत्त्वमनिर्वचनीयरूपमपिनसत्त्वेनभाति । किंतुस्वरूपेणातो

नानवस्थेत्यतआह ॥ **प्रवृत्तीति** ॥ **अधिष्ठानेति** । उत्तरोत्तरारोपंप्रतिपूर्वपूर्वस्याधिष्ठानत्वेनतदारोपानंतरमेवोत्तरोत्तरा
रोपस्यवाच्यत्वादितिभावः ॥ **विधिप्रत्ययस्यैवेति** । इदंरौप्यमित्यादिप्रत्ययस्यैवेत्यर्थः ॥ **सत्वेप्यवांतरभेदेति** । पारमा
र्थिकसत्त्वंव्यावहारिकसत्त्वंप्रातिभासिकसत्त्वमितिसत्त्वेप्यवांतरभेदोपगमेनतत्प्रतीतिमात्रेसत्यपिकिमिदंप्रतीतंसत्त्वंप्रातिभा
सिकंसत्त्वमथव्यावहारिकंसत्त्वमितिसंदेहावस्कंदनेननिःशंकप्रवृत्त्यर्थंसत्त्वस्यापिसत्त्वेनभानस्यावश्यकत्वादितिभावः । **न्याया
मृतेतु**परमतेऽनिर्वाच्यस्यसत्त्वस्यसत्त्वेनाभानेप्रातिभासिकत्वासिद्धिवत्‌मन्मतेऽसतःसत्त्वस्यसत्त्वेनाप्रतीतौअसत्त्वसिद्धेरभावा
दितिप्रकारांतरेणप्रतिबंदीमोचिता । निपुणतरमुपपादितमेतत्‌असद्विलक्षणज्ञप्त्याइत्यादिनानवस्थितिरित्यंतेनोक्तंप्रमेयं**ख्या
तिबाधान्यथानुपपत्तिभंगेन्यायामृते** ॥ **दूषितत्वादिति** । सत्त्रैविध्यंचेत्यत्रेतिभावः ॥ **प्रकृत्याधिकरणइति** । सामंदद्दृष्टि
स्तस्यैवब्रह्मणःकिंततोन्यगेत्यादिनेतिभावः ॥ **इतरेतरेति** । अज्ञानेसिद्धेतेनकल्पितजडसिद्धिः । सिद्धेचजडेतदाश्रितत्वे
नाज्ञानसिद्धिः । नहिनिराश्रयमज्ञानंसंभवतीतिभावः । ब्रह्मैवप्रतिबध्नाति । ब्रह्मैवावृणोति । ब्रह्माश्रितमज्ञानंस्वाश्रयस्यैवब्र
ह्मणोब्रह्मविषयकंज्ञानंयथानभवतितथाकरोतीत्यर्थः । एवंजीवंजडमित्यत्रापिज्ञेयं ॥ **आवरणकृत्येति** । सिद्धप्रकाशलोप
रूपकृत्यस्यनित्यसिद्धप्रकाशेऽनुपपत्तेः । स्वप्रकाशेचतस्मिन्प्रकाशांतरानपेक्षणेनप्रकाशांतरानुपपत्तिरूपकृत्यस्याप्यभावादि
तिभावः । **विवृतमेतन्न्यायामृतेऽविद्याविषयभंगे** । नन्वद्वितीयत्वादिधर्माणामपिचैतन्याभिन्नत्वेनांगीकारात्कथंमिथ्यात्वमि

त्यतआह ॥ **मिथ्यात्वंचेति** ॥ **अज्ञानावरणेति** । अज्ञानरूपावरणविषयतायामित्यर्थः । मिथ्याविशेषंमिथ्याभूतधर्मरू
पविशेषमित्यर्थः ॥ **तृतीयोपीति** । अथवाजडमितिप्रागुक्ततृतीयपक्षस्याग्रेविवरणेनइतितृतीयोपीत्युक्तं ॥ **अतएवेति** ।
अन्योन्याश्रयत्वादेवेत्यर्थः । जीवस्याप्यज्ञानकल्पितत्वादितिभावः ॥ **इतितृतीयंनिराचष्टइति** । दोषांतरोक्त्येति
योज्यं ॥ **तेनेति** । तृतीयोपिनिरस्तइतिपूर्वग्रंथेननपौनरुक्त्यंध्येयं ॥ तेनचनेष्यतइतिदूषणांतरमित्युक्तं । तत्किमपेक्षयेत्य
तोऽसत्यपदसूचितात्प्रागस्माभिरुक्तादन्योन्याश्रयादितिभावेनतद्व्यनक्ति ॥ **तदृयमर्थइत्यादिना** ॥ **कारणस्येति** । का
रणस्यकार्योपजीवित्वादर्शनाच्चेत्यर्थः ॥ **जडावरणेति** । अज्ञानस्यजडंप्रत्यावरकत्वानभ्युपगमाच्चेत्यर्थः । अज्ञानमित्यस्य
जडाभावार्थत्वभ्रमनिरासायाह ॥ **आवरणमित्यत्राप्यनुवर्ततइति** । ब्रह्माश्रितमज्ञानंजडंप्रतिबध्नातीतितृतीयपक्षनि
रासकतयाव्याख्यातमेववाक्यंजीवाश्रयंजडाश्रयंब्रह्माश्रयंवेतिप्राग्विकल्पितद्वितीयपक्षस्योक्तदोषाद्दोषांतरपरतयायोजयति॥
अर्थंवेति । प्रकाशाश्रयतयावेतिबहुव्रीहिः । पूर्वमप्रकाशस्वरूपत्वादित्यस्यजडस्येत्यन्वयमुपेत्यार्थउक्तः । इदानीमज्ञानस्ये
त्यन्वयमुपेत्याह ॥ **तस्याइति** । अज्ञानाश्रयस्यजडस्येत्यन्वयमुपेत्याह ॥ **तदाश्रयस्यजडस्येति** । पक्षद्वयेपिजडपदात्पूर्वम
ज्ञानस्यप्रतीत्यभावप्रसंगोनेतिशेषोमूलेध्येयः । ननुजडाश्रितमज्ञानमितिपक्षस्यभवद्भिरेवानभ्युपगमादितरेतराश्रयत्वाच्चेति ॥ ७४ ॥
युक्तिद्वयेननिरस्तत्वात्पुनरत्रतन्निरासपरतयाकुतोव्याक्रियतइत्यतआह ॥ **अनेनेति** । अप्रकाशेत्यर्धश्लोकेन ॥ **युक्त्यंतर**

उडपीराजा

मिति । अज्ञानस्वरूपप्रतीत्यभावप्रसंगरूपयुक्त्यंतरमित्यर्थः ॥ [६।१।१३] इतिप्रतीतिःस्यादिति । तथात्वेनचावरणमज्ञानमसत्त्वे तेनचेष्यतइत्यत्रपराभिमतहेत्वनुक्त्याप्रागुक्तार्थस्यासिद्धिप्रसंगादितिभावः ॥ [६।१।१६] उक्तविकल्पेति । जीवाश्रयंब्रह्माश्रयंजडाश्रयंवेति । तथाब्रह्मैवप्रतिबध्नातिजीवंजडंवेतिचप्रागुक्तविकल्पेत्यर्थः । ननुव्यर्थंभविष्यतीतिवाच्येव्यर्थीतिच्विप्रत्ययांतप्रयोगःकुतइत्यतआह ॥ [६।१।१७] प्रसंगस्येति ॥ [६।१।१८] अभूतेति । अभूततद्भावेकृभ्वस्तियोगेसंपद्यकर्तरिच्विरितिपाणिनिसूत्रोक्तेःअभूततद्भावेत्युक्तं । यन्नभूतपूर्वंतद्भाववाचिनःच्विप्रत्ययस्येत्यर्थः । व्यर्थशब्दात्भूधातुयोगेच्विप्रत्ययेअस्यच्वावितिव्यर्थशब्दस्य ईकारांतादेशेच्वेःसर्वस्यचुट्टूइत्यादिनालोपेव्यर्थीभविष्यतीतिरूपंज्ञेयं ॥ शास्त्रस्यनस्यादितीतिशब्दस्यइत्यनिष्टत्वख्यापनायेतिपूर्वेणान्वयः । उत्तरश्लोकमवतारयितुमाह ॥ [६।१।२०] किंचेति । प्रागुक्तमेवाद्वैतिवाक्यंसंघटयति ॥ [६।१।२१] मिथ्याज्ञानेति । अंतर्बाह्यारोपाभिप्रायेणोक्तमहंकाररजतादीति [६।१।२४] । तेनेत्यस्येत्यपास्तमित्यनेनान्वयः ॥ [६।२।६] उक्तविधयेति । अज्ञानस्याज्ञानांतरमुपादानंतस्याप्यन्यदित्यंगीकारेऽनवस्था । अन्योन्यसापेक्षाज्ञानव्यक्तिद्वयांगीकारेचान्योन्याश्रयइत्युक्तविधयाव्यवस्थितइत्यर्थः॥ [६।२।८] उक्तपक्षांतरेति । एकमेवेत्यादिनोक्तेत्यर्थः॥ निपातइति । तेनाथेतिएकःपक्षःवेतिचकश्चित्पक्षइतिनभ्रमितव्यमितिभावः ॥ [६।२।९] अभ्युपगमनीयत्वादिति । तत्रचदोषोऽभिहितएवेतिभावः ॥ प्रातिभासिकंप्रतिभासमात्ररूपं । अविद्याप्रतिभासएवाविद्यायाःसत्त्वंनान्यदित्यर्थः ॥ [६।२।११] तत्प्रतिभासपरंपरेति । चैतन्यस्याज्ञानप्रतिभासत्वंअज्ञानप्रतिभा

सांतरात् । तदपिप्रतिभासांतरादित्येवंरूपपरंपराकृतइत्यर्थः ॥ [६२।११] मोचितैवेति । कल्पनइतिपदस्वारस्यवर्णनप्रस्तावेपूर्वत्रैवेति भावः । नन्वष्टाक्षरानुष्टुबितिद्वात्रिंशदक्षरानुष्टुबितिश्रुत्यानुष्टुप्छंदसोष्टाक्षरपादत्वेनानवस्थितिस्तथाचस्यादित्यस्यनवाक्षर त्वादनुष्टुप्छंदसोभंगइत्यतआह ॥ [६२।११] नवांइति ॥ [६२।१२] वैदिकत्वेति । कुमारसंभवेत्रियंबकंसंयमिनंददर्शेत्यत्रत्रियंबकपदप्रयोगः स्वस्यवैदिकत्वद्योतनायेतितद्व्याख्यातापयवादीत् । परंतुतत्रवैदिकत्वमपरमार्थमिहतुपरमार्थं । नन्वज्ञानाभावतइत्ययुक्तं । त स्यानेकप्रमाणसिद्धत्वादितिभावेनशंकते ॥ [६२।१३] स्यादेतदित्यादिनात्रोच्यतइत्यंतेन ॥ [६२।१५] प्रत्यक्षाभाववादिनइति । प्रत्यक्ष गम्याभाववादिनइत्यर्थः । अभावबुद्धेर्धर्मिप्रतियोगिबोधाधीनत्वेनतद्भावाभावाभ्यामभावबुद्धिर्नसंभवतीत्याह ॥ मयिज्ञान मिति ॥ [६२।१६] प्रतियोगिनिचार्थइति ॥ ज्ञानरूपार्थइत्यर्थः । यद्वाप्रतियोगिनिज्ञानेतदवच्छेदकतयाऽर्थेचेत्यर्थः । ज्ञानस्यविष यनिरूप्यत्वेनज्ञानंनास्तीत्यस्यत्वदुक्तार्थज्ञानंनास्तिघटज्ञानंनास्तिपटज्ञानंनास्तीत्यादिरूपार्थकत्वात् ॥ [६२।१७] षष्ठेति । प्राभाक रीत्याप्रतियोग्यनुपलब्धिरूपषष्ठप्रमाणगोचरे । भाट्टरीत्याज्ञाततालक्षणफलरूपकार्याख्यलिंगाभावानुमेयेपीत्यर्थः । भ ट्टमतेज्ञानस्यातींद्रियत्वेनतदभावस्याप्यनुमेयत्वात् । ननुप्रतियोगिन्यर्थेनवगतेज्ञानाभावरूपाज्ञानस्यज्ञानंनसंभवतीत्य युक्तं । अर्थस्याज्ञानेपितद्ज्ञानाभावधीसंभवादित्यतोनैवमित्याह ॥ इहचेति । विप्रतिपन्नाज्ञानविषयेचेत्यर्थः । सविष यकपदार्थेविषयएवव्यावर्तकइतिवादिभिरंगीकाराद्विषयव्यावृत्तमित्युक्तं । विषयावच्छिन्नमित्यर्थः ॥ [६२।१८] तच्छ्रवणादौ । अज्ञानव्यावर्तकतयानुभूयमानार्थसंख्यादिश्रवणादावित्यर्थः । तच्चनज्ञानाभावपक्षेयुक्तं । अर्थानुभावस्यैवसत्त्वादितिभा

वः । भावरूपाज्ञानपक्षेतुयुज्यतइत्याह ॥ **भावरूपेति** ॥ **नियंतुमिति** । आपादयितुमितियावत् । कुतइत्यत आह ॥ **नचेति** । नहीत्यर्थः । आश्रयःआत्माप्रतियोगिचज्ञानं । तदुभयंचसाक्षिवेद्यं । ज्ञानद्वाराज्ञानविषयोर्थश्चसाक्षिवेद्यइतिभावः ॥ **अन्योन्याश्रयतेति** । सिद्धेसौषुप्तिकज्ञानाभावेसौषुप्तिकसामग्र्यभावसिद्धिः सिद्धेचतस्मिन्तेनज्ञानाभावसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयतापत्तेरित्यर्थः ॥ **व्यभिचारादिति** । पूर्वेद्युरनुभूतेषुमध्येकस्यचिदस्मर्यमाणस्यसंभवादितिभावः । विवरणोक्तमनुमानमाह ॥ **विवादेति** । स्वप्रागभावेत्यादिसाध्यगतवस्त्वंतरविशेषणचतुष्टयकृत्यंप्रमाणज्ञानप्रागभावेनतदुत्पादकादृष्टेनतत्प्रतिबंधकादृष्टेनविषयगताज्ञातत्वरूपधर्मांतरेणचार्थांतरतावारणमितिवादावलीन्यायामृतयोर्व्यक्तं । दृष्टांतेप्रदीपप्रभायांतादृशवस्त्वंतरमंधकारःसिद्धः । तदृष्टांतेनोक्तहेतुनासिध्यद्वस्त्वंतरंकिंरूपमित्यतआह ॥ **तत्रश्चेति** । समानःएकःआश्रयःविषयश्चयस्यतदितिविग्रहः ॥ **अभावमानागम्यत्वादिति** । अभावमानयोरगम्यत्वादित्यर्थः । उपलब्ध्यभावागम्यत्वात्प्रमाणागम्यत्वादितिहेतुद्वयंबोध्यं ॥ **अभावस्येति** । उपलब्ध्यभावस्येत्यर्थः ॥ **परेणेति** । ज्ञानाभाववादिनेत्यर्थः ॥ **नमानगम्यमिति** । अविद्यायाअविद्यात्वमिदमेवहिलक्षणं । मानाघातासहिष्णुत्वमसाधारणमिष्यतइतिसुरेश्वरोक्तेरितिभावः ॥ **संप्रतिपन्नवत्** । शुक्तिरूप्यादिवदित्यर्थः । तत्वप्रदीपोक्तमाह ॥ **विगीतमिति** । देवदत्तनिष्ठोयःप्रमाप्रागभावः । तदतिरिक्तानादेर्निवर्तकमितिसाध्यार्थः । चैत्रनिष्ठप्रमाप्रागभावातिरिक्तस्यदेवदत्तगतप्रमाप्रागभावस्यनिवर्तकत्वेनार्थांतरनिरासायदेवदत्तनिष्ठेत्युक्तिः । पूर्वज्ञाननिवर्तकत्वेनार्थांतरनिरासायानादे

रिति । भ्रांतावव्यभिचारायप्रमाणेतिहेतुविशेषणं । यज्ञदत्तप्रमाणज्ञानेचदृष्टांतेदेवदत्तनिष्ठप्रमाप्रागभावातिरिक्तस्यानादेर्य ज्ञदत्तगतप्रमाप्रागभावस्यनिवर्तकत्वेनसाध्यंबोध्यं । हेतोःपक्षधर्मताबलेनचानादिभावरूपंज्ञाननिवर्त्यंकिंचित्सिध्यति । तदे वचाज्ञानमितिभावः ॥ [६३।७] **इतिव्यवहारान्यथानुपपत्तिरिति** । अस्यव्यवहारस्यज्ञानाभावपरत्वेप्रतियोगिभूतज्ञानावच्छेद कार्थस्यज्ञानद्वाराज्ञातत्वाज्ञातत्वाभ्यांतथाव्यवहारायोगात् । भावरूपाज्ञानपक्षेप्रागुक्तदिशोपपत्तिरितिभावः । ननुत्वदुक्तम र्थंनजानामीत्यत्रप्रतियोगिभूतज्ञानावच्छेदकतयार्थस्यावगमेपिप्रमाणजन्यार्थगोचरज्ञानाभावेनतादृशज्ञानाभावविषयत्वेनवा सामान्यस्यज्ञातत्वेपितद्विशेषज्ञानाभावविषयकत्वेनवानजानामीतिव्यवहारोयुक्तइत्याशंक्याद्यंनिराह ॥ [६३।७] **नचप्रमाणतइति** ॥ [६३।८] **एतदिति** । त्वदुक्तेर्थेममप्रमाणज्ञानंनास्तीत्येतदतिरिक्तेत्यर्थः । द्वितीयमाशंक्यनिराह ॥ [६३।१०] **नचप्रमाणेनेति** । अविद्यानेति वादीशंकते ॥ [६३।११] **नन्विति** । भवद्भिरद्वैतवादिभिरित्यर्थः । सत्यमेवंतथापिनजानामीत्यज्ञानानुभवःसाक्षिरूपएव । सचभावरू पाज्ञानप्रत्यक्षवादेत्वित्यादिनोक्तदिशानाज्ञानविरोधीकिंतुप्रमाणज्ञानमेवतथा । तथाचाज्ञानावच्छेदकतयासाक्षिणाज्ञायमा नेप्यर्थेनजानामीतिव्यवहारोयुक्तएवेत्याहाद्वैती ॥ [६३।१२] **अस्मन्मतइति** । अज्ञानस्येतिविभागः । भ्रमरूपकार्यान्यथानुपपत्ति श्चप्रमाणमित्याह ॥ [६३।१३] **किंचविशुद्धेति** । तन्मतेऽर्थतद्धियोरप्यारोपितत्वादुक्तमर्थज्ञानात्मकस्येति ॥ [६३।१४] **अध्यासस्यापीति** ॥ भावेकर्मणिचनिष्पन्नोयंशब्दः । अध्यस्तस्यतद्भ्रांतेश्चेत्यर्थः । इतिशब्दःत्वदुक्तमर्थमित्यादिनोक्तदृष्टार्थापत्तिद्वयोक्तिस मासौ ॥ [६३।१६] **श्रवणेति** ॥ तस्याभिध्यानाद्योजनात्तत्वभावाद्भूयश्चांतेविश्वमायानिवृत्तिरितिश्रवणेत्यर्थः । आदिपदेनज्ञाना

उज्जीराजा

न्मोक्षश्रवणाद्यनुपपत्तिग्रहः ॥ ७ ॥ परोक्तंसर्वज्ञानाभावविषयतयोपपन्नमितिसिद्धांतयति ॥ [६३।१८] अत्रोच्यतइत्यादिना ॥ उ
[६३।१९] चितत्वादिति ॥ उन्मीलितनेत्रस्यझडित्यभावबुद्धेरुत्पत्तेरितिभावः । ज्ञानस्यप्रत्यक्षत्वेनतदभावस्यतथात्वौचित्यादिति
वाभिप्रायः । वक्ष्यतेचैतत्प्रत्यक्षांतर्गतोभावःसुखादेर्नियमेनतु ॥ अन्यत्रझडितिप्राप्तइतिभक्तिपादे ॥ [६३।२१] इयमेवसेति ॥ न
जानामीत्यादिधीरेवसाक्षिरूपज्ञानाभावधीर्भवत्वित्यर्थः ॥ पक्षेति ॥ सुप्तिकालंपक्षीकृत्यज्ञानाभावोनुमेयः । सुप्तिकाल
स्यचाप्रतीतेर्नानुमानावकाशइत्यर्थः ॥ [६३।२२] तस्यापीति । जाग्रदाद्यवस्थाऽवस्थांतरपूर्विकेत्यादिरूपेणेतिभावः । विवृतमेत
न्यायामृतेऽविद्याप्रत्यक्षभंगे ॥ [६३।२३] अनुमानंत्विति । अप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वादित्यनुमानमित्यर्थः ॥ [६३।२४] असिध्यादीति ।
ज्ञापकाप्यायकत्वरूपत्वेऽसिद्धिः । ज्ञापकत्वरूपत्वेचक्षुरादौव्यभिचारः । ज्ञानत्वरूपत्वेसाधनवैकल्यंदृष्टांतस्येतिभावः । प्रा
गुक्तानुमानांतरंचनिराह ॥ [६३।२५] अभावेति ॥ [६४।१] घटादेरिति । घटोयमेतद्घटप्रागभावातिरिक्तानादेर्निवर्तकोघटत्वाद्घटांतरवदि
तिवादावल्युक्तदिशेतिभावः ॥ ज्ञानाभावविषयोपीति । तत्रोक्तानुपपत्तिस्त्वयापिसमाधेया । अन्यथात्वन्मतेपिज्ञाना
भावव्यवहारासिद्धिप्रसंगादितिभावः ॥ [६४।२] नास्त्येवेति । कुतइत्यतस्तत्रकिंभ्रांतेरनुपपत्तिरुच्यते । उतरजतादिरूपार्थस्यवेति
हृदिविकल्प्याद्यंनिराह ॥ ज्ञानस्येति । परमतेनाह ॥ साक्षिचै[६४।४]तन्यइति । द्वितीयंनिराह ॥ अर्थस्त्विति । श्रुतार्थाप
त्तिंचनिराह ॥ [६४।५] ज्ञानादिति ॥ उक्तमिति । इत्युक्तेर्बंधमिथ्यात्वंनैवमुक्तिरपेक्षतइत्यत्रेतिभावः । एतदपिसर्वंप्रपंचितम
विद्यानुमानादिभंगेष्वितिविस्तरस्तत्रैवध्येयः । उत्तरवाक्यमवतारयितुमाह ॥ किंचेति । नपरिपंथिनइत्युक्त्याप्रागुक्तप्रत्य

क्षादिकमस्माकमपिसाधकमेवेत्यपिसूचितं ॥ **स्वश्चासौभावश्चेति** । स्वइतिप्रत्यगर्थः ॥ **भावइति** । तद्ज्ञानरूपइत्यर्थः । भुव(भू)शुद्धिर्चिंतयोरितिकविकल्पद्रुमोक्त्याचिंतार्थस्यभवतेर्णप्रत्ययेरूपत्वात् । तदित्यनुवादः । शास्त्रवैयर्थ्यमितिव्याख्या । ननुजीवाज्ञानपक्षेप्यावरणकृत्याभावः । अज्ञानस्यस्वाभाविकत्वेसत्यत्वेचनिवृत्त्यनुपपत्तिः । जीवधर्माणांस्वप्रकाशचैतन्याभेदेनाज्ञानविषयतानुपपत्तिरित्यतःस्वकृतयोजनापंचकस्याप्युपयोगंदर्शयन्नभिप्रायमाह ॥ **एतदुक्तंभवतीति** । ज्ञानस्वभावत्वाच्चेत्यनेनावरणकृत्यमस्तीतिसूचितं ॥ **वक्ष्यामइति** । यथादृष्ट्याप्रसन्नस्सन्नित्यत्रेतिभावः ॥ **इत्युक्तमिति** । सुघटांशेऽविद्यात्वाभावप्रसंगादितिग्रंथेनोक्तमित्यर्थः । **सर्वस्यापिसुघटस्येति** । अविद्यायाःदुर्घटैकस्वभावत्वेतन्मयस्यापितथात्वापत्त्याघटस्यपृथुबुध्नोदराकारतापटस्यातानवितानात्मकताज्ञानेच्छादेःसविषयकतेत्यादिनस्यादित्येवंद्रष्टव्यमित्यर्थः ॥ **असंगतमित्युक्तमिति** । बंधमिथ्यात्वंनैवमुक्तिरपेक्षतइत्यत्रोक्तमित्यर्थः ॥ **मंत्रब्राह्मणेति** । देवताकांडकर्मकांडब्रह्मकांडरूपस्येत्यर्थः । **तत्रैवजीवस्यब्रह्मतायामेवेत्यर्थः** । पूर्वप्रत्यक्षनिरोधइत्येतदुपपादकत्वेनसत्यत्वादितिपादोव्याख्यातः । अधुनामुख्यवृत्त्याब्रह्मतांनवदेदित्यत्रप्रत्यक्षविरोधइत्ययंहेतुः । लक्षणयाविरुद्धभागत्यागेनब्रह्मतांनवदेदित्यत्रसत्यत्वात्तेनदुःखादेरित्ययंहेतुरित्याह ॥ **अथवापृथक्साध्येति** ॥ तद्व्यनक्ति ॥ **इदमित्यादिना** ॥ **स्ववचनविरोधस्येति** । अपसिद्धांतस्येत्यर्थः । पक्षद्वयंबहिरेवनिरस्यतृतीयपक्षदोषंमूलारूढतयादर्शयति ॥ **नतृतीयइत्यादिना** ॥ **परत्वादिति** । पश्चात्तनत्वादित्यर्थः । प्रत्यक्षप्रवृत्त्यनंतरमेवजीवब्रह्माद्वैतादिवाक्यस्यप्रवृत्तेरितिभावः ॥ **यजमानःप्रस्तरइत्यस्याइति** । प्रस्तरोदर्भमुष्टिः । तत्रयजमानप्रस्तरयोर्नतादात्म्यंश्रुत्यर्थः । किंतुयजमानवत्प्रस्तरइतियजमानकार्यंप्रस्तरःकरोतीतिपूर्वतंत्रेप्रथमाध्यायेचतुर्थपादेतत्सिद्धिजातिसारूप्यप्रशंसाभूमलिंगसमवायादितिसूत्रेभिहितंध्येयं । नन्वनेनपरत्वान्निर्दोषत्वाच्चेतिपरोक्तहेत्वोःकोदोषउक्तःस्यादित्यतआह ॥ **अत्रेति** । सत्यत्वादित्यादिसार्धश्लोकेइमौप्रयोगावभिहितावित्यर्थः । अप्रयोजकतानिरासायतदुपकर्तव्येतिहेतुविशेषणं । **यथासंप्रतिपन्नमिति** । चैत्यवंदनादिकंनकर्मकांडविषयइतितादितिकर्तव्यताभूतकर्मतंत्रस्यनविषयइत्यर्थः । हेत्वसिद्धिनिरासायद्वितीयप्रयोगमाह ॥ **तथेति** ॥ **व्यभिचारश्चेति** । नकेवलंप्रतिपक्षइतिचार्थः ॥ **असिद्धिरिति** । निर्दोषत्वहेतोरितियोज्यं । चतुर्थपादमवतारयितुंशंकते ॥ **स्यादेतदित्यादिना** । सिद्धांतीचोदयति ॥ **ननुयजमानेति** ॥ **तद्भावस्येति** । यश्चमानभावस्येत्यर्थः । दीक्षारूपसंस्कारोपेतत्वरूपंयजमानत्वं । तच्चदीक्षावबोधकशास्त्रगम्यमितिभावः । पूर्वपक्ष्येवपृच्छति ॥ **तर्हीति** । सिद्धांतीसमाधानमाह ॥ **प्रत्यक्षाकारस्येति** ॥ **निदर्शितेति** ॥ यजमानप्रस्तरत्वंयथानार्थःश्रुतेर्भवेदित्यनेनदृष्टांतितेत्यर्थः ॥ **ममापीति** । उपजीव्यविरोधादेवप्रस्तरश्रुतेःप्रतीतार्थत्यागइतिवादिनइत्यर्थः । आकारग्राहिणएवप्रत्यक्षस्योपजीव्यत्वात् । ऐक्यवाक्येतुनोपजीव्यप्रत्यक्षविरोधइतिभावः । प्रस्तरवाक्यवैषम्येवाचस्पत्याद्युक्तमन्यदपिप्रत्यक्षस्यबाध्यत्वेबाधकोक्तिप्रस्तावेन्यायामृतेनिरस्तंबोध्यं ॥ **आहोस्वित्सापवादइति** । उपजीव्योपजीवकन्यायःसापवादोकिंचित्करइत्यर्थः । ऐक्यवाक्यस्थलेचसन्यायःसापवादइतिभावः ॥ **उपजीवकेनेति** ॥ ऐक्यवाक्यंहिनायंसर्पइत्याप्तवाक्यवत्तत्त्वविषयं । जीवेश्वरग्राहिप्रत्यक्षश्रुतीचोपजीव्येअपिनतत्त्वविषयेइतिभावः ॥ **एवमेवेति** ।

निर्बीजमेवेत्यर्थः ॥ [६६।१८] **न्यायांतरेणेति** । मानांतराप्राप्तार्थकत्वरूपापूर्वतादितात्पर्यलिंगरूपन्यायांतरेणेत्यर्थः ॥ [६६।१९] **तदेवेति** । न्यायांतरमेवप्राबल्यप्रयोजकतयावाच्यं । किमनेनतत्वविषयकत्वकथनेत्यर्थः । भंग्यंतरेणतदेवोच्यतइत्यतआह ॥ **निरसिष्यतेचैतदिति** । पृथगुपदेशादित्यादौ ॥ [६६।२२] **स्वतंत्रामुख्यप्रयोगइति** । मुख्यप्रयोगेस्वतंत्रस्यामुख्यप्रयोगेप्रयोजनंवाच्यमित्यर्थः । अकस्मादित्यस्यनिष्कारणमित्यर्थः । निष्कारणममुख्यंनहिप्रयुंजीमहीतिन्यायस्यार्थः । सम्यगित्यनेनसूचितव्यवहारसद्भावःकथमित्यतआह ॥ [६६।२३] **व्यवहाराश्चेति** ॥ **टीकाकृतेति** । सन्न्यायरत्नावलीकृतेत्यर्थः । वशीकृतग्रामंपुरुषमधिकृत्याऽयंग्रामोयमेवेतिस्वातंत्र्येअभेदव्यवहारः । विद्याविशिष्टंब्राह्मणमधिकृत्याऽयमेवब्राह्मणोस्मिन्ग्रामइतिवैशिष्ट्ये । सायंगोष्ठएकीभूतागावइतिस्थानैक्ये । पूर्वंपरस्परविरुद्धाब्राह्मणाइदानीमेकीभूताइतिमत्यैक्ये । अग्निर्माणवकइतिसादृश्येचाभेदव्यवहारइतिउक्ताद्रष्टव्याइत्यर्थः ॥ [६६।२४] **एतच्चेति** । यथासंभवमित्येतत् । पृथगुपदेशादित्यधिकरणेतद्गुणसारत्वादितिगुणसूत्रव्याख्यावसरेतथापितुचिदानंदपूर्वास्तत्सदृशागुणाइत्यादिनातत्त्वमसीत्यादिवाक्यंसादृश्यनिमित्तकं । सर्वंखल्विदंब्रह्मेत्यादिकंस्वातंत्र्यवैशिष्ट्यनिमित्तकंपरेव्ययइत्यादिकंतुस्थानैक्यादिनिमित्तकमित्यादिरूपेणस्पष्टीकरिष्यतीत्यर्थः ॥ **वृत्तिचिंतामिति** । सादृश्यस्थलेगौणी । स्थानैक्यस्थलेलक्षणा । मत्यैक्यस्थलेलक्षितलक्षणेत्येवंरूपवृत्तिचिंतामित्यर्थः । तावतानन्वधिकबलेत्यादिनाकृतचोद्यस्यस्वातंत्र्येचेत्यादिनाकिमुत्तरंजातमित्यतआह ॥ [६६।२५] **एतदुक्तंभवतीति** । अनुवादिनीत्युक्तमिति । अद्वैतवादिभिरितियोज्यं ॥ [६७।४] **वक्ष्यतइति** । पृथगुपदेशादित्यत्रद्वितीये । नचमानांतरोपेयंब्रह्मतद्भवतिक्वचिदित्यादिनावक्ष्यत

उडपीराजा

इत्यर्थः । एतेनअनुवादिनीनेतिवक्ष्यतइतिकथनेनकिंचेतिविकल्पपूर्वंदूषणकथनेनचेत्यर्थः ॥ [६७।६] **परकृतेति** । आद्यसूत्रोक्तविषया
दिनार्थात्सिद्धंबंधमिथ्यात्वमितिजिज्ञासासूत्राभिमतंबंधमिथ्यत्वमितियत्परकृतमपव्याख्यानंतस्यइत्युक्तेर्बंधमिथ्यात्वंनैवमुक्ति
रपेक्षतइत्यादिनायत्प्रत्याख्यानंकृतंतदुपसंहरन्सूत्रार्थमनुवदतीत्यर्थः । सूत्रार्थानुवादेकिंफलमित्यतःशंकापरिहारःफलमिति
भावेनोक्तं ॥ **परदोषमित्यादि** । परस्याध्यासभाष्यकारिणःसूत्रार्थानुपयुक्तमध्यासभाष्यकरणमसंगतमितिदोषोबंधमिथ्यात्वंनै
वमुक्तिरपेक्षतइत्यादिनोक्तः । सचदोषोभवतामपिप्राप्तःसूत्रार्थानुपयुक्तस्यैवपरमतनिरासस्यकृतत्वात्।एवंचपरदोषंपश्यसीतिगा
धाविषयताप्राप्तेत्यर्थः । मूलेऽतइत्यस्यप्रत्यक्षादिसाधकभावाद्बाधकाभावाच्चेतिस्पष्टत्वात्तात्पर्यमेवाह ॥ [६७।८] **अस्मदिति** ॥ [६७।१०] **वर्णकांत**
रमिति । जिज्ञासोत्थज्ञानजात्तत्प्रसादादेवमुच्यतइत्युक्तव्याख्यानापेक्षयाबंधसत्यत्वार्थपरत्वरूपव्याख्यानांतरमित्यर्थः ।
ननुकथंबंधसत्यत्वरूपातःशब्दार्थस्योपयोगइत्यतआह ॥ [६७।११] **अत्रेयमाशंकेत्यादिना** । अत्रेत्यस्यप्रागुक्तसूत्रार्थइत्यर्थः । तमेव
व्यनक्ति ॥ **अतोब्रह्मेत्यादिना** ॥ **भगवत्प्रसादेति** । जिज्ञासोत्थज्ञानजन्यप्रसादसाध्यत्वोक्तावपिइहतन्मात्रोपयोगादे
कदेशानुवादः । एकेतिकर्मणएवव्यावृत्तिः ॥ **तदर्थेति** । ज्ञानजन्यप्रसादार्थेतिध्येयं । नन्वतइतिसर्वनाम्नःप्रकृतपरामर्शित्वा
दप्रकृतबंधसत्यत्वपरामर्शित्वंकथमित्यतउक्त[६७।१५] **मपेक्षितेति** । यावताविनाजिज्ञासाविधानंनभवतियावताचभवतितावतस्सर्व
स्यसंक्षेपेणाभिधायकतयाहिसूत्रेऽतःशब्दःप्रयुक्तः । अन्यथातइत्यस्यव्यर्थतापत्तेः । अतइत्युक्तेप्यपेक्षितहेत्वंतराणांतेनालाभेन
जिज्ञासाविधानस्यकुंठितत्वात् । नचबंधसत्यत्वंविनाज्ञानद्वाराजिज्ञासाजन्यप्रसादफलकत्वंयुक्तं । तच्चप्राक्साधितं । अतोबंधनि

वृत्तिरूपमोक्षहेतुप्रसादफलकत्वान्यथानुपपत्त्यालब्धंबंधसत्यत्वमतइतिसौत्रातःपदेनपरामृश्यतइतिनाप्रकृतपरत्वदोषइतिभा
वः।एतेनवक्ष्यमाणसिद्धार्थव्युत्पत्त्याद्यर्थकत्वमपिसमाहितंध्येयं ॥ मूलेविधीयत[६७।१५]इति ।विधानंनामेष्टोपायत्वज्ञापनमेवेत्युक्तं॥
सन्न्यायरत्नावल्यां ॥ [६७।१७]कृपालुत्वेति ।ननुतृतीयस्यद्वितीयपादेस्पृहिगृहिपतिदयिनिद्रातंद्राश्रद्धाभ्यआलुजितिसूत्रेकृपूसामर्थ्य
इत्यतआलुच्प्रत्ययस्याविधानात्कथंकृपालुशब्दप्रयोगः । नचात्रसूत्रेशकारेत्संज्ञकलुश्प्रत्ययस्यविधानेनापितस्यसिद्धत्वेनतिङ्
शित्सार्वधातुकमितिसार्वधातुकसंज्ञायांकर्तरिशबितिशपिसतिगुणेऽयादेशेचातोदीर्घोयञीतिदीर्घेचसतिण्यंतानांस्पृहीत्यादी
नांस्पृहयालुरित्यादिरूपसिद्धावपिआलुच्ग्रहणंशयालुरित्यादिरूपसिद्ध्यर्थमितिमंजर्यामुक्तत्वात्कृपिधातोरपिआलुचिकृतेसं
ज्ञापूर्वकोविधिरनित्यइतिपुगंतलघूपधस्यचेतिप्राप्तगुणाभावेचसतिकृपालुशब्दनिष्पत्तिरितिवाच्यं । तथात्वेकृपोरोलइत्युक्तल
त्वाभावस्यदयावत्त्वरूपार्थलाभस्यचानुपपत्तेः । मैवं । कर्कर्यालुर्गलंतिकेत्यमरोक्तेरालुशब्दस्यकलशवाचितयाकृपाकलशार्थत्वे
नकृपालुशब्दनिर्वाहात् । तथैवगीताभाष्यटीकोक्तेः । यद्वाकृपांलातिआदत्तइतिकृपापदोपपदात्लाआदानइतिधातोर्डुप्रत्य
येकृपालुरितिनिष्पत्तिः । विप्रसंभ्योड्वसंज्ञायामित्यत्रमितद्र्वादिभ्यउपसंख्यानमित्युक्तेः । षिद्भिदादिभ्योङित्यत्रकृपेःसंप्रसा
रणंचेतिभिदादिगुणसूत्रेणकृपकृपायामितिधातुरूपस्यकृपेर्लाक्षणिकत्वेनकृपोरोलइत्यत्राग्रहणमित्यष्टमेवृत्तावुक्तत्वेनलत्वाभा
वोर्थानुगमश्च । स्याद्दयालुःकारुणिकःकृपालुःसूरतस्समाइत्यमरव्याख्यानेबंदिघटीयेदुर्घटवृत्त्यादौचकृपांलातीत्यत्रसाधुत्वो
क्तेः । ऐश्वर्यस्यसमग्रस्यवीर्यस्ययशसःश्रियः । ज्ञानविज्ञानयोश्चैवषण्णांभगइतीरणेतिस्मृतिंहृदिकृत्वाह । अघटि

तघटकानंतैश्वर्यादीति द्वितीयमतःशब्दव्याख्यानं ॥ ९ ॥ **एवंमीमांसाप्रयोजनेत्यादि** । ब्रह्मजिज्ञासेत्यत्रजीवान्य विषयसमर्पकब्रह्मशब्दादिनैवजीवान्यब्रह्मसिद्धौतज्ज्ञानतत्प्रसादद्वारामोक्षरूपफलसिद्धावपितेषांमोक्षप्रसादज्ञानानांप्रत्येकं कर्मजन्यत्वशंकयाजिज्ञासारूपमीमांसाप्रयोजनत्वाप्राप्तावन्यजन्यत्वशंकायादुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरा पायेतदनंतरापायादपवर्गइतिन्यायसूत्रदिशाप्रसादनैरपेक्ष्यंशंकायाः । तथामिथ्याभूतबंधनिवृत्तिरूपमोक्षस्यज्ञानादेवसंभ वेनप्रसादानपेक्षणात्प्रसादद्वारामोक्षफलकत्वमयुक्तमितिशंकायाश्चनिरासेनज्ञानप्रसादद्वारामोक्षरूपप्रयोजनसमर्थनार्थत्वेन जिज्ञासयैवज्ञानं ज्ञानादेवचप्रसादः प्रसादादेवमोक्षइत्येतदर्थकतया तथाबंधसत्यत्वार्थकतयाचद्वेधा ज्ञानीप्रियतमोतो मइत्यादिना इत्युक्तेर्बंधमिथ्यात्वमित्यादिनाचव्याख्यायेत्यर्थः ॥ **विषयेति** । विषयसमर्थनेहेतुभूतायाशब्दस्यसि द्धार्थप्रमापकत्वरूपायुक्तिःतत्परतयेत्यर्थः । विषयसमर्थनंहिद्वेधाभवति । स्वप्रकाशप्रत्यगर्थाभिन्नत्वाद्ब्रह्मणोनविषयत्व मितिप्रमेयेआरोपितान्यथाकारशंकानिरासेन । तथाब्रह्मप्रमाणेआरोपितान्यथाकारशंकानिरासेनचेति । **द्वितीयमपित्रेधाश** ब्दस्यैवार्थसंस्पर्शशून्यत्वान्नप्रामाण्यंकुतस्तद्विशेषवेदस्येतिशंकानिरासेन । वाक्यार्थबोधोपायाभावान्नवेदस्यप्रामाण्यमिति शंकानिरासेन । प्रामाण्येपिनसिद्धार्थेप्रामाण्यमितिकुतस्तेनविषयसिद्धिरितिशंकानिरासेनचेति । एवंचतुर्षुविषयसमर्थ नप्रकारेष्वाद्यःओतत्ववाचीह्योंकारइत्यादिना ॐकारब्रह्मशब्दयोर्जीवभेदकगुणपूर्तिवाचकत्वव्याख्यानपरेणदर्शितः । द्वि तीयस्तुप्रत्यक्षवच्चप्रामाण्यंस्वतएवागमस्यहीत्यत्रअतःशब्दस्यवेदादिशब्दप्रामाण्यार्थपरत्वव्याख्यानेन । तृतीयस्तुशक्तिश्चै

वान्वितेस्वार्थइत्यत्रशब्दस्यान्वितार्थशक्तत्वादित्येवंरूपार्थपरत्वव्याख्यानांतरेणप्रदर्शयिष्यते । चतुर्थस्तुवेदादेः सिद्धार्थेब्रह्मणि प्रामाण्यादित्येवंरूपार्थपरत्वव्याख्यानरूपेणकार्यताचेत्यादिनाप्रदर्शयिष्यतइतिविषयसमर्थनतपरतयेत्युक्तं ॥ **जैमिनीयाः** । जैमिनीयत्वमात्मनोमन्यमानाइत्यर्थः ॥ **कार्यनिष्ठएवेति** । स्वर्गादिजनकपरमापूर्वशब्दितकार्यपरएवेत्यर्थः । यद्यप्येषा शंकाऽँपदप्रयोगात्प्रागेवनिरस्तातथापितस्यैवप्रपंचनमित्यदोषः । **तथाचोक्तंपूर्वत्र** । सएवभर्गशब्दार्थइत्यादेरभिप्रायांतरोक्तिप्रस्तावेग्रंथकारैरेववक्ष्यतेचैतद्विस्तरेणकार्यताचेत्यादिनेति ॥ **कथमितीति** । अनेकपदात्मकवाक्यप्रयोगेसत्यनेकपदार्थानामेवान्योन्यसंसृष्टानांप्रतीत्याप्राधान्येनकार्यप्रतीतेरभावादितिभावः । शक्यार्थानामनेकत्वेपितात्पर्यविषयःकार्यरूपार्थएवेतिभावेनाह ॥ **इत्थमित्यादिना** ॥ **शाब्दाः** शब्दमर्यादाभिज्ञाः । कार्यवादिनोर्थाध्याहारवादित्वात्पदार्थांतरेत्युक्तं । नतु पदांतरेति । गवादिरूपपदार्थांतरेत्यर्थः ॥ **कार्यात्मैवेति** । कृतिसाध्यवस्तुरूपएवेत्यर्थः । कुतइत्यतआह ॥ **नहीति** । अस्त्वेवंलोकेवेदेतुकथमित्यतआह ॥ **अतःकार्यमेवसर्वत्रेति** । लोकेवेदेचेत्यर्थः । लोकेधात्वर्थरूपकार्यमेववाक्यार्थः । वेदेतुयागादिधात्वर्थजन्यापूर्वरूपकार्यमित्येतावान्भेदइतिभावः । यत्प्रतिपादनेनवाक्यार्थपर्यवसानमित्येतल्लौकिकवाक्येउपपाद्ययत्प्रतिपादनायेत्युक्तमुपपादयितुंविवेकमाह ॥ **तत्रेति** । पर्यवसानान्यथानुपपत्त्याकार्यस्यवाक्यार्थत्वेसतीत्यर्थः । लौकिकवाक्यार्थइतिवार्थः ॥ **लिङादीति** । लोट्तव्यलेट्प्रत्ययाआदिपदार्थः ॥ **कार्यतेति** । लोकेहिलिङादिप्रत्ययस्यकार्यत्वमभिधेयमित्यंगीकृत्यकार्यतेत्युक्तं । पदांतराणीत्युपलक्षणं । धातुरूपप्रकृतिरपिलिङादिनाकार्यत्वप्रतीतयेतदाधारतयातदन्वि

उडपीरा

तमानयनमभिदधानातत्परैवेत्यपिध्येयं । यद्वाकार्यताभिधायीत्यस्यधात्वर्थनिष्ठकार्यताभिधायीधात्वर्थरूपकार्याभिधायीति यावत् ॥ **तत्प्रतीतयेतदन्वितेति** । गवानयनंकार्यमित्येवंरूपेणतदन्वितस्वार्थानभिदधानानीत्यर्थः ॥ **कार्यतेति** । कृतिसाध्यत्वादिरूपकार्यताधारभूतापूर्वेपर्यवसितइत्यर्थः । एवंपर्यवसानानुपपत्तिंवेदस्यकार्यपरत्वेप्रमाणमुक्त्वालोकसिद्धकार्यव्युत्पत्तिंचप्रमाणंइष्टेव्युत्पत्तिरिष्यतइतिवक्ष्यमाणव्यावर्त्यव्युत्पत्तिप्रकारोपपादनपूर्वमाह ॥ **किंचेति** ॥ **अविवादमिति** । विवादाभावोऽविवादं । अर्थाभावेयदव्ययमित्यव्ययीभावेअव्ययीभावश्चेतिनपुंसकता ॥ **विशिष्टार्थेति** । इतरव्यावृत्तजलरूपार्थविषयामित्यर्थः ॥ **धर्मिणीति** । साध्यंप्रतिधर्मिभूतेत्यर्थः ॥ **अनेनशब्देनेति** । चैत्रजलमाहरस्वेतिशब्देनेत्यर्थः ॥ **मानांतरेणेति** । प्राग्भवीयानुभवजन्यसंस्कारादिरूपेणेत्यर्थः ॥ **क्रियामात्रमिति** । भोजनादिक्रियामात्रंतृप्त्यादिरूपफलमात्रंतयोर्जन्यजनकभावरूपसंबंधमात्रंवेत्यर्थः ॥ **निश्चित्येति** । अनुमिनोतीतिक्रिययास्यान्वयः । भट्टमतंनिराह ॥ **एतेनशब्दइति** । व्यापारोभावना ॥ **पुरुषाभिप्रायेति** । आगंतव्यमित्येवंकार्यताभिप्रायानुमानादेवेत्यर्थः ॥ **यथाहेति** । नैयायिकइतियोज्यं । दोषाःरागद्वेषमोहाः ॥ **ज्ञानंत्विति** । रागादेरितियोज्यं । इष्टमाकांक्षतइतिवक्ष्यमाणव्यावर्त्यप्रवृत्त्याद्यर्थत्वान्यथानुपपत्त्याचकार्यनिष्ठत्वमुपेयमित्येतदाह ॥ **अपिचेति** ॥ **प्रमाणस्येति** । सएवभर्गशब्दार्थइत्यादौपूर्वत्रॐमितिब्रह्मेत्यादिश्रुत्याविष्णुवाचितयाप्रसिद्धोंकारस्यस्रवतीत्यादिश्रुतिसिद्धसूत्रादिमस्यब्रह्मणिमानत्वोक्त्याव्याहृतिगायत्रीपुरुषसूक्तद्वारातद्व्याख्यानरूपसर्ववेदानांब्रह्मनिष्ठत्वेनपुरुषसूक्तादिव्याख्यानरूपप्रमाणस्योक्तत्वादित्यर्थः ॥ **बाधकेति** । पूर्ववा

द्युक्तबाधकत्रयस्याप्यभावाच्चेत्यर्थः । तत्कथमित्यतआद्यंबाधकमाशंक्यतन्निरासकतयामूलंयोजयति ॥ [६८।२२] **नन्वित्यादिना** ॥
अन्येतुबाधकेइष्टेइत्यत्रइष्टमित्यत्रचनिरसिष्यतेइतिभावः । **सिद्धविशेषस्येति** । इष्टसाधनादिरूपसिद्धविशेषस्येत्यर्थः ॥
[६८।२४] **कीदृशेइति** । नकोपिदोषइत्यर्थः ॥ [६८।२५] **व्याख्यानांतरेति** । अतःशब्दस्यप्रयोजनसमर्थनायकृताज्ज्ञानादिद्वारामोक्षफलक
त्वार्थकत्वव्याख्यानाद्बंधस्यसत्यत्वपरत्वव्याख्यानाच्चविषयसमर्थनायापेक्षितंवेदांतानांयत्सिद्धार्थप्रमापकत्वंतत्परत्वरूपव्या
ख्यानांतरसमुच्चयार्थइत्यर्थः । कार्यताइष्टसाधनतेत्येकाव्याख्या । इष्टतेत्यपरा । तथाचेष्टसाधनतांविनेतिवत्इष्टतांविनेत्य
पिसमुच्चयार्थइत्यर्थइत्येके ॥ [६८।२६] **कृत्यप्रत्ययेति** ॥ ण्यत्प्रत्ययांतइत्यर्थः । डुकृञ्करणइत्यस्यऋहलोर्ण्यदित्युक्तण्यत्प्रत्ययेअचोञ्णि
तीतिवृद्धौकार्यमितिनिष्पत्तेः । ण्यत्प्रत्ययस्यचकृत्याःप्राङ्ण्वुलइतिसूत्रेणकृत्यसंज्ञकत्वात् ॥ [६९।१] **कृत्याश्चेति** । कृत्यसंज्ञकाःप्रत्य
याइत्यर्थः ॥ **तयोरेवेति** । लःकर्मणिचभावेचाकर्मकेभ्यइतिपूर्वसूत्रप्रकृतभावकर्मणोरेवकृत्यसंज्ञकप्रत्ययःक्तप्रत्ययःखलर्थ
प्रत्ययश्चभवतीतिपाणिनिसूत्रेणचस्मर्यतइत्यर्थः ॥ **कर्तुःक्रिययेति** । कर्तुरीप्सिततमंकर्मेतिपाणिनिस्मरणादिति भावः ।
[६९।१५] **देवदत्तेति**संबुध्यंतं ॥ [६९।१७] **कृत्यांश्चेति** । तृतीयेआवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनिरितिपूर्वसूत्रात्प्रकृतावावश्यकेर्थेकृत्याश्चेतिसूत्रेणकृ
त्यविधानादितिभावः ॥ [६९।१५] **उपक्रमेइति** । इष्टसाधनतांविनेत्यत्रेष्टतांविनेत्यपिग्राह्यमित्यर्थः । मूलेतदित्यस्यतस्मादितिइष्टमे
वेत्यस्येष्टत्वमितिसाधनंतथेत्यस्येष्टसाधनत्वमितिकार्यमित्यस्यकार्यत्वमित्यर्थस्यावतारिकायामेवोक्तत्वान्नव्याख्यातंमूलमिति

[६९।१६] ध्येयं ॥ **अनेनैवेति** । मूलकृदुक्तविकल्पेनैवेत्यर्थः ॥ **उक्तइति** । कार्यंनहिक्रियेतिकल्पस्यनिषिद्धस्यसमत्वतइतियोदोषउ

स्सएवेत्यर्थः ॥ व्यर्थत्वादिति । अत्रकर्मनिर्णयतत्वनिर्णयटीकाभ्यांविरोधनिरासस्तर्कतांडवेकृतिसाध्यत्वविशिष्टेष्टसाधनत्वस्यविधित्वभंगेध्येयः ॥ एतेनेति । कृतिसाध्यत्वस्यनिषिद्धेपिसमत्वादितिकथनेनेत्यर्थः । नकार्यताबुद्धिरिति पदच्छेदः । परमुखेनैवातीतादावप्रसंगादितिवाचयति ॥ किंचेत्यादिना ॥ परस्येति । प्राभाकरस्येत्यर्थः ॥ व्यर्थविशेषणमिति । कृतिसाध्यत्वावच्छिन्नत्वविशेषणमित्यर्थः । विवृतमेतत्सर्वंनिपुणतरंकार्यताज्ञानस्यप्रवर्तकत्वभंगेतर्कतांडवेद्वितीयपरिच्छेदे ॥ संभावनैवेति । सुमनसामित्यनेनेतिभावः ॥ श्रुताविति । वाजसनेयश्रुतौ । मूलेइत्यादिवाक्यैरित्यस्यमुख्येष्टंवेत्यनेनान्वयः ॥ तस्मादित्यर्थइति । इतिशब्दस्यहेत्वर्थत्वात् । पूर्वत्रयतइतिश्रवणात्तस्मादित्यर्थइत्युक्तं ॥ इत्यनेनसंबंधइति ॥ सोयंपुरुषइत्यपि । सएवसर्ववेदार्थइतिपूर्वेणसंबंधइत्यर्थः । तस्यैवाक्षेपसमाध्योरिहप्रस्तुतत्वादितिभावः । आकांक्षादिमत्त्वमात्रेणकथंसर्ववेदार्थत्वमित्यतोव्यनक्ति ॥ यत्खल्विति । विशेषणत्रयस्यक्रमेणकृत्यमाह ॥ अजिज्ञासितत्वाद्वीत्यादिना ॥ इष्टेष्टसाधनत्वादिति । इष्टत्वादिष्टसाधनत्वाच्चेत्यर्थः । अधिकारिभेदेनेतिभावः । आकांक्षेत्यनुवादः । जिज्ञासेतिव्याख्या ॥ उपपादयिष्यतइति । वर्तमानमतीतंचेत्यादाविवितिभावः । द्वितीयमपिबाधकमाशंक्यनिराह ॥ नन्वित्यादिना ॥ लोकेव्युत्पत्तिदर्शनादिति । तत्प्रकारश्चकार्यताचेत्येतदवतारिकायामेवप्रपंचितइतिभावः ॥ चेष्टेति । देहस्पंदादिरूपप्रवृत्तिः ॥ छोटिकावादनेति । अंगुलीद्वयाग्रमेलनेनक्रियमाणःशब्दः । इत्यादाविवित्युक्तादिपदार्थंव्यनक्ति ॥ तथेयंतवेत्यादिना । तथेतिमूलपदानुकारित्वात्तेमयावेकवचनस्येतिनशंक्यं । वा

ल्यपीत्युक्तेःअवगम्येतिसाधु ॥ **यदत्रोक्तमिति** । प्राभाकरैःस्वग्रंथेउक्तमित्यर्थः ॥ **उक्तत्वात्** । पूर्ववाक्यइतिभावः ॥ **प्रियासुखेति** । प्रियायाःसुखप्रसवेत्यर्थः ॥ **यदुक्तमिति** । स्वग्रंथइतिज्ञेयं । नतुपूर्वपक्ष्यनुवादप्रस्तावइतिभ्रमितव्यं । अप्येतीत्यत्रस्थापिपदंसंयोज्याह ॥ **बालोपीति** । ननुशक्तिग्रहंव्याकरणोपमानकोशाप्तवाक्याद्व्यवहारतश्च । वाक्यस्यशेषाद्विवृतेर्वदंतिसान्निध्यतःसिद्धपदस्यवृद्धाइत्युपायांतरमपिव्युत्पत्तावुक्तं । तच्चप्राथमिककार्यव्युत्पत्त्यधीनं । अन्यथोपायांतराद्व्युत्पत्तिग्रहोनस्यादित्यतस्तदनूद्यसमाधत्ते ॥ **यद्यपीत्यादिना** ॥ **आनंतरिकीति** । तथाचव्यवहारतोजायमानव्युत्पत्तेःप्राथमिकत्वात्सैवप्रदर्शितामूलकारैरितिभावः ॥ **व्युत्पादितेति** । व्युत्पत्तिरित्यनुकर्षः । ननूक्तंप्रथमंकार्येव्युत्पत्त्यभावेउपायांतरादपिव्युत्पत्तिर्नस्यादितितत्राह ॥ **किंचास्याइति** ॥ **योग्यान्वितइति** ॥ तत्प्रकारश्चाग्रेशक्तिश्चैवान्वितेस्वार्थइत्यादौवक्ष्यतइतिभावः । पूर्वपक्षदशायामुक्तंसर्वंसंग्रहेणानुवदतिदेवदत्तेत्यादिना ॥ **यदुक्तमिति** । कार्यताचेत्येतदवतारिकायां । पदानियोजयन्नेवार्थमाह ॥ **वर्तमानइत्यादिना** । तात्पर्यार्थमाह ॥ **अयमर्थइति** ॥ **उत्तरार्थमिति** । दृष्टचेत्युत्तरवाक्येपूर्ववर्तमानेपश्चादनागतादावाकांक्षाक्रमेणव्युत्पत्तिक्रमस्यवक्ष्यमाणत्वात्तदुपयोगित्वार्थमित्यर्थः ॥ **किंवाशब्दतइति** । शब्देनप्रतिपाद्यतइतिवेत्यर्थः ॥ **उक्तत्वादिति** । नभविष्यत्क्रियाकार्यमित्येतद्व्याख्यावसरेउक्तत्वादित्यर्थः । अगतेगतइतिचद्वेधापदविभागमुपेत्यार्थमाह ॥ **भविष्यत्यतीतेचेति** । नन्वत्रभविष्यतीत्येतस्यकथंलाभइत्यतआह ॥ **अगतेअनागतइति** । तृतीयमपिबाधकमनूद्यनिराह ॥ **यदप्युक्तमिति** । कार्यताचेत्येतदवतारिकायामुक्तमित्यर्थः । नोपदेष्टव्याक्रियाकिमिति

उडपीराजा

[९६।१]ॐजन्माद्यस्ययतःॐ ॥ उत्तरसंदर्भस्यपूर्वानंतर्यैबीजंवदन्नभिधेयमाह ॥ प्रथमेति ॥ विहितेति । कर्तव्यत्वेनबोधिते
त्यर्थः ॥ जन्मादिसूत्रैरिति । एतेनेक्षितेरित्यादिसूत्रैर्ब्रह्मविचार्यतइतिवदंतोनिरस्ताः । व्यक्तंह्येतत्समन्वयसूत्रेचंद्रिकायां ।
पूर्वोत्तराध्यायद्विकद्वयस्यपौर्वापर्येबीजंसूचयन्नस्यनयस्यद्वितीयत्वेबीजंवदन्भाष्यमवतारयति ॥ स्वरूपेति । ननुशेषषष्ठ्या
निषेधेनकर्मणिषष्ठ्याःस्वीकारेणस्वरूपजिज्ञासायाएवप्राधान्येनप्राप्त्यासाधनफलजिज्ञासायाःकथंप्राप्तिरित्यतआह ॥ [९६।२]ब्रह्म
णइतीति ॥ उपलक्षणेबीजमाह ॥ साधनादीति । यद्वाऽऽकांक्षाबलात्तल्लाभइतिभावेनाह ॥ साधनादीति । ब्रह्मज्ञा
नायविचारःकार्यइत्युक्तेकेनसाधनेनकस्मैफलायेत्याकांक्षायाःसाधनफलविचारंविनाऽनिवृत्तेरित्यर्थः॥ [९६।३]ब्रह्मेति। ब्रह्मज्ञानसा
धनंब्रह्मज्ञानफलमितिब्रह्मनिरूपितत्वादित्यर्थः । साधनफलयोरित्युक्त्यातयोःपौर्वापर्यात्तद्विचारपरयोरुत्तरयोरध्याययोरपि
पौर्वापर्येबीजंसूचितं॥प्रथमप्राप्तेति। तद्विचारःपूर्वाध्यायद्वयेक्रियतइतिभावः । समुद्रगस्यांतःअंतःसमुद्रगमित्यन्यथाप्रतीतिं
निराह ॥ [९६।५]समुद्रस्यांतरंतस्समुद्रमिति । अव्ययंविभक्तीत्यादिनाऽव्ययीभावः । उक्तमित्यंतमूलस्यावैयर्थ्यायाह ॥ नि
[९६।८]र्विशेषेति । सूत्रेसविशेषमेवोच्यतइत्यत्रकिंज्ञापकमित्यतआह ॥ अत्रहीत्यादिना ॥ [९६।९]तच्चेति । जन्मादिकारणतयातत्प
देनोच्यमानमित्यर्थः ॥ शब्दादिति । राजपुरुषइत्यादौराज्ञइवब्रह्मजिज्ञासेतिपूर्वसूत्रेषष्ठीनिर्दिष्टतयाषष्ठ्यंतशब्दादुपसर्ज
नतयेत्यर्थः ॥ अर्थतइति । जिज्ञास्योयंविधीयतइत्युक्तदिशाब्रह्मज्ञानायेत्युद्देश्यविशेषणतयार्थतःप्राधान्यादित्य
र्थः ॥ [९६।१०]परस्यापीति । निर्विशेषब्रह्मेहसूत्रेलक्ष्यतइतिवदतोपीत्यर्थः ॥ [९६।१२]प्रसिद्धमेवेति । बृहंतोह्यस्मिन्गुणाइत्या

दावितिभावः । जन्माद्यस्येतिसूत्रेणगुणसर्वस्वसिद्धये । ब्रह्मणोलक्षणंप्रोक्तमित्यानंदमयनयानुव्याख्यानोक्तंहृदिकृत्वाह ॥ [९६।१२] तदुपपादनार्थमेतदितीति । तस्यलक्ष्यधर्मतोपपादनार्थमित्यर्थः । कथमित्यतआह ॥ प्रसिद्धेनेति । नचपरमेश्वरस्यसम स्तगुणसंपूर्णत्वंप्रसिद्धमिति । लोकेक्काप्यदर्शनेनासंभावनापराहतत्वादितिभावः॥ [९६।१३] अनेनत्विति । जगज्जन्मादिकारणत्वे नेत्यर्थः । एतच्चकार्यस्यघटादेःकर्त्रविनाभावदर्शनेनमहदादिसर्वकार्यकर्तानासंभावितोवक्ष्यमाणदिशानेकप्रमाणप्रमितश्चेत्यनु पदमेवविवरिष्यतइतिभावः । कर्तृत्वात्सगुणंब्रह्मेतिभागवतोक्तिंहृदिकृत्वाह ॥ [९६।१४] अविनाभावित्वादिति ॥ उत्तरेति । तत्रकारणत्वस्यशास्त्रैकसमधिगम्यत्वोक्तेरितिभावः ॥ [९६।१६] एतदपीति । नकेवलंसंपूर्णगुणत्वमित्यपेरर्थः । प्राग्विकल्पितयोर्द्वि तीयमंगीकरोति ॥ जगदिति । तत्सूत्रारूढंदर्शयितुंसूत्राक्षरार्थमाह । [९६।१७] अस्येति ॥ तद्ब्रह्मेतिसंबंधादिति । तल्लाभप्रका रश्चप्रागेवोक्तः । हिशब्दोहेतावित्युपेत्यश्लोकंयोजयति॥ [९६।१८] यतंइत्यादिना। हरेःसकाशादितिसन्न्यायरत्नावल्युक्त्याहरेरितिपंच म्यंतमुपेत्याह ॥ अस्येति । इयंशेषोक्तिः अनुवृत्तिर्वा । तस्यार्थोजगतइति ॥ सृष्ट्यादयइति । मूलेसुधायांचप्रयोजकव्या पारवाचिनासृष्ट्यादिशब्देनप्रयोज्यव्यापारोजन्मादिर्लक्षणयाबोध्यः । तथैवचंद्रिकोक्तेः ॥ भाष्येति । यउत्रिधातुपृथिवी मित्यादिभाष्योक्तास्वित्यर्थः ॥ अविगानमिति। सर्वकारणवाक्यानांब्रह्मकारणत्वेविरोधाभावमितिवा। सृष्टिवेलायांनास्थि तिः । स्थितिदशायांनसृष्टिसंहारौसंहृतिवेलायांनसृष्ट्यादि विरोधात् । किंतुकालभेदेनैवसृष्ट्यादीतिरामानुजाद्युक्तदिशान भवति । स्रष्टृत्वादयोगुणाःसदैवसंतिहरावितिस्रष्टृत्वादिधर्माणांसर्वेषामपिसर्वकालीनत्वोक्त्याऽविरोधमितिवार्थः । तत्प्रपंचि

तंचंद्रिकायांरामानुजमतनिराकरणप्रस्तावे ।। [१६।२०] द्वितीयइति । अध्यायइतियोज्यं । तत्रचेतनत्वसर्वस्वातंत्र्यसर्वशक्तिमत्त्वादि
युक्तीनांवक्ष्यमाणत्वादितिभावः । गुणपूर्तिरप्येवंस्यादित्यतआह ।। सकलेति । नन्वेवंयथासूत्रंसृष्ट्यादिर्ह्यासुश्रुतिषुहरेरु
दितइतिवाच्येऽनेकधादिपदार्थोक्तेरुपयोगंनपश्यामइत्यतस्तदनुरोधेनान्यथाप्यवतारयति ।। [१६।२१] आद्यस्येत्यादिना । अतद्गु
णसंविज्ञानबहुव्रीहिमुपेत्यतस्यप्रसिद्धिमाह ।। जगत्पालकोहीति । विष्णुःस्थितौक्रतुपतिर्द्विजधर्मसेतुरित्यादौप्रसिद्धिरित्य
र्थः ।। [१६।२२] तद्गुणेति । तस्यगुणभूतस्यान्यपदार्थेसंविज्ञानंयस्मिन्बहुव्रीहौसतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिः । तमुपादायेत्यर्थः । सृ
ष्टिस्थितिभंगमितिसमाहारः ।। [१६।२३] इहेति । सूत्रे ।। श्रुतयश्चेति । यतोवाइमानिभूतानीति । यआत्मानमंतरोयम
यतीति । त्वंमुक्तिदोबंधदोतोमतोनस्त्वंज्ञानदोऽज्ञानदश्चासिविष्णोइत्येवंरूपाश्चंद्रिकोक्ताद्रष्टव्याः । आद्यश्रुतौसृष्टिस्थि
तिप्रलयमोक्षाणांयतइत्यत्रनियमनस्यत्वमित्यत्रज्ञानाज्ञानबंधमोक्षाणांश्रवणात् । यद्वासन्न्यायरत्नावल्युक्ताः यतःप्रसूताजग
तःप्रसूती । सर्वेनिमेषाजज्ञिरे । यस्मिन्निदंसंचविचैधिसर्वमित्यादयोनारायणानुवाकस्थाःश्रुतयोग्राह्याः । नन्वथापि
सृष्टिस्थितिसंहारनियमनज्ञानाज्ञानबंधमोक्षायतइतिभाष्योक्तिवदत्राप्यनुभाष्येतथैववक्तव्येऽसमासेननिर्देशोनिर्बीजइत्यतः
तदनुरोधेनान्यथाप्यवतार्यतात्पर्यमाह ।। [१६।२४] ननुसृष्ट्यादीत्यादिना ।। [१६।२५] संभवेव्यभिचारेचेति । पीतःशंखइतिविशे
षणंनोपादेयं । असंभवात् । अतोयद्विशेषणंसंभवतियदभावेचव्यभिचारोऽलक्ष्येवृत्तिःपूर्वतनस्यतद्विशेषणंतत्रार्थवदि

तीहविवक्षितार्थोध्येयः । इत्यनेकलक्षणोक्त्युपयोगइति । एतच्चोपलक्षणं । आद्यपद्यव्याख्यानावसरोक्तदिशावि
भवार्थानेकलक्षणोक्तिरित्यपिज्ञेयं । नन्वेवंसृष्टिरित्यादेरुक्तव्याख्यानत्रयेपिजन्माद्यस्ययतइतिसूत्रंश्रुत्यंतरप्रसिद्धानेकलक्ष
णोक्तिपरमितिव्याख्यातंस्यात् । नचतद्युक्तं । तथात्वेन्यायेनवेदार्थविषयकसंशयविपर्ययनिरासपूर्वंतन्निणर्यरूपोप
काराजनकत्वेनागमवद्बोधकतापत्त्यावेदेतिकर्तव्यतारूपन्यायसूत्रत्वभंगइत्यतोयोजनांतरमप्याह ॥ [१७।३] अथवेति । यद्वा
इत्यनेकलक्षणोक्त्युपयोगइत्ययुक्तं । स्वेतरसर्वव्यावृत्ततयाजिज्ञास्यवस्तुनोवधारणायहिलक्षणकथनं । तच्चैकत्रश्रुतौउक्तैकल
क्षणोक्त्यापिसंभवतीत्यतोनैवंजिज्ञासाविधायकनानावाक्येषुजिज्ञास्यस्यजीवत्वेनतदन्यपरत्वाभावशंकायां तत्रतत्रवाक्येजि
ज्ञास्यस्यसामानाधिकरण्येनक्वचित्सृष्टिःक्वचित्स्थितिरित्येवंजीवव्यावर्तकधर्माणांअष्टानांश्रवणात्तन्मध्येऽन्यतमस्यानुपादानेत
द्धर्मोपेतवाक्येजिज्ञास्यस्यजीवान्यत्वासिद्धेःसर्वोपादानंसार्थकमितिभावेनयोजनांतरमाह ॥ अथवेति ॥ [१७।३] तद्ब्रह्मेत्ययंब्रह्म
शब्दइति । वैदिकब्रह्मशब्दमात्रस्यात्रसंशयधर्मित्वं । तद्ब्रह्मेत्ययमितिविशिष्यसंशयधर्म्युक्तिःपूर्वोक्तजिज्ञासाक्षेपेणसंगतिं
दर्शयितुमेव । नतुतत्रैवसंदेहः । अन्यत्रविष्णुवाचित्वाभावाभ्युपगमोस्तीतिनभ्रमितव्यं । तथैवचंद्रिकोक्तेः । अन्यथाधर्मिक
ल्पनोक्तिपरोत्तरग्रंथविरोधात् ॥ [१७।४] प्रसिद्धार्थेति । जीवपरइत्यर्थः । ननुब्रह्मशब्दःगुणपूर्तिवाचीनवेत्येवसंदिह्यतांकिंतात्पर्य
संदेहेनेत्यतआह ॥ नहीति । वाचकत्वसिद्धावपितात्पर्यासिद्ध्यातात्पर्यकोटिकसंदेहएवदर्शनीयइतिभावः ॥ [१७।५] अन्यत्रापी
ति । परस्परपरिहारेणापिसत्त्वादित्यर्थः ॥ [१७।६] आरोपितेति । तथाचतत्वपरेशास्त्रेनतस्यविचार्यतेतिभावः । जीवपक्षेकथंजि

ज्ञासोपपत्तिःतस्याप्यहंधीसिद्धत्वात् । जातमात्रामृगागावइत्यादिनाभक्तिपादेदेहादन्योनुभवतआत्माभातीत्यादिनासमयपादेचवक्ष्यमाणदिशादेहादिविविक्तत्वेनापिसिद्धत्वादित्यतआह ॥ [१७।१०] **जीवस्येति** । सिद्धांतकोटौबाधकमाह ॥ [१७।११] **अप्रसिद्धार्थत्वेत्विति** ॥ **तद्वाचितायाइति** । वाचित्वाभावेपिलक्षणयातात्पर्यसंभवेपिसिद्धांतिनालक्षणानंगीकारात्तद्वाचितायाअपिनकल्प्यत्वोक्तिः ॥ [१७।१२] **यआत्मेति** । यआत्मापहतपाप्माविजरोविमृत्युर्विशोकोविजिघत्सोपिपासःसत्यकामःसत्यसंकल्पःसोन्वेष्टव्यःसविजिज्ञासितव्यइतिछांदोग्याष्टमाध्यायगतवाक्यं। ब्रह्मात्मादिशब्दवाच्यादित्यनंतरंहरेरितिमूलपदंयोज्यं । अस्येत्यध्याहृतस्यार्थोविश्वस्येति । इत्युच्यतइत्ययुक्तं । तद्विजिज्ञासस्वेत्याद्युपात्तवाक्येनुपलंभादित्यतआह ॥ [१७।१३] **ईर्त्यादिपूर्वोत्तरवाक्यैरिति** । तद्विजिज्ञासस्वेत्यस्ययतोवाइत्यादिपूर्ववाक्यं। यआत्मेत्यस्यतुअपहतपाप्मेत्याद्युत्तरवाक्यं। तत्रचापहतःपाप्मायस्मादित्यादिबहुव्रीह्युपगमेनमोक्षोहरेर्भवतीत्येतज्ज्ञेयं । एवंश्रुत्यंतरेपिध्येयं । तावताजिज्ञास्यंजीवान्यत्कुतःजीवएवकुतोनेत्यतोयोजनांतरमाह ॥ **सृष्ट्याद्यश्चेति** ॥ **भाष्येति** । यउत्रिधात्वित्यादिश्रुतिष्वित्यर्थः । हरेस्सदेत्यन्वयेलब्धार्थमाह ॥ **हरेरेवेति** । हरेरितीदानींषष्ठ्यंतंबोध्यं । हिशब्दस्ययस्मादितिहेत्वर्थकत्वबलेनलब्धार्थमाह ॥ [१७।१४] **अंतइति** । तस्यैवार्थःप्रसिद्धार्थेबाधकसद्भावादिति । अलौकिकस्येतिविभागः । एतेनासुविचारविधात्रीषुश्रुतिषूक्तास्तद्ब्रह्मेत्यादिशब्दाःहरेस्सदावाचकाइत्यपिमूलयोजनासूचिता । लक्षणानामतिव्याप्तिनिरासकत्वेनापियोजयति ॥ [१७।१५] **नेनुकेथमित्यादिना** । यावतेतियस्मादित्यर्थेभिन्नक्रमतयाप्यपिपदान्वयमुपेत्याह ॥ [१७।१६] **ईर्त्याद्याखपीति** । हरेरेवेतिपंचमी । ब्रह्म

रुद्रादिभ्यइतिप्रतियोगिनिपंचमीनिर्देशात् । इतिह्यपिश्रुतेरित्यत्रहिशब्दार्थमाह ॥ प्रसिद्धश्रुतेरिति[९७।११] ॥ भाष्यो[९७।२१]
दाहृतेति । यउत्रिधात्वित्यादयः ॥ विश्वेति[९७।२२] । विश्वानीत्यर्थः । सुविरुद्धाश्चेतिलोकदृष्टचा । अश्रुताअपिरमा
दिचिंत्यास्तदचिंत्याश्चेत्यर्थः । श्रुताअपिदोषानसंति । श्रुतत्वेकथंनेत्युक्तिरित्यतउक्तं ॥ अज्ञैर्हितथाप्रतीताइ[९७।२६]
ति । ननुगुणाःश्रुताइतिश्रुत्युक्तमात्रेणकथमुक्तशंकानिरासइत्यतआह ॥ इदमुक्तंभवतीति[९८।१] । सोमःपवतेजनिता
मतीनांजनितादिवोजनितापृथिव्याः । जनिताग्नेर्जनितासूर्यस्यजनितेंद्रस्यजनितोतविष्णोरितिश्रुतौसोमस्यप्रकृतत्वादाह ॥
सोमोद्भवतइतीति[९८।५] । जनितोतविष्णोरितिवाक्यंतुसोमादिशब्दवाच्यात्क्षीराब्धिशयनान्मूलरूपाद्विष्णुशब्दाभिधेयप्रा
दुर्भावरूपस्यविवक्षयोपपन्नमितिसन्न्यायरत्नावल्युक्तिंहृदिकृत्वाह ॥ इत्यादिव्याख्येयमिति ॥ युक्त्यंतरमिति । नदोषो
र्थःश्रुतेर्भवेदित्यत्रश्रुतिकृतव्याख्यानापेक्षयावेदानांभगवत्प्रीतिद्वारामोक्षार्थप्रवृत्तत्वरूपयुक्त्यंतरमित्यर्थः ॥ तेषामिति[९८।६] । अ
दुःखमितरत्सर्वंजीवाएवतुदुःखिनः । तेषामितिवैशेषिकनयेवक्ष्यमाणश्रुतेरित्यर्थः ॥ कोहीति[९८।१४] । तत्कोहिवेद नकोपि । तदिति
किमित्यतआह ॥ यदीति । अमुष्मिंल्लोकेपरलोकेस्वर्गशब्दितंसुखंयद्यस्तियदिशब्देनेतिकोहिवेदेतिसंशयंकुर्वद्वाक्यंयथानप्र
माणमित्यर्थः । अतएवपूर्वतंत्रेऽर्थवादाधिकरणसूत्रेशास्त्रदृष्टविरोधादित्यत्रकोहीतिवाक्यमज्ञानसंशयादिकुर्वदप्रमाणमित्यु
क्तंपूर्वपक्षे । फलंमुक्तिर्हिवाक्यतइत्येतद्योजयति ॥ प्रकृतेचेति[९८।१५] ॥ श्रुत्यादीति । तेषांदुःखप्रहाणायश्रुतिरेषाप्रवर्ततइत्या

दिश्रुत्यादीत्यर्थः ॥ [९८।१७] विषयविशेषेति । एकस्माद्वाक्यादर्थद्वयेप्रतीतेकुत्रार्थेतात्पर्यमितिजिज्ञासायांफलवत्त्वादस्मिन्नेवार्थे तात्पर्यमित्येवंविषयविशेषावधारणोपायत्वेनेत्यर्थः ॥ [९८।१८] वक्ष्यतइति । मोक्षार्थाःश्रुतयोयस्मात्सचतस्यप्रसादतइत्यादिना । तत्संपूर्णप्रयोजनमित्यंतग्रंथेनेतिभावः । अनवधेयवचनोश्रद्धेयवचनइत्यर्थः ॥ [९८।२१] अनुपादेयत्वेति । एतेननमानत्वमित्यस्या नुपादेयत्वमित्यर्थउक्तोभवति । ननुप्रयोजनोद्देशस्येदंमेभूयादित्येवंरूपेच्छाविशेषत्वात्कथमपौरुषेयेवेदेतदुद्देशितेत्यतआह ॥ यथेति । यथास्वतंत्रपुरुषाभावेशब्दगतयासहजशक्त्याऽर्थप्रतिपादनंतथातत्प्रमितिशेषत्वरूपंयत्परमतात्पर्यंतद्विषयत्वमेवत दुद्देशित्वंनेच्छाघटितमितिभावः । मानत्वमित्यस्यप्रामाण्यमित्येवार्थमुपेत्याह ॥ किंचेति ॥ [९८।२२] आनुमानिकीति । वेदः प्रयोजनोद्देशिप्रवृत्तिमानुपादेयवाक्यत्वात्संमतवदित्यनुमानसिद्धेत्यर्थः । फलंमुक्तिर्हिवाक्यतइत्यस्यार्थमाह ॥ किंतुस्वयमे ववेदेनोच्यतइति । तेषांदुःखप्रहाणायेत्यादिवेदेनेत्यर्थः । तात्पर्यमाह ॥ तथाचेति । तद्विरोधइत्यापादकंयोज्यं । ननु तर्हिस्वर्गादिप्रयोजनेनैवप्रयोजनवत्त्वमस्त्वित्यतआह ॥ [९८।२२] सिद्धांतेति । यद्वायाथार्थ्यस्यैवमानत्वोपगमात्कथमेवमित्यतआह॥ सिद्धांतेति ॥ उत्तरत्रेति । प्रयोजनाधिकरणेयाथार्थ्यमेवमानत्वमपिवाक्यंप्रयोजकं । मानत्वमेति(व)तत्रापियत्संपूर्णप्रयो जनमित्यत्रपदानामिष्टसाधनएवगृहीतसंगतिकत्वादित्यादिनेतिभावः ॥ [९८।२३] श्रुतिबलेनातिव्याप्तिरसंभवश्चेति । लक्षण स्यहिरण्यगर्भःसमवर्तताग्रइत्यादिश्रुतिभिःब्रह्मादिष्वतिव्याप्तिः । जनितोतविष्णोरित्यादिश्रुत्याविष्णावसंभवश्चेत्यर्थः । [९८।२४] तात्पर्यलिंगविरोधादिति । शिवादिकारणत्वएवयान्युपक्रमादीनितात्पर्यलिंगानितद्विरोधादित्यर्थः ॥ [९८।२५] यथाहेति । आद्य

स्यतृतीयपादीयद्वितीयाधिकरणेविरोधेत्वनपेक्षंस्यादसतिह्यनुमानमितिसूत्रेणस्मृतीनांश्रुतिविरोधेसतितत्स्मृतिजातंअनपेक्षंअ
नादर्तव्यंअप्रमाणमितियावत् । नन्वेवंस्मृतीनांमूलभूतश्रुत्यनुमापकत्वेनप्रामाण्योक्तिपरेणधर्मस्यशब्दमूलत्वादितिपूर्वाधिकर
णेनविरोधइत्यतउक्तंअसतिह्यनुमानमिति ।प्रत्यक्षश्रुतिविरोधेऽसतिस्मृत्यामूलश्रुत्यनुमानमुक्तमितिसूत्रार्थः ।तन्मात्रस्यप्रकृतो
पयोगाद्विरोधेत्वनपेक्षंस्यादित्येवोक्तं॥ [१८।२६] तत्रेतत्रेति ।आनंदमयनये तदनन्यत्वादिनयेसांख्यनयेपत्युर्नयादावित्यर्थः॥ [११।३] शैवीनि
ति।व्यक्तमेतद्दशमेभारततात्पर्यनिर्णये।तच्छास्त्रसमयेनत्वित्यस्योत्तरश्लोकेनान्वयः॥ इति [११।५] सुप्रसिद्धमिति । हर्याज्ञाकरणादे
वपुण्यमेभिरवाप्यते । इतिभारततात्पर्यनिर्णयांतिमाध्याये ॥ [११।६] तदुक्तमिति । द्वितीयेगीताभाष्येउक्तमित्यर्थः ॥ दोषं [११।१३] वच्च
नाभावादिति । जनितोतविष्णोरित्यस्यान्यार्थतावर्णनादितिभावः ॥ [११।१४] अव्याप्तिप्रसक्त्यभावादिति । लक्षस्यैकव्य
क्तित्वादितिभावः । स्वलक्षणमित्यत्रस्वपदस्यकृत्यंव्यनक्ति ॥ एवं [११।१६] स्वमतेनेत्यादिना ॥ [११।१८] मायाशक्तिमदिति । मायाश
क्त्युपलक्षितमित्यर्थः ॥ [११।३१] भागवतइति । दशमस्कंधे । परंविलक्षणं । अनन्यंअंतर्भेदरहितं । अद्वयंसमाधिकरहितं । स्वसं
स्थयास्वरूपभूतास्थित्या। अस्यजगतःउद्भवनादिहेतुभिःजन्मादिहेतुत्वलक्षणैःस्वलक्षणैःस्वरूपभूतधर्मैः। लक्षितंभावनिवृत्तिरूपं
चेत्यर्थः। भावोज्ञानं। निर्वृतिरानंदः। तद्रूपमितियावत्। आत्मानमितिपूर्वश्लोकस्थात्मविशेषणत्वाद्भावनिर्वृतिमित्युक्तं। ज्योति
रित्यस्यापिज्योतीरूपमित्यर्थः । अतएवानन्यमितिसाधु। अन्यथानन्यदितिस्यात् ॥ [११।३५] यावत्स्यादिति । यावत्स्याद्गुणवैषम्यं
तावन्नानात्वमात्मनः । नानात्वमात्मनोयावत्पारतंत्र्यंतदैवहि ।१। यावदस्यास्वतंत्रत्वंतावदीश्वरतोभयं । यएतत्समुपासीरन्

तेमुह्यंतिशुचार्पिताः । इत्येकादशस्कंधेदशमाध्यायेमतांतरंतेमुह्यंतीत्यादिनिंदयानिराकरणार्थंयावदित्यादिनानूद्यतइत्यर्थः ॥ [११।२६] त्रित्वंइति । वाचंजुहावमनसितत्प्राणइतरेपरं । धृत्याह्यपानंसोत्सर्गंतत्परत्वेह्यजोहवीत् ।१। त्रित्वेहुत्वाथपंचत्वंतच्चैकत्वेजुहोन्मुनिः। सर्वमात्मन्यजूहावीद्ब्रह्मण्यात्मानमव्यये।२।इतिपंचमस्कंधगतपंचदशेध्यायेमृतिकालेधर्मराजकृतलयचिंतानूद्यते।तस्यार्थः वाचंवागभिमानिनीमुमांमनसिमनोभिमानिनिरुद्रेजुहाव उमायारुद्रेलयोभवतीतिचिंतितवानित्यर्थः । तत्मनःप्राणेजुहाव । परंमनसःपरंप्राणंचइतरइतरस्मिन्नपानेजुहाव । धृत्यामनसएकाग्रतयासोत्सर्गंसवृत्तिकमपानंतत्परत्वेतस्मादपानात्पूर्वभाविनिव्यानेऽजोहवीत् । अथापानव्यानलयचिंतानंतरंअवशिष्टावुदानसमानौत्रित्वेत्रित्वसंख्याविशिष्टेषुप्राणापानव्यानेषुहुत्वालयंविचिंत्यपंचत्वंपंचसंख्याविशिष्टान्प्राणापानव्यानोदानसमानांश्चैकत्वेएकत्वसंख्याविशिष्टेमूलप्राणेअजुहोत् । सर्वंपूर्वोक्तंसमस्तं । आत्मनिस्वहृदिस्थितेविष्णौअजुहवीत् । तंचात्मानं । अव्ययेनाशहीनेब्रह्मणिसर्वगतेविष्णावजुहवीदिति । अयुक्तंचनिराकरणमित्याह ॥ [१००।१] सांक्षादिति । ननुकृष्णस्यचेत्प्रतिपत्तिरित्याद्युक्तमयुक्तं । दध्यौप्रसन्नकरणइतिपूर्वोक्तध्यानप्रकारस्यैवयत्तत्परंज्योतिरित्यादिनानुवादात् । ध्यानस्यचज्ञानविषयविपरीतविषयकत्वनियमादितिभावेनाशंक्यनिराह ॥ [१००।२] ध्यानमेवेदमित्यादिना । ननुतटस्थमेवलक्षणंस्वरूपलक्षणत्वेनध्यातव्यत्वात्कृष्णेनतथाध्यातमित्यतआह ॥ [१००।३] नचैतत्तटस्थमिति । [१००।४] अन्यथेति । अनुवादत्वमात्रेणानभिमतत्वइत्यर्थः । श्वेतकेतूद्दालकाख्यायिकायाअप्यनुवादत्वाविशेषादितिभावः । ननुतत्रोपासनानश्रूयतइत्यतआह ॥ [१००।५] अथयोन्यामिति ॥ [१००।१६] इदंमुक्तमितीति । नहिजन्मादिहेतुत्वमित्यादिकमुक्तमित्यर्थः ।

भेदेनैवत्वित्यादिकमवतारयितुंशंकामाह ॥ [१००।२२] **स्यादियमित्यादिना**ऽत्रोच्यतइतिपर्यंतेन ॥ [१००।२३] **तटस्थमेवेति** । ब्रह्माश्रितमा
यागतमेवनब्रह्मगतमित्यर्थः । यद्वाकाकवत्त्वमिवोपलक्षणमेवेत्यर्थः ॥ [१००।२६] **लक्षणयेति** । यथासागंगेतिगंगापदंतीरंलक्षणयाबो
धयतितथातद्ब्रह्मेत्यत्रतत्पदमपिलक्षणयातदाश्रयंब्रह्मबोधयतीत्युपपत्तेरित्यर्थः । यद्वायत्रेत्यत्रयत्पदंगंगार्थंसदपिलक्षणया
यथायत्तीरइत्यर्थकंयथायतइतिपदंयदधिष्ठितमायातइत्यर्थकमित्यर्थः । तटस्थलक्षणपरत्वेप्यैक्यबाद्यननुकूलत्वमस्यसूत्रस्या
शंकते ॥ **नन्वित्यादिना** । काल्पनिकभेदमाश्रित्यसमाधत्ते ॥ [१०१।४] **मैवमित्यादिना** । कार्येतिदेहेंद्रियांतःकरणादि ।
कारणमविद्यादोषोरागादिः । ऐक्यप्रातिकूल्यमस्यनेत्युक्त्वानिर्गुणत्वप्रतिकूलतापिनेत्याह ॥ [१०१।५] **नचसत्यस्येति** । विश्वःसम
स्तः विवर्तः । अन्यथाप्रतीयमानःप्रपंचोयदवष्टंभोयदधिष्ठानकइत्यर्थः । ब्रह्मनकर्तृ निष्क्रियत्वादित्याद्यनुमानंबाधकमित्य
तआह ॥ [१०१।१०] **नाप्यनुमानमिति** । निष्कलंनिष्क्रियमित्यादिरागमोस्तुबाधकइत्यतआह ॥ **नाप्यागमइति** । दशमतात्प
र्याद्युक्तांअकर्माक्लिष्टकारित्वादित्यादिस्मृतिंहृदिकृत्वाह ॥ **तस्येति** ॥ [१०१।११] **इदमिति**। लक्षणस्यतटस्थत्वमित्यर्थः। तामेवदर्शय
ति ॥ [१०१।११] **जीवब्रह्मणोरित्यादिना** । सूत्रस्यमुख्यार्थोक्तिपरतयाभेदेनैवत्वितिवाक्यंव्याख्यायश्रुतेर्मुख्यार्थत्वोक्तिपरतयापि
व्याख्यातुमवतारयति ॥ [१०१।१६] **ननुकथमिति** । तदित्यस्यकोमुख्यार्थइत्यतश्छांदोग्येषष्ठेतत्त्वमसीत्यतःपूर्ववाक्येप्रकृतमाह ॥ स
[१०१।१७] **देवेत्यादिना** । तदैक्षतबहुस्यांप्रजायेयेतितत्तेजोसृजतेत्यादिवाक्योक्तमाह ॥ **प्रेक्षेति** । सन्मूलाःसोम्येमाःसदायतनाःस

त्प्रतिष्ठाइत्यादिनोक्तमाह ॥ **सर्वासामिति** । सृष्टिस्थितिमुक्तिकर्ताचेत्यर्थः । तत्सत्यंसआत्माऽनयोरर्थः **सकलेत्यादि** ॥ [१०।१।२०] **गौणमिति** । साद्दश्यपरमित्यर्थः । सामानाधिकरण्यमात्रंगौणमित्यादेस्तात्पर्यमुक्तंचंद्रिकायांपृथगुपदेशादित्यधिकरणे । सामानाधिकरण्यमात्रंगौणमित्यस्यतत्पदंकर्तृत्वादिविशिष्टब्रह्मपरमेव तत्त्वंपदयोःसामानाधिकरण्यंतुनाभेदपरमितिनाभिप्रायः अपितुतत्त्वमसीत्यत्रतत्तत्सद्दशइतितत्पदेनैवगौण्यावृत्त्यासाद्दश्येलब्धेऽन्योन्यान्वितानेकप्रकृतिनिष्ठैकविभक्तिरूपसामानाधिकरण्यार्थस्यमुख्यस्यतत्पदशक्यतावच्छेदकेनब्रह्मत्वेनरूपेणब्रह्माभेदस्यजीवेऽसत्त्वेप्यमुख्यस्यचेतनत्वादिरूपेणाभेदस्यसत्त्वात्सामानाधिकरण्येनाऽमुख्याभेदलाभइत्येवाभिप्रायइति ॥ [१०।१।२१] **जंहद्** जहल्लक्षणेति । ओहाक्त्यागे त्यजदत्यजल्लक्षणेत्यर्थः । कर्तृत्वादिधर्मांशत्यागाच्चैतन्यांशस्यात्यागादितिभावः ॥ [१०।१।२३] **तत्रतत्रेति** । तत्वनिर्णयादौ ॥ [१०।१।२५] **प्रागिति** । प्रथमाधिकरणे । सत्यत्वात्तेनदुःखदैरित्यादिव्याख्यानावसरे ॥ [१०।१।२६] **लिंगपादइति** । ज्ञानंनित्यंक्रियानित्येत्यादिनोत्तरपादेसाधयिष्यतइत्यर्थः ॥ [१०।२।१] **पुराणइति** । अल्पशक्तिरसार्वज्ञ्यंपारतंत्र्यमपूर्णता । उपजीवकत्वंजीवत्वमीशत्वंतद्विपर्ययः । १ । स्वाभाविकंतयोरेतन्नान्यथातुकथंचनेतिद्वितीयगीतातात्पर्योक्तमहाविष्णुपुराणइत्यर्थः ॥ [१०।२।४] **कैवल्यमिति** । केवलत्वंनिर्गुणभावइतियावत् । सगुणस्येत्यनुकर्षः ॥ [१०।२।५] **बालैरिति** । विशेषानभिज्ञैरित्यर्थः । गुणराहित्यलक्षणंनिर्गुणत्वमित्यस्यत्रैशेषिकपरिभाषितगुणशून्यत्वमर्थइतिमन्वानोमंदःशंकते ॥ [१०।२।६] **गुणादिपंचकस्येति** । गुणकर्मसामान्यविशेषसमवायरूपपंचकस्य । पदार्थविदोनैयायिकाः ॥ [१०।२।१०] **शक्यमितीति** । प्रस्तुतमित्यनुकर्षः । अत्रेदानींअभिमतंनिर्गुणत्वंगुणादिपंचकेपिनेत्याह ॥ **गुणशब्देनेति** । पारिभाषि

करूपादिचतुर्विंशतिगुणराहित्यमपिनेत्याह ॥ गुणादीनांचेति । वैशेषिकाधिकरणेसमयपादेवक्ष्यतइत्यर्थः ॥ [१०२।११]उक्तानुपप
त्तीति । निर्गुणस्यैवनिरूपयितुमशक्यत्वादित्यादिनोक्तानुपपत्तीत्यर्थः । यद्वानचमिथ्यागुणत्वंस्यादनिर्वाच्यस्यदूषणादित्यु
क्तानुपपत्तीत्यर्थः ॥ [१०२।१२]अर्थांतरेति । प्राकृतगुणराहित्यरूपार्थांतरत्वादित्यर्थः । व्याख्यातैषाश्रुतिःकर्मनिर्णयटीकायां ॥
अन्यथेति । धर्मसामान्यनिषेधे ॥ यथाहेति । पंचमस्यद्वितीयपादेसाक्षाद्द्रष्टरीतिसाक्षाच्छब्दरूपादव्ययाद्द्रष्टृर्थेसंज्ञायांवि
षयेइनिप्रत्ययेअव्ययानांभमात्रेटिलोपइतिटिलोपश्चभवतीत्यर्थः।सोल्लुंठंसोपहासं ॥ [१०२।१४]परस्मैरुचितमिति । रुच्यर्थानांप्रीय
माणइतिचतुर्थी ।यत्तटस्थत्वमुक्तंतन्निरस्तमित्यन्वयः । तटस्थत्वोक्तिपरंवाक्यंपठति ॥ [१०२।१६]नहिनानेति ॥ तत्प्रसवेति। नाना
विधकार्यजनकेत्यर्थः ॥ [१०२।१७]विशेषणमिति । स्वरूपलक्षणमित्यर्थः ॥ [१०२।१८]उत्तरत्रेति । अतोनंतगुणंब्रह्मेत्यत्रब्रह्मस्वरूपविशेषण
(षय)त्वोपगमेनतन्मात्रत्वांगीकारेणनिराकरिष्यतइतिभावः ॥ [१०२।२०]इत्युक्तमिति ।स्वरूपलक्षणवादिनासिद्धांतिनोक्तमित्यर्थः ॥
[१०२।२२]अन्यत्वानन्यत्वाभ्यामनिरूपणादिति ।अन्यत्वेसंबंधसंबंधिनोःसंबंधांतरेणभाव्यं। तत्राप्येवमित्यनवस्थानात्। अनन्यत्वे
संबंधसंबंधित्वव्याघातादितिभावः ॥ [१०२।२३]पुनरुक्तीति ।यतोवाइतिश्रुतौउक्तजन्मस्थितिभंगरूपलक्षणत्रयस्याप्येकत्वेनइमानिभू
तानिजायंतेयेनजातानिजीवंतियत्प्रयंत्यभिसंविशंतीत्येषामेकार्थत्वादितिभावः ॥ [१०२।२६]इतिवदिति । यज्जगज्जन्मादिकारणत्वेन
प्रतीतंतद्ब्रह्मेत्येवंरूपेणामिथ्याभूतकारणत्वेनोपलक्षणसंभवादित्यर्थः ॥ [१०३।१२]इतिवक्तुमिति । अतोनंतगुणंब्रह्मनिर्भेदमपिभण्यत

इत्यनेनवक्तुमित्यर्थः। अस्फुटत्वादाह॥ [१०।३।१४]अयमभिप्रायइति। नास्तीतीतिशब्दस्येत्ययमभिप्रायइत्यन्वयः॥ [१०।३।१६]तावदिति। अवां
तरवाक्यस्यगतिर्नेतिसत्यज्ञानादिकेप्येवमित्यत्रवक्ष्यमाणत्वात्तावच्छब्दः। ननुस्वकर्मकप्रकाशात्मकत्वरूपस्वप्रकाशत्वंनपरेणां
गीकृतं। येनायंदोषःस्यादित्यतःतद्रीत्यापिदोषोक्तिपरतयाव्याचष्टे॥ [१०।३।१०]किंचावेद्यत्वइति॥ [१०।३।१२]सिद्धंत्विति। ऐक्यस्यस्व
प्रकाशात्मस्वरूपत्वेनसदाप्रकाशमानत्वेपिशास्त्रस्योपादेयत्वंसिद्धमेव। शास्त्रस्यभेदभ्रमनिवर्तकत्वादित्यर्थः। शास्त्रस्यभेद
भ्रमनिवर्तकत्वेनोपादेयताशंकांनिराह॥ नेति॥ [१०।३।१३]स्वरूपस्यापीति॥ ऐक्यस्येतियोज्यं॥ सर्वथाप्यनवभासेति।
आत्मनोप्यनवभासप्रसंगादित्यर्थः॥ [१०।३।१४]अविद्यारोपस्यापीति। तथाचाविद्यावशादैक्यानवभासोक्तिरयुक्तास्यात्।
अविद्यायाएवानुपपत्तेरितिभावः। नन्वात्मस्वरूपांशेऽविद्यावरणंनास्तिकिंत्वैक्यांशएवेत्यतआह॥ नहीति॥ [१०।३।१५]अनुपपत्ते
स्तुल्यत्वादिति। अधिष्ठानानवभासइत्यादिनोक्तायाइत्यर्थः। असंभावनीयेत्याद्युक्तपरिहारस्यापितुल्यत्वादित्यपिज्ञेयं॥
इत्ययुक्तमिति। इतियत्त्वयोक्तंतदयुक्तमित्यर्थः। तत्पदेनै[१०।३।१८]क्यस्यप्रतिपादितत्वादिति। तत्पदबोध्यचैतन्यस्वरूपत्वा
दैक्यस्येतिभावः॥ तदुपलक्षितेति। तल्लक्षणयातत्पदबोधितेत्यर्थः॥ ननुकथमिति। तस्मिन्वाक्येसइतितत्पदेनैवदे
वदत्तस्वरूपस्यतदभिन्नस्यैक्यस्यचबोधितत्वेनशिष्टपदवैयर्थ्यापत्तिरितिभावः॥ [१०।३।१९]अत्रापीति। सोयमितिवाक्यबोध्याभेद
स्थलेप्यैक्यस्यापिंडस्यचसविशेषाभेदानंगीकारइत्यर्थः॥ द्वितीयमिति। तत्पदलक्षिताच्चैतन्याद्भिन्नमैक्यमितिपक्षामित्यर्थः।
मूलोक्तमुपलक्षणंमत्वाह॥ अपसिद्धांतस्तावदिति। मिथ्यात्वतइत्यनुवादलब्धमाह॥ [१०।३।२०]मिथ्यात्वप्रसंगइति।

[१०३।२१] अन्यथेति । चैतन्याद्भिन्नस्याद्वैतस्यसत्यत्वेऽद्वैतेनैवऐक्येनैवसत्येनाद्वैतस्यसदेकमेवतत्वमित्यस्यव्याघातादित्यर्थः । मूलं योजयति ॥ मिथ्यात्वतइति । दोषांतरविवक्षयोत्तरान्वितततयापियोजयति ॥ [१०३।२२] किंचेति । अपीत्यस्यान्वयोक्तिःसत्यत्व मपीति ॥ [१०३।२५] नप्रकारांतरेति । परस्परविरुद्धयोरन्यतरस्थितिंविनाप्रकारांतरेणस्थितिर्नेत्यर्थः । तथाचविरुद्धयोरन्यतरस्य मिथ्यात्वेऽन्यतरस्यसत्यत्वंस्यादेवेतिभावः ॥ [१०३।२६] तृतीयंतत्पदलक्षितचैतन्यादैक्यंभिन्नाभिन्नमितिपक्षं ॥ स्वरूपादिति । चैतन्यस्वरूपादित्यर्थः ॥ [१०४।१] ईर्त्यांद्यापाद्येतेइति । तच्छब्दपर्यायत्वंअन्यतरमात्रपरिशेषापत्तिश्चेत्यादिपदार्थः ॥ [१०४।२] भेदिभ्यां मिति । चैतन्यरूपवस्तुनाभेदाभेदाख्यवस्तुनाचेत्यर्थः ॥ [१०४।३] शब्देति । चैतन्यशब्दभेदशब्दाभेदशब्दानांपर्यायत्वंचैतन्या द्यन्यतरपरिशेषत्वभेदाभेदयोरेकत्वभेदानेकत्वरूपदोषाइत्यर्थः ॥ तृतीयइति । भेदिभ्यांभेदोभिन्नाभिन्नइतिपक्षः । ऐक्यं चैतन्याद्भिन्नाभिन्नमितिपक्षेंतर्भवति । तथाचतद्दोषेणैवदुष्टोभवतीतिभावः । तत्रवाकोदोषइत्यतआह ॥ तत्रापीति ॥ [१०४।४] विशेषणेति । चैतन्यादैक्यंभिन्नाभिन्नमितिविशिष्टप्रतीतिर्हिविशेषणत्वेनभेदाभेदभानमपेक्षते । विशेषणत्वेनभेदाभेदभा नंचभेदाभेदरूपविशेषणस्यविशेष्यभूतैक्यस्यचभेदस्यवाभेदाभेदस्यवाभानाभावेऽनुपपन्नं । तद्भानमपिविशेषणत्वेनतज्ज्ञानं विनानेत्येवमुत्तरोत्तरभेदादिभानंविनापूर्वपूर्वभेदादिभानंनयुक्तमितिज्ञप्तिप्रतिबंधकत्वाद्दोषएवेत्यर्थः ॥ [१०४।६] अनवस्थापीती ति ॥ स्फुटत्वान्नोक्तेतियोज्यं ॥ [१०४।७] निर्वहिष्यतीति । निर्वक्ष्यतीतिवाच्येइडागमोलेखकदोषमूलोवानिर्वचनार्थभ्रमनिरा

सायकृतोवेतिध्येयं ॥ व्यवहारोपपत्तिरिति । भिन्नाभिन्नमैक्यंचैतन्यादित्यादिविशिष्टव्यवहारोपपत्तिरित्यर्थः ॥ [१०४।१०] कर्तृकर्मणोःकृतीतिवचनादिति । निर्वाहकशब्दस्यण्वुल्प्रत्ययांतत्वात्तस्यचकृदतिङित्यनेनकृत्संज्ञकत्वात्तद्योगेकर्तरिकर्मणिचषष्ठीभवतीतिपाणिनिवचनादित्यर्थः ॥ [१०४।१५] महावाक्येति । तत्त्वमसीतिवाक्येत्यर्थः । प्रागुक्तविकल्पान्तद्दोषांश्चव्यनक्ति ॥ तथाहि[१०४।१६]सत्यज्ञानादिकमित्यादिना ॥ [१०४।२०] परापरसामान्येति।सत्ताशब्दितसत्यत्वरूपव्यापकजातिज्ञानत्वादिरूपव्याप्यजातिवाचिनांसत्यज्ञानादिशब्दानामित्यर्थः । नचवाच्यमित्यस्यसिद्धिरित्यनेनान्वयः । अतएवेत्युक्तंव्यनक्ति ॥ [१०४।२३] स्वप्रकाशेपीति । सत्यंज्ञानमनंतंब्रह्म विज्ञानमानंदंब्रह्मेत्यादिशास्त्रस्यहिब्रह्मासत्यंनअज्ञानंनपरिच्छिन्नंनेत्याद्यर्थकत्वेनारोपितासत्यत्वाद्याकारव्यावृत्त्यर्थत्वेनप्रयोजनवत्त्वादित्यर्थः ॥ इत्थं[११०।२४]भूतलक्षणइति । कंचित्प्रकारंप्राप्तइत्थंभूतस्तस्यलक्षणेज्ञापकेतृतीयाभवति । छात्रेणोपाध्यायमद्राक्षीदित्यत्रोपाध्यायत्वप्रकारंप्राप्तस्यछात्रशब्दितःशिष्योज्ञापकइतितत्रतृतीयोक्तापाणिनिना । तथेहापिव्यावृत्त्याव्यावृत्तिरूपचिह्नेनेत्यर्थत्वादेवमुक्तं । यद्वाइत्थंभूतस्ययल्लक्षणंतत्रतृतीयेत्यर्थवत्इत्थंभूतंयल्लक्षणंतत्रतृतीयेत्यप्यर्थमुपेत्यैवमुक्तं । विशेषणत्वरूपप्रकारांतरंप्राप्तेव्यावृत्तिरूपेलक्षणेतृतीयेत्यर्थोत्रध्येयः । विशेषणीभूताव्यावृत्तिःप्रयोजनंनेत्यत्रफलितोर्थः । उक्तंचतृतीयेध्यायेऋग्भाष्यटीकायांसप्तदशेवर्गे । अच्छांवदातनागिराजरायैब्रह्मणस्पतिमित्येतद्भाष्यस्यव्याप्तयागिरा । जरयैसंस्तुतित्वेनतृतीयाभावरूपिणीत्यस्यव्याख्यावसरेजरायाइत्यत्रजरयेतिव्यत्ययमुपेत्यतृतीयायाइत्थंभूतलक्षणत्वमभ्युपेत्यजरयासंस्तुत्यासंस्तुतित्वेनस्तुतित्वरूपेणोपेतयेति । तदेवव्यनक्ति ॥ [१०४।२५] ब्रह्मेति । नन्वसत्यादिव्यावृत्तीनांअ

परिमळ० ॥१०६॥ अ.१पा.१ अधि.२

भावरूपत्वात्तासांब्रह्मविशेषणत्वेपिननिर्विशेषत्वांगीकारभंगः । भावविशेषांगीकाराभावादित्यतआह ॥ अभावेति । व्या
वृत्तेरितिपदद्वयमध्याहृत्यमूलंयोजयति । व्यावृत्तेरविशेषत्वेसतीति । विशेषणाभावत्वेसतीत्यर्थः । किंप्रतीत्यतो
व्यावृत्तस्येत्यनूद्यब्रह्मणइतिविशेष्यमुक्तं । नव्यावृत्त्याप्रयोजनमित्यस्यार्थः । सास्वतंत्रेत्यादि ॥ निरुपाधिकत्वाच्चेति ।
अन्यानिरूपितत्वादित्यर्थः । व्यावृत्तयस्त्वभावरूपत्वादनेकरूपत्वात्सोपाधिकत्वाच्चेत्युक्तत्रितयविपरीताइतिभावः । अभि
दधतीतिशत्रंतं । अभिदधानानीत्यर्थः ॥ तदप्यनेनेति । व्यावृत्तिर्विशेषणंवास्वतंत्रावेत्यादिविकल्पपूर्वकदूषणेनेत्यर्थः । ऐक्या
भेदेनशास्त्रेणज्ञेयंतत्स्वप्रकाशतइत्यत्रमहावाक्यार्थखंडनप्रस्तावोक्तदोषांतरंचस्मारयति ॥ निर्विशेषइति ॥ वाक्यद्वयस्येति ।
महावाक्यावांतरवाक्यरूपवाक्यद्वयस्येत्यर्थः । यथामूकोहमित्येतत्स्वक्रियाविरुद्धंतथानिर्विशेषंब्रह्मेतिस्वक्रियाविरुद्धमित्य
न्वयः । दृष्टांतस्यस्वक्रियाविरोधमुपपादयति ॥ वक्तृत्वाभावइत्यादिना । अनेनमूकोहमितिवाक्येन । एतद्वाक्योच्चारण
क्रिययात्वित्यर्थः । शंकोत्तराभ्यांस्वक्रियाविरोधमेवव्यनक्ति ॥ अयमपीति । अयंप्रयत्नइति । लक्ष्यलक्षणयोर्भेदइत्या
दिनामहावाक्यार्थावांतरवाक्यार्थखंडनप्रयत्नइत्यर्थः ॥ शक्तिविशेषोवस्तुसामर्थ्यविशेषः । उक्तदोषोऽभेदपक्षोक्तदो
षः ॥ अनयैवेति । ऐक्यस्यएकधेत्यादिश्रुतिभेदकार्यरूपोभयान्यथानुपपत्तिरूपार्थापत्त्येत्यर्थः । व्यक्ताचैषाग्रेपिभेदहीनेप्य
नुपचरितभेदव्यवहारनिमित्तमिति । घटपटनिष्ठभेदेऽतिव्याप्तिनिरासायभेदहीनेपीत्युक्तिः । राहोःशिरइत्याद्युपचरितव्यवहा ॥१०६॥
रहेतौअतिव्याप्तिनिरासायानुपचरितेति । घटादिव्यवहारहेतुघटत्वादावनतिव्याप्तयेभेदव्यवहारेत्युक्तिः ॥ अंगीकारेपि

दित्यतआह ॥ **संभावनात्विति** [१२३।२६] ॥ **अतथाभावेति** [१२४।१]। अलक्षणादिभावेत्यर्थः। नन्वीक्षतिनयेप्रमाणविषयत्वसंभावनैवोक्ता। तथाचलक्षणप्रमाणयोरित्युक्तिःकथं । सत्यं । ब्रह्मपदोक्तगुणपूर्णत्वलक्षणाभिप्रायेणात्रलक्षणोक्तिः । तस्यजन्मादिसूत्रेजगज्जन्मादिहेतुत्वोक्त्यासंभावनोक्तेः । यद्वाप्रमाणेसंभावनयाऽतद्विषयेतद्धेतुत्वादिलक्षणेपिसाभवतीतिपरंपराभिप्रायेणतल्लक्षणाक्तिः । समन्वयसूत्रस्याध्यायादित्वमुपेत्योक्तं । अध्यायशेषस्येति। तात्पर्योक्त्याशंकानिरासप्रकारमाह ॥ **सत्यमित्यादिना** [१२४।३]। तथाचैवंसूत्रयोजनेत्यादिनायस्समन्वयसूत्रस्यप्रागर्थउक्तस्तमनुवदति ॥ **तत्तुसमन्वयादितीति** [१२४।४] । प्रतिपाद्यप्रतिपादकत्वलक्षइति। एतदेवहितत्परत्वरूपःसंबंधः। तत्प्रमितिशेषत्वस्यैवतात्पर्यशब्दार्थत्वादितिभावः । कथंप्रपंचनंकिमर्थंचेत्यतआह ॥ **तत्तुसमन्वयादितिहीति** [१२४।५] । **विमर्शेति** [१२४।६] । युक्त्यनुसंधानपूर्वकमित्यर्थः ॥ **अन्यदेवेति** [१२४।७] । तत्तुसमन्वयादितिसूत्रकृदुक्तेसतिअन्यदेवब्रह्मभिन्नमेववस्तुशास्त्रयोनिसमन्वयात् । उपक्रमादिभिरन्यवस्तुपरत्वरूपसंबंधावगमादित्युक्त्वाकृतीकृतार्थःस्यादित्यर्थः ॥ **प्रत्ययमिति** । विश्वासं । एकःकश्चित्पुमान् । **परस्ताद्वितस्तेरिति** [१२४।८] । त्वदुक्तप्रदेशापेक्षयावितस्तिपरिमितप्रदेशात्परस्तात्परत्रभूमध्यप्रदेशइतिब्रूयादित्यर्थः । एवमित्यनुवादः न्यायेनेत्यंतंव्याख्या । शब्दैकजन्यज्ञानकर्मत्वादिन्यायेनेत्यर्थः । संभावितेसतीतिशेषोक्तिः । कुतोव्यवधानमितिशंकानिरासप्रकारमाह ॥ **सत्यमित्यादिना** [१२४।१०] । ननुमूलश्लोकेइत्यादिनेत्येकपदत्वेनपदमध्यएवपादांतविरामोनयुक्तः । यतिभंगापत्तेरित्यतआह ॥ **स्वादिष्विति** [१२४।१२] । कप्रत्ययावधिषुस्वादिष्वसर्वनामस्थानेषुपरतःपूर्वपदसंज्ञंभवतीत्युक्तत्वादिहचतृतीयाविभक्तेर्नाशब्दस्यस्वादित्वेनतत्प

दित्यतआह ॥ [१२३।२६] संभावनात्विति ॥ [१२४।१] अतथाभावेति । अलक्षणादिभावेत्यर्थः । नन्वीक्षतिनयेप्रमाणविषयत्वसंभावनैवोक्ता । तथाचलक्षणप्रमाणयोरित्युक्तिःकथं । सत्यं । ब्रह्मपदोक्तगुणपूर्णत्वलक्षणाभिप्रायेणात्रलक्षणोक्तिः । तस्यजन्मादिसूत्रेजगज्जन्मादिहेतुत्वोक्त्यासंभावनोक्तेः । यद्वाप्रमाणेसंभावनयाऽतद्विषयेतद्धेतुत्वादिलक्षणेपिसाभवतीतिपरंपराभिप्रायेणतल्लक्षणाक्तिः । समन्वयसूत्रस्याध्यायादित्वमुपेत्योक्तं । अध्यायशेषस्येति । तात्पर्योक्त्याशंकानिरासप्रकारमाह ॥ [१२४।१३] सत्यमित्यादिना । तथाचैवंसूत्रयोजनेत्यादिनायस्समन्वयसूत्रस्यप्रागर्थउक्तस्तमनुवदति ॥ [१२४।१४] तत्तुसमन्वयादितीति । प्रतिपाद्यप्रतिपादकत्वलक्षइति । एतदेवहितत्परत्वरूपःसंबंधः । तत्रमितिशेषत्वस्यैवतात्पर्यशब्दार्थत्वादितिभावः । कथंप्रपंचनंकिमर्थंचेत्यतआह ॥ [१२४।१५] तत्तुसमन्वयादितिहीति । [१२४।१६] विमर्शेति । युक्त्यनुसंधानपूर्वकमित्यर्थः ॥ [१२४।१७] अन्यदेवेति । तत्तुसमन्वयादितिसूत्रकृदुक्तेसतिअन्यदेवब्रह्मभिन्नमेववस्तुशास्त्रयोनिसमन्वयात् । उपक्रमादिभिरन्यवस्तुपरत्वरूपसंबंधावगमादित्युक्त्वाकृतीकृतार्थःस्यादित्यर्थः ॥ प्रत्ययमिति । विश्वासं । एकःकश्चित्पुमान् । [१२४।१८] परस्ताद्वितस्तेरिति । त्वदुक्तप्रदेशापेक्षयावितस्तिपरिमितप्रदेशात्परस्तात्परत्रभूमध्यप्रदेशइतिब्रूयादित्यर्थः । एवमित्यनुवादः न्यायेनेत्यंतंव्याख्या । शब्दैकजन्यज्ञानकर्मत्वादिन्यायेनेत्यर्थः । संभावितेसतीतिशेषोक्तिः । कुतोव्यवधानमितिशंकानिरासप्रकारमाह ॥ [१२४।१०] सत्यमित्यादिना । ननुमूलश्लोकेइत्यादिनेत्येकपदत्वेनपदमध्यएवपादांतविरामोनयुक्तः । यतिभंगापत्तेरित्यतआह ॥ [१२४।१२] स्वादिष्विति । कप्रत्ययावधिषुस्वादिष्वसर्वनामस्थानेषुपरतःपूर्वपदसंज्ञंभवतीत्युक्तत्वादिहचतृतीयाविभक्तेर्नाशब्दस्यस्वादित्वेनतत्प

रतःपूर्वस्यपदत्वेनपदस्यैवपादांतेविरामप्राप्तेरितिभावः ॥ [१२४।१३] **यतीति** ।यतिरुपरमः । यमउपरमइतिधातोः । यस्मिन्स्थलेउपरमःपदस्योचितस्तस्यभंगइत्यर्थः । पदांतस्यैवपादांतेउपरमस्योचितत्वेनपदमध्येअनुचितत्वात् । यतिर्विच्छेदसंज्ञिकेतिवृत्तरत्नाकरोक्तेः । श्लोकेषुनियतस्थानंपदच्छेदंयतिंविदुरितिदंडिनोप्युक्तेः । अध्यायार्थोक्तिःपराभिमतार्थव्युदासायापीतिभावेन यथाश्रुतपरभाष्यमनूद्यनिराह ॥ **मायावादीत्वित्यादिना** ॥ [१२४।१४] **नामरूपविकारेति** । शब्दार्थलक्षणकार्योपाधिविशिष्टमित्यर्थः । तद्विपरीतंचेत्यस्यव्याख्यासर्वोपाधिविवर्जितमिति । आद्येर्थेमानंयत्रहिद्वैतमिति । यत्रहिद्वैतमिवभवति तत्रेतरइतरंपश्यतीत्यादि । सर्वाणीतितुनिरुपाधिब्रह्मणि ॥ [१२४।१५] **अविद्याविद्याविषयेति** । अविद्यापदेनतत्कार्यभ्रमउच्यते । भ्रमविषयप्रमाविषयभेदेनेत्यर्थः । द्वैतमिवेतिवाक्येभ्रांतिद्योतकेवशब्दस्यसर्वाणीतिवाक्येतमेवंविद्वानितितच्छब्दस्यश्रवणादितिभावः । तथाचसत्यभूतंब्रह्मनिरुपाधिकमेवेतिनाद्वैतभंगइतिभावः । ननुनिरुपाधिकब्रह्मज्ञानादेवमुक्तिसिद्धौअविद्याविषयब्रह्मकिमर्थमपेक्ष्यतइत्यतआह ॥ [१२४।१६] **तत्रेति** । आदिपदेनज्ञातृज्ञेयगुरुशिष्यादिलक्षणोग्राह्यः ॥ **क्रमेति** । अर्चिरादिक्रमेत्यर्थः ॥ [१२४।१७] **उपाधिभेदं** । उपाधिकृतभेदोपेतं । ननुयद्येकरूपंब्रह्मतर्हि यःसर्वज्ञः अपहतपाप्मा निरनिष्ठ इत्यादि वैचित्र्यंवेदवाक्येषुकथमितिपृच्छति ॥ [१२४।१९] **किंत्विति** । गुणदोषविधिनिषेधपरत्वेनपरिहरति ॥ [१२४।२०] **कानिचिदिति** ॥ **प्राकृतभौतिकेति** । अशरीरःप्रज्ञात्मेति अस्थूलमनण्वित्यादीनीत्यर्थः ॥ [१२४।२१] **वाङ्मनसेति** । यतोवाचोनिवर्तंतइत्यादीनीतिभावः ॥

[१२४।२१] **अद्वितीयत्वेनेति** । एकमेवाद्वितीयमित्यादीनीतिभावः ॥ [१२४।२२] **सर्वात्मकत्वेनेति** । सर्वंखल्विदंब्रह्म पुरुषएवेदंसर्वमित्यादीनीतिभावः ॥ [१२४।२४] **मोक्षशास्त्रइति** । निरुपाधिकज्ञानायसोपाधिकनिरूपणमुपयुज्यतइत्युक्तमितिचेन्न । तयोर्विरोधेनसोपाधिकनिरूपणस्यतत्रोपायत्वासंभवात् । अन्यफलार्थंतत्तन्निरूपणेचमोक्षशास्त्रत्वव्याघातादितिभावः ॥ **उपयुज्यतइति** । तदुपयोगाभावादिश्चंद्रिकायांव्यक्तः । आभाणकंलौकिकगाथा ॥ [१२४।२५] **सार्थादिति** । समूहादित्यर्थः । आदित्यादिवारविशेषेक्वचित्स्थलविशेषेविक्रियार्थंवणिग्भिरागंतव्यमितिकॢप्तसंकेतस्थलेमिलितवणिजांयःसमूहःसोत्रसार्थपदेनगृह्यते । तस्मादपीत्यर्थः ॥ [१२५।१] **वैदिकाइति** । वेदगताः । संस्कृताइतियावत् । वेदगतानामेवलोकवेदाधिकरणन्यायेनलौकिकत्वात् । भाषाशब्दएवव्यावर्त्यइतिभावः ॥ [१२५।२] **साक्षादिति** । रूढयौगिकभेदेनतद्भेदइत्यर्थः । लिंगपादेवक्ष्यमाणदिशाआपाततइतियोज्यं । विवृतमेतच्चंद्रिकायां ॥ [१२५।३] **धर्मद्वारेति** । धर्मोपस्थितिद्वारैवेत्यर्थः ॥ [१२५।४] **तत्रैवेति** । विवादस्थलएवेत्यर्थः । तत्रेतिमूलानुवादः वक्तव्येत्यादिव्याख्या । तत्रेत्यस्यावृत्तिमुपेत्यार्थमाह ॥ [१२५।५] **तत्रप्रथमेध्यायइत्यादि** ॥ [१२५।६] **उपरिष्टादिति** । उपासनापादइत्यर्थः । मायावाद्युक्तपादोपाधीन्निराह ॥ **प्रथमेस्पष्टेत्यादि** । स्पष्टत्वंनामवाक्यांतरेब्रह्मपरत्वेननिर्णीतत्वं ॥ [१२५।७] **बहुलंस्पष्टलिंगत्वादिति** । तच्चचंद्रिकायांविवृतं ॥ **सगुणनिर्गुणेति** । द्वितीयेसगुणंब्रह्मतृतीयेनिर्गुणंब्रह्मोच्यतइतिपादयोर्भेदइत्यर्थः ॥ [१२५।८] **निराकृतत्वादिति** । प्राचुर्येणमायावादीत्यादिग्रंथेनेत्यर्थः । चतुर्थपादादिग्रंथमवतारयति ॥ **नन्वत्रेत्यादिना** ॥ **विश्वतोमुखताचेति** [१२५।१२] । अनेकशाखानिर्णायकताचेत्यर्थः ॥ [१२५।१३] **अवच्छेदकेति** । क्रोडीकार(क)धर्माइत्यर्थः । कथंतर्हितेषामन्यत्रप्र

सिद्धत्वमित्यतआह ॥ [१२५।१६]तेचमयट्प्रत्ययादिनेति । गुणवाचिनस्त्वानंदादयइति । आनंदोब्रह्मेतिव्यजानात् । विज्ञान
यज्ञंतनुतइत्यादिनाश्रुताइत्यर्थः । एतच्चैतेषांगुणवाचकत्वमुपेत्योक्तं । प्राप्यत्वेनमयट्प्रोक्तेर्नतत्राप्यन्यदुच्यतइतिवक्ष्यमाण
दिशातेषामपिनामैकदेशग्रहणन्यायेनगुणिवाचित्वात् । नन्वेवंगुणवाचिनांब्रह्मणिवृत्तिश्चेत्तर्हितयोरैक्यंस्यात्तथाचानंदज्ञाना
दिशब्दानांपर्यायत्वं आनंदज्ञानादिसांकर्यंगुणस्यगुणिनासांकर्यंचस्यादित्यतआह ॥ [१२५।१७]गुणगुणिनोरिति । यद्वाकथंतर्हिगुण
वाचिनोगुणिनिब्रह्मणिसमन्वयःतस्यगुणगुण्यैक्यहेतुकत्वात्तस्यात्रनयेऽनुक्तत्वादित्यतआह ॥ गुणगुणिनोरिति । उभ
यव्यपदेशात्त्वहिकुंडवदितिभक्तिपादीयाधिकरणेगुणगुण्यभेदोविशेषबलेनसांकर्याभावश्चवक्ष्यतइत्यर्थः । तर्हितेनैवेदंगतार्थ
मितिचेन्न । गुणिसामान्यवाचिनांसमन्वयेऽर्थात्तेषांसमन्वयेनतदर्थमेवास्यानारंभणात् । आनंदमयादेःसूत्रेब्रह्मत्वोक्तेः
काप्रसक्तिरित्यतोन्यत्रभाष्यकृदुक्तंप्रसंजकंवदन्मूलमवतारयति ॥ [१२५।१८]तैत्तिरीयकइत्यादिना । संशयबीजमाह ॥ [१२५।१९]सर्वत्रे
त्यादि ॥ [१२५।२०]अनुशासनादिति ॥ तादात्म्यार्थेविकारार्थेप्राचुर्यार्थेमयट्त्रिधेतिसप्तमगीताभाष्योक्तेरितिभावः ॥ [१२५।२१]शरीरा
दिकोशेष्विति । शरीरपदेनान्नविकारदेहग्रहः । आदिपदेनप्राणविकारदेहादिर्ग्राह्यः । तथाचान्नविकारदेहादिरूपकोशे
षुजीवाश्रयभूतमंजूषारूपेष्वित्यर्थः ॥ गौरइति । यथादेहस्यगौरत्वादिनातदभिमानिजीवोगौरादिपदवाच्यःतथान्नविकार
देहाभिमानीजीवोन्नविकारदेहवाच्यन्नमयादिशब्देनोच्यतइत्यर्थः ॥ [१२५।२२]अशनिरिति । वज्रस्वामित्वादिंद्रोयथावज्रवाचका
शनिपदेनोच्यतेतथाब्रह्मादयस्तान्नियंतृत्वात्तैःशब्दैरुच्यंतइत्यर्थः ॥ [१२५।२३]प्राचुर्येपीति । प्रागुक्तस्मृतौप्राचुर्यार्थइत्यप्युक्तेः । पा

णिनिनापितत्प्रकृतवचनेमयडितिप्राचुर्येणप्रस्तुतमित्यर्थेप्रथमासमर्थान्मयड्भवतीतिपंचमेध्यायेऽनुशासनादितिभावः । मय
टोवैयर्थ्यापत्त्याताादात्म्यार्थत्वमशक्यशंकमितिनशंकितं ॥ [१२५।१६]**एतेपरस्परमिति** । प्राणमयादयश्चत्वारइत्यर्थः । तस्माद्वाएत
स्मादन्योंतरआत्माप्राणमयइति तस्यैषएवशारीरआत्मेत्यादिश्रवणादितिभावः ॥ [१२६।३]**किंत्वन्यएवेति** । एतेनकोशाएवप्रकृतिरे
वेत्याद्येककोटिनिर्णयेनपूर्वपक्षःउतकोशाःप्रकृतिर्वेत्याद्यनिर्णयेन अथसर्वेपीति । नाद्यः । अनेकप्रापकसत्त्वेनिर्धारणायोगात् ।
नद्वितीयः । संशयाविशेषापातात् । नांत्यः । अनेकार्थकत्वेनवाक्यभेदापत्तेरितिनिरस्तं । अयमेवेतिविशिष्यैककोट्यनिर्धा
रणेपिब्रह्मान्यत्वेनावधारणसंभवेनसंशयाविशेषासंभवादिति । एवमग्रेप्यनेककोटिकपूर्वपक्षस्थलेज्ञेयं । तैत्तिरीयकइतिमूलप
दस्यस्वयंविशेषणमाह ॥ **अत्रेति** । एतदुदाहरणभूतइत्यर्थः ॥ [१२६।४]**आनंदमयोब्रह्मेतिप्रतिज्ञाभागइति** । यद्यपिनास्त्यत्र
ब्रह्मपदंतथाप्यस्यसर्वस्यसमन्वयसूत्रप्रपंचनपरत्वात्तत्रेवात्रसर्वत्राप्याध्यायसमाप्तिसाध्यार्पकतयाब्रह्मपरामर्शकतत्पदमनुवर्तत
इतिभावेनेतिप्रतिज्ञाभागइत्युक्तं ॥ [१२६।५]**तत्रेति** । प्रतिज्ञांशव्याख्यानपरवाक्यइत्यर्थः ॥ **निर्णेतव्येति** । तुल्यन्यायतयानिर्णेतुं
योग्यवाक्यांतरोक्तिरित्यर्थः ॥ **गुणीति** । गुणिसामान्यवाचीनिगुणवाचीनियानिनामानितद्युक्तास्वित्यर्थः ॥ [१२६।८]**नचैवंमंत्रा
स्तीति** । अन्नमयादिभिन्नभिन्नविषयतयाश्रवणादितिभावः ॥ **असकृदुक्तिमात्रमिति** । एतच्चान्नमयादिप्रकरणपंचकेश्रु
तब्रह्मशब्दमेलनाभिप्रायेणोक्तं । नत्वेकैकप्रकरणाभिप्रायेणविज्ञानानंदमयप्रकरणयोरसकृच्छ्रवणेप्यन्नमयादिप्रकरणत्रयेतद
भावात् । विज्ञानमयादिप्रकरणद्वयेमुख्याभ्यासस्यसत्त्वेनैवमुक्तेस्तदभिप्रायकत्वायोगाच्च । अतएवाग्रेइत्युक्तंभवतीतितात्पर्य

वर्णनं। अयमेवाभ्यासोब्रह्मशब्दस्ययःप्रत्यन्नमयादिशब्दमेकस्यपाठइतिसन्न्यायरत्नावल्युक्तेश्च ॥ [१२६।१६]इत्या(द्या)क्षेपाणामिति।
प्रागुक्तान्यत्वांतरत्वशारीरत्वाद्याक्षेपोपलक्षकत्वंसौत्रविकारशब्दस्यप्राचुर्यादितिपरिहारस्यान्यत्वाद्याक्षेपपरिहारोपलक्षकत्वं।
तद्धेतुव्यपदेशाच्चेत्याद्यानंदमयाद्यसाधारणयुक्तीनामन्नमयाद्यसाधारणयुक्त्युपलक्षकत्वंद्रष्टव्यमित्यर्थः। तच्चव्यक्तीकृतं चं
द्रिकायां ॥ [१२६।१३]वक्ष्यामइति। ब्रह्मशब्दस्यचाभ्यासात्पंचरूपादिषुस्फुटमित्येतद्व्याख्यानावसरइतिभावः। अधिकरणांतरारंभ
स्येति। आकाशाधिकरणेत्यर्थः। नन्वधिकरणांतरारंभइवविश्वतोमुखत्वमपिअन्यथानीयतां। येनतदन्यथानुपपत्त्यालक्ष
णाश्रयणंस्यादित्यतआह ॥ [१२६।२४]विश्वतोमुखत्वेति। श्रुतिरित्यनंतरमपेक्षितंपूरयति ॥ [१२७।१]इतिशेषइति। समस्तस्येत्यनुवादः।
अवयविनइतिव्याख्या। अवहितैस्सावधानैरित्यर्थः। मास्तुपुच्छस्यमुख्यब्रह्मत्वमित्यतआह ॥ [१२७।१४]तंतश्चेति। तद्वेदनात्।
ब्रह्मविदाप्नोतिपरमित्युक्तब्रह्मज्ञानात्। परब्रह्मप्राप्तिर्याश्रुतासाबाधितास्यादित्यर्थः ॥ अधिको[१२७।१५]नुपपत्तिरिति। प्राकृतान्न
विकारदेहपरामर्शादिरूपेत्यर्थः ॥ विकारोपपादकत्वेनेति[१२७।१६]। अतएवपूर्वपक्षदशायामन्नमयादिशब्देतावद्विकारार्थौगी
कार्यइत्यादिनातथैवोक्तमितिभावः ॥ [१२७।१७]प्रकृतेनेति। जिज्ञासासूत्रेणेत्यर्थः। उपलक्षणमेतत्। तत्रानंदादयोगुणाः। ईश
स्यैवेतिनिर्णीताइत्युपासनापादीयानुव्याख्यानसुधायामुक्तदिशासर्वापेक्षितानंदप्रदोपासनाविषयमहागुणवाचित्वेनाध्याया
दौमंगलार्थत्वाच्चेत्यपिध्येयं ॥ [१२७।१९]ब्रह्मशब्दाभ्यासोभिहितइति। ब्रह्मशब्दोऽभिहितइतिइत्यर्थः। तथैवप्राक्ब्रह्मशब्दस्य
श्रुतत्वादितिव्याख्यानात्। तथाचसोन्नमयादिष्वपिसमानइतिग्रंथस्साधुः ॥ [१२७।२१]इत्यादिहेतूनामिति। अस्मिन्नितिसूत्रोक्त

मुक्तगम्यत्वमांत्रवर्णिकसूत्रोक्तमंत्रवर्णोक्तगानतदुपलक्षितभृगुवल्लीसमाख्यादिहेतूनामित्यर्थः। तथेतिमूलपदस्यार्थमाह ॥
[१२७।२२]तथासतीति ॥ [१२८।२]उद्धवहेति। उद्धवहात्मनःकेशौसितकृष्णौमहामुने। उवाचचसुरानेतौमत्केशौवसुधातले। अवतीर्यभुवो
भारक्लेशहानिंकरिष्यतइत्यादिविष्णुपुराणेपंचमांशेप्रसिद्धमित्यर्थः ॥ [१२८।३]अत्रप्रमाणमाहेति। व्यासत्वेऽर्जुनप्रत्यक्षं
प्रमाणमाहेत्यर्थः। द्यावापृथिव्योरिदमंतरंहिव्याप्तंत्वयैकेनदिशश्चसर्वाइत्येकादशगीतास्थार्जुनवाक्यादवगम्यतेपार्थप्रत्यक्षमि
त्यर्थः ॥ [१२८।४]पुराणाद्युक्तीति। पुराणेतिहासादौव्याप्तत्वोक्तिसमुच्चयार्थइत्यर्थः। ननुसीमन्शब्दस्यनकारांतत्वेनऋन्नेभ्योङी
बितिप्राप्तङीप्प्रत्ययस्यमनइतिसूत्रेणमन्नंतात्प्रातिपदिकात्ङीनप्रभवतीतिनिषेधेपिनिस्सीमानोस्यशक्तयइतिवाच्यमित्यतआ
ह ॥ सीमसीमेस्त्रियामुभेइतीति[१२८।६]। इत्यमरोक्तेरितियोज्यं ॥ डाबुभाभ्यामिति। मन्नंतात्प्रातिपदिकादन्नंताच्चबहुव्री
हेर्विकल्पेनडाप्प्रत्ययोभवतीतिचतुर्थाद्यपादेपाणिन्युक्त्याडाप्प्रत्ययांतत्वात्साधुरित्यर्थः। उतावयवावयविनोर्भेदादित्यादिनो
क्तपक्षंनिराह ॥ [१२८।७]तृतीयेपीति ॥ इत्यादिप्रसिद्धीति। भाष्योक्तस्मृतिप्रसिद्धीत्यर्थः। तथाचांगांगित्वेनभगवान्स्वानंदानु
भवेस्थितः। सएवव्यूह्यचात्मानंपृथग्रूपइवस्थितइत्यैतरेयभाष्योक्तदिशानारायणवासुदेवादिरूपैर्नानारत्नविनिर्मितप्रतिमावत्पुं
जीभूतदिव्यलक्षणरूपविशेषेणभगवतएवांगत्वमंगित्वंचोपपन्नमितिद्वयोःपरमात्मत्वंनायुक्तमितिभावः। कृष्णपिंगलंइत्यनंतरं
इतिपूर्वार्धेपरंब्रह्मेतिपदद्वयमध्याहृत्ययोजयति ॥ [१२८।१६]इतिपूर्वार्धइति। अत्रेतिमूलपदस्यार्थमाह। ऋतंसत्यमितिवाक्यंयद्व्रतं
अत्रेति ॥ [१२८।१७]स्वरितेति। स्वरितंब्रह्मशब्दांतंयस्यतदितिविग्रहः। एवमग्रेपि ॥ तथात्वइति। तत्पुरुषादिसमासांतरत्वेइत्य

र्थः । समासस्येतिषष्ठाद्यपादांतिमसूत्रेणसामान्यतोंतोदात्ततायाविधानादितिभावः ॥ [१२८।२३] अनुदात्तमिति । यस्योदात्तादि
स्वरोविधीयतेतंवर्णंवर्जयित्वाऽवशिष्टंपदमनुदात्तंभवतीत्यनुदात्तस्वरप्रसंगेनेत्यर्थः । पूर्वंहिपुरइत्यनंतरंरुद्रस्यपराधीनत्वप्रति
पादकंपदमस्तीत्यध्याहृत्ययोजयित्वातत्रशंकानिरासकत्वेनोत्तरार्धंयोजितमिदानींविनैवपदाध्याहारंयोजनामाह ॥ अथवेति ।
उद्ग्रंथंमूलास्पृष्टमेव । किंचब्रह्माधिपतिर्ब्रह्मणोधिपतिरित्युत्तरवाक्यइत्यादिनापूर्वार्धोनरुद्रविषयइत्यंतेनोक्तमर्थमुक्त्वास्या
देवंयदीत्यादिनोक्तशंकोत्तरत्वेनब्रह्माधिपतिरित्यादिसमग्रश्लोकोव्याख्येयइत्यर्थः ॥ [१२८।२५] स्वरितेंद्रेति । औणादिकरन्प्रत्ययांतस्यें
द्रशब्दस्यञ्नित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वेशेषनिघातेउदात्तादनुदात्तस्यस्वरितइतिस्वरितांतत्वादितिभावः । शिक्षाग्रंथश्लोक
मुदाहरति ॥ [१२९।३] तथाचाहुरित्यादिना । मिथ्याप्रयुक्तः अयथाप्रयुक्तः । वाग्वज्रः वाग्रूपवज्रः इंद्रशत्रुः इंद्रशत्रुरि
तिमंत्रः । स्वरतोपराधात्स्वरभ्रंशनिमित्तात् । उदाहृतश्चश्लोकोमहाभाष्येपस्पशाह्निके ॥ [१२९।४] पुंसोःपुंलिंगयोरिति ।
एतच्चाश्वपतेगोपतेइत्यादौपूर्वपदस्वरितांतत्वेपिबहुव्रीहित्वाभावात्तत्रव्यभिचारनिरासायेत्युक्तंनयचंद्रिकायां ॥ [१२९।५] व्यभिचार
मिति । समस्यमानपदयोःपूर्वपदांतस्वरेस्वरितेसतितत्समासप्रातिपदिकंबहुव्रीहित्वमेष्यतीत्यत्रान्वयतोव्यतिरेकतश्चवैया
करणाव्यभिचारमुद्भावयंतीत्यर्थः । तथाहि । आर्यश्चासौब्राह्मणश्चार्यब्राह्मणइत्यादिकर्मधारयेपूर्वपदस्यस्वरितांतत्वेपितत्रब
हुव्रीहित्वाभावात् । आर्येतिपदस्यऋगतावितिधातोःऋहलोर्ण्यदितिसूत्रेणण्यत्प्रत्ययेनिष्पन्नत्वात् । ण्यत्प्रत्ययस्यतित्स्वरितमि
तिषष्ठाद्यपादीयसूत्रेणस्वरितत्वात्तदंतस्यार्येतिपूर्वपदस्यस्वरितांतत्वात् । नचसमासस्येतिसूत्रेणसमासांतोदात्तत्वेअनुदात्तंपद

मेकवर्जमितिशेषनिघातेनानुदात्तत्वान्नस्वरितांतत्वमितिवाच्यं । आर्योब्राह्मणकुमारयोरितिषष्ठद्वितीयपादीयसूत्रेणब्राह्मण कुमारशब्दयोःपरयोरार्यशब्दःप्रकृतिस्वरंप्राप्नोतिकर्मधारयेइतिप्रकृतिस्वरेणस्वरितांतत्वात् । ब्रह्मचारिपरिस्पंदइतिबहुव्रीहौ ब्रह्मचारिपदस्यस्वरितांतत्वाभावेपिबहुव्रीहिदर्शनात् । अतएवबहुव्रीहौप्रकृत्यापूर्वपदमितिषष्ठद्वितीयाद्यसूत्रेवृत्तौब्रह्मचारिप दंकृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेनांतोदात्तमित्युक्तमिति ॥ [१२९१५]सामान्यलक्षणेति । लक्षणशब्दोत्रसूत्रपर्यायः । स्वरितांतंपूर्वपदंबहु व्रीहिर्भवतीतिसामान्यसूत्रं । तस्यार्यब्राह्मणइत्यादावार्यइत्यादिविशेषसूत्रेणापवादित्वेपिनदोषः । नह्यपवादकृतव्यभिचारो दोषाय । व्यभिचार्यपवादेनमानमेवभविष्यतीतिवक्ष्यमाणत्वात् । पस्पशाग्रंथेमहाभाष्योक्तमाह ॥ [१२९१६]यथोक्तमित्यादिना । सामान्यविशेषवतालक्षणेनेति । शब्दानुशासनंक्रियतइतियोज्यं ॥ अनेन[१२९१७]सूत्रेणेति । महाव्याकरणसूत्रेणेत्यर्थः ॥ पूर्वपद प्रकृतिस्वरत्वमुपलक्ष्यतइति । तथाचब्रह्माधिपतीत्यादौतत्पुरुषादित्वेसमासांतोदात्ततप्राप्तौशेषनिघातेनपूर्वपदस्यस्वरि तांतत्वंनस्यादितिभावः । नन्वेवंप्रकृतेऽसंभवइत्यतआह ॥ ब्रह्मेंद्रशब्दयोरिति । समासकालेपीतिशेषः ॥ [१२९१८]अतएवेति । प्रकृतिस्वरोपलक्षकत्वादेवेत्यर्थः ॥ अन्यथेति । स्वरितांतपूर्वपदस्यैवबहुव्रीहित्वइत्यर्थः । तथाचबहुव्रीहौपूर्वपदस्यक्वचिदं तोदात्तत्वेपिस्वरिताद्यंतत्वेचनदोषोभवतीति । प्रकारांतरेणव्यभिचारदोषंनिराह ॥ [१२९१९]अपिचेति ॥ इदमिति । पूर्वपदांतेस्व रितेसतीत्यादिनाप्रागुक्तसूत्रमित्यर्थः । यद्वाबहुव्रीहौप्रकृत्यापूर्वपदमित्येतदित्यर्थः । यथोक्तंपस्पशाह्निकेकिंप्रयोजनंव्याकर णस्येतिशंकापरिहारार्थंरक्षोहागमलघ्वसंदेहाःप्रयोजनमित्युक्त्वाएवंवासमासः अन्यथावेत्यादिसंदेहाभावःप्रयोजनमिति । त

द्विवृतंमहाभाष्यकृतेत्यर्थः ॥ [१२९।११] तथाचासंदिग्धइति ।आर्यब्राह्मणइत्यादौकर्मधारयत्वस्यनिर्णीतत्वाद्विशेष्याणामभावेनव्या
प्यस्यैवाभावान्नतत्रव्यभिचारोद्भावनंसंगतमितिभावः ॥ [१२९।१२] सामर्थ्याभावेनेति । पूर्वपदांतेस्वरितेसतीत्यर्थेपूर्वांतस्वरितपद
योरसामर्थ्येनसमर्थःपदविधिरितिसमर्थाधिकारेपूर्वांतंचस्वरितंचेतिविशेषणंविशेष्येणबहुलमित्युक्तसमासानुपपत्तिरितिभावः।
पूर्वांतंस्वरितंयस्येतिबहुव्रीहिमाश्रित्यसमासप्रातिपदिकइतिपदाध्याहारेणसमाधत्ते ॥ मैवमित्यादिना । पुंसोःसमस्यमान
पुंसोःसंबंधिनिसमासप्रातिपदिकइतियोजनेतिभावः ॥ [१२९।१३] कामचारित्वादिति । तथाचात्रस्वरितपदस्यैवविशेष्यत्वाददोषइ
तिभावः । विशेषणत्वंतस्योपेत्याप्याह ॥ [१२९।१४] आहितेति । वाहिताग्न्यादिष्वितिसूत्रेणाहिताग्न्यादिगणेविशेष्यस्यापिपूर्वनिपा
तोक्तेःतद्गणमध्येऽस्यापिग्रहणसंभवादितिभावः ॥ उत्तरेति । ब्रह्माधिपतिरित्युत्तरवाक्यबलेनेत्यर्थः ॥ [१२९।१५] सुपांसुलुगितीति।
सुपांसुलुक्पूर्वसवर्णाच्छेयाडाड्यायाजालइतिसूत्रेणेत्यर्थः ॥ [१२९।१६] प्राबल्यादिति । उपपदविभक्तितइतियोज्यं । ननूर्ध्वरेतादिरि
तिकथं । रेतःशब्दस्यसकारांतत्वेनऊर्ध्वरेतआदिरितिभाव्यमित्याशंक्यसमाधत्ते ॥ [१२९।१७] श्रौतप्रयोगेति । ऊर्ध्वरेतंविरूपाक्षमि
तिश्रौतप्रयोगेत्यर्थः ॥ [१२९।१८] उक्तयुक्तीति । पौनरुक्त्यापत्तिवाक्यशेषबलरूपयुक्तिद्वयाद्वाक्यशेषस्यबहुव्रीहित्वद्योतकयुक्तिबलाच्चे
त्यर्थः । परंब्रह्मेत्यस्योर्ध्वरेतइत्यनेनान्वितत्वाद्ध्यायतीत्यस्यकर्मापेक्षायामाह ॥ [१२९।२१] तमेवेति ॥ अनेनेति । समाख्याकथनेने
त्यर्थः ॥ कर्मणिवाद्वितीयेति । प्रागुद्देश्यद्वितीयेत्युक्ताद्वितीयेत्यर्थः । इत्यादिवाक्यतइतिमूलानुवादपूर्वंशेषमाह ॥
[१३०।१५] इत्यादिवाक्यतइत्यादिना । शंकते ॥ [१३०।१६] उत्पत्तिमत्त्वेनेति । एकइत्यादिपूर्ववाक्यमित्यस्मिन्पक्षेइत्यादिवाक्यतोविष्णोरु

त्पत्तिरवतारगेत्येकान्वयइतिभावेनार्थमाह ॥ इत्यादिवाक्यतोविष्णोरिति । जीवादौव्यवहाराभावेकोदोषइत्यतआह ॥
तथांचेति । ऊर्ध्वरेतंविरूपाक्षमित्यादेःप्रथमांतत्वेननपुंसकप्रयोगःकथमित्यतोविरूपाक्षाख्यमपरंब्रह्मोक्तमित्यत्रब्रह्मत्वापेक्ष
यानपुंसकइतियदुक्तंतन्नस्यादित्यर्थः ॥ व्याहतमिति । स्वस्यैवब्रह्मत्वेस्वस्मात्स्वस्योत्तमत्वंव्याहतमित्यर्थः ॥ प्रागिति।
विरूपाक्षाख्यमपरंब्रह्मोक्तमित्यत्रेत्यर्थः ॥ परस्यैवेति । परस्यप्राप्यत्वस्यैवश्रवणेनब्रह्मविशेषणत्वाश्रवणेप्यन्यज्ञानेनान्यप्रा
प्तेरयोगाद्ब्रह्मविदित्यत्रापिपरब्रह्मविदितिगम्यतइतिभावः ॥ वक्ष्यमाणेति । मुख्यब्रह्मग्रहइतिवक्ष्यमाणेत्यर्थः ॥ वि
कारशब्दान्नेतिचेन्न प्राचुर्यादिति । तावतोक्तशंकानिरासःकथमित्यतआह ॥ अयमर्थइति ॥ तत्प्रकृतवचनइति ।
प्राचुर्येणप्रस्तुतमित्यर्थेप्रथमांतान्मयड्भवतीतिपाणिन्युक्तेरित्यर्थः । परस्यैवविकारप्रायपाठत्यागइत्याह॥ परेणापिहीति ।
प्राणानांप्राणविकारत्वेति।वायुविकाराहिप्राणाःतेषामेवतद्विकारत्वायोगादित्यर्थः। प्राणशब्दस्यवायुलक्षकत्वमुपेत्यविका
रार्थत्वमुपेयतइत्यतआह॥ यथाकथंचिदिति। अदधातोरित्यादि। अदभक्षणइत्यतःअद्यतइतिवाअत्तीतिवार्थेक्तप्रत्यये रदा
भ्यांनिष्ठातोनःपूर्वस्यचदइतिनत्वेऽन्नमितिरूपमित्यर्थः॥ अयमिति । मयडंतोन्नशब्दइत्यर्थः । प्राणनेतिचेष्टेत्यर्थः ॥ इति
यथेति । तत्रशूद्राल्पताप्रतीतेरितिभावः । अशब्दार्थत्वेप्याक्षेपात्तद्विरुद्धस्यलाभइतिशंकते ॥ ननुप्राचुर्यमिति ॥ पदा
र्थांतरेति । विजातीयसमानाधिकरणाल्पापेक्षयाब्राह्मणप्रचुरोग्रामइतिवन्नक्षत्रादिपदार्थांतरगताल्पप्रकाशापेक्षयाप्रचुरप्रका
शोरविरितिप्रयोगोपपत्तेरित्यर्थः । तथाचब्रह्मणिदुःखादिप्रसक्तेरभावेपिजीवरूपपदार्थांतरगताल्पसुखाद्यपेक्षयाऽऽनंदमयो

ब्रह्मेत्यादिप्रयोगोपपत्तिरितिभावः॥ [१३१।११] यथाविरुद्धेत्यादि । प्राचुर्यस्यविशेषणत्वेविरुद्धधीर्नेतिपरैरप्यंगीकाराद्विशेषणतयाता
त्पर्यार्थानाहेत्यर्थः । सामान्यैःसाधारणपुरुषैः॥ [१३१।१२] इतिवचनादिति । गीताभाष्योक्तवचनादित्यर्थः ॥ [१३१।१४] नचात्रयतिभंगइति ।
यतिस्वरूपमुक्तंप्राक् ॥ [१३१।१५] पूर्वांतवत्स्वरइति । स्वरोजक्षरमुच्यते । अचःस्वराइतिप्रसिद्धेः । प्रकृतेचविशेषणैवेत्यत्रएवशब्दावयवं
भूतएकाररूपोच् । सचवृद्धिरेचीतिवृद्ध्यैकारभावंगतःपरस्यैवशब्दस्यादिभूतोपिपूर्वस्यांतवद्भवतियतिचिंतायां । अतःपदमध्ये
विच्छेददोषोनेत्यर्थः । यणादेशःपूर्वभक्तोपिपरादिवद्भवति । तस्योपयोगोग्रेध्येयः । भेदकार्यकरत्वंकथंतस्येत्यतआह । विशे
षोभेदकार्यमिति॥ [१३१।१६] पूर्वमेवेति । अभिन्नेपिविशेषोयमित्यादिनाजन्माधिकरणे । विशेषनिष्ठं विशेषविषयकं । इहविषयवाक्येभेद
शब्दाभावादाह॥ भेदनिमित्तेति ॥ [१३२।१] इत्यस्यापिक्वचिदपवादइति । व्यतिरेकोगंधवदित्यादावंशांशिगुणगुण्यादिस्थलेप्रयु
क्तोभेदशब्दोनभिन्नतांवक्ति । किंतुविशेषमित्येवंरूपापवादइत्यर्थः॥ [१३२।२] पूर्वोक्तोपपत्तिरिति । जन्माधिकरणोक्तभेदनिषेधभेदका
र्यदर्शनोभयान्यथानुपपत्तिरूपोपपत्तिरित्यर्थः॥ [१३२।३] एतामेवेति । विशेषबलादित्येवंरूपां । व्यवहितेनसमुच्चयेऽरुचिंमत्वाह॥इति
वापिशब्दसंबंधइति । भृगोश्चेतिचशब्दार्थमाह॥ [१३२।४] किंचेति । अर्थवदन्नेवावतारयति॥उत्तरस्मिन्नित्यादिना ॥ [१३२।५] उपरिष्टा
दिति ॥ अधीहिभगवोब्रह्मेत्युक्तइत्यत्रेत्यर्थः । मयट्प्रत्ययादीनां मयट्प्रत्ययान्यत्वांतरत्वशरीरशरीरित्वावयवावयित्वादीना
मित्यर्थः॥ [१३२।६] पुनर्नवेति । औषधविशेषस्यनाम । काचमाचीत्यपिवस्तुविशेषस्यनाम । काचमाचीतितुवायसइत्यभिधानं । शाब्दि
कादिमतमाह॥ भीमादिशब्दाहीति । भीमशब्दोभीमसेनशब्दइत्यर्थः । तत्रापीत्यपिपदसमुच्चेयमाह॥ [१३२।७] अत्रापीति । भृगुव

ल्ल्यांब्रह्मवल्ल्यांचेत्यर्थः। दृष्टांतपूर्वकमेकदेशेनसमग्रशब्दार्थप्रतीतिप्रकारमाह।। [१३२।१३] यथाहीत्यादिना।ज्योतिष्टोमाधिकारेज्योति
ष्टोमप्रकरणे।। [१३२।१४] कालविशेषविधिपरेइति। वसंतरूपकालविशेषेत्यर्थः । ज्योतिषेतिपदेनपूर्वप्रकृतज्योतिष्टोमानुवादेनवसंत
रूपकालस्यविधानादितिभावः ।। [१३२।१५] ज्योतिषांस्तोमोहीति। यद्यपित्रिवृत्पंचदशसप्तदशएकविंशाएतानिवाज्योतींषियएतस्य
स्तोमाइति ज्योतींषिस्तोमायस्मिन्निति ज्योतिष्टोमइतिविग्रहइतिप्रसिद्धस्तथाप्यवयवविभागप्रदर्शनएवतात्पर्यमित्येके। अन्येतु
एवमेवविग्रहः। बहुव्रीहिप्रसिद्धिस्त्वन्यथानेयेत्याहुः।। अतएवेति । राजशब्दस्यापिराजपुरुषवाचकत्वप्रसंगादेवेत्यर्थः।।अधि
कारेति। प्रकरणबलादित्यर्थः।। एकदेशेति समग्रेतिचलक्षणाबीजोपपादनं।। [१३२।१६] निमित्तेति। प्रवृत्तिनिमित्तैक्यमभिधेयैक्यमि
त्यर्थः । यत्तुपस्पशाह्निकेकैयटेसिद्धेशब्दार्थसंबंधेइत्येतद्भाष्यव्याख्यानावसरेएकदेशोत्कीर्तनेनप्रतीतस्यसमग्रशब्दस्यनार्थप्र
त्यायकत्वमुच्चार्यमाणस्यैवार्थप्रत्यायकत्वादित्युक्तं। तन्न । अनुच्चार्यमाणस्यापिमनसानुसंहितस्यशब्दस्यार्थप्रत्यायकत्वानुभ
वात्। सामर्थ्यादित्युक्तंव्यनक्ति।। [१३२।१८] नहीति।। [१३२।२३] तद्धेतुव्यपदेशाच्च।। [१३३।४] यस्मादित्यस्योपरिसंबंधइति। यस्मादित्यस्यकेवल
लीलयेत्यतःपदेनान्वयइत्यर्थः । नासुखीत्यनंतरमपीत्युक्तमित्युत्कृष्यश्रुतिशेषोक्तिपूर्वमर्थमाह ।। [१३३।५] सुखमेवलब्ध्वाकरोती
तिश्रुत्यंतरइत्यादि। [१३३।७] भाववाचीति । पृथ्वादिभ्यइमनिज्वेतिसूत्रेभावार्थेइमनिच्प्रत्ययस्यविधानात्बहुशब्दस्यपृथ्वादिग
णेपाठादितिभावः। तथात्वेभूमेतिकथंरूपमित्यतआह ।। बहोरिति । बहुशब्दात्परस्येमनिजादेःप्रत्ययस्यादेरिकारस्यलोपो
भवति बहुशब्दस्यभूरादेशश्चभवतीतिपाणिनिसूत्रादित्यर्थः। तत्रज्ञापकमाह ।। [१३३।८] नाल्पइति। भूमप्रतियोगिनोऽल्पपदेनानि

र्देशाद्भूमापूर्णएवाभिमतोन्यथानाल्पत्वइतिनिर्देशःस्यादितिभावः । तावतासुखपदस्यपूर्णसुखएवमुख्यवृत्तिरित्यत्रकिमाग
तमित्यतोभूमेत्यत्रभूमशब्दस्यगुणैःपूर्णत्वार्थतयाव्याख्यानेपीहप्रकृतोपयोगायार्थमाह ॥ [१३३।८] सचेति । योवैभूमापूर्णसुखःसएव
चसुखपदेनोच्यतइतिश्रुत्यर्थइत्युक्तंभवति । अत्रापि [१३३।९] यस्मादित्यस्योपरिसंबंधइति । अतःपदेनसंबंधइत्यर्थः ॥ [१३३।१०] सुखेति ।
सुखंचदुःखंचतत्साधनंचतेषांरागद्वेषावित्यर्थः । तार्किकसंमतिमाह ॥ [१३३।११] यथोक्तमिति । प्रवर्तनालक्षणाःप्रवर्तकरूपाइत्यर्थः ।
दोषारागद्वेषमोहाः । अतःकेवललीलयाप्रेरकइत्येतदेववाक्यंप्रकारांतरेणयोजयति ॥ [१३३।१८] एवमुपोद्घातमुक्त्वेत्यादि । यत्यस्मा
दित्यस्योपरिसंबंधइत्युक्तस्ययोजनांतरंप्रदर्श्ययस्मादित्यस्योपरिसंबंधइत्युक्तंतत्प्रदर्शयन्व्याचष्टे ॥ यतएवमिति । प्राण्या
दन्याच्चेत्यनयोर्व्यत्यासेनार्थोक्तिःलौकिकींवैदिकींवाप्रवृत्तिमिति । भाष्यनिर्देशक्रमेणानुवादः । श्रौतनिर्देशक्रमेणार्थोक्तिरि
तिनव्यत्यासदोषःशंक्यः ॥ [१३३।२३] ॐमांत्रवर्णिकमेवचगीयतेॐ ॥ [१३४।१] सूचितमिति । संग्रहेणोक्तमित्यर्थः । परशब्दस्यप्राप्तिकर्म
बोधकस्थलएवश्रवणेनब्रह्मविशेषणत्वेनाश्रवणात्तद्विशेषणत्वस्याप्यभिमतत्वेत्वावृत्तिप्रसंगात्तज्ज्ञापकाभावाच्चेत्यतआह ॥ त
ज्ज्ञानस्येति । अनंतवदित्यादिमूलपदस्यार्थोतवन्नभवतीत्यादि ॥ [१३४।३] प्रतीयमानाकारस्येति । ब्रह्मपदेनसाक्षिणाचप्रतीय
मानस्यपूर्णत्वापूर्णत्वादेराकारस्येत्यर्थः ॥ [१३४।४] उतान्यथेति । सर्वोत्तमत्वसर्वप्रेरकत्वादिनेत्यर्थः ॥ ब्रह्मेतिपूर्णमिति । पूर्णस
कलवस्तुगतमपरिच्छिन्नपरिमाणमित्यर्थः ॥ अस्माकमिति । परिच्छिन्नज्ञानयोग्यानामित्यर्थः ॥ [१३४।५] श्रुतिरिति । उपनिषदि
त्यर्थः ॥ [१३४।९] तद्व्यक्तिस्थानइति । श्वेतद्वीपादौ ॥ [१३४।१५] अपिपदेनोत्त(नतदुत्त)रवाक्यैरपीति । कोह्येवान्यादित्यादिवाक्यै

रित्यर्थः । एतच्चविवरिष्यते । नाल्पेसुखमितिप्रोक्त्वैवानंदमयेत्यादिव्याख्यानावसरे ॥ [१३४।१५] षण्णामपिप्रकरणानामि
ति । सृष्टिप्रकरणेनसहषट्त्वंध्येयं ॥ [१३४।१७] इतिवचनादिति । गीतावचनादित्यर्थः ॥ यथोक्तमिति । सप्तदशेगी
ताभाष्येउक्तमित्यर्थः ॥ [१३४।१८] कर्मणीति । कर्मकारके ॥ यातेरिति । याप्रापणइतिधातोरित्यर्थः ॥ आतइति । अ
नुपसर्गेकर्मण्युपपदेआकारांताद्धातोःकप्रत्ययोभवतीतिकप्रत्ययेकृतेलशक्वतद्धितइतिककारस्येत्संज्ञायांतस्यलोपइतितस्यलोपे
आतोलोपइटिचेत्याकारलोपेचसतिरूपं । सच्छब्दतकारस्यझलांजशोंतइतिजशादेशेदकारःकुतोनेत्यतआह ॥ [१३४।१९] अयस्मया
दीनीति । अयस्मयादीनिशब्दरूपाणिछंदसिविषयेभसंज्ञानिभवंतीतिआद्याध्यायचतुर्थपादस्थसूत्रस्यार्थः । तस्याकृतिगण
त्वेनवृत्तावुक्तेःतत्रायमपिशब्दोग्राह्यः । तथाचापदांतत्वाज्जस्त्वाभावइतिभावः । ननुमहाभूतानांब्रह्मैवकारणमित्ययुक्तं । आ
काशादेरेववाय्वादिकरणत्वादित्यतउक्तं ॥ [१३४।२४] तदंतर्गतंचेति । महाभूतानांब्रह्मैवकारणं । तथाचाकाशाद्यंतर्गतंसद्वा
य्वादिकारणंचभवतीतिभावः । तदंतर्गतेःकिंफलमित्यतउक्तं ॥ तत्सत्तादिप्रदंचेति । आकाशादिसत्ताशक्तिप्रती
तिप्रवृत्त्यादिप्रबोधनंकुर्वदित्यर्थः ॥ [१३५।३] अस्तेःशत्रंतस्येति । असभुवीत्यस्यशतृप्रत्ययेश्नसोरल्लोपइत्यकारलोपेसदिति
रूपमितिभावः । नन्वनंतत्वमानंदमयप्रकरणेनविन्नीयतइत्युक्तंतदयुक्तं । कोहीत्यस्यहेत्वसिद्धिनिरासकस्यतत्प्रकरणेऽभावा
त् । तेनविनाऽनंतत्वलक्षणोपपादनाभावादित्यतआह ॥ [१३५।११] उक्तंचैतदिति । आनंदमयवाचापीत्यपिपदेनतदुत्तरवाक्यस
मुच्चायकेनानंदमयप्रकरणेनतदुत्तरवाक्यैश्चानंतत्वमुदाहृतमितिप्रागेवोक्तमेतदित्यर्थः ॥ [१३५।२२] ॐनेतरोनुपपत्तेःॐ । पुरुषंवेत्ती

त्यादिमूलंसंगमयितुंसौत्रंहेत्वंशंशंकापूर्वंस्वयंव्याचष्टे ॥ [१३५।२३]कुतइत्यादिना । स्वयमित्यनुवादः मुख्ययावृत्त्येत्यर्थः। एतानीत्य
नुवादः नामानीतिव्याख्या । तेनेत्यनुवादः तस्यव्याख्यानमेवंविद्वानित्यस्यविष्णुपरत्वादिति । तृतीयापंचम्योरेकार्थत्वादिति
भावः । ब्रह्मशब्दोक्तएवात्मशब्दप्रयोगइत्यत्रज्ञापकमाह ॥ [१३६।१०]तस्मादेतस्मादित्यनुसंधानादिति । अत्रेत्यनुवादेनानुवाक
इतिव्याख्या ॥ [१३६।१२]विधेयमिति । यत्सत्यज्ञानादिवाक्योक्तंसआत्मेतिविधेयमित्यर्थः । तथाचाप्रस्तुतस्यकथमात्मशब्देनानुवा
दइतिशंकानवकाशइतिभावः ॥ चतुर्विधाकाशेति । भूतभूताभिमानितद्देहतदंतर्नियामकरूपचतुर्विधाकाशेत्यर्थः ॥
त्रैविध्यस्येति । प्रादुर्भावोहरेर्जनिरित्यादिनासृष्टेःप्रादुर्भावाभिमानस्वरूपलाभरूपत्रैविध्यस्यवक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः ॥
[१३६।१६]आकाशाद्वायुरितीति । अनेनवायोःसृष्टिंप्रोवाचेत्यन्वयः। कीदृशस्यवायोरित्यतआह॥ [१३६।१७]उक्तविधयाचतुर्विधस्येति।
भूतंभूताभिमानीचेत्युक्तविधयेत्यर्थः ॥ [१३६।१८]अयतेरिति । अयगतावित्यस्यउणप्रत्ययेतस्यअतउपाधायइतिवृद्धौरूपमिति
भावः ॥ [१३६।२०]उपपदस्येति । उपपदांतस्याकारस्येत्यर्थः । कैःसूत्रैरेतन्निर्वाहइत्यतआह ॥ [१३६।२१]निर्वचनत्वादिति । व्याकरणवन्निर्व
चनमपिपृथक्प्रमाणमेवेतितदनुरोधेनप्रकृतिप्रत्ययादिरूह्यइतिभावः । उक्तंहि वर्णागमोवर्णविपर्ययश्चद्वौचापरौवर्णविकारना
शौ । धातोस्तदर्थातिशयेनयोगस्तदुच्यतेपंचविधंनिरुक्तमिति ॥ [१३६।२२]पातेरूपमेतदिति। क्विप्रत्ययेधातोरंतलोपेउपसर्गस्यह्रस्व
त्वेचसतिअबितिरूपं । तस्यबहुवचनमापइतिशब्दस्वाभाव्यादितिभावः॥ [१३६।२५]प्रथुविस्तारइति । अस्मात्ष्विड्प्रत्ययेषित्वा
न्ङीप्रत्ययेगुणाभावेचरूपंनिर्वचनत्वात्स्त्रीत्वात्स्त्रीलिंगंचेतिभावः॥ [१३६।२६]तत्स्थानइति । भूतंभूताभिमानीचेत्यत्रभूतपदस्थानेभौ

तिकपदंभूताभिमानिपदस्थानेभौतिकाभिमानिपदंचस्थापयित्वायोज्यमित्यर्थः। उष्टानामित्यस्यार्थोदग्धानामिति ॥[१३६।२८] **कर्मणिघञिति** । उषदाहइतिधातोरितियोज्यं । पुगंतलघूपधस्यचेतिगुणइतिभावः ॥ **कर्मणीति** । कर्मण्युपपदेऽधिकरणेऽर्थेघोःकि प्रत्ययइतिसूत्रार्थः । धातुशकारस्यषकारःकथमित्यतआह ॥[१३७।६] **अधिकरणेशेतेरिति** । अधिकरणेसुप्युपपदेशीङ्स्वप्नइत्य स्याच्प्रत्ययोभवतीतिसूत्रेणतृतीयाध्यायेद्वितीयपादेअच्प्रत्ययविधानात् । तथाचाच्प्रत्ययेसप्तम्यादेरलुगादिवन्निर्वचनत्वादे वधात्वंतलोपेपुरुषइतिभवतीतिभावः । ईश्वरपरिग्रहेप्यनुपपत्तिःसमैवेत्यादिनाप्रागुक्तशंकायाःकथमनेननिरासइत्यतआह ॥ [१३७।११] **इदमुक्तंभवतीत्यादिनाकल्पनीयमित्यंतेन** ॥ [१३७।१५] **कारणत्वेनेतीति** । कारणत्वेनचाकाशादिषुयथाव्यपदिष्टोक्तेरित्यानु मानिकपादीयचतुर्थेऽधिकरणेकार्यत्वेसतिकारणत्वरूपावांतरकारणभूताकाशादिपुरुषांतशब्दैःविष्णुरुच्यतइत्युपपादयिष्यमा णत्वादित्यर्थः । उपलक्षणमेतत् । द्युभ्वाद्यधिकरणेहरेःप्रादुर्भावरूपजनेराकाशस्तल्लिंगादित्यत्रमहायोगविद्वद्रूढिभ्यांह रावाकाशादिभूतभौतिकशब्दमुख्यार्थत्वस्यचोपपादयिष्यमाणत्वादितिध्येयं ॥ [१३७।१६] **अनेकार्थतायाश्चेति** । ज्योतिरु पक्रमादित्यधिकरणेकल्पनोपदेशादितिसूत्रे ॥ निमगनिघंटुव्याकरणादिसिद्धयोगरूढ्यादिवृत्तेरंगीकारेणविष्णवन्यार्थांतर स्यापिस्वीकृतत्वेनानेकार्थत्वस्यतेषुतेषुपदार्थेषुरूढिरंगीकृतायतइत्यादिनोपपादयिष्यमाणत्वादित्यर्थः ॥ [१३७।१८] **प्रकृतेति** । आ काशादिपुरुषांतशब्दैर्यत्प्रकृतंभूततदभिमान्यादिकंतत्सर्वात्मकत्वापत्तिरित्यर्थः ॥ [१३७।२६] **इतिवचनादिति** । प्रथमेछांदोग्यभा ष्योक्तवचनादित्यर्थः । इतिरसेत्यत्रेतिशब्दानुवादपूर्वंशेषमाह ॥ [१३८।१] **इतिज्ञापयितुमितिशेषइति** ॥ [१३८।४] **प्रकाशवच्चेतीति** ।

भक्तिपादे अरूपवदेवेत्यधिकरणेप्रकाशवच्चावैयर्थ्यमितिगुणसूत्रेयथागृहांतश्चाक्षुषप्रकाशेसत्यपिबाह्यप्रकाशापेक्षयानास्तिप्रका
शइतिव्यवहारःतथाभगवतोविग्रहवत्त्वेपितस्यप्राकृतत्वादिरूपलोकदेहवैलक्षण्यादरूपमव्ययमित्यादिश्रुत्युपपत्तेर्नतासांवैयर्थ्य
मितिवक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः ॥ [१३८।८] सप्तम्यर्थेवतिरिति । तत्रतस्येवेत्यनेनसप्तम्यर्थेवतिरित्यर्थः ॥ सर्वमेवत [१३८।९] आयुर्यंतीत्यन्न
मयज्ञानान्मोक्षःश्रूयतइति । यद्यपिसर्ववैतेन्नमाप्नुवंतियेन्नंब्रह्मोपासतइत्येवान्नमयप्रकरणेमोक्षवाक्यं । सर्वमेवतइतितुप्राण
मयप्रकरणगतं।पूर्वंनेतरोनुपपत्तेरित्येतद्व्याख्यावसरेतथैवोक्तेः। तथापिसर्ववैतेऽन्नमाप्नुवंतीत्यत्रमोक्षपरत्वस्यास्फुटत्वात्प्राणमयप्र
करणेस्फुटत्वात्तत्प्रायपाठादन्नमयप्रकरणेश्रुतवाक्यस्यापिमोक्षपरत्वंध्येयमितिभावेनप्राणमयप्रकरणगतवाक्यस्यमोक्षपरत्वो
पपादनमतोनासंगतमेतदितिबोध्यं । उपलक्षणमेतत् । आनंदंब्रह्मणोविद्वान्नबिभेतिकदाचनेत्यादिमनोमयादिप्रकरणस्थवा
क्यानामपिमोक्षपरत्वस्पष्टीकरणंबोध्यं । लेखकदोषमूलोयंपाठः । सर्ववाइत्यादिवाक्यमेवोदाहार्यमित्येके ॥ [१३८।११] तेनसमानकर्तृ
तेति।समानकर्तृकयोःपूर्वकालेक्त्वेतिसमानकर्तृकक्रियांतरेसत्येवपूर्वकालीनक्रियावाचिधातोःक्त्वाप्रत्ययविधानात्पश्यतइति
क्रियांतरानध्याहारेविदित्वेतिक्त्वाप्रत्ययप्रयोगस्यासाधुत्वापत्तेरितिभावः॥ब्रह्मशब्दादयोपीति । ब्रह्मशब्दमांत्रवर्णिकगा
नादिसिद्धांतसाधका अत्रलक्षणानाश्रयणे बाधकतयावक्तव्याइत्यर्थः ॥ [१३८।१२] लक्षणयेति । उपलक्षणतयेत्यर्थः ॥ [१३८।१६] अनेनेति ।
व्यवधानेनेत्यर्थः । भेदव्यपदेशाच्चेतिसूत्रव्यावर्त्याशंकामाह ॥ [१३८।१७] अत्राहेति । जीवब्रह्मैक्यवादीतियोज्यं । पंचसुशब्देषुमय
टांविकारार्थत्वमुपेत्यजीवेतद्घटनाप्रकारमाह ॥ सहीति । प्राणाद्युपाध्यवच्छिन्नश्चप्राणादिविकारोभवतीत्यत्रदृष्टांतमाह ॥

[१३८।१८] घटेति ॥ [१३८।१९] तदुपाधीति । जीवोपाधिभूतपुरुषशब्दितदेहविषयतयेत्यर्थः ॥ [१३८।२०] तत्प्रायइति । तत्सदृशइत्यर्थः ॥ [१३९।१] अत्रहीति ।
ब्रह्मवल्यामित्यर्थः ॥ उपहितेति । उपाध्यवच्छिन्नेत्यर्थः ॥ [१३९।२] वाक्यशाबल्येति । शुद्धलिंगोपहितलिंगवाक्यमेलनान्यथा
नुपपत्त्येत्यर्थः ॥ [१३९।४] नेतरईत्यनुपपन्नमिति । इतरोजीवादिरन्नमयादिर्नेतियदुक्तंपूर्वसूत्रेतदयुक्तमित्याशंकामित्यर्थः ॥
[१३९।६] प्रतिज्ञेति । नास्याभेदोस्तिजीवेनेतिप्रतिज्ञेत्यर्थः । इतिशब्दमाद्यर्थंमत्वामूलोक्तमुपलक्षणंमत्वावाह ॥ [१३९।९] तथेति । ननूक्तवा
क्यशाबल्यान्यथानुपपत्तिपराहताःभेदव्यपदेशाइत्याशंक्यनिषेधति॥[१३९।१०] यदुक्तमित्यादिना ॥ [१३९।११] ततोनजीवइति । जीव
ब्रह्मणोरत्यंतभिन्नत्वेनब्रह्मत्वसाधकानांब्रह्मशब्दादीनांजीवेकथमप्यवृत्तेरितिभावः ॥ ॐ [१३९।१३] कामाच्चनानुमानापेक्षाॐ । य
दित्यस्यार्थोयद्यस्मादिति । यस्माच्छरीराणीत्यस्यफलितार्थःशरीरत्वादित्यर्थइति॥ [१३९।१६] प्रतिक्षेत्रमिति । प्रतिदेहमित्यर्थः । क्षेत्र
ज्ञानांजीवात्मनां । अत्रजीवब्रह्माभेदेप्रत्यक्षमागमंवाऽनाशंक्यानुमानमेवाशंक्यतन्निराकृतौतात्पर्यचंद्रिकायांव्यक्तं ॥ [१३९।१८] तथाच
कथमिति । निरुपाधिकरूपस्यैवपरमात्मत्वादितिभावः । जडआत्मेत्यादेःप्रत्यक्षानुमानागमविरुद्धानुमाकुत्रनावसरंव्रजे
दितिप्रागुक्तविवृतिरूपत्वात्क्रमादक्षादिविरुद्धानुमानोक्तिपरत्वलाभायमूलोक्तक्रमव्यत्यासेनमूलंव्याचष्टे ॥ [१३९।२४] आत्मेत्यादि
ना ॥ इतिसाक्षीति । इत्यनुमानद्वयंसाक्षिप्रत्यक्षविरुद्धमित्यर्थः ॥ [१४०।२] तर्हिप्रतिज्ञापदव्याघातःस्यादितिचेदिति । आ
त्मेत्यस्यज्ञानाश्रयइत्यर्थत्वात् । तथाकाशइत्यस्यानिबिडावयवद्रव्यमित्यर्थत्वात् । जडमित्यस्याचेतनमित्यर्थत्वादितिभावः ॥
समश्चपरानुमानइति । विमतानिशरीराणीत्यस्यमद्भोगायतनभूतमदीयातीतानागतशरीरव्यावृत्तयेमद्भोगानायतनानिश

रीराणीत्यर्थत्वादितिभावः । ननुतत्तद्भोगायतनतयाप्रतीयमानानिशरीराणीतिपक्षस्यार्थः अतोनव्याघातइतिचेत्तर्ह्यात्मादिप
दैरपिप्रमातृत्वादिधर्मांतराक्रांतरूपेणपक्षीकरणस्याभिमतत्वान्नव्याघतइतिभावेनाह॥ [१४०।१३] तत्परिहारोपीति। ननुनाभेदानुमाना
नांप्रत्यक्षादिबाधः । भेदस्यमिथ्यात्वेनप्रत्यक्षादेरप्रमाणत्वादितिचोद्यंकुतोननिरस्यतइत्यतआह ॥ [१४०।१३] यदत्रेति ॥ उपरिष्टादि
ति । अस्मिन्नस्येतिसूत्रव्याख्यानपरेसमीपेसहभोगस्यमुक्तित्वेनेत्यादिग्रंथेवक्ष्यतइत्यर्थः । यद्वा । भेदग्राहकत्वमेवनास्तिप्रत्य
क्षस्यकुतोभेदानुमानबाधकत्वमित्यतउक्तं ॥ यदत्रेति । भेदोविशेष्यधर्म्यादिग्रहणापेक्षयायदि । अन्योन्याश्रयताहेतोर्दुर्ग्रा
ह्यइत्यादिनाबौद्धपरीक्षायांप्रत्यक्षस्यभेदग्राहकत्वंवक्ष्यतइत्यर्थः । अथवानुमानानांकामचारित्वेनदूषणेमीमांसानारंभापातेन
व्याघातःस्यात् । इदमनुमानंमानंइदंनेतिव्यवस्थायामनुमानस्यवाच्यत्वादित्यतआह ॥ यदत्रेति । आगमानुगृहीतानुमान
मेवानुमेपित्वित्यादौतर्काप्रतिष्ठानादित्येतद्व्याख्यानावसरेवक्ष्यतइत्यर्थः । यद्वाऽभेदानुमानस्यप्रत्यक्षादिबाधादेरुक्तावप्यभे
दागमस्यापिप्रत्यक्षबाधादेरत्रवक्तव्यत्वादित्यतआह ॥ यदत्रेति । पृथगुपदेशादित्यत्रवक्ष्यतइत्यर्थःइत्यादिज्ञेयं । अतोविरो
धस्तदवस्थइतिभावः ॥ [१४०।१४] इत्युक्तत्वादिति । अतोजीवैक्यमपिसनिराचक्रेजगद्गुरुरितिजन्मादिसूत्रेउक्तत्वादित्यर्थः ॥ [१४०।१८] स्वरूपे
णेति । अभेदत्वेनेत्यर्थः । तथाचाभेदःप्रकरणविशेषविषयोनेत्येवनिराकरणंकृतं अभेदोनेतिकुत्रापिननिराकरणंकृतंस्यादिति
भावः ॥ ॐ [१४०।१३] अस्मिन्नस्यचतद्योगंशास्तिॐ॥ [१४१।१३] शब्दांतरन्यायेनेति । शब्दांतरेकर्मभेदःकृतानुबंधित्वादितिद्वितीयाध्याय
द्वितीयपादोक्तजैमिनीयन्यायेनेत्यर्थः। तत्रयथायजतिददातिजुहोतीतिशब्दभेदाद्यागदानहोमानांनानार्थत्वंतथेहापीतिभावः।

चंद्रिकायांतु । अथैषज्योतिःअथैषविश्वज्योतिरित्यादाविवसंज्ञाभेदाद्भेदइत्युक्तं । शब्दभेदादर्थभेदइतिन्यायेनेत्येके । श्रोतृबुद्धिसौकर्यायाह ॥ [१४३।३]ऐवमिति । तद्विजिज्ञापयिषयेतितज्ज्ञापयामीतीच्छयेत्यर्थः ॥ [१४३।१०]अन्नमयादीनामिवेति । अन्नमयादिषुपुच्छत्वेनोक्तंपृथिव्यादिकंयथानप्रधानंतथेत्यर्थः । निषेधति ॥ नेति । आनंदमयस्यपुच्छत्वेनकथनंनोपेयतइत्यर्थः । तत्रहेतुमाह ॥ स्वप्रधानतयाप्रकृतत्वादिति । ननुतदप्येषश्लोकोभवति । असन्नेवसभवतीत्युक्तश्लोकस्यान्नमयादिप्रकरणेष्विवानंदमयप्रकरणेप्यानंदमयविषयत्वात्कथंतत्रत्यब्रह्मशब्दस्यपुच्छेश्रवणंआनंदमयेत्वश्रवणमित्यतःपूर्वप्रकरणचतुष्टयोक्तश्लोकचतुष्टयस्यान्नमयादिविषयत्वेप्यत्रानंदमयप्रकरणेकथितश्लोकस्यपुच्छविषयत्वमेवोपेयते । अतोनोक्तहेतुद्वयमासिद्धमितिभावेनाह ॥ [१४३।१२]असन्नेवेति ॥ [१४३।१३]अत्रेति । श्लोकइत्यर्थः । श्लोकस्यानंदमयविषयत्वेबाधकंचाह ॥ नचानंदस्येति । आनंदमयशब्देनोक्तानंदस्यअसन्नेवसभवतीतिसंतमेनंततोविदुरितितदेतच्छब्दाभ्यांपरामर्शेनासच्छब्दसच्छब्दाभ्यामुक्तावभावभावौनयुक्तौभावाभावशंकायाएवायोगादित्यर्थः ॥ [१४३।१४]कथंतर्हीति । स्वप्रधानत्वइत्यर्थः ॥ प्रिया(द्य)वयववयोगशारीरत्वाभ्यामिति । तस्यप्रियमेवशिरइत्यादिनाप्रिया(द्य)वयवयोगः । तस्यैषएवशारीरआत्मेत्यादिनाऽऽनंदमयस्याविज्ञानमयःशरीरमुच्यते । इदंचसविशेषब्रह्मणिसंभवतिननिर्विशेषइतिभावः ॥ [१४३।१५]वाङ्मनसेति । यतोवाचोनिवर्ततइत्यादिश्रुतेरित्यर्थः ॥ अनं[१४३।१७]तत्वश्रुतेरिति । सत्यंज्ञानमनंतंब्रह्मेतिश्रुतानंतत्वस्यदेशकालवस्त्वपरिच्छेदरूपत्वेनभेदविरोधादितिभावः ॥ नचैवंभार्गवीति । आनंदमयस्थानापन्नस्यानंदोब्रह्मेतिव्यजानादित्युक्तस्यब्रह्मत्वेनोपगमादिहानंदमयस्याब्रह्मत्वेतद्विरोधइतिनेत्यर्थः । प्राप्यस्थलेम

यद्श्रवणमस्तीत्यतआह ॥ [१४१।१८] एतमिति ॥ अतिक्रमणीयतयेति । उपशब्दस्यातिक्रमणार्थत्वोपगमादितिभावः ॥
[१४१।१९] द्वारतयेति । अरुंधतीज्ञानार्थस्थूलतारोपदर्शनमिवेतिभावः ॥ [१४१।२१] इतिन्यायेनेति । विप्रतिपत्तौविकल्पःस्यादसमर्थ
त्वात् । गुणेत्वन्यायकल्पनाएकदेशत्वादितिनवमोक्तजैमिनीयन्यायेनेत्यर्थः । सचन्यायःगुहानयचंद्रिकाव्याख्यानेस्मा
भिर्विवृतः ॥ [१४१।२३] तद्धितार्थाद्यभावादिति । द्वितीयस्याद्यपादे दिक्संख्येसंज्ञायामित्यनुवर्त्य तद्धितार्थोत्तरपदसमाहा
रेचेतिसूत्रेतद्धितार्थेविषयभूतेउत्तरपदेचपरतःसमाहारेवाच्येदिक्संख्येसुबंतेनसमस्येतेइतिसमासंविधायसंख्यापूर्वोद्विगुरितित
दुत्तरसूत्रेणसंख्यापूर्वकसमासस्यद्विगुसंज्ञोक्त्याद्विगोरितिङीपिसतिपंचस्वरूपीतिभाव्यमितिनशंक्यं । तद्धितार्थविषयइ
त्यादिसमासनिमित्तानामिहाभावेनतेनसमासस्यैवात्राप्राप्तेः । किंतुपंचचतानिस्वरूपाणिचपंचस्वरूपाणीति विशेषणं
विशेष्येणबहुलमितिसूत्रेणविशेषणसमासएवेत्यर्थः । भाष्यस्थाशेषपदानामुपयोगंव्यंजयन्परमतनिरासप्रकारंव्यनक्ति ॥
[१४१।२४] इदमुक्तंभवतीत्यादिना स्यादितीत्यंतेन ॥ [१४२।४] मतुवसोरुरिति । मत्वंतस्यवस्वंतस्यचपदस्यरुरित्ययमादेशोभवतिसं
बुद्धौपरतःछंदसिविषयेइतिसूत्रार्थः ॥ [१४२।६] उक्तोत्तरत्वादिति । प्राप्यत्वेनमयद्प्रोक्तेर्नतत्राप्यन्यदुच्यतेइत्युक्तत्वादिति
भावः ॥ [१४२।८] मनोमयेश्लोकइति । यतोवाचोनिवर्ततइतिश्लोकेमनसःप्रशंसाभावादितिभावः ॥ [१४२।१०] अत्रापीति । भृगु ॥१२७॥
वल्ल्यामपीत्यर्थः ॥ [१४२।१३] व्योमन्निति । अच्छेद्यत्वेनव्योमनिभेब्रह्मणीत्यर्थः ॥ युक्तीति । ब्रह्मप्रश्नोत्तरत्वादियुक्त्यु

पन्यासइत्यर्थः ॥ [१४२।१५] अस्यापीति । भृगुर्वैवारुणिरित्यनुवाकस्यापिब्रह्मविदित्यनुवाकसमानयोगक्षेमत्वादित्यर्थः ॥ [१४२।१६] किमन्नेनेति ।
द्वितीयार्चंद्रप्रश्नइत्यादिकथनेनान्नादिकंब्रह्मभवितुमर्हति । ब्रह्मप्रश्नोत्तरत्वात् । यत्यत्प्रश्नोत्तरंतत्तद्भवतीतिविवक्षितानुमानेशा
खादौव्यभिचारःशंक्यतइत्यर्थः । साअसिद्धिः ॥ [१४३।१] यस्मांद्वाधूलशाखायामित्यादि । तस्माद्वाएतस्मादन्नरसमयादन्योंतरआ
त्मावाङ्मयस्तस्माद्वाएतस्माद्वाङ्मयादन्योंतरआत्माचक्षुर्मयःतस्माद्वाएतस्माच्चक्षुर्मयादन्योंतरआत्माश्रोत्रमयस्तस्मात्प्राणमय
स्तस्मान्मनोमयस्तस्माद्विज्ञानमयस्तस्मादानंदमयइतिहिवाधूलशाखेतितत्त्वप्रदीपोक्तरीत्याऽष्टरूपोक्तिस्तत्रध्येया । हेत्वंतरमे
वाह ॥ [१४३।८] अत्रापिहीति । यदुक्तमिति ॥ [१४३।१२] क्वचिदन्यत्रानुक्तावापेनेत्यादि । यथाब्रह्मवल्ल्यामनुक्तस्यचक्षुरादेःभृगुवल्ल्यामा
वापःप्रक्षेपःभृगुवल्ल्यामुक्तस्यचक्षुरादेर्ब्रह्मवल्ल्यामुद्वापोनुक्तिःभृगुवल्ल्यामेवा(न्यत्रा)नुक्तस्यचक्षुरादेरावापोन्यत्रोक्तस्यज्ञानादे
रुद्वापइत्युभयथा क्वचिद्वाधूलशाखायांसामग्र्येणेतिविवेकः । मूलपदैरुक्तशंकानिरासस्याप्रतीतेर्व्यनक्ति ॥ [१४३।१] अयमर्थइत्यादि
ना ॥ [१४३।२२] अर्थापत्तिरन्यथोपपत्त्येति । पुनरुपसरणान्यथानुपपत्तिरनुज्ञास्वीकाररूपान्यथोपपत्त्येत्यर्थः ॥ [१४४।१] अक्षरार्थइति । यत
इत्यादिमूलस्येतियोज्यं ॥ [१४४।२] स्वयमेवांगीकृतत्वादिति । गुणेत्वन्यायकल्पनेत्युक्तत्वादितिभावः । इतिपदंपूर्वहेत्वर्थकंव्या
ख्यायप्रकारार्थतयापिव्याख्याति ॥ [१४४।३] इतिप्रकारेणेति ॥ [१४४।११] यदत्रनियामकमुक्तमिति । सर्वांतरत्वादिरूपंयन्नियामकमुक्तं
तत्तुततोपिब्रह्मपुच्छमितिपुच्छब्रह्मणःश्रवणादित्यादिनानिराकृतमित्यर्थः ॥ [१४४।१४] अधिकरणसिद्धांतन्यायेनेति । सिद्धांतो
हिस्वतंत्रप्रतितंत्राधिकरणाभ्युपगमभेदेनचतुर्धा । तत्रकस्यचिदर्थस्यसिद्धावनुषंगतःसिद्धोर्थोऽधिकरणसिद्धांतः । यथाकर्तृ

सिद्धौसार्वज्ञसिद्धिःतेनन्यायेनेत्यर्थः । नन्वधिकरणोपक्रमेगुणिसामान्यवाचिनांगुणवाचिनांचप्रथममाहदेवस्समन्वयंइत्य
त्रैतदधिकरणसमन्वेतव्यशब्दविभाजकोपाधेरुक्तत्वादाध्यात्मिकादिशब्दानांतदनाक्रांतानामत्रसमन्वयेउपक्रमविरोधइत्यतो
वक्ति ॥ अतएवेति । आध्यात्मिकादिशब्दसमन्वयस्यानुषंगिकत्वादेवनगुणिसामान्यवाचिनांगुणवाचिनामित्युपक्रमविरो
धइत्यर्थः ॥ ७ ॥ उत्तरमूलमवतारयति ॥ समस्तैरित्यादिना संगतिंतावद्दर्शयतीत्यंतेन ॥ अतिव्याप्तिश्चस्यादिति। तच्छ
ब्दार्थगुणवत्यन्यस्मिन्निितियोज्यं । गुणानांप्रत्येकमेवलक्षणत्वादितिभावः । अतिव्याप्तिरत्रभगवतोन्यत्रैवस्थितिर्ध्येया। यद्वा
केषांचिच्छब्दानामेवसमन्वयप्रतिज्ञानेतत्तच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तभूतकतिपयगुणवत्त्वमेवभगवतोलक्षणंस्यान्नसर्वगुणवत्त्वं। तच्च
ब्रह्मण्यसमन्वितशब्देषुकतिपयशब्दवाच्येपिगतमित्यतिव्याप्तिरित्यर्थः॥अभिधेयेतिव्याप्तीति। अत्राप्यतिव्याप्तिरन्यत्रैव
वृत्तिर्ध्येया॥ तदाधिक्यादिति। तस्याःरूढेराधिक्यंतस्मादित्यर्थः। कथमेतेनशब्दप्रवृत्तीत्यादिमूलेनयोगस्यसाम्यशंकानिरा
सइत्यतआह॥एतदुक्तंभवतीति । यद्यपीदंसमाकर्षाधिकरणेव्युत्पाद्यंतथापिशिष्यहितायप्रसंगादत्रोक्तं। योगादिवृत्तेर्लक्ष
णोदाहरणादिकंचतुर्थपादेव्यक्तंभविष्यति ॥ नचरूढयोगइति । रूढयोगेपंकजादिशब्देरूढोपचारेचित्रलिखितसिंहादौ रू
ढलक्षणायांमंचाःक्रोशंति मार्गाश्चलंतीत्यादौरूढवृत्तेरभावेपिउक्तहेतुसत्त्वादितिभावः ॥ सपक्षत्वादिति । रूढिमत्त्वरूप
साध्यस्यापिसत्त्वादितिभावः । कथमित्यतआह ॥ समाहारेति। नन्ववयववृत्तिर्योगोऽखंडवृत्तीरूढिरितितथारूढिर्हिमुख्य
वृत्तिरुपचारादिरमुख्यवृत्तिरितिचतुर्थपादेप्रयोगमात्रबाहुल्यंरूढिरित्यभिधीयतेइत्यादिव्याख्यावसरेवक्ष्यते । तथाचतेवृत्ती

एकस्मिन्नर्थेएकस्यशब्दस्यविरुद्धेइतिचेन्न । रूढियोगयोर्यथाक्रमंपङ्कत्वपंकजनिकर्तृत्वादिरूपभिन्नधर्मनियतयोरपितद्वारैक स्मिन्नर्थेसैंधवादिशब्दवृत्त्योरिवसमाहारसंभवादुभयकार्यदर्शनस्यसमाहारेणैवोपपत्तौवृत्त्यंतरकल्पनागौरवाच्चेतिभावः । यत्तु नहियोगरूढयोःसमाहारोयोगरूढिःयेनविरोधःस्यादित्यादिचतुर्थपादीयसुधोक्तिःतदभिप्रायंतत्रैवविवरिष्यामोऽतोनविरोधः शंक्यः ॥ [१४६।१] टिड्ढाणञित्यादिनेति । वेदेनकृतेत्याद्यर्थेवेदशब्दाट्ढकिकृतेढस्येकइतिइकादेशेकितिचेत्यादिवृद्धौयस्येत्यकारलो पेटिड्ढाणञ्द्वयसज्दघ्नञ्मात्रच्तयपूठक्ठञ्कञ्क्करपइतिसूत्रेणङीप्प्रत्ययेसतिवैदिकीतिस्यादित्यर्थः ॥ [१४६।२] अर्शआदिभ्य इति । अर्शःप्रभृतिशब्देभ्योमत्वर्थेच्प्रत्ययेयस्येतिसूत्रेणवैदिकशब्दाकारलोपेऽकारांतत्वादजाद्यतष्टाबितिटाप्प्रत्ययेवैदिके तिरूपमित्यर्थः । आस्यादितिमुखादित्यर्थः । इतिकृत्वाहृदीत्यत्रेतिशब्देनपरामृश्यमानंदर्शयति ॥ [१४६।५] एतांसंगतिमिति । जन्माद्यस्येत्यादिनोक्तांसंगतिंशब्दप्रवृत्तिहेतूनामित्यादिनोक्तामुपपत्तिंचेत्यर्थः । एतस्यहृदिकरणंचसमन्वयसूत्रात्साध्यार्पकत याप्रत्यधिकरणमाध्यायपरिसमाप्तितत्त्वित्यन्यव्यावर्तकावधारणार्थकतुशब्दयुक्ततत्पदानुवृत्तिबलाज्ज्ञायतइतिहृदयं । सर्व थान्यव्यावृत्तेरयोगेनमहायोगविद्वद्रूढिभ्यामेवान्यव्यावृत्तिलाभात् । नचोदाहरणमात्रेन्यव्यावृत्त्यर्थंतत् । तस्योपलक्षणमा त्रत्वात् । नचैवमन्योंतरआत्मानंदमयइत्यादिश्रुतिष्वानंदमयादिशब्दैःमुख्यामुख्ययोर्मुख्येसंप्रत्ययइतिन्यायेनानंदमयस्त त्त्वितिप्रतिज्ञाभागेनैवविष्णुग्रहणसूचनात्अभ्यासादित्याद्युक्तिर्व्यर्थेतिशंक्यं । विष्णावानंदमयादिशब्दानांमुख्यार्थत्वस्यप्र तिज्ञांशमात्रेणसूचनेपि तस्यशब्दस्यतस्मिन्नर्थेतात्पर्यमस्तीत्यस्यतेनाप्राप्त्यातात्पर्यज्ञापनार्थत्वेनाभ्यासादितिहेतूक्तिसार्थक्या

न्मुख्यवृत्तिमवधार्यहेतूक्तेःप्रवृत्तत्वादिति। व्यक्तमेतदुत्तरनयन्यायविवरणटीकायां ॥ ७॥ १। १। ६ ॥ ७ ॥ ॐअंतस्तद्ध
र्मोपदेशात्ॐ ॥ यथोक्तंभाष्यइति । इंद्रोराजेत्यादिभिरन्यःप्रतीयतइतिसचप्राणःप्रसिद्धेर्वायुरित्यापततीत्याद्युक्तेरिति
भावः । इंद्रत्वष्टृग्निसवितृबृहस्पतिप्रापकश्रुतीःक्रमेणाह । इंद्रोराजेत्यादिना । ब्रह्मेतिप्रथमांतंचतुर्मुखवाचि तपसान्वविंददि
तिवाक्यशेषस्थक्रिययान्वेति । सप्ताश्वत्वैकचक्ररथलिंगेआह ॥ सप्तेति ॥ इत्यादिश्रुत्येति । अन्नमयादिप्रत्यायकान्नादि
समानाधिकरणब्रह्मश्रुत्येत्यर्थः । एतेनपूर्वसिद्धांतन्यायेनपूर्वपक्षप्रवृत्तेःपूर्वेणास्याऽऽपवादिकीसंगतिरपिसूचिता । ननुतत्रश्रु
तिलिंगान्येकंब्रह्मैवनिर्णाययंति । अत्रतुश्रुतिलिंगानिनानाकोटिप्रापकाणीतिकथंनिर्णयंकुर्युरितिचेन्न । ब्रह्मान्यत्वेननिर्णय
करणसंभवात् । अतएवप्रागुतान्यइतिसंशयकोटिरुक्ता । तेषामेकत्वस्यवक्ष्यमाणत्वाच्चेतिध्येयं ॥ तदन्नौषध्यादिपदार्थे
षुस्यादिति । एतच्चसर्वभूतभौतिकाचेतनस्वभावस्येशाधीनत्वादिव्युत्पादनंवक्ष्यमाणाकाशनयेव्युत्पत्स्यमानंहृदिकृत्वोक्तं ।
नपूर्वनयेसिद्धंकृत्वा । पूर्वत्राचेतनस्येशाधीनत्वासाधनादुत्तराधिकरणपूर्वपक्षानुवादप्रसंगाच्च । तथैवाकाशनयचंद्रिको
क्तेरितिज्ञेयं ॥ इत्युच्यतइति । देवाअपिनजानंतिकिम्वन्यइतिकैमुत्येनादृश्यत्वप्रतीतेरितिभावः ॥ व्याघातादि
ति । ननुकथंव्याघातः । यद्येकंवाक्यमित्यस्यएकविषयकमित्यर्थःस्यात्तदाव्याघातः । तदेवकुतइत्यतोद्वितीयाध्या
याद्यपादीयजैमिनिसूत्रंसंवादयति ॥ यथोक्तमिति । अर्थस्यप्रतिपाद्यस्यैकत्वादेकंवाक्यं । यावद्भिःशब्दैरेकोर्थःप्रतिपाद्यते
तावान्शब्दसमूहःएकवाक्यं नकेवलमर्थैक्यंएकवाक्यतायांतंत्रं । किंतुविभागेकस्यचिच्छब्दस्वापगमेसतिसाकांक्षंचेत्प्रयुंज

मानशब्दजातंतदात्मकंवाक्यमिति । यथाघटोस्तीतिवाक्यपदजातंएकवाक्यंएकार्थबोधकत्वात् । अनयोःपदयोरेकस्यविभा
गेसाकांक्षत्वाच्च । एकार्थत्वमेकवाक्यत्वमित्युक्तेघटोस्तिघटोस्तीत्यनयोरेकवाक्यत्वापातः । अतोविभागेसाकांक्षमित्युक्तं ।
तावत्येवोक्तेअष्टवर्षंब्राह्मणमुपनयीततमध्यापयीतेत्यनयोरेकवाक्यतापत्तिः । पूर्ववाक्यस्यापिविभागेतमित्यस्यसाकांक्षत्वादि
तिज्ञेयं । भाष्यकारादयस्तुअर्थस्यप्रयोजनस्यैकत्वादित्यर्थः । भगोवांविभजतु । पूषावांविभजत्वित्यनयोर्विभागरूपैकप्रयोज
कत्वात्तत्रातिव्याप्तिनिरासाय साकांक्षंचेद्विभागेस्यादित्युक्तं । तावत्युक्तेस्योनंतेसदनंकरोमिघृतस्यधारयासुसेवंकल्पयामितस्मि
न्सीदामृतेप्रतिष्ठव्रीहिणामेधासुमनस्यमानेतिमंत्रेपूर्वदलस्यविभागेतस्मिन्नित्यस्यसाकांक्षत्वात्पूर्वोत्तरदलयोरेकवाक्यतापत्तिः।
अतोर्थैकत्वादित्युक्तं । तयोर्वाक्ययोःसदनकरणासादनरूपभिन्नप्रयोजनत्वान्नातिव्याप्तिरितिव्याचक्षते । अहमितिब्रह्मवा
क्यं । नन्वेवंपूर्वनयेभेदव्यपदेशाच्चेतिसूत्रेदेवादेरीश्वरेणोक्तभेदविरोधइत्यतआह ॥ अतएवेति । अभेदस्यप्रमितत्वादेवदे
वेतरविषयभेदव्यपदेशोव्याख्येयइत्यर्थः । एतेनपूर्वत्रजीवमात्राभेदशंकानिरस्ता । अत्रतुजीवविशेषदेवाभेदशंकानिरस्यतइ
तिगत्यंतरमपिसूचितं ॥ विनिगमनइति । अंतःप्रविष्टःइंद्रादिरेवेत्यत्रविनिगमनइत्यर्थः । मूलंयोजयति ॥ इत्येवंदेवा
नामित्यादिना ॥ श्रुतिस्मृतीति । भाष्योक्तेतियोज्यं । मूलार्थमाह ॥ इत्येवमित्यादिना ॥ तैरेवेत्यवधारयतेति ।
तच्छब्दस्यैवकारेणान्वयमुपेत्यायमनुवादइतिज्ञेयं ॥ प्रकारांतरेणेति । वाक्यांतरद्योतकत्वप्रकारापेक्षयाजीवसामान्यजी
वविशेषाभेदशंकानिरासकत्वरूपप्रकारांतरेणेत्यर्थः । अस्यनयस्यद्वितीयपादेनिवेशमाशंक्यनिराह ॥ यद्यपीति ॥

परिमळ० [१४७।१४]केचिदिति । मायावादिनोरामानुजीयाश्चेत्यर्थः । प्रथमाध्यायगतवाक्यविचारोत्रचतुर्थाध्यायगतवाक्यविचारस्तत्रातोन अ.१पा.१
॥१३०॥ पौनरुक्त्यमितिशंकते । [१४७।१६]यएषइति । ननुतत्रब्रह्मधर्माश्रवणान्नानेनगतार्थंतदित्यतआह ॥ [१४७।२१]तत्रापीति । यएषइतिवाक्ये अधि.८
पीत्यर्थः । विवृतमेतत्पौनरुक्त्यमधिकाशंकानिरासश्चांतरनयचंद्रिकायां ॥ १ । १ । ७ ॥ ७ ॥ ॐ[१४७।२३]आकाशस्तल्लिंगात् ॐ ॥
पठंतीति । प्रथमेध्याये ॥ [१४७।२४]अस्यलोकस्येति । पृथिवीलोकशब्देनपूर्वोक्तस्येत्यर्थः । योगरूढिभ्यामित्युक्तंक्रमेणव्य
नक्ति ॥ [१४८।१]आकाशनमित्यादिना । प्राणिसंचारानुकूलतयास्थितिराकाशनं ॥ [१४८।२]लोकवेदयोरिति । वियद्विष्णुपदंवापिपुं
स्याकाशविहायसीत्यमरादौलोके । आत्मनआकाशःसंभूतइत्यादौवेदइत्यर्थः । नचसाम्यमपीत्यनंतरंस्वभावप्राबल्यस्यबलव
त्त्वादितियोज्यं । कुतइत्यतआह ॥ [१४८।३]यथाहुरिति । तत्त्वनिर्णयादावुदाहृतब्रह्मतर्कवाक्यकर्तारआहुरित्यर्थः ॥ [१४८।४]कृत्रिमेति ।
बहुत्वकृतप्राबल्यंकृत्रिमंस्वभावप्राबल्यमकृत्रिममितितदेवोत्पत्तिविशिष्टत्वाज्ज्यायइत्यर्थः।युक्तमिंद्रादीत्यादिनापूर्ववैषम्येणात्र
पूर्वपक्षप्रदर्शनेनपूर्वेणास्यप्रत्युदाहरणरूपानंतरसंगतिरपिसूचिता । मूलेविवरपदंभावप्रधानमित्युपेत्योक्तमवकाशत्वंभूतेनिरव
धिकमिति।ततइतिपदस्यतत्रेत्यर्थमुपेत्येश्वरयोगनिरासकतयापिविवरादिःकथंततइत्येतदर्थमाह ॥ [१४८।१३]नचाकाशशब्दस्येत्यादि
ना ॥ [१४८।१६]उक्तपूर्वपक्षाच्छादकंकिंचिदिति।योगरूढिभ्यांभूतमेवाकाशशब्दवाच्यंनपुनर्ब्रह्मेत्युक्ताशंकानिवर्तकं।भगवतिमहा ॥१३०॥
योगविद्वद्रूढ्यादिकंकिंचिदपिनोच्यतइत्यतोमहायोगविद्वद्रूढिभ्यांविष्णोरेवाकाशशब्दार्थत्वमित्यर्थांतरमित्यर्थः ॥ [१४८।१९]भूतेपिक

थंचिद्याख्यातुंशक्यत्वादिति। एतेनपरभाष्येकारणत्वादिलिंगोक्तिरयुक्तेतिसूचितं॥ [१४८।२६] प्राणिनिकायेति। प्राणिसमूहेत्यर्थः। नप्रतिष्ठांलोकमिति। प्रतिष्ठांसर्वाधारंलोकं। पृथिवीलोकंअतिक्रम्यान्यन्नजातीयादितिश्रुत्यर्थः। पृथिवीलोकमतिक्रम्यसामन नयेत्। सामप्रतिमाद्यपृथिवीलोकशब्दितादन्यन्नब्रूयादित्यर्थः॥ [१४१।१] निरुपचरितंसर्वोत्तमत्वंहीति। परस्मादुत्तमंप्रोक्तंपरोइति ततःपरं। परोवरंपरंतस्मात्प्रोक्तंपारोवरीयकमितिछांदोग्यभाष्योक्तेरितिभावः। उत्तमत्वमात्रविवक्षायांबाधकंचाह॥ अन्यथेति। यद्वापरिमाणतआधिक्यंपरोवरीयःशब्दार्थइतिविवक्षायांबाधकमाह॥ अन्यथेति। ज्यायानित्यस्यव्याप्ततमइत्यर्थत्वात्। वृद्धशब्दस्येयसुन्प्रत्ययेज्यादेशेचज्यायानितिरूपनिष्पत्तेः॥ [१४१।२] ओमितीति। ॐमित्येतन्नामकमक्षरशब्दितंब्रह्मोद्गीथमुद्गीथ नामकमुपासीतेतिछांदोग्योपक्रमेउक्तत्वादित्यर्थः॥ [१४१।६] इत्यादेरिति। सर्वभूतगुणैर्युक्तंदैवंत्वंज्ञातुमर्हसीतिमोक्षधर्मवाक्यस्या न्यत्रभाष्यकारोक्तस्यसंग्रहइत्यर्थः। सर्वेषांपृथिव्यादिभूतानांयेधारकत्वतर्पकत्वतापकत्वशोषकत्वावकाशदातृत्वादयोगुणास्तै र्गुणैर्युक्तंविष्णवाख्यंदैवंज्ञातुमर्हसीतिकिंचित्प्रत्युच्यते। कथंसमाहितमित्यतःमहायोगोहिद्वेधा। अन्यगतशब्दप्रवृत्ति हेतुंप्रतिस्वातंत्र्यं शब्दप्रवृत्तिहेतुपौष्कल्यवत्त्वंचेति। तत्राद्यंनभइतिभागवतवाक्यसिद्धं। अंत्यंतुआदिपदोपात्तमोक्षधर्मवा क्यसिद्धमितिभावेनाह॥ [१४१।७] आकाशावकाशदातृत्वस्येति। ननूक्तमत्राचेतनगतंतत्स्वभावभूतंचकथमन्याधीनमितित त्राह॥ [१४१।८] उपपत्तिस्त्विति। गायत्र्यधिकरणोपक्रमेआकाशाधिकरणवैषम्यंव्युत्पादयंतोवक्ष्यामइत्यर्थः॥ ७॥ १। १। ८॥ ७॥ ॐ[१४१।९]अतएवप्राणःॐ॥ प्रधानत्वादिति। मुख्यप्राणवाचित्वादितिभावः। श्रूयतेप्राणशब्दइतियोज्यं। ननुवायुवि

कारेश्वासवायौचेष्टादौचप्राणशब्दवाच्यत्वस्यसत्त्वात्तस्यकुतोनसंशयकोटित्वमित्यतआह ॥ **वायुवृत्त्यादेरिति** । अनुपप
त्तिमेवाह ॥ **नहीति** । ओषधेत्रायस्वैनमित्याद्यप्यभिमानिचेतनपरमेवेतिभावः । लोकवेदयोःपौरुषेयापौरुषेयग्रंथयोः ।
प्राणंतिजीवंतिचेष्टंतेवा ॥ **एतदपीति** । चोद्यमितियोज्यं ॥ **पूर्वन्यायेनेति** । इंद्राकाशादिशब्दानांमहायोगविद्वद्रूढिभ्यां
निरवकाशलिंगेनचविष्णूपस्थापकत्वन्यायेनेत्यर्थः ॥ **अभ्यधिकाशंकामिति** । विष्णुत्वावगमकमहायोगविद्वद्रूढिनिरव
काशलिंगानांत्रयाणामभावहेतुकानामित्यर्थः ॥ **अपहारइति** । इंद्रादिभ्योविष्णावितियोज्यं ॥ **जीवनचेष्टेति** । जीवन
चेष्टयोर्हेतुतेत्यर्थः । वाक्यशेषेतथाप्रतीतेरग्रेस्पष्टयिष्यमाणत्वादितिभावः । शरीरेऽधिकरणेमुख्येसतीत्यर्थः ॥ **वायुवि
कारशरीरत्वान्मुख्यस्येति** । यथाकुलालशरीरान्वयादिनाकुलालस्यहेतुतातथैवात्रापीतिभावः । ननुमुख्यप्राणस्येवहरेर
पिजीवनान्वयव्यतिरेकित्वेकथंनिर्णयइत्यतोयोजनांतरंचाह ॥ **अथवेति** । आदिपदेनात्रनपूर्वत्रेवचेष्टाग्रहः । तस्यापिप्राणपदेनै
वग्रहसंभवात्किंतुभोगकारणत्वमितिभावेनाह ॥ **यच्चेति** ॥ **युक्तीति** । सर्वेंद्रियदेवप्राणनादियुक्तीत्यर्थः । एतेनहरौविद्वद्रूढिर
पिनिरस्ता । योगपूर्वकत्वात्तस्याः । एवंसौत्रप्रतिज्ञांशव्यावर्त्यमुक्त्वाऽतएवेतिहेत्वंशव्यावर्त्यमाह ॥ **नचात्रेति** । किंचेतिचार्थः ।
लक्ष्मीपतित्वादिकंतुअद्भ्यःसंभूतइत्यनुवाकांतरगतंभर्तासन्नित्यनुवाकगतप्राणविशेषणंनभवति । प्राणविशेषणत्वेवा योगेनल
क्ष्म्यादिशब्दस्यप्राणभार्यापरत्वमेवेतिभावेनोक्तं ॥ **अनन्यथासिद्धमिति** । किमपीतिच ॥ **पूर्वोक्तसमानस्येति** । महायोग
विद्वद्रूढिनिरवकाशलिंगत्वेनपूर्वोक्तसमानस्येत्यर्थः ॥ **यथाभाष्यमेवेति** । प्रसिद्धेरितिभाष्यानुसारादन्यत्ररूढिमात्रेणपूर्वपक्षः

किंनस्यादित्यर्थः । उदाहरणभेदेनातिदेशोर्थवान्स्यादित्यतआह ॥ **प्रत्युदाहरणमिति** ॥ **अस्यसर्वस्येति** । अन्वयव्यतिरेक
तःप्राणादिहेतुतायामुख्यएवदृष्टेर्विष्णावदृष्टेरित्यादेस्सर्वस्येत्यर्थः ॥ **इतियथेति** । तत्रैवकारेणवामनश्रुतेर्बलवत्त्वस्यप्रमितग्रहणे
ननिरवकाशत्वस्यभाष्येभिधानात् । परंतुतत्रश्रुतेर्जात्याऽत्रतुलिंगस्यनिरवकाशत्वेनबलवत्त्वमितिभेदइतिभावः ॥ **श्रीश्चतेइति** ।
यद्यपिह्रीश्चतइत्येवतैत्तिरीयाणांपाठस्तथापिभाष्योक्ततैत्तिरीयसमानशाखांतरवाक्यमेवात्रपठितमित्यदोषः । वक्षस्थलस्थिता
श्रीःअंकस्थालक्ष्मीः ॥ **सन्निहितेति** । श्रीपतित्वादिलिंगस्यानुवाकांतरस्थत्वेपितेइतियुष्मच्छब्दनिर्दिष्टस्यैवतद्वैत्वंप्राणइत्यत्रा
पियुष्मच्छब्देनप्रत्यभिज्ञानेनानुवाकद्वयोक्तवस्तुनएकत्वात्सन्निहितेत्युक्तं ॥ **अशक्यचिंतनस्येति** । लक्ष्म्यादिशब्दानांयोगेन
प्राणभार्यापरत्वेप्रसिद्धिबाधइतिभावः ॥ **एतदेवेति** । लिंगंबलवदेवस्यादित्येतदित्यर्थः । बलवदित्यस्यार्थोमुख्यमिति ॥ **नमु
ख्यइति** । नमुख्यप्राणइत्यर्थः । मुख्याधीनतयामुख्यप्राणाधीनतयेत्यर्थः ॥ **श्रुतीति** । इतरेणतुजीवंतीतिवक्ष्यमाणश्रुतिबलादि
त्यर्थः ॥ **प्रमाणद्वयेति** । अन्वयव्यतिरेकरूपश्रुतिरूपप्रमाणद्वयेत्यर्थः ॥ **श्रूयतइति** । यस्मिन्नेतावुपाश्रितावितिवक्ष्यमाण
श्रुतिशेषेश्रूयतइत्यर्थः । एतावित्यस्यप्राणापानाख्यरूपद्वयवान्मुख्यप्राणइत्यर्थत्वादितिभावः ॥ **एतदेवेति** । अस्यमुख्य
प्राणस्यापिप्रेरकोहरिरित्येतदेवेत्यर्थः । तद्व्यनक्ति ॥ **नहीति** । अतएवश्रुतौनप्राणेननापानेनमर्त्योजीवतिकश्चनेतिमुख्यप्रा
णरूपयोःप्राणापानयोःजीवनहेतुत्वंनिषिध्यते । अन्वयव्यतिरेकसिद्धस्यसर्वथानिषेधायोगेनमुख्यंजीवनहेतुत्वंनेत्यभिप्रायेण
तन्निषेधसंभवात्अन्यथासंभवादितिभावः । लिंगंबलवदेवेत्यस्यार्थांतरंलिंगपदस्वारस्यमनुरुध्याह ॥ **अथवेति** । **तथास्ये**

ति । एतेनयस्मिन्नेतावुपाश्रिताविस्यस्यएतौजगज्जीवनदौप्राणापानौयस्मिन्मुख्यतोजगज्जीवनदेहरावुपाश्रितौतत्प्रेरणयाजग
ज्जीवनंकुरुतइत्यर्थःउक्तोभवति । यस्मिन्नेतावुपाश्रिताविस्यस्यतात्पर्यांतरंव्यनक्ति ॥ [१५०।१६] यतःपरमेश्वरेति ॥ [१५०।१७] संवदंतीमं
सर्वमप्यर्थमिति । यथाचैतत्तथापूर्वमेवदर्शितं । एवंजातीयकेत्यनेनतत्प्राणेप्रपन्नउदतिष्ठत् । तत्प्राणउत्क्रांतेपद्यतेत्यादेर्ग्र
हणंसूचयति । वक्ष्यमाणप्राणनयन्यायेन * तत्रापिप्राणशब्दस्यविष्णुपरत्वात् ॥ [१५०।१८] युक्त्यानुकूल्यपरिहारायापीति ।
यद्देवान्प्राणयोनवेतिवाक्यशेषोक्तेंद्रियप्राणनसर्वजीवभोगकारणत्वरूपयुक्त्यानुकूल्यस्यपूर्वपक्ष्युक्तस्यपरिहारायापिलिंगंइंद्रि
यप्राणनादिलिंगंहरावेवबलवत्मुख्यंनतुमुख्यप्राणे।कुतः।प्रेरकोस्यापियद्धरिरितियोज्यमित्यर्थः । येनवापश्यतियेनवाशृणो
तिप्राणस्यप्राणइत्यादिश्रुतेरितिभावः॥वृत्तिकारादिमतमाह॥ [१५०।१८] अत्रकेचिदिति॥ [१५०।१९] अपरइति।मायावादिप्रभृतयः।अयुक्त
त्वंव्यनक्ति॥ [१५०।२०] शब्देति।पूर्ववाक्येशब्दभेदात्संशयानुपपत्तिःद्वितीयेतुप्रकरणादितिविवेकोद्रष्टव्यः।वाक्यद्वयेसंशयानुपपत्तौक्र
मादुक्तंहेतुद्वयंक्रमेणव्यनक्ति ॥ [१५०।२१] यथेत्यादिनानैतदुदाहरणंयुक्तमित्यंतेन।ज्योतिष्टोमाधिकारेज्योतिष्टोमप्रकरणे । तदयुक्त
मित्यपरइत्युक्तंतन्मतमाह॥ [१५०।२३] किंत्वित्यादिना॥ [१५०।२४] श्रूयतइति।छांदोग्येप्रथमाध्याये प्रस्तोतरितिसंबोधनं। प्रस्तावमन्वायत्ता
प्रस्तावप्रतिपाद्या । प्राणमेवेत्यादिवाक्येनप्राणस्यसर्वभूतोत्पत्तिलयहेतुत्वमुच्यते ।संशयोत्थानमाशंक्यनिराह ॥ [१५०।२६] नन्वित्या
दिना । जन्मलयहेतुत्वरूपनिरवकाशब्रह्मलिंगसद्भावेनतल्लिंगादितिपूर्वोक्तन्यायेनप्राणस्यापिब्रह्मत्वनिर्णयसंभवादितिभावेन

पूर्वपक्षानुदयंचव्यनक्ति ॥ [१५।१।२] किंचेति । कथमिदंपारमेश्वरलिंगमित्यतस्तद्वाक्यंप्रलयसृष्टिकालीनलयादिपरमुतसुप्तिजागरण
कालीनलयादिपरं । आद्येआह ॥ [१५।१।३] यतोवाइति । अंत्येआह ॥ सुप्तीति । मुख्येपिप्राणसंवेशोद्गमनेदृश्येतेइति । ननुवक्ष्य
माणश्रुताविंद्रियाणामेवप्राणसंवेशोद्गमनेश्रूयेतेनतुभूतानां । तथाचसर्वाणिइमानिभूतानिप्राणमभिसंविशंतीत्यादिश्रुतेर्मुख्य
प्राणविषयत्वसाधनेकथमियंश्रुतिःसमाख्येतिचेन्न । इंद्रियसारत्वाद्भूतानांप्रस्तावववाक्यमपिस्वापवाक्यानुरोधेनप्रसिद्धप्राण
एवभूतलयद्वारेंद्रियलयपरमेवेतितात्पर्यात् । शंकितुरभिप्रायमुद्घाट्यनिराह ॥ स्वापेति ॥ [१५।१।८] अनुमानमस्त्वितिचेदिति ।
प्राणवृत्तिर्देवतावाइंद्रियलयोद्गमनाधारःइंद्रियेषुपरिलुप्यमानेषुप्राणस्यापरिलुप्यमानत्वात् । सामान्यव्याप्त्यायथामृत्पिंडोघ
टस्येत्यादिरूपमनुमानमित्यर्थः ॥ स्वापकालेइंद्रियलोपेप्यपरिलुप्यमानतयावस्थानादित्यनुमानमेवप्राणेंद्रियसंवेशोद्गमनसा
धकंभविष्यति । तथाचोदाहृतश्रुतेरनुमानसंवादेनैवप्राणविषयत्वंप्राबल्यंचनिश्चीयतइतिभावः ॥ अवधारणेति । प्राण
एवेत्यवधारणेत्यर्थः ॥ [१५।१।९] इंद्रियसारत्वादिति । इंद्रियाणिसारभूतानियेषामितिबहुव्रीहिः । तथाचेंद्रियाणांभूतसारत्वादिति
लक्ष्यते । (तथाचप्राणस्यापरिलुप्यमानत्वादितिहेतुर्विपक्षेबाधकसत्त्वादसाधारणानैकांतिकइतिभावः) । किमेतदनुमानमिति
प्रस्तावववाक्यमिंद्रियादिलयपरंभूतसारेंद्रियलयपरत्वादित्यनुमानंचेत्‌विशेषव्याप्त्यभावादितिभावेनाह ॥ [१५।१।१] किमेतदनुमान
मिति । प्राणःभूतसंवेशोद्गमनवान्‌तत्सारभूतेंद्रियसंवेशोद्गमनवत्त्वात् । योयत्सारसंवेशनादिमान्सतत्संवेशनादिमानिति
सामान्यव्याप्तिमूलकमनुमानमित्यर्थः ॥ व्याप्त्यभावादिति । ऊर्णनाभेःस्वसारभूततंतुसंवेशनादिमत्त्वेपिस्वसंवेशनादिम

त्वाभावादितिभावः ॥ **श्रुतिबाधयेति** । प्रस्तावश्रुतेर्ब्रह्मपरत्वबाधेनपरवाक्यरीत्याप्रसिद्धप्राणएवेंद्रियलयादिपरंप्रस्तावव
क्यमितिपूर्वपक्षइत्यर्थः । अब्रह्मप्रायपाठात्प्रस्तावाक्यमब्रह्मपरमितिपूर्वपक्ष्यतइतिभावेनशंकते ॥ **नन्वादित्यइति** । क
तमासादेवताउद्गीथमन्वायत्ताआदित्यइतिहोवाचेतिकतमासादेवताप्रतिहारमन्वायत्ताअन्नमितिहोवाचेतिवाक्यद्वयेश्रुतआ
दित्योन्नंचेत्यर्थः ॥ **निर्णायकाभावएवेति** । विशयेप्रायदर्शनादितिजैमिनिसूत्रादितिभावः । नन्वस्यब्रह्मरूपत्वेऽन्नमेव
प्रतिहरमाणानीतिकथंयुज्यते । ब्रह्मणोद्यत्वासंभवादित्यतआह ॥ **अन्नमेवप्रतिहरमाणानीति** । भुंजानानीत्यर्थः ॥
प्रायपाठादिति । ब्रह्मपरत्वेननिर्णीतप्रस्तावोद्गीथवाक्यद्वयप्रायपाठादित्यर्थः ॥ १ । १ । ९–१० ॥ ७ ॥ ॐछंदो
भिधानादिति ॥ इतरद्धित्वागायत्रीनामोक्तौहेतुःप्राधान्येनेति । तत्रहेतुद्वयंवेदमातुरित्यादि ॥ **पठंतीति** । तृतीये
ध्याये ॥ **एतदपिपूर्वन्यायेनेति** । गायत्रीशब्दार्थोनविष्णुरित्येतदपिनिरवकाशब्रह्मलिंगरूपेणेंद्राकाशप्राणज्योतिरादिश
ब्दानांविष्णवर्थकत्वप्रतिपादनन्यायेनेत्यर्थः । वक्ष्यमाणदिशात्रापिनिरवकाशब्रह्मलिंगसद्भावादितिभावः । मूलंयोजयति ॥
तदुभयमित्यादिना । नित्यत्वादित्युपलक्षणंमत्वाह ॥ **अनादित्वाचेति** । एतच्चकृत्वाचिंतयोक्तं । वेदानुपूर्वीकृत्रिमत्व
स्यान्यत्रव्यक्तत्वादितिचंद्रिकायांव्यक्तं । उत्तरार्धंयोजयितुमाह ॥ **किंचेति** । द्वेधाहिशंकाप्रमेयाश्रिताप्रमाणाश्रिताचेति ।
पूर्वार्धेनाद्योक्ता । अंत्यातूत्तरार्धेनोच्यतइतिकिंचेत्यारंभः ॥ **सर्वात्मकत्वेति** । गायत्रीवाइदंसर्वंभूतमित्युक्तसर्वात्मक
त्वेनेत्यर्थः । ननूपक्रमेश्रुतगायत्र्यांकथंज्योतिःशब्दोयुक्तइत्यतआह ॥ **युज्यतेचेति** ॥ **उपदेशेति** । द्युस्थत्वदिवःपरत्व

रूपोपदेशभेदेनेत्यर्थः ॥ **अत्रापीति** । नकेवलंज्योतिर्नयएवज्योतिषिसंदेहइत्यपेरर्थः । तद्धरेरेवेतिमूलमसकृदावृत्त्याऽनेक
धायोजयति ॥ **तज्ज्योतिःप्रकरणमित्यादिना** ॥ **यतस्तदिति** । तद्द्रष्टृत्वादिकंसंदेहाद्यधिष्ठानद्वारोपपद्यतइत्यन्वयः ॥
विवक्षेति । भाष्याद्युक्तदिशात्रिसप्तलोकविवक्षाभेदादित्यर्थः । तदित्यनुवादः । प्रसिद्धबहुलशब्दजातमपीतिव्याख्या ॥
पूर्वणेति । तद्धरेरेवेतिसाध्येनेत्यर्थः ॥ **हेतुसमुच्चयइति** । बाहुल्याच्छ्रुतिलिंगयोरित्युक्तहेतुनाताद्दशत्वादित्युक्तहेतोःसमुच्चयइ
त्यर्थः ॥ **उक्तंचेति** । जिज्ञासाधिकरणेद्रव्यंकर्मचकालश्चेत्यादिप्रमाणमुक्तमित्यर्थः ॥ सिद्धांतरीत्याकर्णादिविदूरत्वंचरणशब्दार्थ
मुपेत्याह ॥ **चरणाभिधानाभावादिति** । शंकते ॥ **नस्यादित्यादिना** । पूर्वंत्रिपादस्यामृतंदिवीत्यत्रयत्द्युसंबंधिरूपमुक्तंतदेवा
हाथयदतःपरोदिवोज्योतिर्दीप्यतइत्यनेनद्युसंबंधितयापुनरुच्यमानंपरामृश्यतइत्यर्थः ॥ **द्युसंबंधादिति** । दिवःपरोज्योतिर्दी
प्यतइतिदिवइत्युक्तसंबंधादित्यर्थः ॥ **अत्राभिप्रेयतइति** । चरणाभिधानादित्यत्राभिप्रेयतइत्यर्थः । श्रुतहानाद्येवव्यतिरेकमु
खेनोपपादयति ॥ **अन्यथेति** ॥ १ । १ । ११ ॥ ७ ॥ ॐ**प्राणस्तथानुगमात्**ॐ ॥ **उक्तोत्तरत्वादिति** । वाक्यभेदेनाधिकर
णभेदेशास्त्रापर्यवसानप्रसंगादित्यंतरधिकरणेउक्तत्वादितिभावः । इंद्रश्रुतिःअहमितिप्रसिद्धेंद्रप्रयुक्ताहंश्रुतिः ॥ **अन्यथोक्तन्या
यस्येति** । यदीयश्रुत्यादिबाहुल्यंयत्रसएवतत्रग्राह्यइत्युक्तन्यायस्येत्यर्थः । अनेकार्थत्वेवाक्यभेददोषइत्याशंक्याह ॥ **नचेति** ॥
न्यायविशेषेति । अंतर्यामिगतत्वरूपन्यायविशेषेत्यर्थः । यद्वातत्तत्कर्तृत्वादितिवक्ष्यमाणसर्वकर्तृत्वरूपन्यायविशेषेत्यर्थः ।

सिद्धांतदिशाइंद्रविशेषणत्वाभावमुपेत्याह ॥ [१५३।१७] वक्तुरिति । प्रतर्दनस्यश्रोतृत्वेनवक्तृत्वाभावादितिभावः ॥ [१५३।२१] नश्रुत्यनुगत
मिति । अस्मदीयश्रुतौविश्वामित्रस्यशस्त्रवक्तृत्वश्रवणाद्वक्तुरितिसौत्रोक्तिःश्रुत्यनुगता । त्वदुदाहरणेप्रतर्दनस्यकेवलंश्रोतृत्वेन
वक्तृत्वाश्रवणाद्वक्तुरितिनश्रुत्यनुगतमित्यर्थः । ननुवक्तुरिंद्रस्येत्येवार्थइतिचेत्तर्हिवक्तुरितिव्यर्थं । इंद्रस्यवक्तृत्वज्ञापनंतस्यप्रयो
जनमितिचेत्तत्राह ॥ तेषामिति । तर्हींद्रस्यवक्तृत्वमनेनोच्यतइत्यस्त्वित्यतआह ॥ वक्तृत्वंहीति ॥ [१५३।२२६] इंद्रप्रतिपत्त्यर्थ
मिति । इंद्रत्वप्रतिपत्त्यर्थमित्यर्थः । आत्मोपदेशादित्यनेनात्ममात्रेप्राप्तेतस्येंद्रत्वप्रतिपत्त्यर्थंवक्तुरितिपदमितिनेत्यर्थः ॥
युक्तीति । पूर्वपक्षयुक्तिद्योतनायेत्यर्थः ॥ [१५३।२५] उक्तत्वादिति । कथंचलक्षणावादीब्रूयाद्ब्रह्मसमन्वयं । योसौशब्दस्यमुख्यार्थ
स्तत्रैवस्यात्समन्वयइत्यादिनेक्षतिनयेसमन्वयसूत्रस्थसंशब्दरूपस्यलक्ष्यत्वेऽनवस्थारूपस्यनिर्णायकस्यचोक्तत्वादित्यर्थः ॥ वी
[१५४।३] प्सायामिति । लक्षणेत्थंभूताख्यानभागवीप्सासुप्रतिपर्यनवइतिसूत्रेणकर्मप्रवचनीयसंज्ञकइत्यर्थः । तथाचकर्मप्रवचनीय
युक्तेद्वितीयेतिभावः ॥ [१५४।१३] गमकत्वादिति । विग्रहेणोक्तार्थस्यप्रत्यायकत्वादित्यर्थः । विग्रहेणयोर्थउच्यतेतंचेत्समस्तंपदजातंप्र
त्याययतितत्रसमासोभवति । तादृशार्थोत्रसमस्तेनगम्यतइतिसमासः । कृत्तद्धितसमासाहिअर्थगमकएवशब्देभवंति । नस
र्वत्र । अभिधानलक्षणाहिकृत्तद्धितसमासाइतिअकर्तरिचकारकइतिसूत्रभाष्योक्तेः । अतएवग्रामंगच्छतीत्यादौग्रामगामीति
कर्मण्यङ्नभवति कृतःकटइत्यर्थेकारःकटःइतिघञ्नभवतिअनभिधानादित्युक्तंभाष्ये । अतएवअविकशब्दादेवतस्यविकारइ
त्यणप्रत्ययःआविकमित्यनेनाविविकारस्यप्रतीतेः । नतुअवेर्विकारआवमितिआवशब्देनाविविकारस्याप्रतीतेराविशब्दाद्विका

परिमळ अ१पा१

रार्थकाण्प्रत्ययरूपतद्धितोनभवतिकिंत्वविकशब्दादेवेत्युक्तं । पंचभिर्भुक्तमस्येतिव्यधिकरणस्थलेपंचभुक्तवंतोस्येतिसमानाधि

करणस्थलेवाऽनेकमन्यपदार्थेसमासोनभवतिअनभिधानादित्युक्तमनेकमितिसूत्रभाष्ये ॥ [१५४।१३] बहुज्ञाएवेतीति । तथाचप्रदर्शि अधि१२

॥१३५॥ तमस्माभिस्तत्रतत्रबह्वर्थत्वमितिभावः ॥ [१५४।१४] लक्षणसिद्धिमिति । ब्रह्मपदोक्तगुणपूर्णत्वरूपप्रधानलक्षणसिद्धिमित्यर्थः ॥ १ । १ ।

१२ ॥ ७ ॥ इतिश्रीमन्न्यायसुधापरिमळेसुधींद्रगुरुपादशिष्यराघवेंद्रयतिकृतेप्रथमाध्यायस्यप्रथमःपादः ॥ ७ ॥

उडुपी राजाचार्यस्येदं पुस्तकं

॥१३५॥

अथश्रीमन्न्यायसुधापरिमळेप्रथमाध्यायस्यद्वितीयःपादः

श्रीहयवदनायनमः ॐ ॥ द्वितीयपादस्येति। प्रतिपाद्यमर्थंदर्शयतीत्यन्वयः। तस्यफलोक्तिःपूर्वेत्यादि। पूर्वपादोत्तरपादोक्तार्थादर्थभेदोक्त्यापादभेदस्यैकरूपार्थप्रतिपादकत्वोक्त्यास्वस्मिन्द्वितीयपादेएकवाक्यतायाश्चसिद्धेः। अत्रनियामकस्यार्थैकत्वादेकंवाक्यमित्यादेरंतरधिकरणएवोक्तेरितिभावः॥ उक्तंचेति। संक्षेपभाष्ये॥ अन्यत्रप्रसिद्धत्वादिवदिति। यथान्यत्रोभयत्रान्यत्रैवप्रसिद्धत्वमापातस्तद्वदित्यर्थः। प्रपंचितश्चायंनामलिंगादिभेदश्चंद्रिकायां॥ मुख्यार्थइतीति। सप्तम्यंतंमुख्यार्थपदं। अत्रविशेषउपासनापादेवक्ष्यतइतिभावः॥ ॐसर्वत्रप्रसिद्धोपदेशात्ॐ॥ केचिदिति। मायावादिनोरामानुजीयाश्च॥ इत्युक्तेति। छांदोग्येतृतीयाध्यायेउक्तेत्यर्थः। ननूपक्रमप्राबल्यस्यपूर्वतंत्रेस्थितत्वात्सत्यकामत्वादिचरमधर्मेणकथंप्रबलस्यमनोमयत्वादिप्रथमश्रुतस्यबाधइत्यतआह ॥ चरमेति। आनर्थक्यप्रतिहतानांविपरीतंबलाबलमितिपूर्वतंत्रएवोक्तेरितिभावः॥ तर्हीति। आनंदमयनयन्यायेनदर्शनशक्तिप्राचुर्यादिनासावकाशत्वइत्यर्थः॥ हेत्वंतरेणेति। सर्वप्राणिहृदयगुहास्थत्वरूपार्भकौकस्त्वहेतुनापूर्वपक्षइत्यर्थः। अतएवसूत्रेऽर्भकौकस्त्वोक्त्यनंतरंतद्व्यपदेशादित्युक्तिः॥ परस्येक्षत्यधिकरणइति। तत्तेजऐक्षतेतिगौणेक्षणप्रायपाठात्तदैक्षतेत्युक्तमपीक्षणंगौणमितिशंकितेऽनेनजीवेनात्मनेत्यात्मशब्दादीक्षणंनगौणं। प्रायपाठस्तुनिर्णायकेसत्यप्रयोजकइतिगौणश्चेन्नात्मशब्दादित्यत्रनिरस्तेप्यतएवप्राणइत्यत्रकतमासादेवताउद्गीथमन्वायत्ताआदित्यइतिहोवाचेत्याद्यब्रह्मादित्यान्नप्रायपाठात्प्रस्तावाक्यस्थप्राणोप्यब्रह्मेतिपूर्वपक्षोयथातथेत्यर्थः। निरस्तोपीक्षत्यधिक

रणेपूर्वोक्तपक्षोपोद्बलनायपुनरुपन्यस्तइतिवाचस्पत्युक्तेरितिभावः ॥ [१५५।१३] दर्शयतीति।विवक्षितगुणोपपत्तेरितिसूत्रस्यविवक्षितः सर्वेषुभूतेष्वेतमितिश्रुतावभिमतःदूरेशक्तस्यापितत्तच्छक्तिप्रबोधनार्थंतत्रतत्रावस्थानरूपोयोगुणस्तस्यलीलयोपपत्तेरितिवर्णकां तरमभिप्रेत्येतियोज्यं ।ननुप्रकृतोपयोगंदर्शयतीत्युक्तंकिंप्रकृतंकथमस्यप्रकृतोपयोगइत्यतआह॥ [१५६।१] एतदुक्तमिति । इतःपरं तत्रतत्रेतिवाक्यस्यपंचधाप्युपयोगमाह ॥ [१५६।५] अथवेत्यादिना । अन्यथानेनव्याचष्टइत्यंतेन ॥ [१५६।१०] अत्रतुसर्वपदार्थांतर्गतत्वमि ति । नन्वेवमपितदनेनगतार्थंआ(त्तं)प्तंवैभूयसाकनीयइतिन्यायादितिचेत्सत्यं। चंद्राद्यंतःस्थत्वंसर्वगतस्यायुक्तमित्याक्षेपेव्यो मवदित्यनेनात्रतदुपपाद्यतइतितात्पर्यात्। वक्ष्यतिचएतद्भावाभिधमित्येतद्व्याख्यानेयावंतःशब्दाःक्वचित्प्रतीकेस्थितिवाचिनस्ते सर्वेप्यनेनोपलक्ष्यंतइति । तत्रकतिपयांतस्थत्वमित्युक्तिस्तुव्योमवदित्यत्रत्यन्यायानुसंधानेनापिकतिपयांतःस्थत्वमेवनसर्वांत स्थत्वमित्यभिप्राया॥ [१५६।११] अर्भकौकस्त्वादित्याक्षेपानुपपत्तिरिति। सर्वेषुभूतेष्वेतमित्यनेनाकाशादेरिवविभुत्वस्योक्तौसत्याम र्भकौकस्त्वात्तद्व्यपदेशाच्चनेतिचेदितिसूत्रेसर्वेषुभूतेष्वित्यल्पस्थानस्थितत्वश्रवणात्तस्यापरिच्छिन्नेहरावयोगान्नात्रविष्णुःप्रतिपा द्यः।किंत्वादित्यादिरेवेतिपूर्वपक्षानुपपत्तिरित्यर्थः॥[१५६।१२] र्ठ्यांचेष्टइति।तत्रतत्रस्थितइतिश्लोकेनेतियोज्यं। समासानुपपत्तिमाशंकते। तत्तच्छक्तिप्रबोधकइतिकथमिति॥ कर्तरिचेति। कर्त्रर्थकतृजकाभ्यांसहषष्ठीनसमस्यतइतिद्वितीयाध्यायद्वितीयपादेनि षेधादित्यर्थः। यत्तुतृजकाभ्यांकर्तरीतिसूत्रमुदाहार्यं। तस्यैवकर्त्रर्थकतृजकाभ्यांसहषष्ठीनसमस्यतइत्यर्थः। नतुतृजकाभ्यांसहक र्त्रर्थकषष्ठीनसमस्यतइति। तथात्वेतृचःकर्तर्येवविधानेनतद्योगेऽकर्त्रकषष्ठ्याअसंभवेनतृज्ग्रहणानर्थक्यप्रसंगात्।कर्तरिचेतितदु

त्तरसूत्रस्यतुतृजकाभ्यांसहकर्त्रर्थकषष्ठीनसमस्यतइति । तथैवमंजर्यामुक्तेरिति । तन्न । वृत्तौतृज्ग्रहणमुत्तरार्थमित्युपेत्यकर्तरी तिषष्ठीविशेषणंचोपेत्यकर्तरिषष्ठीसमासनिषेधस्यपूर्वसूत्रार्थत्वमुक्त्वाकर्तरिचेत्यस्यकर्त्रर्थकतृजकाभ्यांषष्ठीनसमस्यतइत्युक्तत्वा त्तदनुरोधेनेयमुक्तिरितिध्येयं । मंजर्युक्तेर्दूषणंत्वनवसरत्वान्नोच्यते ॥ याजकादिभिश्चेति । याजकपूजकादिशब्दैःक र्त्रर्थकतृजकांतैरपिषष्ठीसमस्यतइतिपुनःषष्ठीसमासविधानाद्याजकादिगणेऽस्यापिशब्दस्यपठितव्यत्वादितिभावः । प्रतिप्रस वोनिषेधस्यापवादः । वृत्त्यादौयाजकादिगणमध्येबोधकशब्दस्यापाठादाह ॥ यद्वेति ॥ पचादीति । नंदिग्रहिप चादिभ्योल्युणिन्यचइतिसूत्रे पचादिगतशब्देभ्योऽच्प्रत्ययविधानात्पचादिगणस्यचाजपिसर्वधातुभ्योवक्तव्यइति भाष्योक्ते र्यङोचिचेतिसूत्रेज्ग्रहणेनज्ञापनाद्वाआकृतिगणत्वात्प्रकर्षेणबोधयतीत्यर्थेप्रपूर्वाद्बुधअवबोधनेइत्यतोण्यंतादच्प्रत्ययेपुगंतेतिगु णेणेरनिटीतिणिलोपेसतिप्रबोधइतिरूपं । तेनेगुपधज्ञाप्रीकिरःकइतिभाव्यमितिचोद्यानवकाशः ॥ अज्ञातइति । अज्ञा तेअज्ञातेर्थेकप्रत्ययोभवतीतिसूत्रस्यार्थः । शक्तिप्रबोधनमन्यैर्नज्ञायतइत्यर्थः ॥ अत्रेति । अस्मिन्नधिकरणेतृतीयंगु णसूत्रमित्यर्थः । अत्रसूत्रेकर्मकर्त्रोर्भेदमुपेत्यपूर्वपक्षोनिरस्तः । सतुभेदोनुव्याख्यानेउत्सर्गतोऽनियतइत्युच्यते । तत्रभे दस्यौत्सर्गिकत्वोक्तेर्बीजंविवक्षुःसूत्रार्थंतावदनुवदति ॥ अस्यार्थइत्यादिना ॥ तत्रेति । एवंसूत्रार्थेसतीत्यर्थः । व्या प्तोनेतिपक्षंपरिशेषयितुंव्याप्तिपक्षंतावन्निराह ॥ नाद्यइति । ननुनियामकाभावेनेत्यसिद्धं । कर्मकर्त्रोर्भेदाभावेकर्मा दिलक्षणविरोधस्यव्यभिचारादर्शनसहकृतसहचारदर्शनस्यचनियामकस्यभावादित्यतआद्यंतावदाशंक्यनिराह ॥ स्यादेत

दित्यादिनाकोविरोधइत्यंतेन ॥ क्रियाश्रयइति । गमनादिरूपक्रियाश्रयइत्यर्थः ॥ लक्षणेति । अन्यत्वगर्भित कर्मलक्षणविरोधादित्यर्थः । नेदंकर्मादिलक्षणं । येनतद्विरोधभियाभेदोऽभ्युपेयःस्यात् । किंतुक्रियाविषयत्वादिकमेवे तिपरोक्तलक्षणंनिराह ॥ यतइति । देशादितियोज्यं । अवधौपंचमी नहेतौ ॥ तस्यापीति । अवधिभूतदेशस्यापी त्यर्थः । तथाचकौशांब्याःपाटलीपुत्रंगच्छतीत्यत्रपंचमीनस्यात् । द्वितीयैवस्यादित्याह ॥ तथाचेति ॥ तदभावइति । अ नागतादेरभावे । ननुवर्तमानकर्मादेरेवैतल्लक्षणमित्यतआह ॥ वर्तमानेपीति ॥ निराकरिष्यमाणत्वादिति । नपरिच्छेद कार्यैवप्रमाणमितिचप्रमेत्यत्रयुक्तिपादइतिभावः ॥ व्याहा(व्यवहा)रादीति ॥ । अभिलपनरूपस्यहानादिबुद्धिरूपस्यवे त्यर्थः ॥ उपादानादीति । परिग्रहपरित्यागादिरूपस्येत्यर्थः ॥ अन्यथेति । कर्मकर्तृभावस्यभेदव्याप्तत्वेतंडुलाःस्वयमेव पच्यंतेवत्साःस्वयमेवमुच्यंतेभिद्यतेकाष्ठंस्वयमेवेत्यादिकर्मवत्कर्मणातुल्यक्रियइतितृतीयाद्यपादतृतीयसूत्रेकर्मकारकस्थक्रिय यातुल्यक्रियःकर्ताकर्मवत्कार्यंलभतइत्युक्त्यासिद्धःकर्तादुर्लभःस्यादित्यर्थः ॥ कारकांतरेति । अधिकरणकरणादिरूपकार कांतरेत्यर्थः । व्यभिचारादर्शनसहितसहचारदर्शनंनियामकमितिद्वितीयपक्षमाशंक्यनिराह ॥ नन्वित्यादिना ॥ वक्ष्यमा णत्वादिति । सहदर्शनमात्रेणनव्याप्तिरवसीयतइतिवैशेषिकनयेवक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः ॥ अन्यथेति । मामहंजानामी त्यात्मकर्तृकज्ञानेआत्मनोकर्मत्वेकदाप्यात्मनःसाक्षात्कारोनस्यादित्यर्थः । ननुनास्त्येवसःआत्मनोनित्यानुमेयत्वात्प्रत्यक्षत्वेच तार्किकादिरीत्याकर्मत्वाभावेपिमानससाक्षात्कारस्यप्राभाकररीत्यास्वप्रकाशज्ञानाश्रयतयाआत्मसाक्षात्कारस्यचोपपत्तेरित्यत

आद्यंतावन्निराह॥ [१५७।२]**नचेति** । द्वितीयंमतमनूद्यनिराह॥ [१५७।३]**कश्चिदित्यादिना** अपरस्त्विततिपर्यंतेन ॥ [१५७।६]**अहंसुखमित्यादीति** । अहंसुखंजानाम्यहंदुःखंजानामीत्यादिव्यवहारःस्यान्नतुमामहंजानामीत्यादिव्यवहारइत्यर्थः । एकस्यैवात्मनोऽवच्छेदकभेदेनै वकर्तृत्वंकर्मत्वंचोपपद्यतइत्याशंकते॥ [१५७।७]**अथज्ञानाश्रयइति** ॥ **युंजानस्येति**। समाधिंकुर्वतइत्यर्थः ॥ **निरुपाधिमात्मान मिति**॥ तस्यांदशायामात्मस्वरूपंसुखाद्युपाध्यनवच्छिन्नमेवावभासतइत्यंगीकारात्सुखादिविशिष्टंकर्मेतिवक्तुंनशक्यतइत्यर्थः। तृतीयंमतमनूद्यनिराह ॥ [१५७।८]**अपरस्त्विति** । इत्याहेत्यन्वयः । कथमाशीविषमुखेनिपातोयमित्यतोव्यनक्ति ॥ [१५७।११]**यदिति** ॥ **स्वलक्षणेति** । स्वेनकल्पितंयल्लक्षणंपरसमवेतक्रियाफलशालित्वंकर्मत्वंक्रियाश्रयत्वंकर्तृत्वमितिकर्मकर्तृलक्षणं तन्मात्रा धीनविरोधमितिबहुव्रीहिः ॥ **कर्मकर्तृभावमिति** । एकस्येतियोज्यं । कर्मणःकर्तृभावंकर्मकर्तृभावमितिवा । क्रि यायाःकर्मभावेकथंविरोधइत्यतआह ॥ [१५७।१२]**क्रियाहीति** । ननुलंबकर्णमानयेत्यादिबहुव्रीहिसमासस्यान्यपदार्थविषयक तयालंबमानकर्णरूपविशेषणाविषयकस्यापिलंबमानकर्णानयनादिहेतुतायाःदर्शनादस्वविषयस्यस्वव्यवहारहेतुतानुपपत्तेरित्य युक्तमित्यतआह ॥ [१५७।१६]**तद्गुणेति** । तस्यगुणभूतस्यअन्यपदार्थेसंविज्ञानंयस्मिन्बहुव्रीहौसतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिःलंबक र्णइत्यादिः ॥ [१५७।१९]**अनुमानेपीति** । आत्मानचाक्षुषेज्ञानेवभासतइत्यनुमानइत्यर्थः । ज्ञानानाश्रयत्वज्ञानासंबंधित्वादि कमेवचाक्षुषज्ञानेऽनवभासेप्रयोजकंनत्वरूपिद्रव्यत्वमितिशंकानिरस्ता । चाक्षुषज्ञानावभासेरूपस्यैवप्रयोजकत्वेनतदभावेत दभावनियमेनहेतोरेवप्रयोजकत्वाज्ज्ञानाश्रयत्वस्याप्रयोजकत्वादितिभावः॥ [१५७।२०]**अनाश्रयत्वादिति** । तज्ज्ञानानाश्रयत्वादि

किंचित्कालंसहावस्थितयोरेववध्यघातुकभावदृष्टेरितिभावः ॥ नोपयुज्यतइति[१६४।६] । तस्यान्योन्याभावरूपत्वेनसहावस्थाना
विरोधादितिभावः ॥ नचात्रेति[१६४।८] । यस्सेतुरितिवाक्ये कुतोनेत्यतआह ॥ व्यावर्तकेति । उभयग्रहणव्यावर्तकाभावादिति
भावः । नचैकवचनमेवव्यावर्तकं अभेदैकत्वावधारकमपिभवति द्वित्वमितिवादिनंप्रतितस्यव्यावर्तकत्वासिद्ध्यान्योन्याश्रया
दितिभावः । कुतोनिरस्तमित्यतआह ॥ तथाहीति[१६४।९] ॥ इत्यर्थइति[१६४।१३] । तथैवाद्यस्यचतुर्थपादेवृत्तावुक्तेरितिभावः । नन्वेवंबहु
षुबहुवचनमित्यत्रापिभावप्रधानत्वापत्त्याबहुष्वितिबहुवचनायोगइतिशंक्यं । आधारगतबहुत्वस्यबहुत्वरूपधर्मेप्यारोपेणबहु
वचनोपपत्तेरितिमंजर्यादावुक्तत्वात् ॥ अन्यथेति । भावप्रधानतामनुपेत्यसंख्याविशिष्टधर्मिवाचकत्वइत्यर्थः ॥ अन्यत्रेति[१६४।१४] ।
एकवचनमित्यादिप्रयोगस्थलइत्यर्थः ॥ १ । २ । ३ ॥ ७ ॥ ॥ ॐअंतरंउपपत्तेः[१६४।१५]ॐ । चक्षुरंतस्थोविष्णुरेवेतिभाष्यदि
शावापररीत्यावांतरशब्दस्यांतःस्थत्वार्थत्वंमत्वाशंकते ॥ अत्रेत्यादिना ॥ इत्युक्तमिति । सर्वत्रेतिनयेएतद्भावाभिधंलिं
गमित्यादिविषयमालायामुक्तमित्यर्थः ॥ रमतेरिति[१६४।१६] । रमुक्रीडायामित्यस्माद्धातोःकर्तरिञमंताड्डइतिउणादिसूत्रेणञमूसं
ज्ञककवर्गादिपंचवर्गीतिमवर्णान्यतमवर्णाताद्धातोर्डप्रत्ययेचुटूइतिडकारव्यंजनस्यलोपेडित्त्वादभस्यापीतिधातोष्टिलोपेरइति
रूपमितिभावः । नन्वंतरशब्दस्यरोरीतिरेफस्यप्रलेढ्रलोपेपूर्वस्यदीर्घोणइतिदीर्घेअंतारइतिस्यादित्यतआह ॥ उणादयइति[१६४।१७] ।
कृवापाजिमिस्विदिसाध्यशूभ्यउण्इत्युणादिप्रकरणस्थाद्यसूत्रोक्तोण्प्रत्ययादयःप्रत्ययाबहुलंभवंति । यतोविहितास्ततोन्यत्रा
पिभवंतिकेचिदविहिताएवप्रयोगतउन्नीयंतइत्यष्टाध्यायीगततृतीयाद्यपादीयाद्यसूत्रेवृत्तावभिधानादितिभावः । एवंचोत्तररेफ

लोपे

प० २५

स्यपूर्वरेफलोपानिमित्तत्वान्नदीर्घप्राप्तिरत्रेतिहृदयं।अमंताड्डइतिविहितडप्रत्ययस्योणादिवृत्तौउणादयोबहुलमितिबहुलग्रहणा च्चुटूइतीत्संज्ञाडप्रत्ययस्थडकारव्यंजनस्यनेत्युक्त्वारम्यतेरमतेवारंडेत्याद्युदाहरणस्योक्तत्वेपीहोत्सर्गतःचुटूइत्यनेनप्राप्तेत्संज्ञाभ वत्येव । यद्वाषःप्रत्ययस्यचुटूइतिपृथग्योगकरणंचुटूइत्यस्यानित्यत्वज्ञापनार्थं । तथाचतेनवित्तश्चंचुप्चणपाविितिसूत्रोक्तप्रत्यय चकारस्यनेत्संज्ञा । विद्याचंचुरित्यादिसिध्यतीतिप्रथमाध्यायेतृतीयपादेवृत्त्यादावुक्तत्वाद्रंडेत्यादौचुटूइतिविधेरप्रवृत्तिरिहप्रवृ त्तिरितिडकारव्यंजनस्येत्संज्ञाध्येया ॥ [१६४।१८] लंघुंचैवमिति । नकेवलंश्रुत्यनुसारीतिचार्थः ॥ अंतरइतिकुर्वन्निममेवार्थमिति । अत्रयत्कश्चिदाह । श्रुतावन्योंतरआत्मेत्यादाविवांतरशब्दएवनत्वंतःशब्दः । अंतरअक्षणीतिवक्तव्येपिसेदुराजेत्यादिवदहहा रेत्वेत्यादिवदयंनिर्देशःकृतः । तेनश्रुत्यनुसारिणिसूत्रेपितथैवनिर्देशःकृतइतिनायंनिर्देशोभवदभिमतार्थसाधकइति । तन्न । कल्पकाभावात् । सौत्रनिर्देशस्यान्यथोपपत्तेः । अतिशयाभावाच्च । अंतस्तद्धर्मेत्यादावपितथानिर्देशापाताच्च । यएषोंतरा दित्येयएषोंतरक्षणीत्येवंरूपवाक्ययोरेवतत्रपरैरुदाहृतत्वात् । अतएवेतिवदित्युक्तं । एतेनांतरइत्येवश्रुतावपिविच्छेदमुपेत्यक्रि याभावपरत्वेनव्याख्यायतां । किमात्मशब्दार्थनिर्देशपरतयेत्यपिप्रत्युक्तंध्येयं । सर्वत्रतथापत्तेः । अन्यथोपपत्तौवृथाक्लेशायो गाच्चेत्यलं ॥ क्विबित्युपलक्षणं । ददातेराकारलोपस्तकारादेशश्चेतिज्ञेयं । पूर्वांतवत्स्वरःसंधावित्यादिनायतिभंगदोषस्यानंदम यनयेऽभेदेपिविशेषेणैवान्यइत्यत्रैवपरिहृतत्वान्नात्रयतिभंगःशंक्यः । आदेयशब्दस्यपदद्वयसमाहाररूपत्वाद्वानात्रयतिभंग चोद्यावकाशः । परमतमाशंक्यनिराह ॥ [१६४।२३] सुखसंबंधेति ॥ [१६४।२४] लंघुंचैवमिति । नचसुखिशब्दसुखविशिष्टशब्दयोःपर्यायत्वे

नपर्यायेषुनलाघवगौरवचिंतेतिपरिभाषायाःसत्त्वाल्लघुचैवंसतीतिकथंसंगच्छतइतिवाच्यं । रूढ्यापर्यायेषुलाघवगौरवचिंतानका र्येतिपरिभाषाभिप्रायात् । प्रकृतेचसुखिशब्दस्यरूढ्यासुखसंबंधबोधकत्वेनसुखविशिष्टशब्दस्यतथाऽबोधकत्वात्किंतुयोगेनैवे तिचोद्यानवसरइतिभावः ॥ [१६४।२४] श्रुताविति । श्रुत्युक्तस्यैवसूत्रेवक्तव्यत्वादितिभावः ॥ [१६४।२६] अन्यत्रापीति । जीवेपीत्यर्थः । श्रेष्ठ सुखसिद्धिःकथमित्यतआह ॥ [१६५।१] सुखेनेति ॥ [१६५।२] कडाराइति । बहुवचनमाद्यर्थे । कडारादयःशब्दाःकर्मधारयसमासेपूर्वस्मि न्परस्मिन्वाप्रयोज्याइत्यर्थः । विशिष्टशब्दस्यापिकडारादिशब्दमध्येग्राह्यत्वादितिभावः ॥ [१६५।४] मुख्यामुख्ययोरिति । एतेन छांदोग्यभाष्यदिशाब्रह्मशब्दस्यविष्णुरूपधर्मिपरत्वेपिनदोषइतिसूचितं ॥ [१६५।१५] नचाधिकारिकमितीति । ज्ञानार्थिनाधिका रिविशेषप्राप्यब्रह्मादिपदंनाकांक्ष्यं । तथात्वेऽनर्थप्राप्तेरितिज्ञानपादेनचाधिकारिकमपिपतनानुमानात्तद्योगादितिषष्ठेधिकर णेकथनेननियमनादितत्तद्व्यापारस्यतत्तत्स्वभावत्वावगमादितिभावः । स्वभावत्वेयुक्तिंचाह ॥ [१६५।१६] मोक्षेपीति । मोक्षे प्यनुवृत्तौप्रत्यक्षोपदेशादितिचेन्नाधिकारिकमंडलस्थोक्तेरितिचतुर्थाध्यायचतुर्थपादीयसूत्रसिद्धांतांशंप्रमाणयति ॥ आधि कारिकेति । मुक्तानांजगद्व्यापारवर्जमित्ययुक्तं । तायोवेदसवेदब्रह्मसर्वेस्मैदेवाबलिमावहंतीतिप्रत्यक्षंस्पष्टंमुक्तस्यसर्वदे वपूज्यत्वव्यपदेशान्मुक्तानांजगदैश्वर्यमस्तीतिचेन्न । अधिकारेविनियुक्तानांदेवानांमंडलेस्थितस्यमुक्तविरिंचस्यैवतत्रोक्तेर्ना शेषमुक्तानांजगद्विषयैश्वर्यमित्युक्त्यामुक्तावनुवृत्तेरवगमादितिभावः । कथमनादिस्वभावस्यनियम्यत्वमित्यतआह ॥ अं [१६५।१८] गीकृतंचेति । विवृतमेतद्वायत्रीनयचंद्रिकायां । अनादीनांगुणादीनांयथागुण्यादितंत्रतेत्यादिग्रंथेन । अर्थांतरमुक्तमित्येत

व्यनक्ति ॥ [१६६।३] मध्यइति । ईश्वरस्यादित्यादीनांचमध्यइत्यर्थः । ईश्वरश्चेत्यादिकंसूत्रस्यवृत्त्यंतरोक्तिपरतयायोजितं । इदानी मन्योन्यनियमेतस्मादनवस्थित्यसंभवावित्युक्तसूत्रार्थोपपादकतयासूत्रतात्पर्योक्तिपरतयायोजयति ॥ [१६६।६] अर्थवेति ॥ १ । २ । ४ ॥ ७ ॥ [१६६।९] ॐअंतर्याम्यधिदैवादिषुॐ । अधिकाशंकोक्तेर्बीजंदर्शयति ॥ [१६६।१०] नन्वित्यादिना ॥ [१६६।११] अलग्नकत्वेति । अनत्यंतगतौक्तादितिकप्रत्ययः । ईषल्लग्नंलग्नकंतन्नेत्यलग्नकं ॥ [१६६।१३] विक्षेपइति । मनसोव्याकुलत्वं । श्रुतिलिंगप्रकरणैर्विपक्षबाधकहेतुभ्यांचव्याहतमपिसेत्स्यतीत्यतआह ॥ [१६६।१४] नचेति ॥ [१६६।१५] उक्तेति । पूर्वाधिकरणइत्यादिनोक्तयोर्व्याप्तिपक्षधर्मतयोरित्यर्थः । भगवान्नरमणयुक्तः । विक्षेपयुक्तत्वात्संमतवत् । नचासिद्धिः । भगवान्विक्षेपयुक्तः । अतिप्रयत्नवत्त्वात्संमतवत् । नचात्राप्यसिद्धिः । भगवानतिप्रयत्नवान् । विश्वनियमनरूपमहाव्यापारवत्त्वात्संमतवत् । नचात्राप्यसिद्धिः । पूर्वाधिकरणएव तादृशव्यापारवत्त्वसिद्धेरित्येवमुक्तव्याप्तिपक्षधर्मतयोर्निश्चयायविक्षेपादेवेत्येवशब्दःप्रयुक्तइत्यर्थः ॥ [१६६।१८] तैलदानमिवेति । पिण्याकयाचककर्तृकतैलदानमिवेत्यर्थः । पिण्याकंयाचमानंकेनचिद्धेतुनानिर्बध्यतैलंदत्वायाहीत्युक्तेसतितैलदानंतस्ययथाप्रसक्तंतथेदंजातमित्यर्थः । पूर्वव्यतिरेकदृष्टांतपरतयायोजितमिदानींदार्ष्टांतिकपरतयैवयोजयति ॥ [१६६।२१] अर्थवेति । तावताकथंगतार्थतानिरासइत्यतोऽधिकरणार्थंनिष्कृष्यदर्शयति ॥ [१६६।२२] नराजादिवदिति ॥ १ । २ । ५ ॥ ७ ॥ ॥ [१६६।२३] ॐअदृश्यत्वादिगुणकः ॐ ॥ [१६६।२४] उक्तरीत्येति । जन्माधिकरणेअत्तेत्यधिकरणेचोक्तरीत्येत्यर्थः ॥ [१६६।२६] परिहृतत्वादिति । जन्मादिनयेअत्तेतिन

येचेतिभावः ॥ [१६७।१] **इहहीति** । अद्रेश्यमितिश्रुतावित्यर्थः। द्रेश्यमित्यस्यदृश्यमित्यर्थमुपेत्यदृश्यादित्यनुवादःकृतः ॥ [१६७।३] **असाम
र्थ्येनेति** । अदृश्यत्वादीत्यत्रनञोनिषेधार्थकत्वेक्रियान्वयनियमेनोत्तरपदेनाकांक्षाविरहाद्दृश्यत्वाभावादिगुणकइत्यादिस्या
न्नत्वदृश्यत्वादीतिनिर्देशइतिभावः ॥ **दृश्यादिविरोधित्वमिति** । अत्रत्वसुराअविद्येत्यादाविवनसमासानुपपत्तिरितिभा
वः ॥ [१६७।९] **नविद्यतेगोत्रादिकमिति** । निषेधार्थकनञ्स्तत्पुरुषस्यनिषेधेपिनबहुव्रीहेरितिभावः ॥ [१६७।११] **अशेषश्रुतीति** । अद्रेश्यम
ग्राह्यमगोत्रमित्यादिश्रुदिस्थाशेषपदव्याख्यानंसूत्रकृताकृतंस्यात् । अन्योन्याभावमात्रस्योक्तौतुतेननसर्वपदव्याख्यानंलभ्यत
इतिभावः । नष्टस्यकथमभावधर्मित्वमित्यतआह ॥ **धर्मित्वंचेति** ॥ [१६७।१२] **आहेति** । सूत्रकारस्तत्त्वविवेकाख्यग्रंथेद्विविधंपरतंत्रंच
भावोऽभावइतीरितइ(भावाभावविभागेनद्विधैवाचेतनंमतमि)त्यभावस्यतत्त्वांतरत्वमभिधायभावाभावस्वरूपत्वान्नान्योन्या
भावतापृथगित्यन्योन्याभावस्यधर्मिस्वरूपतामाहेत्यर्थः ॥ [१६७।२०] **अक्रौर्यमिति** । शांत्यभावाभावइत्यर्थः ॥ [१६७।२५] **अनेनेति** । निष्प्रति
योगिकसप्रतियोगिकरूपेगुणदोषाभावादावभिन्नेबहुस्थलेव्यभिचारकथनेनेत्यर्थः ॥ [१६८।१] **अन्ययोरिति** । परस्परविरहव्याप्ययो
रित्यर्थः ॥ **अवच्छिन्नयोरिति** । घटघटाभावपटपटाभावेत्येवंरूपयोरित्यर्थः ॥ [१६८।३] **एतत्सर्वंतृतीयइति** । अभावधर्माणांभे
दाभेदचिंतनादिकंतृतीयेध्यायेउभयव्यपदेशात्त्वहिकुंडलवदितिगुणगुणिभेदाभेदचिंतापरभक्तिपादीयाधिकरणेसंगतं । तथा
प्यन्योन्याभावस्यधर्मितःपार्थक्यस्योत्कृष्टदोषतयापृथक्पार्थक्येनदूषितमित्यर्थः।यद्वाअन्योन्याभावस्यस्वरूपत्वपक्षेविरोधादि

बहुबाधकसत्त्वेनभेदपक्षस्योल्बणतयेत्यर्थः।केचित्तुआद्यपक्षदूषणंतृतीयपक्षदूषणेअंतर्भवतीत्यर्थइत्याहुः।अन्योन्याभावस्यस्व
रूपत्वेसर्ववाद्यभ्युपगमेविपक्षेबाधकद्वयंचप्रमाणयति ॥ [१६८।१४] भेदोहीति । भेदस्यस्वरूपत्वेप्यन्योन्याभावस्यकिमायातमित्यत
आह ॥ [१६८।१५] अन्योन्याभावश्चेति ॥ परेणैव[१६८।१६]व्युत्पादितत्वादिति । अथमतमित्यादिग्रंथेनेतिभावः ॥ [१६८।१९] क्रियावि
त्त्वमूर्तत्वेत्यादि । तेषामन्योन्यमविनाभावाभ्युपगमादितिभावः ॥ [१६८।२१] अपर्यायप्रयोगेसतीति । परेणसहप्रयोगेनि
र्णीतेसतीत्यर्थः ॥ घटादिव्यवहारेपीतिघटकरीरकलशादिव्यवहारेप्यसहप्रयोगस्यप्रयोजनांतरप्रसंगादित्यर्थः ॥ नचैत
दिति ॥ अपर्यायप्रयोगस्यप्रयोजनांतरंक्वचित्प्रमितत्वंचनास्तीत्यर्थः । असहप्रयोगस्यान्यथाकल्पनंसमूलमितिशंकते ॥
[१६८।२२] अर्थमेतमिति ॥ [१६८।२३] यदिति । यस्मादित्यर्थः । पाणिनीयसूत्रबलाच्चपृथक्त्वान्योन्याभावयोर्भेदःसिध्यतीत्याह ॥
किंचेति । नन्वन्यारादितरर्तेदिक्शब्दांचूत्तरपदाजाहियुक्तेइतिसूत्रेअन्यआरात्इतरऋतेदिक्शब्दअंचूत्तरपदअच्आहीत्येवं
रूपशब्दयोगेपंचमीभवतीत्येवोच्यते । नचपृथक्त्वावचिशब्दयोगइतितत्राह ॥ [१६८।२४] अन्यइतीति ॥ वचनादिति ।
वृत्तिकारस्येतियोज्यं ॥ [१६८।२६] आभ्यांविवेकइति । पृथक्त्वान्योन्याभावाभ्यांपार्थक्यमित्यर्थः । किंचेत्यादिनोक्तंचनि
राह ॥ [१६९।३] पंचमीप्रयोगेत्यादिना ॥ अन्यशब्दोपपदे । अन्यशब्दएवसमभिव्याहृतेपंचमीविधीयतेनतुतदर्थकभिन्ना
र्थांतरादिपदयोगेसतीत्यर्थः । स्वंरूपंशब्दस्याशब्दसंज्ञेतिसूत्रेणाग्नेर्ढगित्यादावन्याादिशब्दस्वरूपस्येवान्यशब्दस्वरूपग्रहणस्यै
वप्राप्तत्वात् । अर्थग्रहणव्याख्यानेज्ञापकाभावाच्चमैत्रोभिन्नश्चैत्रादित्याद्युदाहरणनिर्वाहस्यान्यथैववक्ष्यमाणत्वात् । पदमंज

र्यामपिवृत्तिकारव्याख्यानेनैवार्थग्रहणंज्ञेयमित्युक्तत्वाच्च । प्रत्युतार्थग्रहणेइतरशब्दवैयर्थ्याच्च । नचचैत्रमैत्रयोःप्रकृतयोरयं
चैत्रःशूरइतरःशूरतरइतिनिर्देश्यमानप्रतियोगिपदार्थइतरशब्देनोच्यतइतिवृत्तावुक्तत्वान्नेतरशब्दवैयर्थ्यमितिवाच्यं । एवंरूपे
तरशब्दार्थस्यान्यपदार्थांतर्भावोस्तिनवेतिचिंत्यमितिद्वितीयाध्यायतृतीयपादेऽन्यारादितरेतिसूत्रएवमंजर्यामुक्तत्वेनान्यपदा
र्थमध्यएवास्याप्यर्थस्यग्रहणसंभवेनतद्वैयर्थ्यानिस्तारादितिभावः।अन्यइत्यर्थग्रहणाभावेबाधकमाशंक्यप्रतिबंदीमाह॥ [१६९।३] कथंत
र्हीति । तर्ह्यन्यशब्दोपपदएवपंचमीतिपक्षइत्यर्थः॥[१६९।४] विलक्षणइति । अन्येत्यर्थग्रहणपक्षेप्यन्योन्याभावपृथक्त्वस्वरूपभेदानां
त्रयाणामेवभेदत्वोपगमेनतेषामेवान्यपदार्थत्वाद्वैधर्म्यरूपवैलक्षण्यस्यान्यशब्दार्थत्वाभावादितिभावः।अन्योन्याभावस्वरूपभे
दस्थलेपंचम्यभावाद्वैलक्षण्यंपृथक्त्वांतर्भूतामित्युपेत्यैवपंचमीसमर्थनीया । नचैतद्युक्तमित्याह ॥ नहीति ॥ सद्भावात्वैल
क्षण्यस्येतियोज्यं ॥ कथंचिदिति । निरूपणावधित्वमात्रेणेत्यर्थः । तथाचापादानेपंचमीत्यनेनैवपंचमीभविष्यतीतिभावः ॥
[१६९।७] स्वयमेवव्युत्पादितमिति । विशिष्टत्वादिमतिगुणादिपंचकेपृथक्त्वाभावस्योक्त्याव्युत्पादितप्रायमित्यर्थः॥ [१६९।८] ईत्थमिति।
अन्यइत्यर्थग्रहणमित्यर्थः ॥ अप्राप्तेपीति । प्रथमचरमतयाल्पार्धकतिपयनेमाश्चविभाषोर्णोःविभाषोपयमनेअनुपसर्गाद्वेत्या
दिविकल्पानांनवेतिविभाषेतिसूत्रेमहाभाष्येनेकेषांप्रदर्शितत्वादितिभावः । यत्पृथक्त्वमवधिनिरूप्यमित्याद्युक्तंचनिराह ॥
[१६९।१०] प्रतियोगीति ॥ वक्ष्यामइति । समयपादेनासतोदृष्टत्वादितिशून्यवादिनिरासप्रस्तावेस्वरूपंवस्तुनोभेदइत्यादिव्याख्या
वसरइतिभावः । विधिरूपत्वनिषेधरूपत्वाभ्यांस्वरूपभेदान्योन्याभावयोर्भेदइत्यतआह ॥ विधिरूपत्वंचेति । अत

द्भावइत्यादावुक्तन्यायेनेत्यर्थः ॥ [१६९।११] अतएवेति । विधिनिषेधरूपयोरतद्भावइत्यादौउक्तन्यायेनव्यभिचारितयाभेदासाध
कत्वाद्विधिरूपत्वनिषेधरूपत्वाभ्यांपृथक्त्वान्योन्याभावयोर्भेदइत्यपिनिरस्तमित्यर्थः ॥ विवेचकत्वमिति । विधिरू
पत्वनिषेधरूपत्वयोरितियोज्यं । पृथक्त्वस्यनिषेधरूपतांचाह ॥ किंचेति ॥ [१६९।१२] कथमिति । पृथक्त्वान्योन्याभावयोरेकत्वेघटः
पटात्पृथगित्यत्रेवघटोनभवतिपटइत्यत्रापिपंचमीस्यादितिवादिनस्तवमतेऽन्योन्याभावयोगेपंचम्ययोगादितिभावः ॥ समा
नार्थत्वादिति । समानार्थप्रदर्शकवाक्यरूपत्वाद्विग्रहस्येतिभावः । अतएवचसमर्थःपदविधिरितिद्वितीयाध्यायाद्यपादेप्राक्
कडारात्समासइत्यादिसमासप्रकरणेऽव्ययंविभक्तीत्यादिभिःपंचभिःसूत्रैर्नित्यसमासंविधायविभाषाअपपरिबहिरंचवःपंचम्ये
त्यादिनाविकल्पेनबहवःसमासाउक्तास्सूत्रकृता । विग्रहसमासयोर्भिन्नार्थत्वेचनित्यसमासपक्षेपिराजपुरुषइतिसमासेनराज्ञःपुरु
षइतिविग्रहवाक्यस्यनिवर्तनाप्रसक्तेस्तन्निवृत्तिर्माभूद्विग्रहवाक्यस्यापिकदाचित्प्रयोगःस्यादित्येतदर्थंषष्ठीतत्पुरुषादिसमाससूत्रे
षुविभाषापदानुवर्तनेनविकल्पेनसमासंनविदध्यात्तेनसमासविग्रहयोरेकार्थत्वस्यैवावगमादितिभावः । यत्तुसमर्थसूत्रव्याख्याव
सरेवावचनानर्थक्यंच । स्वभावसिद्धत्वादित्यादिवार्तिकभाष्यकैयटपदमंजरीषुसमासविग्रहयोर्भिन्नार्थत्वंव्युत्पाद्यसूत्रकारीयवि
भाषाग्रहणस्यानर्थक्यमुक्तंतदपेशलं । विग्रहसमासयोरेकार्थत्वानुभवात् । राजपुरुषमानयराज्ञःपुरुषमानयेत्यादौकार्यैक्यदर्श
नाच्च । एतावान्भेदः । समासेपदद्वयमनन्यापेक्षस्वार्थंसद्राजविशिष्टपुरुषमभिधत्ते । विग्रहेत्वर्थांतरापेक्षांसहते । ऋद्धस्य
राज्ञःपुरुषइति । नचैतावतार्थभेदः । प्रतिपाद्यैकत्वात् । एतावन्मात्रभेदेनसमासोविग्रहस्यानिवर्तकस्तर्हिविभाषावचनात्प्रा

ग्विहितेनोपकुंभादिसमासेनापिकुंभस्योपेतिविग्रहवाक्यंन(नि)वर्तेत । तथोपपदसमासेनापिकुंभकारादिशब्देनतद्विग्रहवाक्यं ननिवर्तेतेति । अतएवदशमस्याष्टमपादीयाद्यनयेमीमांसकैरपिविग्रहसमासयोरेकार्थत्वमेवोपेत्यनानुयाजेष्वित्यत्रपर्युदासःसिद्धांतितइति ॥ [१६९।१८] **अनित्यत्वादिकमिति** । कृतकत्वादिहेतुनेतिभावः । ननुदूष्यपक्षाभावेपिस्थाप्यपक्षाभावात्कथमवादितेत्यतआह ॥ [१६९।२१] **तदभावइति** । दूष्यपक्षाभावइत्यर्थः ॥ **द्वितीयस्यापीति** । दोषोन्नायकत्वपक्षस्यापीत्यर्थः । अथबाधकसद्भावादन्योन्याभावस्यनधर्मिस्वरूपत्वमितिप्राग्विकल्पिततृतीयपक्षंविवृण्वन्नेवनिराह ॥ [१६९।२४] **अन्योन्याभावस्येति** ॥ [१६९।२५] **प्रागुक्तमेवेति** । जन्मादिसूत्रोक्तमेवेत्यर्थः ॥ [१७०।२] **बाधोपपन्नेति** । उपपन्नाबाधेत्यर्थः ॥ [१७०।४] **श्रुतीनामिति** । एकधैवानुद्रष्टव्यं । एकमेवाद्वितीयं । एवंधर्मान्पृथक्पश्यन्नेहनानास्तिकिंचनेत्यादिगुणगुण्यभेदश्रुतीनामित्यर्थः ॥ [१७०।९] **तत्वंभावेनेति** । तत्वंसमवायस्यैकत्वंभावेनसत्तयाव्याख्यातमितिगौतमसूत्रस्यार्थोवैशेषिकनयेसुधायांव्यक्तः ॥ [१७०।११] **भेदेति** । भेदसमवाययोःकल्पनयेत्यर्थः ॥ [१७०।१३] **समवायस्यसंबंधइति** । एकत्वेनसहेतियोज्यं । नवांगीक्रियइतिपक्षंनिराह ॥ [१७०।१४] **अतएवनतृतीयइति** । एकत्वेनसहसमवायस्यसंबंधाभावेनेत्यर्थः । समवायांतरंवेतिपक्षंनिराह ॥ [१७०।१५] **नद्वितीयइति** ॥ इत्यस्यानुपपत्तेरिति । समवायानेकत्वस्यप्राप्तेरितिभावः । काकथंतेत्यतआह ॥ [१७०।१६] **नह्यंवयवेति** । संबंधः । समवायेनसहेतियोज्यं । संयोगादेरभावेपिसमवायएवसमवायेनावयवादिवस्तुनासंबंधोस्त्विवतिचेत् । सकिंअन्यःउतानन्योपिस्वनिर्वाहकः । आद्योनेतिभावेनतत्रहेतुमाह ॥ यतइति ।

अंत्येआह ॥ स्वनिर्वाहकत्वेउक्तमिति । स्वनिर्वाहकत्वेपुनरित्यादिनानिरंतरग्रंथएवोक्तमुत्तरमित्यर्थः । स्वभावभेदात् स्वभावविशेषादित्यर्थः ॥ [१७०।१८]भेदइति । भेदाभेदयोर्वस्तुनासहात्यंतभेदेंगीकृतेसतीत्यर्थः । नन्वेवंकथंसिद्धांतेउपादानोपादेयगुणगुण्यादौभेदोभेदांगीकारइत्यतआह ॥ [१७०।२२]यथाचेति ॥ वक्ष्यामइति । इतरव्यपदेशादित्यधिकरणेअंशिनोपिपटाद्यायेभिन्नैरेवपरस्परं । अंशैरंशिनउच्यंतइतिसंग्रहेणोक्तविस्तृतिपरस्यांशिनोंशैरभेदोयमंशेनतुभिदाभिदेतिवैशेषिकनयानुव्याख्यानस्यव्याख्यावसरेवक्ष्यामइत्यर्थः ॥ [१७०।२५]पूर्वोक्तेति । जन्मादिसूत्रोक्तेत्यर्थः । असावित्यस्यैतादृशबुद्धिस्थपरामर्शित्वरूपमर्थांतरमाह ॥ यद्वेति ॥ [१७१।६]व्याख्यातचरमिदमिति । जन्मादिसूत्रेसत्यज्ञानादिकेप्येवमित्यादिव्याख्यावसरइतिभावः ॥ १ । २ । ६ ॥ ५ ॥ ॐ[१७१।७]वैश्वानरःॐ । पादांतर्भावमस्यानुक्त्वापादार्थोपसंहारोनयुक्तः । तथापिपादद्वयार्थोपसंहारोव्यर्थएवेत्यतःप्रागुक्तंशंकापूर्वंविवृण्वन्स्मारयति ॥ [१७१।८]अस्येत्यादिना ॥ [१७१।९]समन्वयासिद्धिप्रसंगादिति । ननुकथमेतद्वैश्वानरनाम्नोदेवतार्थत्वेअंतर्नयन्यायेनजडरूपभूतार्थत्वे । आकाशनयन्यायेनसमन्वयसिद्धेरितिचेत्तत्राहुः । वैश्वानरनाम्नःसमन्वयासिद्धीतिनार्थोस्यवाक्यस्यापितुआनंदमयनयमारभ्यादृश्यत्वनयपर्यंतमुक्तरूढयौगिकाशेषशब्दसमन्वयासिद्धिप्रसंगादित्यर्थः । सर्वशब्दानांब्रह्मणिसमन्वयेलोकेसंव्यवहारविरोधेनान्यत्रप्रसिद्धनाम्नोरूढस्ययौगिकस्यवाकस्यापिविष्णौसमन्वयायोगादितिसर्वाक्षेपसमाधानस्यसाक्षादप्यविरोधमितिसूत्रेणात्रैवसमाधानात् । अतएवसमन्वयासिद्धीत्येवोक्तं । ननुप्रतियोगिविशेषउपात्तइति ॥ [१७१।१०]समर्थितइति । एतत्पादीयाद्यनयेविषयमालोक्तिप्रस्तावेसमर्थितइत्यर्थः ॥ इतिज्ञापयितुंपादद्वयार्थंतावदुपसंहरतीति । एतेनवैश्वानरनयतात्पर्यमुक्त्वापश्चादेवोपसंहारोयुक्तइतिचोद्यंनिरस्तं । पादांतर्भावस्याप्यनेनज्ञापिततयाअस्यपूर्वसंगतत्वात् । सन्न्यायरत्नावलीनयचंद्रिकयोस्तुवैश्वानरनयतात्पर्योक्तिपरतयैवबहुलिंगेत्यादिसर्वंयोजितं ॥ [१७१।१७]आनंदमयेति । शब्दप्रवृत्तिहेतूनांतस्मिन्मुख्यसमन्वयादित्यादिनोक्तशब्दप्रवृत्तिहेतुपौष्कल्यान्यगस्वातंत्र्यादिन्यायैःश्रुतिस्मृतिभिश्चसिद्धांप्राज्ञरूढिंनबाधतइत्यर्थः ॥ १ । २ । ७ ॥ ५ ॥ इतिश्रीमन्न्यायसुधापरिमळेसुधींद्रगुरुपादशिष्यराघवेंद्रयतिकृतेप्रथमाध्यायस्यद्वितीयःपादः ॥ ५ ॥

इतिश्रीमन्न्यायसुधापरिमळेप्रथमाध्यायस्यद्वितीयःपादः

हरिः ॐ ॥ [१७२।१] भिन्नवाक्यत्वादीति। पूर्वोत्तरपादैरस्यपादस्येतियोज्यं। स्वस्मिन्नेकवाक्यत्वसिद्धिरादिपदार्थः । तयोरर्थभेदाभेदनिमित्तत्वस्यांतरधिकरणेऽर्थैकत्वादेकंवाक्यमितिजैमिनिसूत्रोदाहरणेनव्यक्तीकृतत्वादितिभावः। अन्यत्रेत्यस्यप्रतियोगिसापेक्षत्वादाह ॥ [१७२।२] अन्यत्रतस्मादिति । तावताकथमर्थभेदइत्यतआह ॥ [१७२।३] पूर्वत्रेति । पूर्वपादद्वयइत्यर्थः । उत्तरपादेतुवक्ष्यामइतिभावः । मूलेसमन्वयापेक्षयैवपुनःशब्दोनोभयत्रप्रसिद्धशब्दसमन्वयापेक्षयेतिभावः । शब्दवृत्तिरेवनास्तिकिमितिप्रश्नस्योत्तरंननास्तीति । तावताकथंव्यर्थतापरिहारः ‡ पूर्वपादद्वयादर्थभेदश्चभगवदेकनिष्ठत्वोक्तेरुभयत्रसाम्यादित्यतोव्यनक्ति ॥ [१७२।६] एतदुक्तमिति ॥ [१७२।७] अन्यत्रतात्पर्येप्रासइति । वेदवाक्येष्वित्यनुषंगः । पूर्वपक्षन्यायैरितिभावः ॥ [१७२।८] भगवत्येवशक्तितात्पर्येइति ॥ द्युभ्वाद्यायतनंतत्वित्यादिसावधारणप्रतिज्ञांशेनशक्तेर्हेत्वंशेनतात्पर्यस्यलाभाद्धेत्वंशेनबाधाभावेसतिशक्तेरपिलाभाद्वेतिभावः ॥ उत्तरेति । प्रथमाधिकरणेलिंगस्यभूमादिनयेषुनाम्नःसमन्वयादुत्तरप्रतिपादनेत्युक्तं । अत्रमूलेऽतच्छब्दादितिसूत्रांशस्यवृत्त्यंतरोक्त्याभाष्योक्तवृत्तिर्दुष्टेतिभ्रांतिनिरासायप्रस्तावपूर्वमनुपपत्त्युद्धाटनेनसमाधिमाह ॥ [१७२।९] द्युभ्वाद्यायतनमित्यादिना । सूत्रमितिजात्येकवचनं ॥ [१७२।११] तच्छब्देति । भस्मधरोग्रत्वसंसारित्वादिशब्दाभावादितिव्याख्यातमित्यर्थः ॥ असामर्थ्येनेति । अतच्छब्दादित्यत्रनञोर्थद्वयंसंभवति । श्राद्धंनभुङ्क्तइत्यश्राद्धभोजीत्यादाविवप्रसज्यप्रतिषेधार्थत्वं। घटादन्योऽघटइत्यादाविवपर्युदासार्थत्वमिति । तत्र प्रसज्यप्रतिषेधोयंक्रिययासहयत्रनञ्। पर्युदासस्सविज्ञेयोयत्रोत्तरपदेननञ्इत्युक्तत्वात्। आद्यार्थेतच्छब्दोनास्तीत्यतच्छब्दस्तस्मादितिवक्तव्यं।तत्रक्रियान्वितस्यनञउत्तरपदेनतच्छब्दे

नाकांक्षाविरहात्तेनसहसाकांक्षत्वरूपंसामर्थ्यंनास्ति नञ्इतिसूत्रेणचनञ्पदंसमर्थ समर्थेनोत्तरपदेनसमस्यतइतिसाकांक्षत्वरूपसमर्थयोरेवपदयोःसमासोविहितः । ततश्चेहासामर्थ्येनसमासानुपपत्तेरित्यर्थः ॥ छंदोवदिति ।छंदोविषयेदृष्टानुविधिःछंदसीत्यसामर्थ्येपिसमासइतिभावः । यद्यपीदंनसूत्रंनापिवार्तिकंनापिन्यायस्तथापिवृद्धिरादैजितिसूत्रेऐजित्यत्रचोःकुरितिकुत्वमाशंक्यछंदोवत्सूत्राणिभवंतीतिभाष्यकारेणोक्तत्वात्कैयटेचेष्टिरेवेयमित्युक्तत्वाद्वार्तिककारेष्ट्युपसंख्यानयोरिवभाष्यकारेष्टेरपिनिर्णायकत्वात्तस्योपन्यासः ॥ अकर्तरिचेति । तृतीयाध्यायस्यतृतीयपादेप्रास्यंतितमितिप्रासइत्यादिरूपसिद्ध्यर्थमकर्तरिचकारकेसंज्ञायामितिसूत्रेकर्त्रन्यकारकेसंज्ञायांचकारादसंज्ञायांचविषयेधातोर्घञितिघञ्प्रत्ययविधायकेअकर्तरीतिकिंपर्युदासःप्रसज्यप्रतिषेधोवेतिविचारेपर्युदासपक्षेनञिवयुक्तन्यायेनकर्तृभिन्नस्यकर्तृसदृशस्यकारकस्यैवग्रहणसंभवात्कारकपदंव्यर्थं । क्रियतेचतत् । तेनज्ञायतेऽकर्तरीतिनपर्युदासःकिंतुप्रसज्यप्रतिषेधइति । तथाचप्रसज्यप्रतिषेधेपिसमासोस्तीतिज्ञापनायकारकपदमिति । यद्यपिभाष्येऽकर्तरीतिपर्युदासमेवाश्रित्यकारकपदंप्रत्याख्यातं । तथापिवृत्तौतथोक्तत्वादितिज्ञापकादित्युक्तं । भाष्यकारमतेतुसमर्थःपदविधिरितिसूत्रव्याख्यावसरेसुडनपुंसकस्येतिनञःप्रसज्यप्रतिषेधार्थकत्वमुपेत्य असूर्यंपश्यानिमुखानीत्यादिनिर्वाहस्यदर्शितत्वात्तत्सूत्रमुदाहार्यं । यद्वाभाष्यकारीयोक्तिरेवायुक्ता । अनपुंसकस्येत्यस्यपर्युदासत्वेपिदोषाभावेनकारकग्रहणज्ञापकेनैवासूर्यंपश्यानिमुखानीत्यादिनिर्वाह्यमितिभावेनाकर्तरीत्युक्तं ॥ अर्थाभावइति । अव्ययंविभक्तिसमीपसमृद्धिवृद्ध्यर्थाभावेत्यादिद्वितीयाध्यायाद्यपादीयसूत्रेणार्थाभावेवर्तमानंयदव्ययंतदुत्तरपदेनसमस्यते । ससमासोव्ययीभाव

इत्यव्ययीभावविधानात् । इहचतच्छब्दस्याभावोऽतच्छब्दमितिअभावार्थकस्यनञःउत्तरपदेनसहाव्ययीभावसमासः । मक्षिकाणामभावोनिर्मक्षिकं । विवादस्याभावोऽविवादमित्यादिवदित्यर्थः । नन्वव्ययीभावश्चेतिसूत्रेणाव्ययत्वेसत्यव्ययादाप्सुपइतिसमासादुत्पन्नसुपोलुकिप्राप्तेनाव्ययीभावादतोम्त्वपंचम्याइतिसूत्रेणामादेशेऽविवादमित्यादाविवप्राप्नोतीतिचोद्यंत्वपंचम्याइत्युक्तत्वादम्नभवतीतिचंद्रिकायांसमाहितंध्येयं । एतेनातद्धर्माभिलाषादित्येतदपित्रेधासमाहितंध्येयं । अतदित्यनुवादोब्रह्मेतिव्याख्या । नन्वेवंव्याख्यानेस्वशब्दादित्यनेनपौनरुक्त्यमित्यतःसत्यमेवंतथापिप्रयोजनवशात्पौनरुक्त्यंसह्यमितिभावेनप्रयोजनोक्तिपरतयामूलस्यतात्पर्यमाह ॥ अथवेति ॥ इत्येतत्प्रदर्शयितुमिति । यद्यप्यदृश्यत्वनयेविशेषणभेदव्यपदेशाभ्यांचनेतराविितिचशब्दोक्त्यैवैतत्प्रदर्शितं । अन्यथातस्यवैयर्थ्यात् । अतएवतत्रटीकायामर्थान्निराकृतमपिविशेषयुक्त्यापराकुर्वत्सूत्रमित्यवतारितं । तथापिसाक्षात्प्रदर्शयितुंतदित्यर्थः ॥ ब्रह्मपरामर्शइति । पूर्वसूत्रेसाध्यार्पकतयासमन्वयसूत्रादनुवृत्तंतत्त्विवीतितच्छब्दनिर्दिष्टब्रह्मपरामर्शइत्यर्थः ॥ अनेकार्थत्वइति । आत्मशब्दस्येतियोज्यं । तच्छब्दःतस्यब्रह्मणःशब्दःआत्मशब्दः । अन्यार्थःप्रधानाद्यर्थोपीत्यर्थः । अतइतितच्छब्दाद्ब्रह्मवाचकात्मशब्दादित्युक्तौप्रधानादिवाचकोपिसंभवतीतिप्रधानादिरपिकिंनेतिशंकानिवृत्त्यर्थमित्यर्थः ॥ तस्यैवेति । ब्रह्मणएवेत्यर्थः ॥ इत्युक्तमिति । तदित्यनेनसंनिहितानुमानिकपदनिर्दिष्टशिवादिभ्योन्यदतद्ब्रह्मेतिशिवाद्यन्यशब्दादित्युक्तौशिवादिशब्दोनेतिलाभात्तेनब्रह्ममात्रसाधारणशब्दादितिप्राप्तत्वाभावादितिभावः ॥ १ । ३ । १ ॥ ७ ॥ ॐभूमासंप्रसादात्ॐ ॥ कश्चिदिति । रामानुजः । अपरोमाया

वादी ॥ प्रसीदत्यनेनेति । प्रपूर्वात्षद्लृविशरणगत्यवसादनेष्वित्यतोऽकर्तरिचकारकइतिकरणेघञितिभावः । प्रसिद्धसुख
पदत्यागेनयौगिकसंप्रसादपदोक्तिकृत्यंचंद्रिकायांव्यक्तं । सुखाधिकइत्यस्यहेतुत्वलाभायपदद्वयमध्याहरति(यतस्तस्मा) ।
[१७३।१२] यस्मात्तस्मादिति ॥ १ । ३ । २ ॥ ७ ॥ ॐ[१७३।१३] अक्षरमंबरांतधृतेःॐ ॥ अत्रेति । अक्षरंब्रह्मैवेत्युक्तेर्थइत्यर्थः ॥ [१७३।१४] हेत्वंत
रेति । प्राकृतस्थौल्यादिराहित्यरूपहेत्वंतरेत्यर्थः । वैशेषिकनयेऽणुत्वंचमहत्त्वंचयतोवस्तुव्यपेक्षयेत्यादिनावक्ष्यमाणेनगतार्थ
त्वमाशंक्यनिराह ॥ [१७३।१९] नचैकपरिमाणेति ॥ उत्कृष्टापकृष्टपरिमाणद्रव्यांतरभावाचेति । ब्रह्मणइतियोज्यं । तथैव
वैशेषिकनयेवक्ष्यमाणत्वादितिभावः ॥ [१७३।२२] इत्युक्तविरोधइति । सर्वत्रेतिनयेसर्वत्रसत्त्वस्य । अत्तेतिनयेक्रियायाः ।
अदृश्यत्वनयेरूपेतिगुणसूत्रेरुग्मवर्णमितिदिव्यविग्रहस्यगुणस्यचोक्तत्वात्तद्विरोधइत्यर्थः ॥ [१७३।२३] उक्तोभयविधेति । स्थूल
त्वादिविपरीतमणुत्वादीतिस्थूलत्वादिनिवृत्तिमात्रेतिचोक्तोभयविधेत्यर्थः । विरुद्धैर्लक्षणैर्युतमित्येतत्पूर्वंहेतुतयायोजितमि
दानींव्याख्यानप्रकारार्पकतयायोजयति ॥ [१७३।२४] यतोंबरांतेत्यादिना ॥ विरुद्धवदितीति । विरुद्धवदित्यादित्रिपा
दीत्यर्थः ॥ [१७३।२५] विरुद्धैरितीति । ब्रह्मैवेत्यंतमित्यर्थः । तावतोक्तशंकानिरासःकथमित्यतआह ॥ [१७३।२६] एतदुक्तमिति ॥ [१७४।२] श्रुत्या
दीति । योसौविरुद्धोऽविरुद्धः । यस्मिन्विरुद्धगतयोप्यनिशंपतंतीत्यादिसिद्धत्वादित्यर्थः ॥ सर्वधर्मेति । वक्ष्यमाणश्रु
त्यादिसिद्धत्वादित्यर्थः । एतदभिप्रेतमित्युक्तंव्यनक्ति ॥ [१७४।५] तानीति । तान्यस्थूलादिकानीतिमूलपदयोरन्वयेनानुवादः ।

अणुत्वमहत्त्वादिकानीतिव्याख्या । मूलस्थचशब्दार्थमाह ॥ [१७४।६]नपुंनरित्यादि ॥ [१७४।७]यशोदाप्रत्यक्षमिति । तच्च । पीतप्रा
यस्यजननीसुतस्यरुचिरंस्मितं । मुखंलालयतीराजन्जृंभतोददृशेइदं । खंरोदसीइत्यादिनाभागवतेप्रसिद्धमितिभावः । आदि
पदादर्जुनादेर्विश्वरूपादिग्राहकप्रत्यक्षग्रहः ॥ [१७४।८]उभयकार्येति । गोपिकोलूखलेदाम्नाबबंधप्राकृतंयथा । तद्दामबध्यमानस्यस्वा
र्भकस्यकृतागसः । द्व्यंगुलोनमभूदित्यादिनासिद्धस्ययशोदयोलूखलेबद्धुमनेकदामभिरुद्योगेपितैर्दामभिरबद्धत्वरूपकार्यस्यांते
ऽत्यल्पदाम्नाबद्धत्वरूपकार्यस्यचदर्शनेनविष्णुरणुरल्पदामबद्धत्वाद्वत्सादिवत् । विष्णुर्महान् । अनेकदामभिरप्यबद्धत्वात्प
र्वतादिवदित्यनुमानस्येत्यर्थः ॥ [१७४।९]तत्रेति । अणुत्वमहत्त्वादौ । विष्णुर्नस्थौल्यादिपरिमाणद्वयवान्द्रव्यत्वादित्याद्यनुमानमेवविप
रीतप्रमाणमित्यतआह ॥ द्रव्यत्वादेरिति ॥ व्यभिचारंचद्रव्यत्वादेर्वक्तुमाकाशेप्यणुत्वमहत्त्वेमहतोल्पत्वमपितुव्योमवत्प्रा
हवेदविदित्यादिवैशेषिकनयानुव्याख्यानंहृदिकृत्वोपपादयति ॥ [१७४।१०]किंचेत्यादिना ॥ [१७४।११]आद्योंत्यइति । आकाशएवेतिविकल्प
दोषेणदुष्टोभविष्यतीतिभावः ॥ [१७४।१२]अभ्युपगमविरुद्धइति । अपसिद्धांतइत्यर्थः ॥ आत्माश्रयादिकमिति । उपाधिखं
डनाद्युक्तदिशेतिभावः ॥ [१७४।१३]आकाशोणुरपीति । संयोगस्यस्वाभाविकप्रदेशवृत्तित्वात्प्रदेशस्याणुत्वात्प्रदेशप्रदेशिनोर्भेदाभावा
दाकाशोणुरित्युक्तं । अथपरस्परंविरोधइतिकल्पंनिराह ॥ नद्वितीयइति ॥ [१७४।१४]अन्यधर्मस्यान्यवृत्तित्वेऽतिप्रसंगाच्चेति ।
प्रदेशपक्षेपिन्यायमतेप्रदेशप्रदेशिनोर्भेदादितिभावः । ननुघटादावप्यन्यत्रादृष्टविरुद्धधर्माअंगीकार्याः । वस्तुस्वभावस्यता
दृशत्वेनविरोधपरिहारसंभवादित्याशंक्यनिराह ॥ [१७४।२०]नचैवमिति ॥ [१७४।२१]एवंसतीति । वस्तुस्वभावत्वेनैवविरोधपरिहारेसती

त्यर्थः ॥ वाक्यव्यवस्थेति । सगुणनिर्गुणवाक्यनिष्क्रियसक्रियवाक्यजगत्सत्यत्वासत्यत्वादिवाक्यानांभिन्नविषयत्वादिना व्यवस्थानस्यात् । एकविषयत्वेपिवस्तुस्वभावस्यैवतादृशत्वादितिविरोधपरिहारस्यसुवचत्वादितिभावः ॥ प्रमाणस्वरूपेति । अस्यप्रमाणस्यैतदेवतात्पर्यंनान्यदितिनिर्धारणेसत्येववस्तुस्वभावानुसरणमित्यर्थः ॥ अतएवेति । प्रमाणस्वरूपावधारणार्थत्वादेवेत्यर्थः ॥ सूत्रेमिति । पूर्ववच्चशब्दार्थोयमितिभावः । अत्रेत्यनुवादःपरमेश्वरस्यसस्वभावत्वइतिव्याख्या । सूत्रेचब्दसंगृहीतंव्याख्यानंविधिरूपत्वात्स्वशब्देनकर्तुमुचितमित्यनौचित्यमाशंक्यनिराह ॥ बहुपदेति । इदंस्थौल्यादिराहित्यार्थत्वरूपंव्याख्यानंश्रुतिगतास्थूलादिसर्वपदविषयत्वात् अन्यभावव्यावृत्तेरितिवा चशब्देनकृतमित्यर्थः॥कतिपयेति ।अस्थूलादिपदचतुष्टयेत्यर्थः ॥१।३।३॥ ७ ॥ तदुभयेति । भाष्येस्पष्टव्याख्यानंपुनर्व्याख्यानप्रतिज्ञेत्युभयसिद्ध्यर्थमित्यर्थः ॥ यद्वाऽवक्तव्यत्वप्रतिज्ञातत्वोभयसिद्ध्यर्थमित्यर्थः ॥ विषयेति । विषयान्पूर्वपक्षन्यायान्सिद्धांतन्यायांश्चेत्यर्थः ॥ तत्रैवावगंतव्यमिति । तदस्माभिःकिंचिदत्रविव्रियते । द्युभ्वादीत्यत्रसर्वाधारत्वंलिंगं । भूमाक्षरनययोर्भूमाक्षरनामनी । ईक्षतीत्यत्रसृ(दृ)ष्टिस्थानं । दहरइत्यत्रहृत्पद्मस्थत्वलिंगं । अनुकृतेरित्यत्रानुकूल्येनगृह्यमाणत्वलिंगं । पुनरपिशब्दादेवप्रमितः । कंपनात् । ज्योतिः । आकाशइतिचतुर्षुनयेषुक्रमेणईशानवज्रज्योतिराकाशशब्दाः । सुषुप्तीत्यत्रस्वप्नादिद्रष्टृत्वंलिंगं । पत्यादीत्यत्रब्राह्मणशब्दश्चेहपादेविचार्यतइत्यर्थः । विचार्यपदंयथायोगंविपरिणामेनसर्वत्रान्वेति । अत्रलिंगवचनविपरिणामेनसर्वविशेषणेनसाधारणशब्देनसर्वेषामुभयत्रप्रसिद्धिः । द्विस्थिताइत्यनेनतुपूर्वोत्तरपक्षहेतुमत्तोक्तेतिभेदइतिचंद्रिका । साधारणपदस्यविपरिणामेनसर्वत्रान्वयद्योतनायांतेपिद्विस्थिताइत्युक्तमितिन्यायविवरणटीका । बाहुल्यंलिंगशब्दानामितिरुद्रादिप्रापकश्रुतिलिंगबाहुल्यं । भूमेत्यत्रप्राणाद्भूयसोनुक्तिः । चशब्देनोत्क्रमणलिंगंसमुच्चीयते । अक्षरनयेअत्तेत्युक्त्वानतदश्नातिकिंचनेतिविरुद्धता । ईक्षतिनयेअन्यस्यान्यथाभावादहृष्टिः । दहरनयेवाक्यान्वयाभावः । अनुकृतिनयेकथंनुतदितितच्छब्दश्रुतिर्ज्ञानिसुखपरामर्शइतिभ्रमः । शब्दादेवेत्यत्रप्राणापाननेतृत्वादिलिंगस्यान्यत्रविष्णोरनवकाशभ्रमः । कंपनादित्यत्रवज्रश्रुत्युद्यतत्वरूपनिरवकाशश्रुतिलिंगाख्यद्वयं । ज्योतिर्नयेबहूनांजीवप्रापकाणांतादृक्त्वंनिरवकाशत्वं । आकाशनयेउक्तस्ययौगिकार्थस्यविष्णोःस्वीकारेवैनामेतिनिपातविरोधः । सुषुप्तिनयेजीवेशाभेदेनेश्वरोक्तावप्यर्थाज्जीवएवोच्यतइत्यर्थात्तथागतिः । पत्यादिनयेनिरवकाशश्रुतिद्वयेनविरिंचब्रह्मणोरैक्यमितिसमस्तमेतदिति । क्रमादुक्तद्वादशनयानांअत्रपादेपूर्वपक्षयुक्तयइत्यर्थः। एतेनमुक्तोपसृप्यतेत्याद्यपिस्पष्टं ॥ इत्युक्तमिति । प्रदर्शिताःप्रकर्षेणदर्शिताःनतुसूचिताइत्यर्थप्रतीतेरितिभावः । भेदस्योपजीव्यप्रमाणतेत्येतद्घटयति ॥ उपजीव्यंप्रमाणमिति । जीवांशेप्रत्यक्षंईश्वरांशेचश्रुतिवाक्यमित्यर्थः । भेदबोधकंप्रमाणमैक्यस्योपजीव्यमितियावत् । सर्वैश्वर्यादिकाद्याइत्यनंतरमितिशब्दमध्याहृत्यताइत्यस्यार्थमाह ॥ इतिसिद्धांतयुक्तयइति ॥ ७ ॥ प्रसंगेत्यादि । स्मृतस्योपेक्षानर्हत्वंप्रसंगः । यथाद्वितीयेउत्क्रांतिगत्यागतीनामितिनयेजीवाणुत्वेहेतुकृतोत्क्रांतिगत्यागतीनांस्वात्मनाचोत्तरयोरितिसूत्रेभगवदधीनत्वचिंतनंप्रासंगिकं । प्रकृतप्रमेयोपयुक्तचिंतनमुपोद्घातः । यथाजिज्ञासासूत्रेजिज्ञासाकर्तव्यत्वचिंतनंचिकीर्षितत्वेनबुद्धौप्रकृतशास्त्रकर्तव्यत्वोपयुक्तं । उक्तंहिचंद्रिकायां । शास्त्रेणास्यौपोद्घातिकीसंगति

॥१९३॥

रिति । वक्तव्यस्यसर्वस्योत्त्यनंतरंप्राप्तिरवसरप्राप्तिः । यथापंचाधिकरणीतःपश्चादध्यायस्यारभ्यत्वं । कारणकार्यत्वेति कारणत्वकार्यत्वेत्यर्थः । वक्ष्यमाणंप्रतिकारणत्वमेकासंगतिः । यथासमन्वयसूत्रमीक्षतिनयस्यमुख्यवृत्त्यासमन्वयस्योक्तावेवतत्साधनायोत्तरस्योत्थानात् । यथावाद्यद्वितीयाध्याययोःसमन्वयोक्तावेवतत्राविरोधसाधनस्योत्थानात्कार्यत्वंसंगतिः ३ यथागुहांप्रविष्टावित्यस्यात्तेतिनयकार्यत्वं । सामान्यचिंतनस्यविशेषचिंतांप्रतिकारणत्वेनतस्यतत्कार्यत्वात् । पूर्वेणोत्तरेणचैककार्यकरत्वं । यथासमन्वयसूत्रंशास्त्रयोनिसूत्रेणपूर्वेणसहजगत्कारणत्वंविष्णवेकनिष्ठमितिनिर्णयंकरोति । जिज्ञासासूत्रंचोत्तरेणजन्मादिसूत्रेणसहजिज्ञासाकर्तव्यत्वनिर्णयरूपमेकंकार्यंकरोतीत्यादिध्येयं । अवरुद्धत्वात्प्रतिरुद्धत्वादित्यर्थः ॥

१७५।१९
प्रसंगइति । स्मृतत्वरूपः । उपोद्बलितःप्रबलितइत्यर्थः । इत्युक्तोपपन्नत्वादिकमिति [१७५।२१] । देवानामनधिकारेदेवाउपासतइत्यस्याप्रामाण्यापातेनतदुपास्यत्वंब्रह्मणोनुपपन्नमधिकारेसत्युपपद्यतइतिभावः । आदिपदेनमनुष्याधिकारत्वादित्यस्यसामान्यपरस्यपर्युदस्तेतरपरतयाप्रमाणाविरुद्धत्वंग्राह्यं । एतेनदेवोपास्यत्वलिंगस्यफलतःसमन्वयसिद्धेःफलतोंतर्भावसंगतिरपिसूचिता । काकथंतेत्यतआह ॥ विप्रतिषेधइति । विप्रतिषेधेविरोधेसतिपरंपश्चात्तनसूत्रोक्तमेवकार्यंकर्तव्यमितिपरप्राबल्यन्यायेनेहपूर्वनिर्दिष्टपुल्लिंगापेक्षयापरनिर्दिष्टस्त्रीलिंगेनभाव्यमित्यर्थः । पुमांस्त्रियेत्येतन्नपुंस्त्वस्त्रीत्वजात्याक्रांतविषयं । विशेष्यविभक्तिकस्वतंत्रस्त्रीपुंसपरंचेतिभावः । अननुष्ठितसाधनंचेतिबहुव्रीहिः । अनुष्ठितस्यासिसाधयिषितत्वात् । सिसाधयिषितस्यैवचफलत्वादितिभावः । एतच्चमोक्षस्याफलत्वायोक्तं । तत्साधनज्ञानस्यदेवैःसंपादित ॥१९४॥

त्वादितिभावः ॥ १७६।१ अत एवेति । स्वयोग्यफलस्यवसुत्वादेर्ज्ञानस्यचप्राप्तत्वेनतत्फलकविद्याविशेषेप्यधिकारासंभवादेवक्कचि
द्विद्यायामधिकारइतिकल्पोपिनेत्यर्थः ॥ १७६।२ एवमिति । अधिकारोनेतिमन्यतइत्यर्थः ॥ ७ ॥ पदादेरिति । वसुत्वादिपद
मवांतरफलमादिपदोपात्तज्ञानंपरमफलमितिज्ञेयं । तत्प्रतिविधानार्थं । तन्निषेधार्थं ॥ १७६।५ इत्यादिश्रुतीति । सएतदेवामृतंवेद
वसूनामेवैकोभूत्वाग्निनैवमुखेनैतदेवामृतंदृष्ट्वातृप्यतीत्यादिश्रुतिसिद्धमित्यर्थः ॥ १७६।६ इतियोज्यमिति । विद्याधिराजस्यफ
लांतरार्थमसिद्धेर्थेविधिरितिमतमितियोज्यमित्यर्थः । सर्वदेत्येतद्वाक्यभेदेनयोजयति । यच्चेति । तेनेत्यनुवादः । तदुभयार्थ
मितिव्याख्या अप्रकाशितगुणविशेषप्रकाशार्थंकदाचित्प्रकाशितस्यतिरोहितस्यपुनःप्रकाशार्थमितिवा । मोक्षेसुखविशेषार्थम
प्रकाशितप्रकाशार्थमितिवार्थः ॥ १७६।८ यस्मादित्यर्थइति । तेनेत्यतःपूर्ववाक्येनतस्यान्वयइतिभावः ॥ १७६।११ परब्रह्मातिरिक्ताशे
षेति । आलोचनेसतीतियोज्यं । सर्वविषयत्वयोग्यताभिप्रायंवा । नचेदंमुक्तब्रह्मपरं । साधकप्रस्तावात् ॥ १७६।१२ अत्रापीवे
तीति । अवधारणार्थस्तुशब्दोब्रह्मान्याशेषविषयमेवेतिसंबध्यतइत्यर्थः । तद्व्यवच्छेद्यमाह ॥ नत्विल्यादि । पूर्णपदोक्तासंकु
चितसर्वार्थविषयकत्वनिरतिशयस्पष्टत्ववृद्धिक्षयापेतत्वविशेषणयुक्तमित्यर्थः ॥ १७६।१४ एतेनेति । मोक्षइत्यादिनाअन्यार्थमित्या
दिग्रंथेनेतिवार्थः ॥ अत्रचेति । सुखविशेषादिसत्वेचेत्यर्थः । १७६।१७ मोक्षइत्युक्तेति । मोक्षइत्याद्युक्तेरित्यर्थः । हृदीत्यनुवादः
वर्ततइतिशेषोक्तिः ॥ १७६।१९ अस्यापीति । इत्यादयोविशेषाःहृदिवर्ततइत्येतदुपपादनायनकेवलमितरेषांतादृशज्ञानमसंभावितमि
तिप्रदर्शनार्थमित्यपेरर्थः । नचविष्णुज्ञानस्यतादृशत्वेविद्यापतेःसूत्रकारस्यकिमागतमितिशंक्यं । अस्यविष्णववतारत्वस्यतमेवशा

स्वप्रभवमितिग्रंथादावेवोक्तत्वादितिभावः। अविरोधस्तयोस्ततइत्युक्तत्वात्पुनरुक्तिरित्यतआह ॥ विद्येशेत्युपसंहारइति ॥ अयंन्यायइति । अत्रेवतत्रतत्रप्रस्तुतभिन्नविषयत्वाद्यविरोधव्युत्पादनन्यायः ॥ अन्यत्र । चरणादितिचेन्नतदुपलक्षणार्थेतिकार्ष्णाजनिः । सुकृतदुष्कृतेएवेतितुबादरिरित्यत्र । तथाशेषत्वात्पुरुषार्थवादोयथान्येष्वितिजैमिनिः । अधिकोपदेशात्तुबादरायणस्यैवंतद्दर्शनादित्यत्र । तथा । परामर्शंजैमिनिरचोदनाचापवदतिहि । अनुष्ठेयंबादरायणस्साम्यश्रुतेरित्यत्र । तथास्वामिनःफलश्रुतेरित्यात्रेयः । आर्त्विज्यमित्यौडुलोमिः । पक्षेणतृतीयमित्यत्र । तथाकार्यंबादरिरस्यगत्युपपत्तेः । परंजैमिनिर्मुख्यत्वात् । अप्रतीकालंबनान्नयतीतिबादरायणइत्यापाततोविरोधस्थलेऽनुसंधेयइतिज्ञापयितुमित्यर्थः । तथाव्यक्तमेतद्भाष्यएवतत्रतत्रेतिभावः ॥ [९७६।२०] इतिचोक्तमिति । आदिपदयुक्ततयाबहुवचनांततयोक्तं । अन्यथाजैमिनेरेवात्रप्रस्तुतत्वादेकवचनांततयासएवोच्येतेतिभावः ॥ ५ ॥ १ । ३ । ८ ॥ ५ ॥ इतिश्रीराघवेंद्रयतिकृतश्रीमन्न्यायसुधाटिप्पण्यांप्रथमाध्यायस्यतृतीयःपादः ॥ ५ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ ५ ॥

इतिश्रीमन्न्यायसुधापरिमळेप्रथमाध्यायस्यतृतीयःपादः संपूर्णः

अथश्रीमन्न्यायसुधापरिमळेप्रथमाध्यायस्यचतुर्थःपादः

हरिः‌ॐ ॥ ॥ [१७७।१] भाष्यादिति । श्रुतिलिंगादिभिरन्यत्रैवप्रसिद्धानामित्यादिभाष्यादित्यर्थः ॥ उपपादितइति । श्रुति
लिंगादिभिरित्युक्त्योपपादितइत्यर्थः । तथाचतट्टीकायांबलवदितिविशेषणदानेनविवृतोयंविवेकइतिनन्यूनताशंकेतिभावः ॥
ॐ [१७७।२] आनुमानिकमप्येकेषां ॥ [१७७।३] अव्यक्तशब्दमिति । अव्यक्तमितिशब्दोयस्यतदितिबहुव्रीहिः ॥ [१७७।४] सकलश्रुत्यादीति ।
सर्वश्रुतिश्रौतस्मृतियुक्तीनामितरासाधारणनिरतिशयसद्धर्मपुरस्कारेणैवेश्वरपरत्वस्यसर्वेवेदायुक्तयःसुप्रमाणाइत्यादिप्रमाणसि
द्धत्वादितिभावः । तत्परिहारार्थमवरत्वपरिहारेणतादृशशब्दार्थत्वंहरेर्व्युत्पादयितुमित्यर्थः । साध्यमध्याहृत्यतत्रहेतुत्वेनमू
लंयोजयति ॥ [१७७।६] नाव्यक्तादीत्यादिना । तुशब्दोप्यर्थइतिमत्वातस्यस्वस्मिन्नवरत्वाद्यभावेपीत्येकमर्थमुक्त्वान्यमर्थमाह ॥
[१७७।८] इत्याद्याअपीति । नकेवलंगुणवाचकानंदमयादिशब्दाइत्यर्थः । एवंकल्पनंनिर्बीजमित्यतआह ॥ एतदुक्तमिति ॥ त
[१७७।११] द्धितांतेष्विति । मत्वर्थकतद्धितसंज्ञकप्रत्ययांतेष्वित्यर्थः ॥ [१७७।१२] कर्मत्वमिति । तयोरेवकृत्यक्तखलर्थाइतिभावकर्मणोःक्तप्र
त्ययविधानाद्बधधातोश्चसकर्मकत्वादितिभावः ॥ [१७७।१३] प्रमाणाभावादिति । सूत्रेतयोरेवेत्यस्यभावत्वकर्मत्ववतोरित्यर्थः ।
तत्रचसंबंधसामान्येनैवकर्मत्ववत्त्वंप्रतीयते । स्वाम्यसंबंधेनकर्मत्ववत्त्वंचहरेरपीतितत्रबद्धशब्दवृत्तौनानुपपत्तिरितिभावः ।
संबंधमात्रपक्षेऽतिप्रसंगभंगस्तुचंद्रिकायांव्यक्तः । ननुभवत्वेवंकृदंतेषु । योनिमन्येप्रपद्यंतइत्यादितिङंतेषुकथमित्यतआह ॥
एवंकारकांतरेति । बंधंप्रतीत्यनुषंगः । योनिप्रतिपत्तिरूपबंधंप्रतिकर्तृत्वंहिप्रपद्यंतइतितिङ्प्रत्ययप्रवृत्तिनिमित्तं । लःक
र्मणिचभावेचाकर्मकेभ्यइतिसूत्रेचकारात्कर्तरिलकाराभवंतीत्युक्तत्वात् । कर्तृत्वंचयस्यास्तितत्रहिप्रत्ययाभवंति । यस्यास्ती

तिचसंबंधमात्रं । समवायरूपविशेषेमानाभावात् । स्वाम्यसंबंधेनचकर्तृत्वंहरेरप्यस्तीतियोनिप्रतिपत्तिरूपबंधकर्तृत्वनियंतृ
त्वेनहरौयोनिमन्येप्रपद्यंतेरमणीयांयोनिमापद्यंतइत्यादितिङंतशब्दवृत्तौकानुपपत्तिरिति । तथा त्वंबंधदोमुक्तिदोतोमतोन
इत्यादौयत्रबंधंप्रतिसंप्रदानकारकवाचिचतुर्थ्यंतंपदमधिकरणादिकारकवाचिसप्तम्यंतादिकंवा । तत्रसर्वत्रापिताद्दशपदवाच्य
त्वमेवंद्रष्टव्यमित्यर्थः ॥ [१७८।१] **एवमेवेति** । अवरत्वंयस्यास्तितत्रशब्दोवर्तते । स्वाम्यसंबंधेनतद्धरेरप्यस्तीतितत्रशब्दइत्येवंयोज्यमि
त्यर्थः ॥ **प्रातिपदिकाद्धात्वर्थइतीति** । तृतीयाद्यपादेसत्यापपाशरूपवीणातूलश्लोकसेनालोमत्वचवर्मवर्णचूर्णचुरादिभ्यो
णिजित्यत्रोक्तचुरादिगणमध्येप्रातिपदिकाद्धात्वर्थेबहुलमिष्ठवच्चेतिपठितस्यगणसूत्रस्यायमर्थः । प्रातिपदिकात्करोतीत्यादि
धात्वर्थेविवक्षितेबहुलंणिज्भवति । णिचिपरेइष्ठन्प्रत्ययेपरतोयत्कार्यंतत्कार्यंभवतीति । तथाचावरंकरोतिबंधंकरोतीत्यर्थेणि
चिकृतेणिचिइष्ठवदित्युक्त्याटेरितिसूत्रेणइष्ठेमेयस्सुपरतःटेर्लोपोभवतीत्युक्तटिलोपेचण्यंतादवरादिशब्दात्सनाद्यंताधातवइति
धातुसंज्ञायांनंदिग्रहिपचादिभ्योल्युणिन्यचइत्यत्रपचादेराकृतिगणत्वस्ययङोचिचेत्यत्राज्ग्रहणेनज्ञापितत्वात्पचाद्यचिकृतेणे
रनिटीतिणिलोपेस्वाद्युत्पत्तावबरोबद्धइत्यादिशब्दप्रवृत्तिर्हरौसुलभैवेत्यर्थः । सबद्धःसदुःखीसबंधयतिसदुःखयतीत्यादिकौषा
रवश्रुतेरितिभावः ॥ [१७८।२] **अर्थादिति** । अन्यथानुपपत्तितः । अविनाभावबलादितियावत् । अव्यक्तादितिपंचम्युक्तंयद(परा)
वधित्वमवरत्वेनविनानुपपन्नंसत्स्वव्यापकमवरत्वंस्वाधिकरणेआक्षिपतीत्यर्थादवरत्वादिप्राप्तिरित्युक्तं ॥ [१७८।३] **उपपत्तिरिति** ।
व्याप्यव्यापकरूपोर्थइत्यर्थः । अनुपपत्तिरूपेतिवार्थः ॥ [१७८।५] **परंगतंत्विति** । अन्यगतंतुपरत्वावधित्वंयत्स्वामिकंयेनस्वामिनानिय

मितंतस्यस्वामिनःपरत्वावधित्वसमानाधिकरणावरत्वादिकंप्रतीत्यर्थः॥ प्रयोगानुसारित्वात्कृत्तद्धितसमासानामिति। अकर्तरिचकारकइतिसूत्रेअभिधानलक्षणाहिकृत्तद्धितसमासाइतिभाष्योक्तेरितिभावः ॥ अतएवेति । प्रवृत्तिनिमित्ताश्रय एवप्रयोगदर्शनादेवेत्यर्थः ॥ इतिकरणइति । क्रियतइतिकरणः । कृत्यल्युटोबहुलमितिबहुलग्रहणात्कर्मणिल्युट् । इति श्चासौकरणश्चइतिकरणःक्रियमाणइतिशब्दइत्यर्थः । नवेतिविभाषेतिसूत्रेअयमितिकरणइतिभाष्योक्तस्यैवमेवकैयटेव्याख्या नात् ॥ विवक्षितार्थइति । तदस्मिन्नस्तीत्येवंरूपविवक्षितार्थइत्यर्थः ॥ परंगतेष्विति । विषयसप्तमीयं ॥ अनुशास नेति । तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् । अतइनिठनावित्यत्रास्मिन्नितिवदस्यापीत्यनुशासनस्यराजापराजयीतिप्रयोगस्यचसत्त्वा त्उभयत्रतदाश्रयेतत्स्वामिनिचसाम्यादित्यर्थः ॥ उक्तार्थापत्तीति । निरनिष्ठोनिरवद्यः । नामानिसर्वाणीतिश्रुतिद्वया न्यथानुपपत्तिरूपप्रागुक्तार्थापत्तिबलादित्यर्थः ॥ निमित्तसाम्यादिति । तदाश्रयइवतत्स्वामिन्यपितदस्यास्तीतिसूत्रेऽस्मि न्नित्यस्येवास्यापीत्युक्तस्वामित्वरूपनिमित्तस्यसत्त्वादितिभावः ॥ वैपरीत्यस्येति । स्वामिन्येवमुख्यप्रयोगः । आश्रयेलाक्ष णिकइत्यस्येत्यर्थः ॥ ऐश्वर्यमिति । स्वातंत्र्येणनिमित्तेनशब्दप्रयोगस्योदाहरणांतरप्रदर्शनार्थंस्वातंत्र्यनिमित्तत्वाव्यभि चारार्थमित्यर्थः ॥ क्रियाविशेषणेइति । प्रयुज्यतइतिक्रियाविशेषणेइत्यर्थः । शब्दविशेषणत्वेयावानित्यादिस्यादिति भावः ॥ अज्ञातमुख्येति । अज्ञातोमुख्योमुख्यार्थोयेषांशब्दानांतेचतेलाक्षणिकाश्चतादृशशब्दानांप्रयोगेष्वित्यर्थः ॥ अनेनेति । नहीतिश्लोकेनप्रयोगप्राचुर्याभावस्यासिद्धिरुच्यतइत्यर्थः ॥ मुख्यज्ञाननिमित्तत्वादिनेति । अज्ञाननिमि

त्तकप्रयोगमूलकत्वभ्रांतिमूलकत्वादिरादिपदार्थः ॥ व्यभिचारोवेति । मंचाःक्रोशंतीत्यादिरूढलक्षणाप्रयोगेषुसत्यपिप्र योगप्राचुर्येमुख्यत्वाभावात्तत्प्रयोगप्राचुर्यंमुख्यत्वव्यभिचारीतिवानूतनयौगिकप्रयोगेषुप्रयोगाप्राचुर्येपिमुख्यत्वसत्त्वात्प्रयोगा प्राचुर्यममुख्यत्वव्यभिचारीतिवाव्यभिचारोवक्तुंशक्यतइत्यर्थः ॥ जगद्वाचित्वादितीति । अत्रैवपादेसमाकर्षादित्यधि करणेशब्दानांमहायोगविद्वद्रूढिभ्यांभगवतिमुख्यानामेवान्यत्रजगतिव्यवहारइतिसमाकर्षादितिसूत्रेणोक्तेसतिकथंतर्हिजगति प्रसिद्धिरितिशंकायांशब्दानांजगद्वाचित्वाज्जगद्वाचित्वज्ञानाज्जगत्येवव्युत्पत्तिग्रहादितियावत् । जगतिप्रसिद्धिर्मुख्यार्थभगव दज्ञानमूलेतितत्रार्थस्यभाष्यादिदिशाव्यक्तत्वादितिभावः ॥ स्वातंत्र्यमेवेति। यथेष्टविनियोगकर्तृत्वरूपस्वातंत्र्यमेवेत्यर्थः। नन्वेवंस्वातंत्र्यस्यमुख्यत्वोपपादनंमूलारूढंनप्राप्तमित्यनुशयादाह ॥ अथवेति ॥ नर्कश्चिदिति । प्रयोगप्राचुर्यस्यव्यभिचा रदोषोवामूलेमुख्यत्वानुपपादनदोषोवानेत्यर्थः । ननुनहीतिश्लोकेस्वातंत्र्यंशब्दवृत्तौमुख्यंनिमित्तं । प्रचुरप्रयोगहेतुत्वाद्रूढिनि मित्तजातिवदित्युक्तेमंचाःक्रोशंतीत्यादिरूढलक्षणाप्रयोगहेतौक्रोशत्पुरुषमंचसंबंधेव्यभिचारःकथंपरिहार्यः। अभिधानवृत्तावे वाभिधाननिमित्तयोस्तद्गतत्वस्वातंत्र्ययोर्मध्येतद्गतत्वापेक्षयास्वातंत्र्यंमुख्यं । तद्गतत्वापेक्षयास्यप्रचुरप्रयोगहेतुत्वाद्यौगिकरूढ शब्दनिमित्तयोरवयवार्थजात्योर्मध्येयोगापेक्षयाजातिवदित्यभिधानवृत्तिमात्रज्ञापकशब्दस्यनहीतिश्लोकेऽभावादित्यतआह॥ प्रकरणवशादिति। प्रकरणप्राप्तविशेषणबलादित्यर्थः । तथाचयोयच्छब्दवाच्यत्वेसतिप्रचुरप्रयोगविषयस्सतच्छब्दवाच्येषु मुख्यइतिव्याप्तिलाभान्नकोपिदोषइतिभावः ॥ प्रकरणवशादिति। दुःखिबद्धावराद्यास्तुशब्दाइत्यादिपूर्वोत्तरवाक्येषुजी

वादिवाचिनोप्येतेब्रह्मणिवर्ततइत्याद्युक्तिपर्यालोचनयाऽस्मिन्प्रकरणेऽभिधावृत्तेरेवप्रस्तुतत्वप्रतीत्याअभिधावृत्तिप्रकरणवशा देवाभिधावृत्तौस्वातंत्र्यंतद्गततत्वापेक्षयामुख्यंनिमित्तं। प्रचुरप्रयोगहेतुत्वादित्यस्यलाभेनरूढलाक्षणिकादिप्रयोगेव्यभिचारशंका नवकाशेनतत्परिहारादित्यर्थः । यदपिसन्न्यायरत्नावल्यांप्रयोगेसतिनिमित्तानुसरणंनतुनिमित्तमस्तीतिप्रयोगइतितदप्यनूद्य निराह ॥ [१७९।७]नचैवंवाच्यमिति ॥ [१७९।८]तत्रहीति । अमुख्यप्रयोगेनिमित्तंमुख्यार्थसंबंधःमुख्यार्थसादृश्यंवातदेकदेशइत्युक्तंसामग्र्ये कदेशत्वंनिमित्तमेवसामग्रीत्युक्तंचव्यनक्ति ॥ नहीति । सिंहशब्दस्यचैत्रेप्रयोगःशार्दूलेऽप्रयोगोस्ति। मुख्यार्थसादृश्यस्यसाम ग्रीत्वेशार्दूलेपिप्रयोगःस्यात् । सनास्तीतिसामग्र्येकदेशित्वमेवतस्य । तथाऔपगवशब्दस्यउपगोरपत्यत्वंनिमित्तंतस्यापत्यमित्य णप्रत्ययविधानात् । एवंचोपग्वपत्यत्वरूपमुख्यप्रयोगनिमित्तस्यसामग्रीत्वाभावेउपगोरपत्येपिक्वचिदौपगवशब्दाप्रयोगःस्यात् शार्दूलेसिंहशब्दप्रयोगाभाववत्। नचैवमतोमुख्यप्रयोगेनिमित्तंसामग्र्येवेतिभावः। प्रयोगमूलंशब्दशक्तिमूलं। व्याकरणकोशो पमानादेःशब्दशक्तिमूलत्वात् ॥ [१७९।१०]प्रसंगस्येति। राज्ञिबद्धादिशब्दप्रयोगःस्यादितिप्रसंगस्येत्यर्थः। राज्ञिबद्धादिशब्दशक्तेःसत्त्वा दितिभावः ॥ विपर्ययेति। नास्तिचप्रयोगइत्यस्यचेत्यर्थः ॥ [१७९।१२]अकारणत्वादिति। नप्रयुज्यतइत्यन्वयः। व्युत्पन्नस्य । स्वातं त्र्यमपिनिमित्तमितिजानतः ॥ [१७९।११]यथोक्तमिति । लणितिसूत्रेमहाभाष्येउक्तमित्यर्थः । अलक्षणमसूत्रमित्यर्थः । तत्रहिप्रत्या हारसूत्रेषुअइउण्लणितिणकारानुबंधंद्विःकथमुपात्तवान्सूत्रकारः । तथात्वेअणुदित्सवर्णस्यचाप्रत्ययइत्येवमादावणित्ययंकिंपू र्वेणणकारेणगृहीतप्रत्याहारस्यनिर्देशोथपरेणेतिसंदेहावस्कंदनादित्याशंक्यव्याख्यानतोविशेषप्रतिपत्तिर्नहिसंदेहादलक्षणमि

तिपरिभाषाज्ञापनायद्विरुपात्तोणकारानुबंधइत्युक्त्वाअणुदित्सवर्णस्येत्येकंविनान्यत्रसर्वत्रनपरेणेतिव्याख्यास्यामः । नहिसंदे
हमात्रादलक्षणंभवतीत्युक्तं ॥ [१७१।२३] तर्कानुमानेइति। यदिस्वाम्यंप्रवृत्तिनिमित्तंस्यात्तर्हिराज्ञिबद्धइत्यादिप्रयोगःस्यादितिप्रागुक्तत
र्कःनस्वाम्यंशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं । तस्यराज्ञिबद्धादिशब्दप्रयोगाहेतुत्वादितितर्कस्यविपर्ययपर्यवसानेनलब्धमनुमानंचदूषयितुं
शक्नोतीतिसिद्धांतिनानवाच्यमित्यर्थः । वादिनोपिसिद्धांतिनोपि । समन्वयेतिशक्तितात्पर्येत्यर्थः । यत्रेतिश्रवणात्तत्रेत्यध्या
हृत्यार्थमाह ॥ [१७१।२५] तत्रेतर्हीति । नन्वस्तितावदित्यादिनाकृतचोद्यस्यकिमुत्तरमनेनलब्धमित्यतोभावमाह ॥ [१७१।२६] प्राप्ताप्राप्तेति ।
राज्ञिबद्धादिशब्दाप्रयोगेप्रयोजकतयेदंप्राप्तमिदमप्राप्तमितिविमर्शेनेत्यर्थः । स्वाम्येननिमित्तेनशब्दाप्रयोगेप्रतिबंधएवप्रयो
जकतयाप्राप्तःनतुस्वाम्यस्यशब्दप्रवृत्त्यनिमित्तत्वंप्रतिबंधाभावेशब्दप्रयोगदर्शनात् । अन्यथास्वाम्यस्यशब्दप्रवृत्त्यनिमित्तत्व
स्यैवदोषवाचिशब्दप्रयोगप्रयोजकत्वेगुणवाचिशब्दप्रयोगोपिनस्यात् । अस्तिचसः तेनज्ञायतेप्रतिबंधकरूपानर्थशंकैवाप्रयोगे
कारणंनत्वन्यदितिनिश्चीयतइत्यर्थः । यदपिमुख्यप्रयोगेतुनिमित्तंसामग्रीतिनिमित्तेसतिस्यादेवावश्यंप्रयोगइतिप्रागुक्तं । यद
पिसन्न्यायरत्नावल्युक्तस्यखंडनंतदुभयमसदितिभावेनाह ॥ [१८०।१] नचायंनियमोस्तीति ॥ [१८०।२] नचतेषांप्रयोगोदृश्यतइति ।
एतच्चविवृतंचंद्रिकायां । धेनुशब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्यधेटइच्चेतिव्याकरणोक्तस्यधानकर्मत्वस्यमहिष्यादौसत्वेपितत्रतदप्रयोगः ।
यथाचनिमित्तेसत्यपिकुलालेकुंभकारशब्दस्येवोदंचनकारादिशब्दानामप्रयोगः तथाराज्ञिसत्यपिनिमित्तेबद्धादिशब्दाप्रयोगो
स्तु । किंचत्वामतिक्रांतानामित्याद्यर्थेऽतित्वाकंअतित्वयेत्यादयःमामतिक्रांतानामित्याद्यर्थेअतिमाकमतिमयेत्यादयश्चलक्ष

णतोऽव्युत्पादिताः । नचतेषांप्रयोगोस्तितद्वदिहाप्यस्त्वित्यादिग्रंथेन ॥ तदेवमिति । कुतोराज्ञिजयोन्यथेतिनहिभृत्यस्ये
त्यादिनाचोक्तप्रकारेणेत्यर्थः ॥ उभयार्थेति । दोषवत्त्वतत्प्रतिस्वातंत्र्यरूपोभयार्थप्रतीतिजनकत्वमित्यर्थः । विष्णाविति
वाच्येविष्णवीतिकथमित्यतआह ॥ स्वस्यपरमवैदिकतेति । मदेसुतस्यविष्णवीतिवेदेश्रुतौवैदिकप्रयोगः । विष्णौत्वितितु
शब्दस्यान्वयेनानुवादोन्यत्रत्विति । मूलेश्रुतित्वादेवईदूदेद्विवचनमितिप्रगृह्यसंज्ञानाश्रितेतिभावः ॥ उभयस्यापिदेवद
त्तेसंभवेनेति । बहुभुक्त्वनिंद्यत्वरूपोभयस्येत्यर्थः ॥ दार्ष्टांतिकमाहेति । बहुभुक्त्वंयथेत्यव्यवधानेनोक्तदृष्टांतस्यदार्ष्टां
तिकमाहवासुदेवश्श्रुतिरित्यर्थः॥प्रथमेदृष्टांतस्यापीति।राज्ञिबद्धमृतादिशब्दप्रयोगे(गो)दोषोयथा एवंहरौबद्धमृतादिशब्दाः
स्वातंत्र्यापेक्षयाप्रयुज्यंतेचेन्नदोषइत्येतदध्याहार्यमित्यर्थः।यद्वाबहुभुक्त्वमित्यादिदृष्टांतद्वयं।बहुभुक्त्वंयथा नृषुदोषस्तथाराज्ञि
बद्धादिशब्दप्रयोगोदोषइतिदार्ष्टांतिकमध्याहार्यमित्यर्थः। हरौयथानदोषइतिद्वितीयदृष्टांतस्यैवमित्यादिदार्ष्टांतिकमित्यर्थः॥
दुःखित्वादीति । असद्ब्रह्मेतिचेद्वेदइत्यादिनोक्तदुःखित्वादिवेदनमित्यर्थः । जीवान्यत्ब्रह्मासत्दुःखिजीवात्मकमेवब्रह्मे
तिवेदनस्यदुःखित्ववेदनरूपत्वादितिभावः । अतोदोषातिदूरत्वादितिभाष्यकृतोपसंहृतत्वादाह ॥ श्रुतिःस्वोक्तार्थ
मिति । अधिकरणार्थमुपसंहरति ॥ अतइति ॥ १ । ४ । १ ॥ ७ ॥ ॐज्योतिरुपक्रमात्तुॐ । ज्योतिरादिपदनिरु
क्तेःसंगत्यर्थंतद्व्यावर्त्यंचोद्यंविवृण्वानोविषयसंशयपूर्वपक्षानाह ॥ ज्योतिष्टोमेनेति । भाष्येज्योतिरादिशब्दनिरुक्तावप्य
स्योक्तिरत्रपूर्वोत्तरपादविभागस्यस्फुटत्वाद्वक्ष्यमाणाक्षेपस्यसुबोधत्वायवा । ज्योतिःशब्दोपिज्योतिष्टोमपर्यायइतिद्योतना

यवा । कालविधिपरेकर्मकर्तव्यत्वाप्रतीतेस्तत्प्रतीतयेवा (एव) प्रधानवाक्येतद्गुणविधिवाक्येचसर्वत्रसंदेहइतिद्योतनायवा ।
निष्फलयूपादिबोधकवाक्यानांफलवज्ज्योतिष्टोमकर्तव्यतापर्यवसानस्यसुज्ञानत्वायवा । ज्योतिष्टोमवाक्यस्याप्युक्तिः ॥
समन्वेतीति । शक्तितात्पर्यवद्भवतिनवेत्यर्थः । भाष्येसमाकर्षनयस्थवाक्यान्वयादितिगुणसूत्रार्थस्याप्यत्राग्रेंगीकृतेपीत्या
दिनावक्ष्यमाणत्वात्तद्व्यावर्त्यकोटिः किमत्रवाक्यार्थोब्रह्मेति ॥ ज्योतिष्टोमकर्तव्यतादेः । ज्योतिष्टोमेष्टसाधनत्वादेः । ज्यो
तिर्नयव्यावर्त्यपूर्वपक्षमाह ॥ नद्वितीयइत्यादिना । अक्षादिशब्दानामिवनदोषइत्यतआह ॥ नहीति । आद्यसूत्रव्या
वर्त्यमुक्त्वाकल्पनेतिसूत्रव्यावर्त्यमाह ॥ योगेचेति । एतच्चचोद्यंतेषुतेषुपदार्थेषुरूढिरित्यादिनानिरस्यते । प्रकृत्यादीत्यादिप
देनप्रत्ययग्रहः ॥ सामर्थ्याभावादिति । भगवन्मात्रवाचकपदयोरन्योन्याकांक्षारूपसामर्थ्याभावादित्यर्थः ॥ किंचेति।
एतदपिसर्वस्यसंबुद्ध्यंततोक्त्यानिरस्यते ॥ कर्मानुष्ठानविलोपश्चेति । एतदपितेषुतेषुपदार्थेष्वित्यादिनानिरस्यते । ननुक
र्तृकरणत्वादिकारकत्वसिद्ध्यर्थेविभक्तिसाफल्यमस्त्वित्यतआह ॥ क्रियेति । क्रियांकुर्वद्धिकारकमितिक्रियोपाधिकरूपत्वा
दित्यर्थः । कर्मानुष्ठानविलोपःकुतइत्यतआह ॥ अनुष्ठापकेति । अयुक्तंसमन्वयसूत्रमिति । तत्राशेषशब्दसमन्वय
स्यप्रतिज्ञानादितिभावः ॥ अवतेःक्तिनिति । तथाचज्वरत्वरस्रिव्यविमवामुपधायाश्चेत्यकारवकारयोरूठिसवर्णदीर्घेचब
हुलग्रणादाङ्पूर्वकत्वेनवागुणेसतिऽतिरिरितिरूपमित्यर्थः ॥ प्राणेआत्मेति । अस्यार्थोऽग्रेव्यक्तः । ननुवचिस्वपियजादी
नांकितीतिसंप्रसारणेसतिइजइतिस्यादित्यतआह ॥ संप्रसारणेति ॥ वर्णागमइति । वर्णागमोवर्णविपर्ययश्चद्वौचाप

रौवर्णविकारनाशौ । धातोस्तदर्थातिशयेनयोगस्तदुच्यतेपंचविधंनिरुक्तमितिपृषोदरादिसूत्रोक्तकार्यसंग्रहश्लोकेनवृत्त्युक्तेनपू र्वपदस्यनकारागमइत्यर्थः । उदाहरणानितुकौंजीर्यतइतिकुंजरइत्यत्रोकारस्यमकारागमः । हिनस्तीतिसिंहइत्यत्राद्यंतयोर्विप र्ययोव्यत्यासः । षोडन्निति षकारस्योवर्णरूपापत्तिर्विकारःपृषोदरमित्यादौतकारादेर्लोपोवर्णविनाशः । यस्यधातोर्योर्थःप्र सिद्धस्तस्मादर्थांतरेणयोगतस्तदर्थातिशयेनयोगइति। यदेतत्पंचविधंनिरुक्तंनिर्वचनप्रकारःशब्दानांतदनेनसूत्रेणोच्यतइतिमंज र्यामुक्तानि ॥ [१८१।१३] द्विरुक्तिरिति । वसंतेवसंतइतिद्विरुक्तिरित्यर्थः ॥ गमेश्छदेश्चेति । गम्लृगतौछदिरावरणेआभ्यांसप्तम्यांजनेर्ड इतिडप्रकरणेन्यत्रापिदृश्यतइतिसूत्रेणडइत्यर्थः ॥ [१८१।१५] पृषोदरादिरयमिति ॥ पृषोदरादीनियथोपदिष्टमिति । षष्ठतृतीयपादे सूत्रं । तत्रादिशब्दःप्रकारवचनः । यथोपदिष्टमितिवीप्सायाम्व्ययीभावः । येषुवर्णागमलोपविकाराःशास्त्रेणविहितालोकेचदृ श्यंतेतानिपृषोदरप्रकाराणिशब्दरूपाणियथोपदिष्टंशिष्टैःप्रयुक्तानिसर्वाण्यपिसाधून्येवमंतव्यानीतिषष्ठतृतीयपादेवृत्त्यादावुक्त त्वात्पृषोदरादिरयमित्युक्तं । साधूनीत्युक्तत्वाद्येशब्दाःवर्णागमविकारलोपादियुततयाव्यवहृतास्तेतथैवसाधवःपृषोदरादिगणे द्रष्टव्याइत्युक्तत्वादयमपितथैवनिर्वाह्यइत्यर्थः ॥ [१८१।१६] जुहोतेरिति । हुदानादनयोरित्यस्मादित्यर्थः ॥ कृदिति । कृदंतंमका रांतमेजंतंचशब्दरूपमव्ययंभवतीतिसूत्रार्थः ॥ [१८१।२३] इतिवचनादिति । अंतर्यामिब्राह्मणेबृहद्भाष्योक्तवचनादित्यर्थः । ननुक थ्यतइत्यस्यकर्मणिनिष्पन्नत्वेनविष्णौवर्तमानवौषट्शब्दोक्तषड्गुणानामेवकथनक्रियांप्रतिकर्मत्वेनतेषांचबहुत्वात्कथंकथ्यतइ तिभाष्यमितिशंकते ॥ [१८१।२२] तर्हिकथ्यतइतिकथमिति । भावेकथ्यतइत्यस्यनिष्पन्नत्वाद्भावस्यचैकत्वादेकवचनंयुक्तमित्याशये

नपरिहरति ॥ [१८१।२३] भावइति । इत्येवकथनमित्यर्थइतिभावः ॥ हरतेरिति । हृञ्हरणइत्यतःओहाक्त्यागइत्यतोवेत्यर्थः । जुहो
तेरितिपाठेहुदानादनयोरित्यतइत्यर्थः ॥ [१८१।२४] संचोसावश्चेतीति । स्वाहअइत्यनयोःसवर्णदीर्घेस्वाद्युत्पत्तौसुइतिस्थितावंतादि
वच्चेतिसवर्णदीर्घस्यपूर्वांतवद्भावेनह्रस्वत्वेएङ्ह्रस्वात्संबुद्धेरितिसुलोपः । ननुनमंत्यस्मिन्गुणायस्मादितिनिरुक्त्यनंतरंप्रथमया
निर्देष्टव्यत्वान्नमाइतिभाव्यमित्यतआह ॥ नपुंसकेति ॥ [१८१।२५] आत्यंतिकेति । यावद्द्रव्यभावित्वंवातादात्म्यसंबंधेनवेत्यर्थः ।
तेनकथंगुणानांप्रह्वीभावइतिनिरस्तं ॥ नविभक्त्यर्थानुपपत्तिरिति [१८२।१] । सर्वस्यसंबुद्ध्यंतत्वेनसंबोधनार्थत्वात्कर्मकरणादिकार
कविभक्तेश्चास्यांदशायामभावादितिभावः ॥ शब्दांतरन्यायेनेति । अयंन्यायःआनंदमयनयेविवृतः । मुख्यइत्यनुवादः।
योगवृत्त्येतिव्याख्या ॥ [१८२।७] श्वित्रीति । कुष्ठदेहवानित्यर्थः ॥ धावतीति । धावुशौचइतिधातुः । श्वाइतइतिविच्छिद्यार्थमाह
॥ इतइत्यादिना ॥ [१८२।९] उपपादयिष्यामइति । कःछंदसामित्यनेनएतमेवतथासंतमित्यादिनाचेतिभावः ॥ [१८२।१०] लेशतइति ।
योगमात्रोक्त्यामहायोगरूढयुक्तिपरस्योपक्रमादित्यस्यलेशतः ॥ अस्यहीति हिशब्दोक्त्यातथाह्यधीयतएकइत्यंशस्यलेशत
स्तात्पर्यमुक्तमित्यर्थः ॥ [१८२।१४] इतिसूत्रस्येति । समाकर्षादितिनयगुणसूत्रस्य ॥ [१८२।१६] यूपेति । खादिरोयूपोभवति । यूपंछिनत्ति । यू
पंतक्षतियूपमष्टाश्रीकरोतीत्यादियूपवाक्यानि । वसंतेब्राह्मणोग्नीनादधीतदिवाआहवनीयंनक्तंगार्हपत्यमित्याहवनीयादिवा
क्यानि ॥ निष्फलइति । फलाश्रवणात् । अध्याहारकल्पकाभावात् । फलवत्कर्मसंनिधिप्रतिबंधाच्चेतिभावः ॥ ज्योति
ष्टोमा(दीति)दिकर्तव्यतेति । ज्योतिष्टोमादेर्ज्योतिष्टोमेनस्वर्गकामोयजेतेतिवाक्यावगतज्योतिष्टोमेष्टसाधनतापराणी

त्यर्थः । फलवत्सन्निधावफलंतदंगमितिन्यायादितिभावः ॥ [१८३।२७] ब्रह्मज्ञानार्थमेवेति । पर्यवस्यतीत्यनुषंगः । सर्वापेक्षाचयज्ञा
दिश्रुतेरश्ववदितिवक्ष्यमाणसूत्रंहृदिकृत्वाह ॥ विविदिषंतीति ॥ [१८३।११] प्रपंचयिष्यंतइति । अन्वयःसर्वशब्दानामित्या
दिनेतिभावः ॥ [१८३।२०] सूत्राणामिति । समाकर्षनयस्थानांअन्यार्थंतुजैमिनिःप्रश्नव्याख्यानाभ्यामपिचैवमेके । प्रतिज्ञासि
द्धेर्लिंगमाश्मरथ्यः । उत्क्रमिष्यतएवंभावादित्यौडुलोमिः । अवस्थितेरितिकाशकृत्स्नःइतिचतुर्णांसूत्राणामित्यर्थः । त
दर्थोभाष्यादौव्यक्तःसंगृहीतश्चास्माभिस्तंत्रदीपिकायामितिनात्रोच्यते ॥ वाक्यार्थद्वयेति ॥ [१८२।२४] अर्थद्वयेति । कोपिनजा
नाति । ब्रह्मैवतुजानातीतिवाक्यार्थद्वयेत्यर्थः । पूर्वमितिश्रुतेरित्येतत्पूर्वशेषतयायोजितमुत्तरान्विततयाव्याप्तत्वस्फोरणायइति
श्रुतेरित्यनंतरंअयमर्थइतिशेषइत्याह ॥ अयमस्याःश्रुतेरर्थइतिशेषइति ॥ [१८२।२५] किंवृत्तस्यचेति । किंप्रातिपदिकोपेतशब्द
स्येत्यर्थः। कि(मो)मावृत्तंकिंवृत्तं। वृतुवर्तने अधिकरणेक्तः। किंप्रातिपदिकंयत्रवर्ततेतत्किंवृत्तं। तद्वाचकःकिंकेनेत्यादिविभक्त्यंतंकिं
तरांकितमांकुतःकुतस्तरांकुतस्तमांकिमीयःकीदृशमित्यादिकंसर्वंभवतीतितस्यसर्वस्यपरिग्रहायकिंवृत्तस्येत्युक्तं। अष्टमस्याद्यपा
देकिंवृत्तंचचिदुत्तरमितिसूत्रेवृत्तिमंजर्यांयद्वृत्तान्नित्यमितिभाष्यकैयटयोरेवमेवोक्तेः । शंकते ॥ [१८२।२६] ननुकथमेतदिति । सकृदुक्त
स्यार्थद्वयंकथमित्यर्थः ॥ तंत्रेति । सकृदुच्चरितमनेकोपकारकंतंत्रं । तस्यानेकोपकारकत्वरूपोयोधर्मस्तस्माद्वेत्यर्थः । नन्वावृ
त्त्यादिनाअनेकार्थत्वंप्रमाणाधीनमित्यतआह ॥ प्रमाणंचात्रेति । एतमेवतथासंतमित्यादिवक्ष्यमाणदिशाब्रह्मणिस
र्वशब्दानांयोगादिवृत्तेः । अन्वयःसर्वशब्दानामितिवक्ष्यमाणन्यायेनसर्वाधिकारिकत्वस्यचावगमेनतदुभयान्यथानुपपत्तिरे

वैतच्छ्रुतेरर्थद्वयेप्रमाणमित्यर्थः ॥ [१८३।२] औत्पत्तिकस्त्विति । जिज्ञासासूत्रेऽस्यसूत्रस्यार्थउक्तः ॥ [१८३।६] योब्रह्माणमिति । योब्रह्मा
णंविदधातिपूर्वंयोवैवेदांश्चप्राहिणोतितस्माइत्येवंजातीयकाऋग्भाष्याद्युक्तेत्यर्थः । अत्रविवक्षितार्थस्यास्फुटत्वादेवंजातीयके
त्युक्तं ॥ [१८३।७] पुरुषांतरेति । वामदेवादिपुरुषांतरस्य । तद्धैतत्पश्यन्नृषिर्वामदेवःप्रतिपेदे । अहंमनुरभवंसूर्यश्चेत्यादिनाआदौम
नुसूर्यादिकतिपयशब्दानामवबोधसूर्यनियमादिभिःसर्वनामाभवतीतिऐतरेयभाष्योक्तयोगेनांतर्यामिणिवृत्तिपरिज्ञानसंवादा
च्चेत्यर्थः ॥ इत्यादिकेति । जन्मांतरेश्रुतास्तास्तुवासुदेवप्रसादतः । मुनीनांप्रतिभास्यंतिभागेनैवनसर्वशइतितत्वनिर्णयोक्ता ॥
अतएवेति । यतःब्रह्मणएववासुदेवप्रसादेनसुप्तप्रबुद्धइवसर्वप्रमातृत्वमन्येषांएकदेशज्ञातृत्वंतस्मादेवकःछंदसामितिश्रुतिरा
सम्यक्ब्रह्मैववेदनान्यःकिंत्वल्पमेववेदेत्याहेत्यर्थः ॥ एतेनेति । एकैकदेशेनयोगवृत्तिपरिज्ञानस्यवामदेवादिमुनिषुसत्वेनपद
समन्वयरूपेणविष्णुप्रतिपादकंवेदरूपशास्त्रमेकाधिकारिकंनोपपद्यतइतिनिरस्तं । ब्रह्मणःसर्वशब्दयोगार्थपरिज्ञानेवामदेवादि
मुनीनांएकदेशेयोगार्थज्ञानेऽधिकारित्वेनानेकाधिकारिकत्वलाभादितिभावः ॥ १ । ४ । २ ॥ ७ ॥ [१८३।८] प्रतिज्ञेति । व्या
ख्यांकरोम्यन्वपिचाहमेवेत्युक्तप्रतिज्ञाव्याहन्येतेत्यर्थः । पूर्वविचारधर्मिस्वरूपोक्तिपरतयाव्याख्यातमिदानीमधिकरणेसम
न्वीयमानाएवंजातीयकाइत्येवंरूपक्रोडीकारकैकधर्माक्रांततयातत्तदधिकरणसमन्वेतव्यशब्दराशिप्रदर्शनपरतयाव्याचष्टे ॥
[१८३।११] यद्वेति ॥ [१८३।१२] परमेति । परमैश्वर्यविरोध्यर्थकाःदुखिबद्धावरादिशब्दाइतिआद्यनये । सर्वेतिज्योतिर्नयोपाधिः । उक्तेति । पू

र्वेत्रावरादिशब्दानामुत्तरत्रपंचजनादिशब्दानांयेनवाक्यरूपेणविचार्यता । नतेनरूपेणद्वितीयेज्योतिर्नयेविचार्यताकिंतुपद
वर्णस्वरादिरूपेणेतिउक्तवक्ष्यमाणप्रकारातिरिक्तप्रकारकसर्वशब्दत्वमुपाधिरित्यर्थः । अन्यथोक्तवक्ष्यमाणातिरिक्तसर्वविषय
त्वस्यसर्वाधिकरणसाधारण्याद्विशिष्योक्तिर्नस्यादित्युक्तंचंद्रिकायां। बाहुल्येतिनसंख्योपसंग्रहादित्यस्योपाधिःपंचपंचजनाइत्ये
वमादिबाहुल्यविशिष्टार्थवाचिनः।३।कारणत्वेनचेत्यस्योपाधिःकारणेति।४।कार्यत्वेसतिकारणमवांतरकारणंतद्वाचिनः। आ
त्मनआकाशःसंभूतइत्यादयः। स्त्रीलिंगाइति। प्रकृतिश्चेतिषष्ठस्योपाधिः। एतेनसर्वइतिसप्तमनयस्योपाधिर्निषेधइत्यादि ।एता
नीत्यस्यव्याख्याएतत्पादगतानीति। पूर्वार्धस्यार्थानुवादः। एषांशब्दानामिति।समन्वयार्थानीत्यस्यार्थःसमन्वयप्रयोजनानीति।
बहुव्रीहिरयं। नन्वत्रपादेसप्ताधिकरणानिभाष्यटीकायांप्रतीयंते । अत्रचषडुपाधयएवकथमुक्ताइत्यतआह ॥ सर्वेइत्यनेनै
१८३।१६
वेति ॥ ज्योतिरधिकरणार्थाक्षेपपरिहारार्थत्वादिति। तत्रहिकल्पनोपदेशादितिगुणसूत्रेणनिगमनिघंटुव्याकरणादि
सिद्धरूढ्यादिवृत्तेर्लोकेमहायोग(व)तोन्यत्रापीत्यर्थद्वयांगीकारेणकर्मक्रमादिलोपोलोकेव्युत्पत्त्ययोगोवानेत्युक्तिरयुक्ता । त
थात्वेअक्षादिशब्दानामनेकार्थेष्विवसर्वशब्दानांब्रह्मण्यन्यत्रचतुल्यावृत्तिःस्यात् । एवंचसमन्वयसूत्रस्थावधारणायोगः ।
अतोन्यत्ररूढ्याद्युक्तिः कल्पनासूत्रीयानयुक्तेत्याक्षेपेसतिहरावधिकावृत्तिरन्यत्रहीनेतिपरिहारार्थत्वादित्यर्थः। चंद्रिकायांसमा
कर्षादितिपंचमस्योपाध्यनुक्तिस्तुपंचमस्यापिद्वितीयवत्सर्वविषयत्वेनतदुपाधितःपृथगुपाध्यभावात्केवलन्यायभेदमात्रेणाधिक
रणभेदइत्युक्तं ॥ सर्वेति । आनुमानिकनयेसर्वमानविरोधःपूर्वपक्षस्ययुक्तिः। दोषात्यस्पृष्टिनियमःसिद्धांतस्य ॥१॥

ज्योतिर्नयेव्युत्पत्तेरप्यशक्तता । शब्दार्थानेकतावर्णनं ॥ २ ॥ नसंख्येतिनयेपरस्परविरोधः । ईशस्यबहुरूपत्वं ॥ ३ ॥ कार
णत्वेनेत्यत्रैकस्यैवकार्यकारणभावविरोधः । व्यक्त्यव्यक्तिविशेषता ॥ ४ ॥ प्रकृतिश्चेत्यत्रस्त्रीलिंगत्वं । उत्पादनंस्वदेहात् ॥५॥
एतेनेत्यत्रनिषिद्धात्मकत्वंदुर्जनाव्यक्तता ॥७॥ विवरणाकरणेकानुपपत्तिःप्राप्तेत्यतःसमाकर्षाधिकरणेतावत्तामाह ॥ [१८३।१८] **तथाही**
ति । ज्योतिरधिकरणेतुतेषुतेष्वित्येतद्भमनिकायांवक्ष्यति ॥ **प्रागुक्तेति** । ज्योतिर्नयोक्तेत्यर्थः ॥ [१८३।२१] **त्रिप्रकारइति** । अल्पास्थि
रफलादिपरिकरयुक्तकर्मदेवताकांडंकर्मदेवतादौवैराग्योत्पादनद्वाराब्रह्मज्ञानोपयुक्तत्वेन । मुमुक्षोर्ज्ञानहेतुकर्मानुष्ठापकत्वेन ।
सर्वाधारत्वप्रकारकब्रह्मज्ञानेप्रकारभूताधेयकर्मदेवताद्यर्पकत्वेनेत्येवंत्रिप्रकारेणब्रह्मण्यन्वेतीत्युक्तत्वाद्वाक्यान्वयस्त्रिप्रकारउक्त
इत्युक्तं ॥ [१८३।२२] **निराकरणसूत्रेणेति** । व्याकरणेलुपियुक्तवद्व्यक्तिवचनइत्यादिनोक्तमतांतरस्यस्वानभिमतस्यतदशिष्यंसंज्ञाप्रमा
णत्वादित्यादिसूत्रेनिरासदर्शनादितिभावः ॥ [१८३।२५] **आकाशरोमंथनादाविति** । रोमंथनंचर्वितचर्वणं । आकाशभक्षणादावि
त्यर्थः । शक्यानुष्ठानसाधनेतिबहुव्रीहिगर्भबहुव्रीहिः । धर्मादीत्यादिपदेनार्थकामौद्वावेवगृह्येते ॥ [१८४।३] **तथापीति** । मुख्येप
दसमन्वयेसत्यपीत्यर्थः । नृणामित्यनुवादः अल्पाधिकारिणामितिव्याख्या ॥ [१८४।७] **अवस्थातारतम्यमिति** । अमुमुक्षावस्थोपेतं
मंदंप्रत्याद्यंमतं । ततोधिकंमुमुक्षावस्थंप्रतिद्वितीयं । ततोप्यधिकंज्ञानित्वावस्थंप्रतितृतीयंमतमित्येवममुमुक्षामुमुक्षाज्ञानित्व
दशारूपावस्थात्रयस्योत्तरोत्तराधिक्यंवदन्नित्यर्थः । प्रपंचयिष्यतेचैतदितिप्रागुक्तंदर्शयति ॥ **एतेनेति** ॥ ९ ॥ ७ ॥ प्रागुक्ता
मप्यनुपपत्तिंव्यवहितत्वात्पुनरनुवदति ॥ [१८४।८] **ज्योतिरित्यादिना** । ल्यब्लोपेपंचमीत्युपेत्याह ॥ [१८४।१३] **तंतमर्थमपरित्यज्येति** ।

उपदेशादीत्यस्यार्थः उपदेशलिंगप्रकरणादिबलेनेति । विवरिष्यतेचैतदनुपदंतेषुतेष्वित्यादिसार्धश्लोकेन्यत्ररूढ्यादिवृंत्त्यंगीका
रेप्रयोजनबहुत्वेनेतियन्नियामकमुक्तं यच्चविष्णौशक्त्यंगीकारेउपदेशादिसामर्थ्यादितिनियामकमुक्तंतदुभयंव्यर्थं । अवशिष्टे
नैवप्रकृतशंकानिरासादितिभावेनाक्षिपति ॥ [१८४।१३] **यद्यप्यत्रैतावदेवेति** । एतावदेवेत्युक्तंतन्नियामकद्वयंविनाकृतावशिष्टमूलम
र्थतोनुवदन्व्यनक्ति ॥ **नैषदोषइत्यादिना**तथापीत्यतःप्रागुक्तेनग्रंथेन । इतिशब्दस्यइत्येतावदेववक्तव्यमितिपूर्वेणान्वयः ।
इदमुक्तमित्युक्तंनियामकद्वयंव्यनक्ति ॥ **तथाहीति** । चमसवदविशेषादितिसूत्रोपात्तश्रुतिमाह ॥ [१८४।१८] **नामानीति** । ज्योति
स्सूत्रेतथाह्यधीयतइत्यंशोपात्तमाह ॥ **तावाइति** । आदिपदेनप्रकृतिसूत्रेप्रतिज्ञादृष्टांतेत्याद्यंशोपात्तग्रहः ॥ **श्रुतीति** ।
अस्तिब्रह्मेतिचेत्यादिब्रह्मात्मादिशब्दबलात्कोह्येवान्यात्कइत्युक्तजगच्चेष्टकत्वादिलिंगबलात् । आदिपदोक्तमांत्रवर्णिकादिप्र
करणभृगुवल्ल्यादिसमाख्यादिग्रहः । इतिशब्दस्येतीदमुक्तमितिपूर्वेणान्वयः ॥ [१८४।१९] **अनेनेति** ।तेषुतेष्वित्यादिसार्धश्लोकेन।
कथमित्याक्षेपेहेतुमाह ॥ [१८४।२०] **उभयोरिति** । तुशब्दद्योतितविशेषमाह ॥ [१८४।२३] **उभयपरत्वमिति** । निश्चिततात्पर्यकवाक्यांतरेति।
नामानिसर्वाणीतिप्रागुक्तश्रुतिवाक्यैर्विरोधादित्यर्थः । प्राबल्यद्योतनायनिश्चिततात्पर्येत्युक्तं । वृद्धसंमतियुक्त्यादिबलेननि
श्चितेत्यर्थः । इतिशब्दस्येतिविशेषद्योतनार्थमितिपूर्वेणान्वयः ॥ [१८५।१] **इत्थंभूतलक्षणइति** । वाक्यबोध्यत्वरूपकंचित्प्रकारंप्राप्त ॥१६३॥
स्यार्थांतरस्यमुख्यवृत्त्यावाक्यबोध्योभगवान्लक्षणंज्ञापकःपरममुख्यवृत्त्याभगवान्प्रतिपाद्यतयाऽवगतश्चेत्तत्संबंधादन्योपिततः
किंचिद्धीनवृत्त्याप्रतिपाद्यइतिज्ञायतइतिभगवत्संबंधायत्तप्रवृत्तिहेतुत्वादर्थांतरस्येतिभावः । इत्थंभूतस्यमुख्यार्थत्वप्रकारंप्रा

प्तस्यविष्णोर्लक्षणमर्थांतरं । अर्थांतरेसत्येवयोगवृत्त्याभगवतोमुख्यार्थत्वज्ञानादित्येके ॥ **उक्तेति** । तथाहिपदार्थांतरवाचित्व
मित्यादिनोक्तेत्यर्थः । पूर्वंज्ञप्तावेवार्थांतरापेक्षामुपेत्यहरावमुख्यत्वदोषोनिरस्तः । अधुनाशब्दवृत्तावेवान्यापेक्षामुपेत्योक्तदोषं
निराह ॥ [१८५।११] **इतश्चनायंदोषइत्याहेति** । अस्तुकोदोषइत्यत आह ॥ [१८५।१५] **ईक्षतीति** । सर्वशब्दावाच्यस्यलक्ष्यत्वंनक्वापिदृष्टमितीक्षत्य
धिकरणोक्तार्थस्येत्यर्थः । सर्वस्यापिशब्दराशेर्विष्णुवाचित्वेनलोकेकस्यापिवाचकस्याभावादितिभावः । भगवतोन्यत्रतिस्रोवृत्तय
इत्यन्वयमभिप्रेत्यप्रत्येकंत्रित्वमितिभ्रमनिरासायाह ॥ **गौणीत्यतः** [१८५।१८] **परमितिशब्दइति** । न्यायविवरणोक्तविभागमाह ॥ तत्र
[१८५।१९] **परममुख्यवृत्तिर्द्वेधेति** । हरितदन्यत्रविद्यमानवृत्तिमध्यइत्यर्थः ।ननुलोकेयोगरूढियोगरूढिरूपमुख्यवृत्तित्रयवद्धरावपिमहा
योगमहारूढिमहायोगरूढिभेदेनत्रैविध्यंकुतोनोक्तं । न्यायविवरणेअत्रलक्षणोक्तिप्रस्तावेचकुतस्तल्लक्षणमपिनोक्तमित्यतआह ॥
[१८५।२०] **महारूढिस्त्विति** ॥ **इत्युक्तत्वादिति** । आनंदमयनयांतेब्रह्मणिविद्वद्रूढेर्योगंविनाऽभावस्योक्तत्वादित्यर्थः । वृत्तिसामान्यल
क्षणंचशब्दस्यार्थप्रतिपादकत्वमितिभावः ॥ **महायोगस्वरूपमाहेति** । महायोगोद्विविधः । प्रवृत्तिनिमित्तंप्रतिस्वातंत्र्यरूपस्तदा
श्रयत्वरूपश्चेति । तत्रद्वितीयंमहायोगस्वरूपमाहेत्यर्थः । आद्यानुक्तौबीजमग्रेव्यक्तं ॥ [१८५।२१] **निर्वचनेति** । अवयवशक्तिलभ्योर्थः ।
तत्समुदायरूपोयौगिकशब्दप्रवृत्तिहेतुरित्यर्थः । तथाचनरूढिसांकर्यमितिभावः ॥ **अत्रेति** । महायोगस्वरूपोक्तिप्रस्तावे वक्त
व्यं । तस्यापिमहायोगप्रभेदत्वादितिभावः ।ननुतेषुतेषुपदार्थेष्वित्यादिनाप्रवृत्तिहेत्वाश्रयत्वरूपयोगइवस्वातंत्र्यरूपोयोगोनप्रस्तु
तइत्यतआह ॥ **प्रकृतत्वादिति** । इतोहिरूढितान्येषामित्यनेनप्रकृतत्वादित्यर्थः ॥ **अन्यतरेति** । निरवधिकतदाश्रयत्व

रूपमहायोगेनैवविष्णुरेवशब्दार्थोनान्यइतिसमन्वयसूत्रस्थावधारणार्थकतुशब्दव्यावर्त्यभूतेतरस्यव्यवच्छेदसिद्धेरित्यर्थः। यद्वा
ननुमहायोगोहिप्रवृत्तिहेतुंप्रतिस्वातंत्र्येसतिनिरवधिकतदाश्रयत्वं। तथाचतादृशमहायोगस्वरूपमाहेत्यवतारितेस्मिंश्श्लोकेविशे
षणांशोपिवाच्यएवेतिभावेनशंकते॥ [१८४।३१] यद्यपीति । अन्यतरेतिमहायोगवृत्तिलक्षणशरीरप्रविष्टदलद्वयमध्येतदाश्रयत्वदलमा
त्रेणेतरस्यवृत्त्यंतरस्यव्यावृत्तिसिद्धेरित्यर्थः । ज्ञेयमित्यस्यनपुंसकतानुपपत्तिनिरासायाध्याहारेणयोजयति ॥ [१८५।२२] इतिज्ञेयमिती
ति ॥ [१८५।३४] शब्दस्यवृत्तिरिति । अर्थप्रतिपादकत्वमित्यर्थः ॥ [१८६।३] हेत्वाभासःस्यादितीति । इतिशब्दस्येतिशंकानिरासार्थमि
तिपूर्वेणान्वयः ॥ [१८६।५] समाहाररूपविधांतरसिद्ध्यइति । अतएवाग्रेसनिरुक्तिकंविद्वद्रूढिंचतत्रगामितिरूढेर्योगसाहित्यंमू
लएववक्ष्यतइतिभावः। नचैवमवयववृत्तिर्योगोऽखंडवृत्तीरूढिरित्यादिनावक्ष्यमाणदिशाविरोधाद्वृत्त्यंतरंनसमाहाररूपमिति
शंक्यं । योगरूढ्योःपंकजादिशब्देयथाक्रमंपंकजनिकर्तृत्वपद्मत्वरूपभिन्नधर्मनियतयोरपितद्वारैकस्मिन्धर्मिणिसैंधवशब्दवृ
त्त्योरिवसमाहारसंभवादुभयकार्यदर्शनस्यसमाहारेणोपपत्तौवृत्त्यंतरकल्पनेगौरवाच्च । अतएवप्रागानंदमयनयांते । बहुला
तिप्रयोगतः । रूढमित्येवसाध्यंस्यादित्यत्ररूढियोगादौव्यभिचारंमूलोक्तहेतोराशंक्य तत्रसाध्यस्यापिसत्वान्नव्यभिचारइत्यु
क्त्वासमाहारवृत्तयोहिताइत्युक्तं । अन्यथामूलोक्तहेतोर्व्यभिचारोपरिहार्यःस्यात् । अतएवसन्न्यायरत्नावल्यां । नचा
वयववृत्त्यखंडवृत्त्योरेकस्यशब्दस्यैकस्मिन्नर्थेविरुद्धत्वाद्योगरूढिवृत्तिर्नास्तीतिवाच्यं । तस्याःपंकजादिषुशब्देषुदृष्टत्वादित्युक्त ॥१६४॥
मितिभावः । असिद्धबाधितसमाहारोप्यपरोहेत्वाभासःस्यादित्युक्तमित्याशंक्यनिराह ॥ [१८६।५] नचातिप्रसंगइति । वैषम्यादि

त्युक्तमेवाह ॥ **अनवधिकेति** । अनवधिकप्रवृत्तिनिमित्तपदमनवधिकप्रवृत्तिनिमित्तहेतुकशब्दवृत्तिपरं । प्राकृतथैवतात्पय
वर्णनात् । प्रयोगबाहुल्यपदमपिबहुलातिप्रयोगतः । रूढमित्येवसाध्यंस्यादित्येतदविरोधायप्रयोगबाहुल्यज्ञाप्याखंडशब्दवृ
त्तिपरं । एवंचावयववृत्तिरूपयोगवृत्तिसापेक्षाखंडवृत्तिरिहविवक्षिता । नत्वन्योन्यनिरपेक्षयोगरूढिसमाहारोविधांतरत्वेनवि
वक्षितइत्यर्थः । यथायोगरूढेनपंकजपदेनोद्देश्यस्यपंकजनिकर्तृत्वविशिष्टपद्मबोधेजनयितव्येतत्रयोगवृत्तिनिरपेक्षरूढिमात्रम
समर्थमितियोगसापेक्षैवरूढिरुपेया । तथायोगरूढेननारायणादिशब्देनगुणाश्रयत्वाद्यवयवार्थविशिष्टविष्णुत्वादिरूपार्थबोधे
उद्देश्यभूतेजनयितव्येनारायणादिपदगतरूढिमात्रमसमर्थमितियोगवृत्तिसापेक्षैवतत्ररूढिःसमर्थेतिसापेक्षयोर्योगरूढ्योःसमा
हारएवयोगरूढिरूपविधांतरमित्यंगीक्रियते । असिद्धिबाधसमाहारेतुनैवं । तत्रदुष्टत्वप्रतीतेरेवोद्देश्यत्वात्तस्याश्चान्योन्य
निरपेक्षेणान्यतरेणापिसंभवाद्वैषम्यमितिभावः ॥ [१८६।६] **एतदर्थमिति** । योगसापेक्षरूढेर्योगरूढिरूपविधांतरत्वसिध्यर्थमित्यर्थः ।
तत्रेतिमूलपदानुवादः । सत्यंताव्याख्या ॥ [१८६।७] **तत्रेति** । महायोगइत्यर्थः ॥ [१८६।८] **तदितरेषामिति** । इंद्रादिशब्दानांमहायोगः ।
नारायणादिशब्दानामिवविद्वद्रूढेरभावादितिभावः ॥ [१८६।९] **प्रमितान्व्याख्यानमिति** । प्रमितस्यलक्षणकथनेनप्रतिपादन
मित्यर्थः ॥ [१८६।१०] **इदमुदितमिति** । उभयंद्दश्यतइत्याद्युदितमित्यर्थः । ननुविष्णौवृत्तिद्वयंप्रवृत्तिहेतुपौष्कल्यादिकंचप्रमाणैर्द्द
श्यतइत्युक्तं । कानितानिप्रमाणानीत्यतआह ॥ **प्रमाणानित्विति** । एतमेवतथासंतमित्यादिनावक्ष्यंतइत्यर्थः । हरौयद्वृ
त्तिद्वयमुक्तंतल्लोकक्लृप्तयोगरूढिरूपमेवोपेयतां किंततोवैलक्षण्येनेतिशंकते ॥ [१८६।११] **नन्विति** ॥ **तस्योक्तत्वादिति** । निरवधिक

प्रवृत्तिनिमित्तापेक्षत्वेसत्यतिबहुलप्रयोगशून्यत्वंमहायोगत्वं । तादृशमहायोगसापेक्षाखंडवृत्तित्वंमहायोगरूढित्वमित्येवंलोक
क्लृप्तयोगयोगरूढिभ्यांभेदकस्यलक्षणस्यप्रवृत्तिहेतोरित्यादिनोक्तत्वाल्लोकेनिरवधिकप्रवृत्तिहेतोरभावादित्यर्थः ॥ [१८६।१२] **मुख्यत्वाभि
धानस्येति** । एतच्चैतमेवतथासंतमित्यादिनाप्रमाणमुक्तविषयइत्यंतेनग्रंथेनाग्रेएतमेवेत्यवधारणादिनान्यस्यामुख्यार्थत्वाभिधा
नस्यब्रह्मणोमुख्यार्थत्वाभिधानस्योक्तत्वाद्व्यक्तमितिभावः । शक्त्याप्रतिपादकत्वंमुख्यवृत्तित्वमितिसामान्यलक्षणंस्फुटंमत्वा
न्यायविवरणोक्तंलौकिकमुख्यवृत्तिविभागमाह ॥ **मुख्यवृत्तिरपीति** । न्यायविवरणेविभाजितवृत्तीनांलक्षणानुक्तेरत्रचकासां
चित्तदुक्तेर्महायोगादिलक्षणोक्त्यायोगादेरपितत्सूचितमितिभावेनतदाह ॥ [१८६।१३] **प्रवृत्तिनिमित्तापेक्षेति** । निर्वचनलभ्योर्थःप्र
वृत्तिनिमित्तं । प्रवृत्तिहेतोरित्यत्रप्राक्तथाव्याख्यानात् । तेननरूढावतिव्याप्तिः । वृत्तिरर्थप्रतिपादकत्वं । एवंचावयवशक्तिलभ्य
मर्थमपेक्ष्यार्थप्रतिपादकत्वंयोगइत्यर्थः । प्रवृत्तिहेतोर्बाहुल्यंमहायोगइतिप्रागुक्तलक्षणेबाहुल्यत्यागेसतिलौकिकयोगलक्षणंलभ्य
तइतिदर्शयितुमेवमुक्तं । वस्तुतस्तुअवयवशक्तिसापेक्षावृत्तिर्योगइतिफलितोर्थः । तेनगौरवचोद्यानवकाशः । कृत्तद्धितसमासानां
क्रमेणोदाहरणंकुंभकारइत्यादि । कुंभंकरोतीतिकुंभपदेकर्मण्युपपदेडुकृञ्करणइत्यस्मात्कर्मण्यणितिसूत्रेणाण्प्रत्ययेअचोञ्णि
तीतिवृद्धौसुपिसतिकुंभकारइतिरूपं । उपगोरपत्यमित्युपगुशब्दादपत्यार्थेतस्यापत्यमित्यण्प्रत्ययेतद्धितेष्वचामादेरित्यादिवृ
द्धौओर्गुणइतिगुणेसुपोधात्वित्यवयवविभक्तिलोपेसुपिसतिऔपगवइतिरूपं । राज्ञःपुरुषइतिविग्रहेषष्ठीतिसूत्रेणसमासेसुपोधा
त्वित्यवयवविभक्तिलोपेसतिराजपुरुषइतिरूपं ॥ [१८६।१४] **व्युत्पत्तीति** । समुदायस्यार्थेनसहवाच्यवाचकसंबंधज्ञापनमात्रार्थमित्यर्थः ॥

यथोक्तमिति ॥ [१८६।१५] **शब्दार्थविभागस्येति** । शब्दविभागस्यार्थविभागस्यचेत्यर्थः ॥ **आवापेति** । राजपुरुषपदप्रक्षेपेणक
श्चिदर्थःप्रतीयते । राजपदोद्वापेअमात्यपदावापेऽन्योर्थःप्रतीयते । एवंपुरुषपदेपिध्येयं । तथाकुंभपदोद्वापेउदंचनपदावापे
अन्योर्थइत्यादिध्येयं ॥ [१८६।१६] **प्रयोगमात्रबाहुल्यमिति** । प्रयोगबाहुल्यज्ञाप्याखंडवृत्तिरित्यर्थोस्यध्येयः । ज्ञाप्यज्ञापकयोरभेदो
पचाराद्बाहुल्यमित्युक्तं । तेनबहुलातिप्रयोगतः । रूढमित्येवसाध्यंस्यादित्यनेनाविरोधः । यद्वापूर्वोक्तरीत्याखंडशक्तौप्रमाणम
पिप्रयोगबाहुल्यमसाधारणत्वाल्लक्षणंचभवतीत्यभिप्रेत्यैवमुक्तं । सादृश्यादीत्यादिपदेनसंबंधग्रहः । तथाचावयवार्थमुख्यार्थ
सादृश्यमुख्यार्थसंबंधानपेक्षंप्रयोगबाहुल्यंरूढिरित्युक्तंभवति । अवयवार्थानपेक्षत्वाद्युक्तेःक्रमेणकृत्यमाह ॥ [१८६।१७] **तेनेति** । योगलक्ष
णागौणीनांचबाहुल्यपदेननिरासइतिभावेनत्रयाणामेवग्रहणंकृतं । एतच्चांगीकृत्योक्तं । वस्तुतस्त्ववयवार्थानपेक्षत्वोक्त्यापरममु
ख्यवृत्तितोयोगरूढितश्चैवकेवलयोगान्मुख्यार्थसादृश्यसंबंधानपेक्षत्वोक्त्यैवरूढोपचाररूढलक्षणाभ्यामिवकेवलोपचारकेवल
लक्षणाभ्यामपिव्यवच्छेदोलिलक्षयिषितायारूढिवृत्तेर्लभ्यतेव्यर्थबाहुल्यग्रहणमितिभावेनाह ॥ **बाहुल्यमितीति** । यदातुव
क्ष्यमाणदिशाएतदेवयोगलक्षणसाहित्येनयोगरूढिलक्षणंभवति । तदातुयोगरूढिरूपवृत्तिविशेषसाधकतयाप्रयोजनवच्चभवि
ष्यतीतिध्येयं । अवयवार्थसादृश्यसंबंधानपेक्षःप्रयोगोरूढिरितिभावः । प्रवृत्तिहेतोर्बाहुल्यमितिमहायोगलक्षणंबाहुल्यपदत्यागे
नगृहीत्वाप्रागुक्तरूढिलक्षणंचादाययोगरूढिलक्षणमाह ॥ [१८६।१९] **प्रवृत्तिनिमित्तापेक्षइति** । अवयवशक्तिलभ्यार्थसापेक्षइत्यर्थः ॥
यथापंकजादिशब्दानामिति । तेषामवयवसापेक्षसमुदायशक्त्यार्थप्रतिपादकत्वंयोगरूढिरित्यर्थः । अन्यथाघटत्वादिप्रवृ

त्तिनिमित्तसापेक्षायांरूढावतिव्याप्तिप्रसंगइतिध्येयं । एवमग्रेपिप्रवृत्तिनिमित्तपदमवयववृत्तिपरंज्ञेयं । पंकजनिकर्तृत्वरूपावयवार्थमपेक्ष्यैवपद्मेपंकजपदप्रयोगोनान्यथेतिभावः। वैफल्यंचव्यनक्ति ॥ [१८६।२१] नचेति ॥ संप्रतिपन्नप्रवृत्त्येति। रूढिमात्रेणयोगमात्रेणवेत्यर्थः। अभ्युपेत्यवादेनाह ॥ [१८६।२२] नहियोगरूढ्योस्समाहारइति ।अभ्युपेत्यवादस्यचप्रयोगमात्रबाहुल्यमितिमूलस्थबाहुल्यपदसार्थक्यंफलमितिभावेनोक्तं ॥ [१८६।२३] प्रयोगबाहुल्येनेति । प्रयोगमात्रबाहुल्यमितिप्रागुक्तरूढिलक्षणंप्रवृत्तिहेतोरित्युक्तमहायोगलक्षणैकदेशंचमेलयित्वैवयोगरूढेर्लक्षणकथनात्तत्रत्यबाहुल्यग्रहणस्यकेवलयोगा(द्य)पेक्षयान्यैवेयंवृत्तिरितिज्ञापनंप्रयोजनमुक्तंभवति। अतएवप्रयोगमात्रंरूढिरितिवाच्येबाहुल्यग्रहणमेतदर्थमेवकृतमितिभावः।यद्वापंकजनिकर्तृत्वादिधर्मेयोगःपद्मत्वादिधर्मेरूढिरितिभिन्नधर्मविषयत्वेनैकस्मिन्शब्देसमाहारेप्येकस्मिन्धर्मेनसमाहारइत्यर्थः । अन्यथासमाहाररूपविधांतरसिद्धयइत्यादिपूर्वग्रंथविरोधःस्यात्। अतएवतर्कतांडवेयोगरूढिसमर्थनवादेअस्यवाक्यस्यैवमेवव्याख्यानंकृतं । एवंसमाहारस्यवृत्त्यंतरत्वमुपेत्यविरोधंनिरस्येदानींपंकजनिकर्तृत्वविशिष्टप्रतीतेःसंप्रतिपन्नान्यतरवृत्तिमात्रेणसिद्धेरुद्देश्यप्रतीत्यर्थंयोगरूढिरूपवृत्तिरभ्युपेयेतिभावेनान्यतरवृत्त्याविवक्षितप्रतीत्यलाभमुपपादयन्प्रागुक्तनैष्फल्यंनिराह ॥ [१८६।२४] किंपंकजादिशब्दाश्चेति। पद्मत्वाविनाभावबलादस्त्ववयवार्थधीरित्यतआह ॥ [१८६।२५] संसम्यामिति। सप्तम्यंतेउपपदेजनीप्रादुर्भावइत्यतःकर्तरिडप्रत्ययइत्यवयवार्थस्यपाणिनिनाव्युत्पादितत्वादित्यर्थः। साधुत्वमात्रपरंव्याकरणमस्त्वित्यतआह ॥ अनेनैवेति ॥ भेकादिष्विवतीति । मंडूककुमुदादिष्वपिपंकजनिकर्तृत्वसत्त्वादितिभावः। ननुपंकजपदंयौगिकमेव। नचभेकादावप्यवयवशक्तिसद्भावात्तत्रापिप्रयोगः

स्यात् नपद्मएवेतिवाच्यं । पद्मेप्रसिद्धिवद्भेकादौपंकजपदप्रसिद्ध्यभावात् । शक्तिसाम्येसतिकुतःपद्मेप्रसिद्धिर्भेकादावप्रसिद्धिरितिचेत्पूर्वतनानांप्रयोगप्राचुर्याप्राचुर्याभ्यामितिभावेनाशंकते ॥ [१८६।२६] **गवादीति** । गोशब्दस्यपशुवाग्वज्रादिङ्नेत्रघृणिभूजलेषुशक्तिसाम्येपिसास्नादिमत्येवप्रसिद्धिरन्यत्राप्रसिद्धिर्यथातथेत्यर्थः ॥ [१८७।१] **एषामिति** । पंकजादिशब्दानामनेकत्रपद्मेभेकादौचशक्तिरवधृता । निगमनिघंट्वादिभिरित्यर्थः । ननुसप्तम्यांजनेर्डइत्यनेनैवावधार्यतइत्यतआह ॥ [१८७।२] **किंचशमिधातोरिति** । शमित्येतस्मिन्नव्ययेउपपदेधातोरच्प्रत्ययोभवतिसंज्ञायांविषये । शंकरोतीतिशंकरः । शंभवइत्यादिरूपसिद्ध्यर्थमज्विधिपरेसुखकरत्वादिरूपावयवार्थातिरेकेणसंज्ञायामितिसंज्ञात्वरूपमुपाधिं तथास्तंबकर्णयोरमिजपोरित्यत्रस्तंबपदेउपपदेरमतेरच्प्रत्ययोभवति । हस्तिनिवाच्येसति । कर्णपदेचोपपदेजपेर्धातोरज्भवतिसूचकेअभिधेयेसति । स्तंबेरमोहस्ती । कर्णेजपःसूचकः । तत्पुरुषेकृतिबहुलमितिसप्तम्याअलुक् । अत्रसूत्रेस्तंबशब्दितसस्यवि(सम्यग्वि)शेषरमणादिरूपावयवार्थातिरेकेणहस्तित्वसूचकत्वरूपोपाधीन्वदताव्याकरणशास्त्रकारेणैषांयोगरूढिरूपावृत्तिरंगीकृतैवेत्यर्थः । यद्यपिस्तंबकर्णयोरमिजपोरित्येवसूत्रं । तथैवतृतीयस्यद्वितीयपादेसूत्रदर्शनात् । तथापिहस्तिसूचकयोरितिवक्तव्यमितिवार्तिककृताउक्तत्वात्तदपिसहोक्तमित्यदोषः ॥ [१८७।३] **ईर्त्यलमिति** । प्रपंचस्तुतर्कतांडवेयोगरूढिसमर्थनवादेज्ञेयः ॥ **अव्यवहितां** । मुख्यार्थव्यवधानंविनैवार्थबोधोपायभूतामित्यर्थः ॥ **व्यवहितामिति** । मुख्यार्थव्यवधानेनार्थप्रतीतिहेतुभूतां । प्रयोगयुक्तसादृश्यमित्यत्रस्थप्रयोगयुक्तपदस्यबुद्ध्याविभागेनान्वयमाह ॥ [१८७।४] **संबंधःप्रयोगयुक्तेनेति** । प्रयोगःशक्तिः तद्युक्तस्तद्विषयः । मुख्योर्थइतियावत् । तेनेत्यर्थः ॥

[१८७।५]अमुख्यतइतीति ॥ विशेषणमिति । विशेषणप्रकारमेवाह ॥ अमुख्यायाइति । आद्यादिभ्यउपसंख्यानमितिषष्ठ्यर्थेतसिरितिभावः । नन्वत्रामुख्यवृत्तेर्हेतुरुच्यते । नतुवृत्तिनिरूपणमित्यतआह ॥[१८७।६]यस्येति ॥ सामर्थ्यमिति । शक्तिरित्यर्थः । प्रयोगपदस्यशक्तौव्यवहारःप्रयोगमूलव्याकरणमितियथेत्यानुमानिकनयेदर्शितइतिभावः । तस्यशब्दस्ययत्प्रवृत्तिनिमित्तंपंकजनिकर्तृत्वादिरूपंपद्मत्वादिरूपंवातदतिरिक्तंतत्साद्दश्यसामर्थ्यविषयार्थसाद्दश्यं मुख्यार्थसाद्दश्यमितियावत् । अन्यत्र सामर्थ्यविषयपदार्थादन्यत्र वृत्तिरन्यार्थप्रतिपादकत्वमित्यर्थः । अत्रयस्यशब्दस्ययःशक्योर्थस्तस्यतत्साद्दश्यनिमित्तावृत्तिर्गौणीत्येवलक्षणं । लक्षणालक्षणेतथैवाग्रेभिधानात् । प्रवृत्तिनिमित्तातिरिक्तमितिस्वरूपसंकीर्तनं । नच इतिव्युत्पत्तिरपिहिसाद्दश्येनैवगम्यतइतिवक्ष्यमाणदिशाशक्तिरपिसाद्दश्यनिमित्तेतितद्वारणायविशेषणमेवेदमितिशंक्यं । शक्तिग्रहेस्वरूपसतःसाद्दश्यस्यानिमित्तत्वेपिशब्दस्या(प्य)भिधावृत्तौनिमित्तभूतगोत्वादेर्निमित्तताघटकमात्रत्वेनस्वयमेवानिमित्तत्वात् । अन्यथासिंहश्चैत्रइत्यत्रसिंहसद्दशइतिधीवद्गौरयमित्यादिमुख्यप्रयोगेपिसाद्दश्यधीप्रसंगात् । अतएवव्युत्पत्तिःसाद्दश्येनैवगम्यतइत्युक्तिः । पद्धतावपिसमयप्रतिपत्तौसाद्दश्यमुपधानमिति । संन्यायरत्नावलीतर्कतांडवयोरेतावन्मात्रस्यैवलक्षणत्वेनोक्तेश्च ॥ [१८७।७]तत्संबंधमिति । मुख्यार्थसंबंधमित्यर्थः । एतेनवाक्यशब्दोव्यवस्थितविभाषायामित्येतद्विवृतंभवति ॥ संबंधत्वेनेति । संयोगादिरेवलक्षणाबीजंनतुसंबंधइतिवक्तुमशक्यत्वेनविशिष्टधीनिर्वाहकं । संबंधमात्रमित्येववाच्यत्वात् । इदमनेनसद्दशमितिविशिष्टबुद्धिनियामकत्वस्यसाद्दश्यस्यापिसत्वादितिभावः ॥ [१८७।१०]प्रतियंतीति । जानंतीत्यर्थः । प्रत्युतेमौसद्दशौनसंबद्धावितिसाद्दश्यंनसंबंधइत्येवप्रतियंतीतिभावः । न्यायविवरणोक्तविवरणायविभागोदाहरणान्याह ॥ तत्रेति ॥ [१८७।११]बाहीकइति । बहिषष्टिलोपईकक्चेतिवार्तिकेबहिर्भवइत्यर्थेबहिःशब्दादीकक्प्रत्ययेकितिचेत्यादिवृद्धौटिलोपेरूपं । अनागरिकःपुमानित्यर्थः ॥ [१८७।१२]स्वार्थेति । स्वार्थसंबंधतयावर्तमानाइत्यर्थः ॥ [१८७।१३]गुणांतरमिति । लक्ष्यतइत्यन्वेति । लक्षितलक्षणातोभेदाभावस्यपराभ्युपगमात्तंदोषमनुक्त्वादोषांतरमाह ॥ इतिचनानुभाविकमिति ॥ [१८७।१४]साधयिष्यमाणत्वादिति । भिन्नाश्चभिन्नधर्माश्चपदार्थाअखिलाअपीत्यादिनेतिभावः ॥ बाहीकेवृत्तौनिमित्ताभावाच्चेति । तैश्चगुणीलक्ष्यतइत्युक्तौचानानुभाविकत्वदोषइतिभावः ॥ सद्दशगुणाश्रयत्वमिति । तुष्यतुदुर्जनइतिभावेनवागुणसंबंधीगौणीतिशब्दार्थव्युत्पादनायवागुणेत्युक्तं । वस्तुतस्तुसाद्दश्यंनिमित्तीकृत्येत्येवार्थः । सद्दशस्यगुणःसाद्दश्यंतदाश्रयत्वमित्यर्थः । न्यायविवरणोक्तंविवृण्वंस्तत्रोक्तविभागतदुदाहरणान्याह ॥ [१८७।१५]लक्षणापिद्वेधेत्यादिना ॥ राजायंगच्छतीति । शिबिकादावुपविष्टेपिराजनिद्दष्टेपिराजवाहकेषुगच्छत्सुराजायंगच्छतीतिप्रयोगोलौकिकानामित्यर्थः । गर्वेणगच्छतिभिक्षुकादौराजायंगच्छतीतिलौकिकप्रयोगोयथेत्यर्थइत्येके । ननुक्रोशनसमयेमंचपुरुषाविनाभावोस्तीत्यतोदोषांतरमाह ॥ [१८७।१६]स्यांच्चेति । शब्दाद्धूमोस्तीतिशब्दात्प्रतीतेनधूमरूपलिंगेनानुमितार्थस्यवह्नेर्धूमशब्दोलाक्षणिकःस्यादित्यर्थः ॥ [१८७।१७]संबंधमात्रमिति । मुख्यार्थेनसहलक्ष्यार्थस्येतियोज्यं ॥ [१८७।१८]एकीभूताइति । राजगतैक्यवाचिनाएकीभूतशब्देनतेषांबुद्धीनामैक्यंलक्षित्वालक्षितमत्यैक्यसंबंधिन्येवविषयैक्येलक्षणा नतु मुख्यार्थराजैक्यसंबंधिनीतिभावः ॥ [१८७।१९]इतियथोक्तमिति । मुख्यार्थसंबंधनिमित्तावृत्तिर्लक्षणेतियथाचार्योक्तमेवेत्यर्थः ॥

व्यंजनंनामेति । अस्तंगतःसवितेत्युक्तेब्राह्मणस्यसंध्याकार्येतिपांथस्यपुरतोनयाहीतिचोरस्यचौर्यकर्मण्युद्योगःकार्यइत्यादि
रर्थःप्रतीयते । तादृशार्थप्रतीतिहेतुर्व्यंजनावृत्तिर्नामेत्यर्थः ॥ [१८७।१९] **यथोक्तमिति** । कर्मनिर्णयेउक्तमित्यर्थः । साअर्थांतरधी
र्वचनरूपलिंगजन्यानुमितिरूपेत्यर्थः ॥ [१८७।२०] **वक्ष्यंतीति** । वाचकत्वंहितात्पर्यंयदर्थमखिलारवाइतिज्ञानपादे । एतच्चोपलक्षणं ।
नचवाचनिकार्थ(क)स्तात्पर्यार्थइतिविशेषः तन्मानाभावादितिकर्मनिर्णयेउपपादितंचेतिध्येयं । अतोनतल्लक्षणानुक्तिर्दोषायेति
भावः ॥ [१८७।२१] **यथोक्तमिति** । काव्यप्रकाशेहेतुत्रयंलक्षणाबीजमुक्तमित्यर्थः ॥ बाधेतद्योगइति । निमित्तार्थेसप्तम्यौ । मंचाः
क्रोशंतीत्यादौरूढितः । गंगायांघोषइत्यादौप्रयोजनात् । पावित्र्यसामीप्यादिज्ञापनस्यप्रयोजनत्वात् । यद्यस्माद्व्यापारादन्या
र्थोऽमुख्यार्थोलक्ष्यतेज्ञायतेसाआरोपिताक्रियासआरोपितःशब्दव्यापारःलक्षणेत्यर्थः। शब्दव्यापारस्यारोपितत्वंचमुख्यार्थव्य
वहितार्थनिष्ठत्वंज्ञेयं । गौणवृत्तावुक्तहेतुत्रयसंमतित्वपक्षेतुतद्योगइत्यत्रतत्सादृश्यइत्यर्थः । लक्षणेतिपदस्थानेगौणीतिपदंच
ध्येयं । अन्यत्समानं । अत्रश्लोकेऽमुख्यवृत्तौमुख्यार्थबाधतद्योगप्रयोजनरूपंहेतुत्रयमुक्तं । रूढितइत्यस्यलक्षणाप्रभेद
रूपत्वेनाहेतुत्वात्काचित्कत्वाच्च । तत्रतद्योगरूपहेतुरभिहितः । अन्यौहेतूदूषणीयौ । तत्राद्यंहेतुंतावन्निराह ॥ [१८७।२२] **नमु
ख्यार्थानुपपत्तिरित्यादिना** ॥ [१८७।२३] **अमुख्यवृत्तेरिति** । अमुख्यार्थप्रतिपादकत्वरूपशब्दव्यापारस्येत्यर्थः ॥ **प्रयोगो
त्तरकालीनत्वादिति** । एतच्चशब्दोहीत्यादिनाग्रेव्यक्तं । किंतस्यसर्वथानुपयोगएवेतिप्रश्नेउत्तरमाह ॥ **किंत्वित्यादि
ना** । कुतएवमित्यतःसकिंशब्देनलक्ष्यतीराद्यर्थबोधनेऽपेक्ष्यतेऽथप्रयोक्रेतिद्वयमपिक्रमेणनिराह ॥ [१८७।२४] **अंतएवेति** । अमुख्यार्थ

ग्रहणहेतुत्वादेवेत्यर्थः। अपेक्ष्यते। तीरादिबोधनार्थमितियोज्यं॥[१८७।२४]नापिप्रयोक्रेति। प्रयोगार्थमपेक्ष्यतइत्यर्थः। किंत्वनेनसंबंधेन। गंगादिपदंतीरादिकंबोधयिष्यतीत्यभिप्रेत्यैवंप्रयुंक्तइतिभावः । प्रतिपत्त्रैवामुख्यार्थग्रहणायापेक्ष्यतइत्येतद्व्यनक्ति ॥ शब्दो हीति । द्वितीयंचहेतुंनिराह ॥ [१८७।२५]प्रयोजनमपीति ॥ नवृत्तिहेतुरिति । अमुख्यार्थप्रतिपादनरूपेशब्दव्यापारेहेतुरित्यर्थः। अकस्मान्निर्निमित्तमित्यर्थः । अनुसंधियतेप्रयोजनमित्यनुषंगः ॥ [१८७।२६]अतोत्रेति । वृत्तिचिंतायामित्यर्थः ॥ [१८८।१]अत्रायोगेति । पूर्वायोगेपरग्रहइत्यत्रमुख्यार्थायोगेप्रयोजनेचसत्यमुख्यार्थस्यग्रहणमितिबोध्यमित्यर्थः ॥ [१८८।२]स्वशब्देनेति । वाचकशब्देनेत्यर्थः ॥ [१८८।३]अतएवेति । लक्षितलक्षणायामव्याप्तेरेवेत्यर्थः । एवंमुख्यार्थासंभवेऽमुख्यग्रहएवेत्येकमर्थंमूलस्योक्त्वापरममुख्यासंभवे मुख्यार्थःस्वीकार्यः । तदसंभवेगौणार्थःतदसंभवेलाक्षणिकग्रहइतिसन्न्यायरत्नावल्युक्त्यनुरोधेनलक्षणादितोगौण्याःज्याय स्त्वोक्तिपरतयापिमूलंयोजयति ॥ [१८८।४]किंचयथेति । मुख्यवृत्त्यानंदमयनयांतोक्तदिशापरममुख्यमुख्यवृत्त्योर्यथातारतम्यं। यथाचयोगरूढिरूढिवृत्त्योस्तारतम्यं । यथारूढियोगयोस्तारतम्यं । तथागौणवृत्तिलक्षणावृत्त्योर्गौण्यामपिरूढारूढयोर्लक्षणा यामपिरूढारूढयोस्तारतम्यमित्यर्थः ॥ अर्थप्रतीतिसन्निकर्षविप्रकर्षाभ्यामिति । परममुख्यमुख्यवृत्त्योस्सन्निकर्षविप्रक र्षावानंदमयनयांतेव्यक्तौ। योगरूढ्यादिवृत्तित्रयस्यसन्निकर्षादिकंतुयोगरूढ्यादिमुख्यवृत्तित्रयबलाबलनिर्णयवादेतर्कतांडवेवि शदं । रूढारूढमुख्यवृत्त्योरर्थप्रतीतिसन्निकर्षविप्रकर्षौसर्वजनप्रसिद्धौ । गौणलक्षणावृत्त्योस्तुपृथगुपदेशादित्यधिकरणे। अतो भेदवदेवैताःश्रुतयःप्रवदंतिहि । पौराणानिचवाक्यानिसादृश्याभेदसंश्रयादित्येतद्व्याख्यानसुधायामद्वैतवादिभिःखलुतत्वंपद

योर्विरुद्धस्वार्थैकदेशत्यागेनैकदेशलक्षणयासामानाधिकरण्यमात्रंमुख्यमंगीकृतमित्यादिनाकिंचिद्विशदीक्रियते । स्पष्टीकृतं चैतत्तर्कतांडवेगौण्यांसादृश्यस्यांतर्गणिकभेदेसत्यपिसादृश्यरूपेणानुगतेतात्पर्यमित्येकार्थपटादिशब्दादिवत्तात्पर्यविषयेतद्धीः। लक्षणायांतुक्वचित्संबंधेतात्पर्यं । क्वचित्तद्वारापूतत्वेक्वचिच्छीतलत्वादावितिवैरूप्यान्नानार्थादिशब्दादिवविलंबेनतद्धीरितिल क्षणाजघन्येत्यादिनाग्रंथेनलक्षणातोगौण्याःप्राबल्यनिर्णयवादे ॥ **सादृश्यसंबंधयोरिति** । गंगासंबंधीत्यर्थेसदृशइत्यर्थे चगंगादिशब्दात्तस्येदमितिसूत्रेणवातद्धिताइतिसूत्रेणवाऽण्प्रत्ययेबहुलग्रहणात्तस्यलुपिकृते लुपियुक्तवद्व्यक्तिवचनइतिसूत्रेणपू र्ववल्लिंगवचनयोःप्राप्तत्वेनगंगासंबंधिनीत्यर्थेगंगायामितिशब्देनलक्षणांविनैवगंगासंबंधितीरप्रतीतेर्गोसदृशबाहीकप्रतीतेश्चसं भवात् । यथाहरीतक्यादिशब्दात्फलार्थेऽण्प्रत्ययेलुप्चेतिसूत्रेणतस्यलुपिसतिलुपियुक्तवद्व्यक्तिवचनभावेनहरीतकीतिरूपंतथे तिभावः । हरीतक्यादावेवंप्रत्ययस्यसत्त्वाल्लुबाद्युक्तिर्नस्यादित्यतोवैषम्यमाह ॥ **नहीति** । नियंत्रणंनियमनंनस्यादितिशेषो त्त्यापादनरूपत्वेनयोजितमपिविपर्ययेपर्यवसानरूपेणापिमूलंयोजयति ॥ **अस्तिचेति** ॥ **नोभयत्रोक्तविधयाभिधे ति** । एतदपिसम्यग्व्युत्पादितं । लक्षणादेरभिधातोभेदसमर्थनवादेतर्कतांडवे । नन्वत्रेत्यादिनाकृतचोद्यंनिराह ॥ **स्या देवंयदीति** । शक्तिपदेनात्रवृत्तिर्ग्राह्या ॥ **सर्वमिति** । परैरुक्तंसर्वमवदातंशोधितमित्यर्थः ॥ **एतेनेति** । परममुख्या योगेमुख्यग्रहइत्यर्थ(इत्येतत्)सूचकेनपूर्वायोगेपरग्रहइत्यनेनेत्यर्थः ॥ **उक्तत्वेनेति** । उभयंदृश्यतइत्यनेनेतिभावः ॥ वि

शिष्टयोगस्येति । महायोगस्येत्यर्थः । रूढितोऽज्ञरूढितः । तंब्रह्मादिदेहमभ्यार्चत्प्राप्नोदिदंसर्वंजगत्मध्यतउदरे ॥ **श्रुतिरिति** । ऐतरेयोपनिषद्रूपा ॥ **इत्युक्तत्वादिति** । आचक्षतेविद्वांसइत्यनेनप्रयोगबाहुल्यस्योक्तत्वात्प्रयोगबाहुल्यस्य प्रयोगमात्रबाहुल्यंरूढिरित्यभिधीयतइत्यनेनरूढित्वेनोक्तत्वादित्यर्थः । शसूप्रत्ययार्थोतीति ॥ **उक्तेनयोगेन** । तच्छत मित्यादिनोक्तयोगेनेत्यर्थः ॥ **पदद्वयेति** । एतंसंतमितिपदद्वयसामर्थ्येनेत्यर्थः । तद्यनक्ति ॥ **संतमित्यादिना** ॥ **इति निर्वचनमिति** । मूलेक्रमेणतावतैवोक्तेराचक्षतइतिनिर्वचनमित्युक्तं । तंयच्छतंवर्षाण्यभ्यार्चत्तस्माच्छतर्चिनइत्याचक्षतइ तिशतच्र्याद्यवयवार्थंसंतमितिसंबध्यतइत्यर्थः ॥ **प्रागुक्तेति** । ज्योतिरादिशब्दव्युत्पत्तिकर्मानुष्ठानसंभवलोकव्यवहारा नुच्छेदरूपप्रयोजनानांप्रयोजनबहुत्वतइत्यत्रोक्तानांव्याघातादित्यर्थः । तावतारूढार्थेभ्योयौगिकार्थस्याधिक्यमभिहितं । त थापिरूढितोविशिष्टयोगस्यकथमाधिक्यासिद्धिरित्यतआह ॥ **रूढार्थेभ्यइति** ॥ **उक्तंयुक्तमिति** । उभयंदृश्यतेविष्णिवत्युक्तं विशिष्टयोगस्यरूढितःप्राबल्यंचयुक्तमित्यर्थः॥ **इतिश्रुताविति** । ऐतरेये । अत्रविसर्गलोपेननिर्देशेकार्येसविसर्गस्योक्तिकृत्यं। विवृतावपिसर्गःस्यात्संहितायांचयत्रहि । समानोत्तमहीनत्वमुच्यतेवस्तुनोंजसेत्यैतरेयभाष्यदिशाज्ञेयं ॥ **अन्यथेति** । ऐक्यप रत्वेअब्रह्मेत्येवपूर्तेरितिभावः ॥ **लक्षणाश्रयस्येति** । अकारोवैसर्वावाक् । अकारव्याख्यानंवैसर्वावागित्येवंलक्षणाश्र यणस्येत्यर्थः । तावताकुतःसर्ववागर्थताब्रह्मणइत्यतआह ॥ **नचेति** । नामवित्कृतकृत्यतेत्येतद्विवृण्वन्नेवावतारयति ॥

[१८९१२]किंचेत्यादिना। अस्यांश्रुतावैतरेयश्रुतौ ॥ वदन्वेदइति। ऐतरेयवाक्यमित्यर्थः ॥ [१८९१६]अनंतरमिति । णकारोबलमित्यादिवाक्यादनंतरमित्यर्थः। सर्ववर्णादेरित्यादिपदेनसंहिताग्राह्या ॥ [१८९१८]अंतएवेति। धातुरूपत्वादेवधात्वधिकारविहितोन्प्रत्ययोत्पत्त्युपपत्तिरित्यर्थः। पृषोदरादित्वादत्रयथायोगंवर्णलोपादिःपूर्वोक्तदिशासुज्ञानइतिभावः ॥ उपपत्त्यपेक्षाइति। एतद्वाक्यद्वयपर्यालोचनयेतितदुभयान्यथानुपपत्त्येतिउपसर्गत्वतोवेस्त्वित्याद्युक्तोपपत्तिसापेक्षाइत्यर्थः ॥ [१८९१९]तावाएताइति। यास्ताएताःसर्वाऋचस्तासामेकमेव(व्याहृतिः)व्याहर्तव्यं। तच्चप्राणएव। प्राणस्तथेत्यत्रोक्तन्यायेनविष्णुरेव। येचसर्वेवेदास्तेषामपिप्राणएवव्याहृतिर्व्याहर्तव्यःप्रतिपाद्यःकिमुऋचां । किंचयेसमुद्रादिघोषास्तेषामपिमंत्रशास्त्रप्रसिद्धनादरूपवर्णाभिव्यक्तिद्वाराप्राणएवप्रतिपाद्यःकिमुवेदानामित्यर्थः ॥ सर्वेवेदाइति । सर्वेवेदायत्पदमामनंतितपांसिसर्वाणिचयद्वदंति । यदिच्छंतोब्रह्मचर्यंचरंतितत्तेपदंसंग्रहेणप्रवक्ष्यइत्युपक्रम्यतद्विष्णोःपरमंपदमितिकाठकेश्रवणाद्विष्णोस्सर्ववेदप्रतिपाद्यत्वसिद्धिः। अंतेऽग्नियममातरिश्वशब्दश्रवणात्कृत्स्नऋचउक्तिः। अस्यवाक्यस्यवामनसूक्तस्थत्वाद्विष्णुपरत्वसिद्धिरितिभावः। इंद्रमित्यादिश्रुतीनामिंद्रादिशब्दवाच्यत्वपरत्वमेवनत्विंद्राद्यैक्यपरत्वमित्यादितुचंद्रिकायामंतर्नयेऐतरेयाथर्वणभाष्ययोश्चव्यक्तं ॥ [१८९१२२]समन्वयद्वयइति। पदसमन्वयेवाक्यसमन्वयेचेत्यर्थः। सर्वेवेदाइत्युक्तेःपदविधयावाक्यविधयाचेत्येवंपरत्वसंभवान्नामधाइत्यादावप्येवमेवोपपत्तेरितिभावः। यइंद्रमित्यादौवाक्यान्वयमात्रपरत्वंव्यनक्ति ॥ [१८९१२३]इंद्रादीति । ननुतावाइत्यादिश्रुतीनामपिब्रह्मणिपदसमन्वयान्नैताभिःसर्वशब्दवाच्यत्वसिद्धिरितिचेन्न । एतासांलोकप्रसिद्धपदार्थसंसर्गाबोधकत्वेतद्बोधाधीनस्यपदसम

न्वयस्यैवासिद्धिः । बोधकत्वेतुनपदसमन्वयोयेनस्वोपजी(व्यो)व्यंब्रह्मणःसर्वशब्दवाच्यत्वरूपसंस(र्गोबाध्येत)र्गंबाधते । स्वा
ध्यायोध्येतव्यइतिवाक्यवच्चैतासांविनियोक्तृत्वविनियोज्यत्वेनविरुद्धेइतिभावः ॥ [११०।१६] इत्युपपादितमिति ॥ इतिचोक्त
मिति । जन्माद्यस्येतिसूत्रेणगुणसर्वस्वसिद्धये । ब्रह्मणोलक्षणंप्रोक्तंशास्त्रमूलंयतस्ततः । अन्वयःसर्वशब्दानांगुणसर्वस्ववेद
कइत्यनेन । तथा । एवंशास्त्रावगम्यत्वेविभागेनसमन्वयमित्यादिना(चा)नंदमयनयेउपपादितमित्युक्तमितिज्ञेयं ॥ [११०।१७] प्राकरणि
केति । तत्प्रकरणस्थशब्दसमन्वयइत्यर्थः ॥ विरोध्यादीति । विरोधिसर्वबाहुल्येतिविषयमालाव्याख्यानेनतत्प्राग्विवृतमिति
भावः ॥२॥ ७ ॥ इत्यादिसूत्राणीत्यतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिः । तदधीनत्वसूत्रज्योतिःसूत्रकल्पनासूत्राणीत्यर्थः । आद्यस्यदुःखि
बद्धावराद्यास्त्वितिसंक्षेपव्याख्या । स्वातंत्र्यंतद्गतत्वंचेत्यादिविस्तरः । ज्योतिरित्यस्यजातमोतमित्यादिःसंक्षेपः । एतमेवतथासं
तमित्यादिर्विस्तरः । कल्पनोपदेशात् वाक्यान्वयादित्यनयोस्त्वंगीकृतेपीत्यादिःसंक्षेपः । तेषुतेष्वित्यादिर्विस्तरः । एवमन्येषांय
थायोगंसंक्षेपविस्तरौध्येयौ । यद्वास्त्रीशब्दाश्चेत्यादिनासर्वाधिकरणानांविषयपूर्वपक्षसिद्धांतयुक्तीनामुक्तयाआनुमानिकादिस
र्वसूत्राणांसंक्षेपेणव्याख्या । तत्रकानिचिद्विस्तरेणेत्येवंसंक्षेपविस्तराभ्यामित्यस्यार्थोध्येयः । समन्वयलक्षणेसमन्वयाध्याये ॥ वि
[११०।१८] शेषाभावादिति । परमतेसमन्वयसूत्रेब्रह्मणिसर्वशब्दसमन्वयस्याप्रतिज्ञातत्वेनप्रधानस्याव्यक्तादिशब्दवाच्यत्वेपिप्रागुक्त
कारणत्वाद्यविरोधेनशब्दवाच्यतामात्रनिषेधस्यापिफलस्यासिद्धिरित्यर्थः । नन्वीक्षत्यधिकरणोक्तसमर्थनमेवफलमितिवादिनं
प्रत्याह ॥ किंचेति । वाचस्पतिमतमाह ॥ [११०।२०] कश्चिदिति ॥ कालविप्रकर्षइति । अल्पकालसंबंधोह्यपरः । बहुकालसंबंधोहि

परः । तथाचार्वाचीनमहत्तत्वात्परंबहुकालीनमव्यक्तमित्युक्तेकारणत्वमेवलभ्यतइतिभावः । नन्वानुमानिकाधिकरणनसंख्याधिकरणविषययोरव्यक्तवाक्यपंचजनवाक्ययोःकारणत्वाप्रतीतावपिपरमतेचमसवदितिसूत्रत्रयात्मकाधिकरणविषये अजामेकांलोहितशुक्लकृष्णांब(ह्वीं)ह्वीःप्र(जां)जाःजनयंतीमितिवाक्येकारणधीरस्तीतिशंकते ॥ [१९०।२२] **अजामेकामित्यादाविति** । तत्किमितिकाकुस्वरः । नकरिष्यतइत्यर्थः । कोर्थस्तस्येत्यतोदूषणसौकर्यायपरोक्तमर्थमाह ॥ [१९०।२३] **तेजोबन्नेति** । तेजःप्रभृतिभूतत्रयाख्यशरीरोपादानरूपसूक्ष्मवस्तुविषयकमित्यर्थः । लौकिकमभाणकं । लौकिकींगाथां । उरणोनामाविशावकः ॥ [१९०।२४] **द्वितीयेत्विति** । शब्दवाच्यतैवेतिपक्षेप्रकृतानुपयोगादित्युक्तंव्यनक्ति ॥ **शाब्दत्वेहीति** । एवकारार्थोब्रह्मनिवेशंविनेति। मूलस्यार्थांतरमाह ॥ [१९१।१] **किंचप्रधानस्येति** । अन्यमर्थमाह ॥ [१९१।२] **किंचपादेति** ॥ [१९१।३] **कारणत्वेनेत्यादाविति** । आनुमानिकाद्यधिकरणत्रयेप्रधानाशब्दत्वोक्तावपिकारणत्वेनेत्यादिसूत्रद्वयात्मकेऽधिकरणेआत्मनआकाशस्संभूतस्तत्तेजोसृजतेत्यादिश्रुतीनामविरोधस्यजगद्वाचित्वादित्यादिसूत्रत्रयात्मकेचाधिकरणेयस्यचैतत्कर्मसवेदितव्यइतिकौषीतकिब्राह्मणैर्वेदितव्यत्वेनोक्तवस्तुनोजीवत्वनिरासेनब्रह्मत्वस्य वाक्यान्वयादित्यादिसूत्रचतुष्टयात्मकेधिकरणेआत्मावाअरेद्रष्टव्यइतिवाक्यस्थात्मशब्दस्यजीवत्वनिरासेनब्रह्मत्वस्यप्रकृतिनयेब्रह्मणउपादानत्वस्यांत्यनयेपरमाण्वादिकारणत्ववादनिरासस्यव्युत्पादितत्वादितिभावः । ननुमुख्यतःश्रुत्यविरोधाद्युक्त्याब्रह्मणएवकारणत्वादिनातत्तद्वाक्येषुप्रतिपाद्यत्वोक्त्याप्रधानंनतत्रप्रतिपाद्यमित्यर्थात्सिध्यति । अतोनप्रधानशाब्दत्वस्यपदार्थत्वभंगइतिशंकते ॥ [१९१।४] **तत्रापीति** । अतीतपदार्थेपित्रिपाद्यामपितत्तद्वाक्यप्रतिपाद्यंब्रह्मेत्युक्तेतद्वाराप्रधानंतत्रतत्रवाक्येप्रतिपाद्यंनेतिलाभादितिभावः । तावतैतत्पदार्थःकुतोनेत्यतआह ॥ [१९१।५] **सहीति** ॥ [१९१।८] **स्मृतिसिद्धाइति** । सांख्यस्मृतिसिद्धाइत्यर्थः । प्रधानपरमितीतिशब्दस्यइतिव्याख्यातमितिपूर्वेणान्वयः ॥ [१९१।६] **आथर्वणिकाइति** । द्वात्रिंशदुपनिषन्मध्यगताथर्वणोपनिषदध्यापकाअत्राथर्वणिकपदेनगृह्यंते । तेनभाष्यकृद्व्याख्यातदशोपनिषद्गताथर्वणेस्यवाक्यस्याभावेपिनदोषः ॥ [१९१।१५] **भूमिरापइति** । भूमिरापोनलोवायुःखंमनोबुद्धिरेवच । अहंकारइतीयंमेभिन्नाप्रकृतिरष्टधेतिसप्तमस्थगीतावाक्यग्रहणमित्यर्थः । प्रकरणात्परिशेषाच्चेतीतिशब्दस्यइतिसूत्रकृतैवोक्तमितिपूर्वेणान्वयः । प्रकरणात् शरीरंरथमेवचेतिरथरूपकतयाशरीरस्यप्रकृतत्वादित्यर्थः । नन्वात्मानंरथिनंविद्धिशरीरंरथमेवच । बुद्धिंतुसारथिंविद्धिमनःप्रग्रहमेवच। इंद्रियाणिहयानाहुर्विषयांस्तेषुगोचरान्। आत्मेंद्रियमनोयुक्तंभोक्तेत्याहुर्मनीषिणइतिपूर्ववाक्येआत्मबुद्धींद्रियादेरपिप्रकृतत्वादादावव्यक्तशब्देनशरीरस्यैवग्रहणंकुतइत्यतउक्तं ॥ [१९१।१८] **परिशेषाच्चेति** । तेषामिंद्रियादीतरशब्दैर्गृहीतत्वेनपरिशिष्यमाणशरीरस्याव्यक्तशब्देनग्रहणमित्यर्थः । दूषयति॥**नैवमित्यादिना** ॥ [१९१।१९] **इत्यवक्ष्यदिति** ॥ रूपकविन्यस्तपदस्यशरीरविशेषणत्वेनपूर्वनिपातेनभाव्यत्वादितिभावः॥ननुरूपकविन्यस्तमित्येतदेवप्राधान्येनविशेष्यतयोपदीयते । तत्किमित्यपेक्षायांशरीरेत्यस्यान्वयाददोषइत्यतआह ॥ **अस्तुवाकथंचिदिति** । शंकते ॥ [१९१।२०] **परिहृतमेवेत्यादिनायथेत्यंतेन**। सूत्रार्थमाह॥**यद्यपीति**। कारणस्यभूतसूक्ष्मस्याव्यक्तत्वेतत्कार्यशरीरस्यकिमायातमित्यतआह॥ **कार्यकारणेति** ॥ [१९१।२२] **गोभिरिति** । आधावतासुहस्त्यःशुक्राग्रृभ्णीत

मंथिना। गोभिःश्रीणीतमत्सरमित्यस्यांऋचिगोभिःगोकार्यैःक्षीरैःमत्सरंसोमरसंश्रीणीतमिश्रीकुर्यादितिगोकार्यैक्षीरेयथाकारण
गोपदप्रयोगस्तथातजोबन्नाव्यक्तकार्येशरीरेव्यक्तशब्दप्रयोगोयुक्तइत्यर्थः ।। **अत्रेति** ।महतःपरमव्यक्तमितिश्रुतावित्यर्थः।अपी
त्यस्यार्थोपित्विति। वाशब्दमेवार्थमुपेत्याह ।। [१११।२३] **भूतसूक्ष्ममेवेति**। इष्यतइत्यत्रकथमितिप्रकाराकांक्षायांप्रकारद्वयंव्यवस्थयाह ।।
[१११।२५] **प्रथमइति** । किंशरीरमेवात्रोच्यतइतिपक्षेकिंभूतसूक्ष्ममेवेतिद्वितीयपक्षइत्यर्थः । यत्रयदीतिश्रवणात्प्रतिसंबंधिपदद्वयमध्याहृ
त्ययोजयति।। [१११।२६] **तत्रतर्हीति** । तदितिशेषोक्तिः ।अव्यक्तपदवाच्यमित्यर्थः ।। [११२।१] **परेणत्विति**। तत्पूर्वपक्षिणासांख्येनत्वित्यर्थः ।।
[११२।२] **प्रतिपक्षभूतमिति**।परमित्यनेनप्रतीतकारणत्वरूपब्रह्मलक्षणस्यातिव्याप्त्यापत्तेरितिभावः।।**कारणत्वाविवक्षायांत्विति**।
परमित्यस्योत्तमार्थत्वमुपेत्यकारणत्वधीरत्रनास्तीतिविवक्षायामित्यर्थः । अजामितिमंत्रार्थोऽग्रेव्यक्तः ।। **भोग्यत्वानुपपत्ते
रिति** । जुषमाणपदेनभुक्तभोगपदेनचोक्तभोग्यत्वेत्यर्थः ।। [११२।२२] **चतुर्विधभूतग्रामेति** । जरायुजांडजस्वेदजोद्भिज्जरूपचतुर्विध
प्राणिसमूहस्येतिभामत्युक्तोत्यर्थः ।। **योयोनिमिति** । यस्यामेवश्वेताश्वतरोपनिषदिचतुर्थेऽध्यायेऽजामेकामितिमंत्रस्तत्रैवपं
चमेऽध्यायेयोयोनिमितिवाक्यंश्रुतमितितद्बलेनेत्यर्थः ।। [११३।८] **अतएवेति** । कल्पनायाःप्रयोजनाभावादेव मध्वादिदृष्टांतार्थोप
रोक्तोनिरस्तइत्यर्थः ।। [११३।९] **कश्चिदिति** । रामानुजइत्यर्थः ।। **प्रथमसूत्रमिति** । चमससूत्रमित्यर्थः । नन्वजामेकामितिमंत्रे
अजाशब्देनप्रधानमुच्यतइतिप्राप्ते यथोर्ध्वबुध्नादिरूपश्चमसोननिर्णेतुंशक्यतेतथाऽजाशब्देनस्वतंत्रप्रधानमुच्यतइतिननिर्णेतुं
शक्यमितिपक्षनिरासार्थमेतदधिकरणाद्यसूत्रंमन्मतइत्यतआह ।। [११३।१०] **अनेनैवेति** । स्वतंत्रप्रधानमजाशब्देनोच्यतइतिचोद्यस्य

ज्योतिरुपक्रमाब्रह्मकारणिकाब्रह्माधीनेत्युक्तिपरज्योतिःसूत्रेणैवनिरासस्यजायमानत्वाद्व्यर्थमित्यर्थः । विस्तरस्तुचंद्रिकायां । पौनरुक्त्यमत्रासांगत्यंचाह ॥ [१९३।१०] **किंचेति** ॥ **सांख्येति** । रचनानुपपत्तेरित्यारभ्यविप्रतिषेधाच्चेत्यंतसूत्रसंदर्भरूपेसमयपादस्याद्याधिकरणइत्यर्थः ॥ [१९३।११] **अवधारणेति** । अवधारणार्थकतुशब्दानुपपत्तेरित्यर्थः । मूलंयोजयति ॥ [१९३।१२] **अस्मांकंत्विति** । रूढमित्यनुवादः । यस्येत्यादितुव्याख्या ॥ [१९३।१६] **नचोक्तप्रयोजनानुपपत्तिरिति** । कर्मदेवतादिवस्त्वंतरापरिलोपप्रधानादिव्यवहारापरिलोपादिप्रयोजनबहुत्वतइत्यत्रोक्तस्यानुपपत्तिर्नचेत्यर्थः । सिद्धिशब्दोधिकरणेव्युत्पन्नइत्याह ॥ [१९३।१९] **सिद्ध्यंत्यस्मिन्निति** । योगवृत्तीनांमुख्योविषयइत्यर्थः ॥ **तत्रेति** । प्रवृत्तिग्रंथे । साक्षात्कंठतः । परममुख्यमुख्यरूपार्थद्वयंवेदवाक्यानामित्यस्यानुक्तत्वेपीत्यर्थः ॥ [१९३।२४] **प्रथमसूत्रइति** । जिज्ञासासूत्रेप्रत्यक्षवच्चप्रामाण्यंस्वतएवागमस्यहीत्यादिग्रंथेनेतिभावः ॥ [१९४।२] **कथिताविति** । बुद्धावितिश्लोकेनेतियोज्यं ॥ **अनेनेति** । विपरीतेतिश्लोकेनेत्यर्थः ॥ [१९४।४] **अस्येति** । अजावाक्येश्रुतकारणत्वस्योपादानरूपत्वेनोपपत्तेरित्यर्थः । यद्वास्यवाक्यस्यप्रधानार्थत्वोपपत्तेरित्यर्थः॥ १ । ४ । १ ॥ ६ ॥ [१९४।७] **पंचसंख्याविषयेति** । पंचजनाइतिसमाहारसमासंप्राप्तायापंचसंख्यातद्विषयकेत्यर्थः ॥ **पंचविंशतिरिति** । पंचपंचफ(पू)ल्यइत्यत्रयथापंचविंशतिफला(पू)लास्संपद्यंतेतथेतिभावः॥ [१९४।८] **स्मृतिप्रसिद्धानामिति** । सांख्यतंत्रप्रसिद्धानामित्यर्थः ॥ [१९४।९] **इत्यत्रेति** । पूर्वपक्षइत्यर्थः ॥ [१९४।१०] **नैषांपंचशःपंचशःसाधारणोधर्मोस्तीति** । पंचजनाःपंचेत्युक्तेकादिवर्गपंचकवत्पंचजनवर्गपंचकंप्रतीयते ।

तत्रपंचसुवर्गेषुपंचशःपंचशःसंग्राहकाःपंचसाधारणधर्मानसंति । यथाकादिवर्गेषुकंठ्यत्वतालव्यत्वमूर्धन्यत्वदंत्यत्वोष्ठ्यत्वव
दित्यर्थः ॥ **पंचसंख्याइति** । पंचसंख्याकानितत्वानिपंचनिविशेरन्नित्यर्थः । सांख्यतंत्रोक्तपंचविंशतिरेवतत्वानिनात्रप्रती
यंतेयस्मिन्निति निर्दिष्टस्यात्मनआकाशश्चेतिनिर्दिष्टस्याकाशस्यचाधिकस्यप्रतीतेः । तथाचकथंसांख्यप्रसिद्धतत्वानामप्रत्यभि
ज्ञानेनशाब्दत्वंप्रधानादीनांमन्यसइतिभावेनसूत्रशेषार्थंपरोक्तमनुवदति ॥ **अतिरेकाच्चेति** । शाब्दत्वमितीतिशब्दस्ये
तिव्याचक्षतइतिपूर्वेणान्वयः । सदसदात्मकमित्यत्रहेतुत्वेनाविशेषंविशेषवदित्येतद्योजयति ॥ **अविशेषत्वादिति** ।
विधेयाप्रतीतेराह ॥ **प्रकृतिंप्राहुरिति** । हेतुद्वयपूर्वसाध्यप्रदर्शनमेतदित्येके । आद्यःकल्पःअप्रामाणिकत्वपक्षइत्यर्थः ।
ननुतदभावादित्युक्तदूषणाभावोसिद्धः । नसंख्येतिसूत्रेणदूषणस्यक्रियमाणत्वादित्यतोनेदंसूत्रंतत्रोक्तस्यदूषणपरंभवितुमर्ह
तीतिभावेनाह ॥ **नहीति** । एतद्वाक्यंतत्परंनेतिकल्पंनिराह ॥ **नद्वितीयइति** ॥ **भूतत्वादीनीति** । भूतत्वत
न्मात्रात्वेंद्रियत्वोक्तविंशत्यन्यत्वादीनामित्यर्थः ॥ **श्रुतावपीति** । पंचपंचजनाइतिश्रुतावपिपृथिव्यादिषुभूतत्वस्यशब्दादि
षुतन्मात्रात्वस्यघ्राणादिषुबाह्यज्ञानेंद्रियत्वस्यवागादिषुकर्मेंद्रियत्वस्यमहदहंकारमनःप्रकृतिपुरुषेषुउक्तविंशत्यन्यत्वस्यसंभवा
त्सौत्रोनानाभावादितिहेतुरसिद्धइतिभावः । अंगीकृत्यचेदमुक्तमितिभावेनाह ॥ **नचायमिति** ॥ **नववर्षेति** । वृष्टिंन
चकारेत्यर्थः । व्रतमितिवाक्यांतरं ॥ **पातंजलैरीश्वरस्येति** । तथाचात्मनःपंचविंशतावंतर्भावेपितदन्यस्येश्वरस्ययस्मिन्नि
त्यधिकरणत्वोक्तिसंभवादितिभावः । नन्वेवमप्याकाशस्यपृथगुक्तिविरोधइत्युक्तमित्यतआह ॥ **आकाशश्चेति** । आका

शाद्याःपंचपंचजनाःपंचविंशतिर्जनायस्मिन्प्रतिष्ठिताइतिव्याख्यानोपपत्तेरित्यर्थः । चशब्देनेतरत्वसमुच्चयइतिवा । आकाश
शब्दोऽन्येषांतत्वानामुपलक्षणमितिवाभिप्रायः ॥ **समासत्वेहीति** । यद्यपिनन्वित्यादिनाशंकिष्यमाणःसमाहारएवपरा
भिमतस्तथापिपक्षत्रयेदोषोस्तीतिभावेनपुल्लिंगबहुवचनांतत्वात्पंचचतेजनाश्चेतिविशेषणसमासोवाअसमासएववावाच्यः नस
माहारइतिभावेनक्रमेणद्वितीयमपिनिराह ॥ **द्वितीयइत्यादिना** ॥ **पंचशब्देनेति** । जनपदविशेषणतयासमासंप्राप्तेनपं
चशब्देनेत्यर्थः ॥ **कथंचिदिति** । पंचजनाःकतीत्याकांक्षायामित्यर्थः । पराभिमतमाशंकते ॥ **नन्विति** ॥ **पुल्लिंगेति** ।
संख्यापूर्वोद्विगुरितिद्विगुसंज्ञायांद्विगुरेकवचनमित्येकवद्भावेसनपुंसकमितिनपुंसकत्वेप्राप्तेऽकारांतोत्तरपदोद्विगुःस्त्रियामिष्य
तइतिस्त्रीत्वेद्विगोरितिङीप्प्रत्ययेनभाव्यत्वादितिभावः ॥ **इत्यलमिति** । विस्तरस्तुचंद्रिकायांबोध्यः ॥ १ । ४ । ३ ॥ ५ ॥
स्फुटदूषणमिति । चंद्रिकायांव्यक्तत्वान्नास्माभिरपिप्रपंच्यते ॥ ५ ॥ **उपादानत्वेनेति** । उपादानत्वेनापीतिनिमित्ते(त्वे)
नैवेतिचार्थोध्येयः ॥ **जनिकर्तुरिति** । जायमानस्यप्रकृतिरुपादानकारणमपादानसंज्ञंभवतीत्यपादानसंज्ञायामपादानेपंचमी
तिपरमतेसूत्रार्थः । वृत्तिमंजर्यादौतुप्रकृतिशब्दःकारणमात्रपरोनतुतद्विशेषोपादानपरः । पुत्रात्प्रमोदोजायतइत्याद्यसिद्धिप्रसं
गादित्युक्तं । अन्यत्समं । अत्रजनेःकर्ताजनिकर्तातस्यजनिकर्तुरितिषष्ठीसमासोयद्यपिकर्तरिचेतिसूत्रेणनिषिद्धस्तथाप्येतन्निर्देश
बलादेवकर्तरिचेतिनिषेधोऽनित्यइतिजनिकर्तुरितिसूत्रएवमंजर्यामुक्तत्वाददोषइतिज्ञेयं । स्यामित्युत्तमपुरुषैकवचनं ॥ **ब्रह्मैव
कारणमुपादायेति** । तल्लिंगादितिन्यायेनाकाशस्यब्रह्मत्वादितिभावः । यद्यस्मात्प्रभवतितत्तस्योपादानमित्येतद्दृष्टांतेनोपपाद्य

यस्मिंश्चिल्लीयतेतत्तस्योपादानमित्येतद्व्यतिरेकमुखेनोपपादयति॥**प्रत्यस्तमयश्चेति**॥ **इत्याहेति**।यद्यपीदंनमिथ्यावादिदूषणं।
तथापिनभास्करादिनाजगत्सत्यत्वमुपेत्यब्रह्मपरिणामोपगमात्तंप्रतीतिध्येयं॥**आभ्यांसंबंधइति**।सदाविकारःसदाशुद्धःजडा
मिश्रयइतिसंबंधइत्यर्थः।नयचंद्रिकायांतुसदात्मामुक्तिदशायामपिस्वामीत्युक्तं।ननुसदाऽविकारइत्यनेनसदैकरूपीत्यादिपुनरु
क्तमित्यतआह॥**विकारोद्बंधेत्यादि**।धर्मिणोयथामृदादेर्घटाद्यापत्तिः धर्मस्ययथाबदरादिफलेषुश्यामत्वरक्तत्वादि।श्रुतिपुरा
णोक्तेर्नविकारीत्युक्तविकारित्वहेतुत्वायोगादाह॥**इतिगम्यतइतिशेषइति**॥ **वक्तुमिति**।नैवसस्यादित्यनेनेतियोज्यं।
नन्वेवंचातुर्विध्यस्याभिमतत्वेसतिपराधीनविशेषावाप्तिरित्यत्रपराधीनविशेषिपरिवर्तश्चेतिअनिवर्त्योन्यथाभावइत्यत्रानिवर्त्या
न्यथाभावश्चेतिचकोटिद्वयंवक्तव्यंस्यात्। आद्येकोटिद्वयेद्वितीयकोटिद्वयेचैककोट्युक्तिर्विशेषिपरिवर्तकोटेर्निवर्त्याभावकोटे
श्चानुक्तिःकुतइत्यतआह॥**अत्रैकैकेति**॥**अन्यथावाक्यस्येति**। यथान्यासंप्रकारद्वयस्यैवविवक्षायांविशेषाप्तिप्रतिद्वं
द्विनोविशेषिपरिवर्तरूपकल्पस्यैववाच्यत्वेनानिवर्त्यान्यथाभावकल्पोनवाच्यःस्यात्। क्षीरस्यदधिभावरूपानिवर्त्यविशेषिपरि
वर्तोदाहरणंचासंगतंस्यात्।अनिवर्त्यान्यथाभावप्रतिद्वंद्विनोनिवर्त्यान्यथाभावरूपकल्पस्यवावाच्यत्वेनविशेषावाप्तिकल्पोनवा
च्यःस्यात्। तथाचयथाशब्दोनित्योगुणःसंभवतीतिकल्पद्वयपरंवाक्यंनित्योनित्यःगुणोद्रव्यंचेतिकल्पद्वयेसतिसमंजसमन्यथा
नसमंजसं तथेदमपिमूलवाक्यंविशेषाप्तिविशेषिपरिवर्तश्चअनिवर्त्यान्यथाभावोनिवर्त्यान्यथाभावश्चेतिकोट्यंतरद्वयेसतिसमं। ॥१७४॥
अन्यथातुयथोक्तकल्पयोःपरस्परप्रतिद्वंद्विताभावादुक्तरूपेणद्विरूपोक्तिपरंवाक्यमसमंजसंस्यादित्यर्थः। यद्वाप्रकारांतरद्वयमे

वोक्त्वानैवेतिवाक्येननिषेधेविकारांतरस्यानिषेधएवहरौकृतःस्यात् । तथाचविकारनिषेधार्थंप्रवृत्तोयंश्लोकोभिमतार्थासाधक त्वेनासमंजसःस्यादित्यर्थः । अतएववक्ष्यति । नचपंचमीविधाद्दृष्टासंभावितावेति । आदिपदोपात्तोदाहरणत्रयमध्येऽनिव र्त्यनिवर्त्यविशेषाप्तिरूपयोर्विकारयोः क्रमेणोदाहरणेउदाहरणद्वयेपराधीनत्वंचदर्शयति ॥ [११५।२६] **तत्रौनिवर्त्यैत्यादिना** । परमि त्यव्ययं । कटकभावःपरंजातइत्यर्थः । पराधीनत्वंव्यक्तमाह ॥ [११६।५] **आतंचनेति** । तक्रस्थापनादीत्यर्थः । आदिपदोपात्ततृती योदाहरणमाह ॥ [११६।६] **शुल्बस्येति** । ताम्रस्यरजतभावइत्यर्थः । तस्यपराधीनतांव्यनक्ति ॥ [११६।७] **किंनामेत्यादिना** । नैवसःस्याद्धरेः क्वचिदित्यत्रमूलेयुक्तेरनुक्तेस्तामाह ॥ [११६।८] **अयमाशयइत्यादिना** दिगित्यंतेन ॥ [११६।१०] **पराधीनतापत्तेश्चेति** । ब्रह्मणइत्यनु षंगः । तथाचस्वयमेवब्रह्मपरिणमतइतिभंगइतिभावः ॥ [११६।१४] **भवतामिति** । ब्रह्मजगतोर्भेदाभेदेनपरिणामवादिनांभास्करप्रभृ तीनामित्यर्थः । नन्वभेदेपिजीवगतदुःखाद्यनुसंधानाभावान्नानर्थप्रसंगइत्यतआह ॥ [११६।१७] **निराकरिष्यतेचेति** । भक्तिपादे । अ तएवचोपमासूर्यकादिवदित्यधिकरणेभेदाभेदवादिमतेऽनुसंधानाभावेनेश्वरस्यानर्थप्रसंगाभावपक्षः। अनुसंधानरहितमैक्यंचेदे कतानतदित्यादिनेतिभावः ॥ **विक्रियेति**। उच्चत्वनीचत्वरूपावाऔदासीन्यप्रच्युतिरूपकर्तृत्वादिलक्षणक्रियावेशादिरूपावे त्यर्थः ॥ [११६।१८] **स्यादिति** । विक्रियेत्यनुषंगः ॥ [११६।१९] **श्रुतिश्चेति** । बहुस्यामिति तदात्मानमेवाकुरुतेत्यादिः । ननुभवद्भिरपिश्रुते स्तुशब्दमूलत्वादित्यत्रब्रह्मणःश्रुत्यैकसमधिगम्यत्वेनतर्कायोग्यत्वात्कृतस्नप्रसक्त्यादितर्कबाध्यत्वंनेतिवदद्भिरपिविचारशास्त्रा

वतारःस्वीक्रियतइत्यतोनिर्विवादप्रमाणप्रमितेर्थेतर्कबाधप्रसक्तौतर्कागोचरत्वेनपरिहारोस्माभिरभिधीयते। नचैवंत्वयेतिवैषम्य
माह ॥ [१९६।२०] **युक्तंश्चेति** ॥ **उक्तमिति** । अविकारःसदाशुद्धइत्यादिनाब्रह्मणोविकारश्रुत्यादिप्रतिषेधस्यदर्शितत्वादितिभावः ।
निवर्त्यविशेषाप्तिरूपंसाक्षात्मूलोक्तंविकारविशेषंतावदपाकरोति ॥ [१९६।२१] **नतावदप्रच्युतेति** । सकिंकृत्स्नस्यब्रह्मणोप्येकदेशस्या
परिणामेप्यंशांतरस्यपरिणामः । आद्येआह ॥ **स्वरूपस्यैवेति** ॥ **अयमाकारपरिणामइति** । श्यामफलस्यपीताकारप
रिणामइवेतिभावः ॥ [१९६।२२] **अस्थूलत्वादिश्रुतीति** । अस्थूलमनण्वित्यादिश्रुतीत्यर्थः । प्रपंचतापत्तेरौपाधिकत्वाददोषइत्यत
आह ॥ [१९६।२४] **नहीति** । एतेनपराधीनतांशोपिनिरस्तः। अनिवर्त्यत्वांशंचनिराह॥ [१९६।२५] **प्रपंचाकारतायाश्चेति** ॥ **प्रलयेति** । यत्प्रयं
तीत्यादिश्रुतिरित्यर्थः । द्वितीयंप्रत्याह ॥ **एकदेशेति** । भागेनपरिणामश्चेत्यादि(ना)मूलोक्तक्षीरदृष्टांतानुरोधेनोपलक्षणत
योपात्तंपराधीनानिवर्त्यविशेषपरिवर्तरूपस्यचविकारस्यपराधीननिवर्त्यविशेषिपरिवर्तरूपविकारस्यचाभावप्रकारउक्तमार्गेणो
ह्यइतिभावेनाह ॥ [१९७।१] **एषांदिगिति** । अयंमार्गःपक्षांतरनिरासेइत्यर्थः । तथाहि । आद्येकुंडलाद्याकारस्यसुवर्णस्यकटकादित्वस्येवसू
क्ष्मरूपस्यब्रह्मणःस्थूलप्रपंचाद्यात्मकत्वेअस्थूलत्वादिश्रुतिविरोधात्। नहिसूक्ष्मत्वानपगमेनस्थूलत्वप्राप्तिरस्ति। नचस्थूलत्वंकार
णांतरायत्तंपरोमन्यते । येनतदस्वाभाविकंस्यात्। नचस्थूलत्वनिवृत्तौपुनःसूक्ष्मतापत्तेस्तत्परमस्थूलत्वादिवाक्यमितियुक्तं। त
थात्वेस्थूलसूक्ष्मोभयस्वभावत्वापातेनश्रुतौनित्यास्थूलत्वश्रवणविरोधादित्यादिध्येयं । द्वितीयेस्थितिसमयेब्रह्माभावप्रसंगादि
त्यादिध्येयमितिभावः । यद्वारज्वाःसूत्रद्वयवन्मायाविशिष्टंब्रह्मवामायाशक्तिमद्ब्रह्मवोपादानं । निर्विकारत्वास्थूलत्वा

दिश्रुतिस्तुकेवलब्रह्मपरेतिविवरणाद्युक्तपक्षदूषणमप्यूह्यमितिभावेनाह ॥ [१९७।१] **एषांदिगिति** । न्यायामृतेब्रह्मणउपादानत्वभंगे
तन्निरासप्रकारोव्यक्तः ॥ **कश्चिदिति** । रामानुजः । भास्करादीत्यादिपदेनविवरणकारादिः । ननुसिद्धांतविरोधिनःकस्य
चिन्मतस्यात्रोद्घाटनेननात्रोपयोगोस्त्यतोस्योपयोगमाह । **अत्रायमभिसंधिरिति** ॥ [१९७।१५] **चोवधारणइति** । नैवेत्यर्थेवर्ततइत्यर्थः ।
परोक्तानुवादकइति । याचोर्णनाभ्यादीनांविकारितोक्तासानैवेत्येवंरूपेणानुवादकइत्यर्थः ॥ [१९७।१६] **जनितामंत्रइतिस्मरणा
दिति** । मंत्रेवेदविषयेजनयितेत्यर्थेजनितेतिभवतीतिपाणिन्युक्तेरित्यर्थः ॥ [१९७।१९] **योनिष्टइति** । हेइंद्रतेनिषदेऽवस्थानाययोनिः
स्थानमकारि कृतमित्यर्थः । निश्चीयतइतीतिशब्दस्यइत्येतदपिनिराकृतमितिपूर्वेणान्वयः ॥ [१९७।२०] **उदाहरिष्यमाणेति** । ससर्ज
मातापितृवदूर्णनाभिवदेवचेतिवचनमित्यर्थः ॥ **व्याख्यातमिति** । तेनेतिपदमनुवर्तते । नन्वेवमपिजडशरीरहीनस्यहरेरू
र्णनाभ्यादिदृष्टांतबलेनजगदुपादानशरीरावलंबनत्वंप्राप्तमित्यतोदृष्टांतनिष्कर्षमाह ॥ [१९७।२४] **एतदुक्तंभवतीति** ॥ [१९७।२५] **तच्छरीर
रूपेति** । भगवच्छरीरवत्तत्तंत्रतयास्थितंयच्छरीरंतस्यमुख्यशरीरत्वाभावोपपादककुत्सितत्वद्योतनायरूपकेतिकप्रत्ययप्रयोगः।
व्यक्तमेतच्छरीररूपकविन्यस्तेत्यत्र । प्रधानतां प्रकृतिरितिव्यवहारविषयतां॥ [१९८।१] **श्रुतिपुराणयुक्तिभिरिति** । यद्यप्यविकार
इत्यादिनाश्रुतिपुराणोक्तावपि नैवसस्याद्धरेःक्वचिदित्येवोक्त्या युक्तिर्नोक्तामूले । तथाप्ययमाशयइत्यादिना तदभिमतयु
क्तीनांविवृत्तत्वाद्युक्तिरप्युपात्ता । यद्वापित्रादेरविकारत्वोपपादनायोक्तचेतनत्वयुक्तेरत्रापिसाम्याद्युक्तेरप्युपादानं । तटस्थक

तृत्वं । मृत्पिंडशरीरकत्वंविनातत्कर्तृत्वमित्यर्थः॥ [१९८।४] **अपादानविशेषेति** । विश्लेषावधिरूपेत्यर्थः॥ [१९८।७] **बाध्येनेति** । कुलालव दनंतर्यामितयास्थितरूपेणानुगृह्णन्परिणामयन्नित्यर्थः॥ [१९८।८] **अवधिर्भवतीति** । आंतरेणरूपेणेत्यनुषंगः। सादरमित्युक्तसतात्पर्य कत्वंकथमित्यतआह॥ **सादरत्वमिति** ॥ **अत्रोपपादनेनेति** [१९८।१०] । अत्रश्रुतौ । अविकारस्येति स्वभावइति रजइतिचोपपादनेने त्यर्थः । पूर्वंभुक्तंभुक्तपूर्वमितिविग्रहंभुक्तपदस्यभुक्तसदृशपरत्वंचोपेत्याह॥ **पूर्वकल्पइति** । बहुव्रीहिंपूर्वपदस्योपादानरूपकार णपरत्वंचोपेत्याह । भुक्तपूर्वसूक्ष्मावस्थोपादानकमिति । पूर्वकल्पसंहृतान्युपचयभागापगमेसतिसूक्ष्मरूपतयाहरेरुदरेस्थितानि यानितदुपादानकमित्यर्थः ॥ [१९८।१२] **विवृणोतीति** । प्रधानंपरिणाम्येत्यनेनसूक्ष्मावस्थोपादानकत्वस्यस्वदेहा(त्प्रधानादुपादाना दित्यस्यविवरणा)न्निर्विकारइत्युक्त्याचास्वदेहभूतप्रधानस्यैवविकारप्राप्त्यासच्चिदानंदस्वरूपदेहस्यावधित्वलाभाच्चेतिभावः॥ **एवश(ब्दोक्त)ब्देनोक्तस्येति** । ऊर्णनाभिवदेवेत्येवशब्देनमृदादिवन्नेतियदुक्तंतस्येत्यर्थः॥ **उक्तेति** । अविकारइत्यादिनोक्त श्रुतिस्मृतियुक्तिइच्छामात्रादितिश्रुतिस्वदेहादित्युक्तब्रह्मतर्करूपैःप्रमाणैरित्यर्थः। नचान्यस्येत्यादिवक्ष्यमाणप्रमाणैरित्यर्थः। न न्वचेतनमपीत्यापिनोत्तरार्धप्रकारांतरेणयोजयिष्यन्पूर्वार्धंतावत्प्रकारांतरेणयोजयति॥ [१९८।१८] **अथवेति** । दृष्टांतेसाध्यवैकल्यमाशं कते॥ [१९८।१९] **ननुघटादयोपीति** । किंसाक्षाद्ब्रह्मविकाराःअसाक्षाद्वेतिविकल्पौहृदिकृत्वाक्रमेणनिराह॥ [१९८।२१] **नेत्यादिना** । नदृष्टांतताघ टस्येतियोज्यं॥ **व्यभिचारइति** । अचेतनत्वादितिहेतोरितियोज्यं।न्यायमतरीत्यात्मोपादानकत्वंमत्वाशंकते॥**सुखदुःखादि**

केष्विति ॥ **एतेनेति**। दुःखादीनांआत्मोपादानकत्वाभावकथनेनेत्यर्थः।ननुमहदादिकंनचेतनविकारइत्यादिप्रयोगोविपक्षेबा
धकाभावादप्रयोजकः। चेतनस्याचेतनपरिणामत्वोपगमेपिनास्माकमनिष्टमित्यतःश्लोकतात्पर्यमाह॥ **अयमभिसंधिरिति**॥
इत्यत्रेति। उपासनापादीयाधिकरणे। तदधिकरणस्यपरेणचार्वाकमतापाकरणपरत्वोपगमात्। तत्रपरभाष्योक्तमनुवदति ॥
परस्येत्यादिना। परस्येत्यस्येतिपरिहारोव्याहतःस्यात्। सूक्ष्मरूपमदशक्तिव्युत्पादनंचव्याहतंस्यादित्यन्वयः। यत्तुपरभाष्यादौ
नविलक्षणत्वादस्यतथात्वंचशब्दादित्यत्रब्रह्मजगतोर्विलक्षणत्वहेतुनोपादानोपादेयभावोनेतिपूर्वपक्षयित्वादृश्यतेत्वित्यनेनसि
द्धांतितं। तन्निरासपरतयापीमंश्लोकंव्याचष्टे॥ **यद्वेति**। पूर्वार्धतात्पर्यमाह॥ **केशनखादीनामिति**। उत्तरार्धभावमाह॥
गोमयादिति। नचान्यस्येत्यादिवाक्यमवतारयति॥ **अनुमानांतरमिति**। शंकते॥ **तर्हीति**। तत्रहेतुःसर्वत्रेति। मयापरि
णामवादिना। निराह ॥ **तत्किमिति**। तत्स्वरूपानुगमशून्यत्वादितीतिशब्दस्यप्रमाणविरोधइत्यन्वयः। बाधकदंडेनात्यंत
भेदःक्वचिदंगीकार्यः। तथाचनाप्रसिद्धविशेषणतेतिभावेनाह ॥ **मोक्षाभावःप्रसंगादित्यादिना**व्यसनितयाभ्युपगंतव्यः
स्यादित्यंतेन। जगद्ब्रह्मणीनान्योन्यविकारविकारिणी। अन्योन्यमभेदेनानुपलभ्यमानत्वादितिहेतोरसिद्धिनिरासकत्वेनयो
जितमेवार्धंब्रह्मस्वरूपानुगतिशून्यत्वादितिहेत्वसिद्धिनिरासकतयापियोजयितुमाह॥ **ब्रह्मस्वरूपानुगतिशून्यत्वादिति**॥
सर्वानुगमाभावेपीति। पिंडाकारत्वाल्पपरिमाणत्वादेरनुगत्यभावादितिभावः। यदिजगद्ब्रह्मणोस्तर्हीतिपदानामध्याहारे
णपूर्ववद्योजनासुशकेत्यभेदपदार्थमेवाह ॥ **अभेदोविकारविकारिभावइति** ॥ **सत्कार्येति**। क्षीरेऽविद्यमानाम्लत्वस्य

दध्य्‌ंगीकारापत्तेरितिभावः । ननुकथंसत्कार्यवादभंगभियामाधुर्यस्यक्षीरस्वभावस्यदध्न्यनुगत्यंगीकारेनुभवविरोधनिरासः । कथंवाक्षीरपरिणामेक्षीरस्वभावानुगत्यनुपलंभइत्यतआह ॥ (किंच)क्षीरकार्यंदधीतितिनिश्चयइति । ननुक्षीरस्यमाधुर्यस्व भावत्वंसर्वानुभवसिद्धमित्यतआह ॥ माधुर्यस्येति । ननुक्षीरमेवदध्यासीत् । पयोवावमंडंभवतीत्यादिलौकिकवैदिकव्यव हारात्पयसएवदधिवि(कार)कारितावाच्या। अन्यथामृत्पिंडघटादावप्येवमेवापत्तेरितिमन्वानंप्रत्याह ॥ अपिचागमैरिति। अविकारःसदाशुद्धइत्यादिप्रागुक्तैरागमैश्चेतनत्वाद्यनुमानैश्चेत्यर्थः ॥ एतांविति । अभेदःसत्त्वमात्रेणस्यात्खर्वस्वर्णयोरपी तिवाक्योक्तौ ।यद्यपियदिजगद्ब्रह्मणोस्सत्वमात्रेणविकारविकारिभावःस्यात्तर्हिखर्वस्वर्णयोरपिविकारिविकारभावःस्यादित्यापा दनरूपप्रसंगएवतत्रोक्तोनविपर्ययोपि तथापिनचैवंजगद्ब्रह्मणीनविकारविकारिभाववतीइतिविपर्ययस्याभिमततयोक्तप्रायत्वा दुक्तावित्युक्तं ॥ कोविरोधइति । व्यभिचारासिद्ध्यादिविरोधोनास्तीत्यर्थः ॥ एतेनेति । यएवंमन्यतेतंप्रत्येतौप्रसंगविपर्य यावित्युक्तत्वेन । यदिजगत्प्रधानयोःसत्त्वमात्रेणविकारविकारिभावःतर्हिखर्वस्वर्णयोरपिसस्यादित्यापादनरूपोदोषःसमान इतिनिरस्तमित्यर्थः । प्रधानस्यप्रच्युत(स्वरूप)स्वभावस्यैवजगदात्मनापरिणामांगीकारादितिभावः । भागेनेत्येतदवतारयति॥ अथमतमित्यादिना ॥ नयुक्तीति । चेतनत्वान्नाचेतनात्मनाविक्रियतइत्यादिप्रागुक्तयुक्तिविरोधोपिनेत्यर्थः । यद्वाजग त्स्थितिदशायांब्रह्माभावापातादित्युक्तिविरोधोपिनेत्यर्थः । ननुकात्रानुपपत्तिः । येनयोभागइत्येतद्यद्वस्त्विवतिव्याक्रियतइत्य तआह ॥ नहिभागिनंविनेति । भागशब्दितावयवद्वयोपेतमेकंसमुदायंविनेत्यर्थः । अस्तुभागी कश्चिदित्यतआह ॥

॥१७७॥

नापिविकारीति । विक्रियमाणाविक्रियमाणोभयावयवीएकःसमुदायोनास्तीत्यर्थः । अधिकरणांतरारंभमाशंकते ॥ नन्वस्तीति ॥ संख्येति । सदनंतानंदचित्स्वनुगताबहुत्वसंख्यावा सदादीनांसंबंधोवेत्यर्थः ॥ अत्रैति । तदुपादानक मित्यादिपक्षत्रयेइत्यर्थः । त्वयाब्रह्मशब्दार्थप्रत्युपादानतयायावत्स्वीकृतंसदादि तत्रसदंशएवजगदुपादानमित्युक्तमित्याद्यपक्षे ब्रह्मप्रत्युपादानभूतस्यसदंशस्यद्वितीयतृतीयपक्षयोर्ब्रह्मशब्दार्थभूतसंख्यासंयोगलक्षणगुणौप्रतिधर्मिभूतस्यसदंशस्यैवजगदुपा दानत्वंप्राप्तमित्यर्थः । ब्रह्मोपादानकतेत्युपलक्षणं । ब्रह्मस्थितिकताब्रह्मलयकताचेत्यपिग्राह्यं । ननुब्रह्मेत्युपादानेधर्मिभूतेवा सदंशेविद्यमानोपादानादिशक्तयस्तदुपादानकादिरूपेब्रह्मण्यपिभावाद्ब्रह्मोपादानकत्वादिकंजगतिसेत्स्यतीत्यतआह ॥ नेत्यु पादानेति । कुतइत्यतआह ॥ तदुपादानत्वादेरिति । उपादाननिष्ठोपादानत्वस्यतदुपादेयेऽभावाद्गुणिनिष्ठगुणाश्रय त्वस्यगुणेऽभावादित्यर्थः ॥ एतदिति । चेतनत्वात्तदन्नंहीत्यादिनोक्तमनुमानजातमित्यर्थः ॥ जनिकर्तुःप्रकृतिरितीति । उपादानरूपायांप्रकृतौजनिकर्तुःप्रकृतिरित्यपादानसंज्ञायामपादानेपंचमीतिसूत्रेणपंचमीविधीयतइत्यर्थः । परोक्तस्ययथाश्रुत स्यानुवाद्यत्वाज्जनिकर्तुःप्रकृतिरितिपंचमीविधीयतइत्युक्तं । अतएवाह । नचेदंसूत्रमुपादानेपंचम्याविधायकमिति । अत्रवाक्य द्वयंध्येयं । इदंसूत्रंपंचमीविधायकंन । कथंचित्पंचमीविधायकत्वघटनायामप्युपादानेपंचमीविधायकंनेति । परंपरयापंचमी विधायकत्वाभिप्रायेणाद्यदोषोद्धारमाह ॥ अपादानेतावदिति । द्वितीयदोषमुद्धरति ॥ उपादानंचेति । प्रकृतिपदस्योपा दानार्थत्वंमत्वाह ॥ इतिस्मरणादिति ॥ एवंसतीति । उपादानत्वस्यापादानविशेषत्वेसत्यप्यपादानसामान्येविहितयाय

तोवेत्यादिपंचम्याकथितस्यापादानस्यकथंनियमेनतद्विशेषोपादानत्वसिद्धिरितिनवाच्यमित्यर्थः । विशेषेति । जायंतइत्यादि
जनिवाचिपदश्रवणेनजनिकर्तुरितिविशेषस्मृत्युक्तापादानविशेषस्यैवग्राह्यत्वादित्यर्थः । तृतीयेचशब्दश्रवणादाह ॥ **द्वितीयो
दाहरणेनेति** । अविलोमभ्योदूर्वेत्यनेनेत्यर्थः ॥ **सूत्रेचेति** । पाणिनीयसूत्रेचेत्यर्थः । अपायेति । निर्गच्छतोवस्तुनोविश्लेषेऽव
धिभूतमित्यर्थः ॥ **तत्कारकमिति** । तस्यजायमानस्यवस्तुनःकारणभूतमित्यर्थः । ननूपादानसंसृष्टभागस्याहेतुत्वेनाकारक
त्वात्कथंतत्रपंचमीत्यतआह ॥ **अयमभिप्रायइति** ॥ **कारकंभवतीति** । शरीरजननरूपक्रियांप्रतिहेतुर्भवति । क्रियांकुर्व
द्धिकारकमितिप्रसिद्धेरितिभावः । जननक्रियाहेतुत्वमेवव्यनक्ति ॥ **तस्मिन्नसतीति** । अपायावधिभूतेतस्मिन्श्रृंगैकदेशेऽस
तिएकदेशांतरस्यश्रृंगसारभागस्येत्यर्थः । ननुमुद्गमाषादौसर्वस्याप्यंकुरात्मनापरिणामेनावशिष्टभागाभावात्तत्रपंचमीनस्यादि
तिभावेनाशंक्य तत्रापितुषभागोस्तीतिसमाधत्ते ॥ **मुद्गेति** ॥ **इत्यादिप्रयोगइति** । ततोभवन्महत्तत्वमव्यक्तात्कालचोदि
तात् । महत्तत्वाद्विकुर्वाणादहंतत्वमजायतेत्यादितृतीयस्कंधादिस्थस्यार्थतोनुवादेनप्रयोगदर्शनमेतत् । प्रयोगमंगीकृत्यापित
स्यगतिमाह ॥ **सगौणोवेति** । क्षीराद्दधिजातमितिप्रयोगइत्यर्थः ॥ **सूत्रेति** । जनिकर्तुरितिसूत्रेप्रकृतिरुपादानमित्येवंरूपा
र्थकल्पनामूलोवेत्यर्थः । कथंतर्हिस्यात्प्रयोगइत्यतआह ॥ **यदिचेति** ॥ **तथापीति** । उभयथापीत्यर्थः । अत्रेत्यनुवादः । श्रृं
गादावितिव्याख्या । बाह्यावयवगौरवादित्यस्यार्थमाह ॥ **अपरिणतेति** । अर्थांतरपरतयाप्यवतार्यव्याचष्टे । कथमित्यादिना ।

श्रृंगावयवेभ्यइतिभाव्यमितिभावः। तावताश्रृंगावयवेभ्यइतिवक्तव्यमितिचोद्यंनपरिहृतमित्यतआह ॥ [२०२।१५] एतदुक्तंभवतीति॥ श्रृंगांतरेति। कतिपयतंतुनाशेखंडपटोत्पत्तिवत्खंडश्रृंगांतरोत्पत्त्येत्यर्थः ॥ [२०२।१६] सूत्राँदेरिति।जनिकर्तुरितिसूत्रस्य श्रृंगादित्यादेरुदाहरणस्यचेत्यर्थः॥ शब्दार्थेति। उपादानापादानशब्दार्थयोरन्योन्यविरोधादुपादानस्यापादानविशेषत्वायोगादित्यर्थः। तदेवाह॥ [२०२।१७] उपादीयतइति। उपाङ्पूर्वात्दाञ्दानइत्यतःकृत्यल्युटोबहुलमित्यकर्तरिल्युडित्युक्तंभवति। एवमग्रेपि। शाब्दिकसंमत्याप्युक्तमर्थंसाधयति॥ किंचेति। आद्यस्यचतुर्थपादेऽपादानसंज्ञाप्रकरणेभीत्रार्थानांभयहेतुः। पराजेरसोढः। वारणार्थानामीप्सितः। अंतर्धौयेनादर्शनमिच्छति। आख्यातोपयोगे। जनिकर्तुःप्रकृतिः। भुवःप्रभवइतिसप्तसूत्राणि। ध्रुवमितिसूत्रेण गतार्थतयामहाभाष्येऽनारभ्याणीतिनिराकृतानि। तत्रायमपियोगः जनिकर्तुरितियोगः। सूत्रंअवक्तुंशक्यमितिनिराकुर्वाणेनास्मदुक्तएवसूत्रार्थःसूचितइत्यर्थः। तदेवव्यनक्ति॥ यदीति॥ [२०२।१०] संमादधानैरिति। न्यासमंजरीकारादिभिरित्यर्थः॥ [२०२।११] प्रागिति। ध्रुवसूत्रे॥ अत्रत्विति। जनिकर्तुरित्यत्र॥ [२०२।१४] कुतइति। कस्मात्कार(का)णादियंपंचमीत्यर्थः। ननुपंचम्यास्तसिलितिपंचम्यंतात्तसिलोविधानेनपंचम्यंतकारकस्यापादानवत्त्वादुपादानस्यचापादानविशेषत्वादुपादानएवयतोवाइमानीत्यादिपंचमीतिनिश्चीयतइतिचेत्। स्यादेवं। यद्येवमादिशब्दस्तसिलंतइतिनिश्चीयते। नचैवं। निश्चायकलकाराश्रवणात्। स्वरस्यात्रोपनिषदादावनिर्णयात्। प्रतियोगेपंचम्यास्तसिरित्यत्राद्यादिभ्यउपसंख्यानमितिवार्तिकेआद्यादिशब्देभ्यः। सर्वविभक्त्यर्थेतसिप्रत्ययस्यविधानेनयतोवाइत्यादेस्तसिप्रत्ययांतत्वेनापिसंभवेनकर्त्रादिकारकांतत्वोपपत्त्यायतोयेनकर्त्राइमानिभूतानिजायं

तइत्यादिसंभवादितिभावेनाह ॥ **तसेःसार्वविभक्तिकत्वादिति** । एकार्थत्वादित्यनंतरमपादानकारकादियंपंचमीति निश्चीयतइतियोज्यं ॥ **भुवइति** । भवनंभूःभुवःभवनस्य कर्तुरितिवर्तते । यस्मिन्व्यापारेसतिप्रथमंजनदृष्टिविषयोभवति तादृशव्यापारोत्रभवनमुच्यते । तस्यकर्तुरवधिभूतंअपादानसंज्ञंभवतीतिसूत्रार्थंहृदिकृत्वाह ॥ **इतिविशेषेत्यादिना** । भुव इत्युक्तेर्विशेषविधानंध्येयं ॥ **प्रथममुपलभ्यतइत्यर्थइति** । प्रथमोपलंभानुकूलव्यापारवान्भवतीत्यर्थइत्यर्थः । तथैवपदमं जर्यामुक्तेः । तथाचनपंचमीबलाद्ब्रह्मणःपरिणामित्वरूपोपादानत्वसिद्धिरितिभावः । नन्वात्मनआकाशस्संभूतइत्यत्रसंभूतो भिव्यक्तइतिव्याख्यानमयुक्तं । तथात्वेआकाशाद्वायुरित्यादावुत्तरत्रापितदर्थत्वापत्तेः । तत्रविकारविकारिभावोभवतामपिसं मतइतिचेत्(न) । तत्रजननार्थत्वेपीहनिर्विकाररूपबाधकवशेनाभिव्यक्तत्वोपपत्तेरित्याद्यभिप्रेत्याह ॥ **आस्तांविस्तरइति** । पूर्वंजगतोब्रह्मोपादानकत्वनिरासकानुमानानांबाधनिरासपरत्वेनव्याख्यातमेवसार्धश्लोकद्वयंनचान्यस्यान्यरूपत्वमित्येतन्मू लोक्तानुमानस्यव्यभिचारनिरासकतयापिव्याचष्टे॥ **अथवेति** ॥ **गूढाभिसंधिरिति** । यस्यभेदेनोपलंभोनतस्योपादानत्वं किंत्वन्यस्येत्यभिप्रायमप्रकाश्येत्यर्थः ॥ **इत्यभिसंधिमिति** । इत्याशंकायामभिसंधिमित्यर्थः । क्वचिदित्यतोभिसंधिरिति पाठः । मूलंयोजयितुंपरिष्करोति ॥ **श्रृंगादेरिति** । योजयति ॥ **यद्यप्यत्रेत्यादिना** । किंवाश्रृंगेविनष्टइत्यत्राविनष्टइति पदच्छेदः । अविनष्टश्रृंगेष्वितिबहुव्रीहिः ॥ **समानदेशतेति** । यावद्देशस्थताश्रृंगस्यतावद्देशस्थताशरस्यापिस्यादित्यर्थः । **समाधानंपूर्ववदिति** । श्रृंगांतरोत्पत्त्याश्रृंगबुद्धिमात्रोत्पत्त्यावाश्रृंगपदप्रयोगइतिध्येयमित्यर्थः । विपक्षदंडेनापिअनादि

त्वमित्याह ॥ **अन्यथेति** । जन्ममात्रस्यादृष्टाधीनत्वादितिभावः । ननूत्पत्तिमात्रस्यकर्मायत्तत्वेप्यनादित्वंचेतनस्यनोपेयं । सर्गादावुत्पन्नस्यकर्मानुष्ठानसंभवेनतेनकर्मणापुनरुत्पत्तिसंभवादित्यतआह ॥ **मध्यइति** । मध्येसर्गकालेस्वोत्पत्त्यनंतरकाल इत्यर्थः । (इदानींक्रियमाणइत्यर्थः)तदानींक्रियमाणकर्मणोपिपूर्वकर्माधीनत्वावश्यंभावात्कथंचिदित्युक्तं ॥ **स्वग्रंथइति** । न विलक्षणत्वादित्यधिकरणभाष्यादावित्यर्थः ॥ **प्रदृश्यतेहीत्यनुवादः** । ततोनिर्गतत्वोपलंभादितिव्याख्या । हिर्हेताविति भावः ॥ **तच्छरीरेति** । तदेकदेशेनोपादानत्वं । वृश्चिकशरीरापेक्षयेत्युक्तमित्यर्थः । यदिगोमयादीत्यादिचोद्यनिरासस्यास्फुट त्वादाह ॥ **अयमत्रसमुदायार्थइति** । अनुपपन्नार्थंवाक्यमापद्येतेत्युक्तंव्यनक्ति ॥ **नहीति** । इत्यादीत्यादिपदेनविश्वोत्पत्तिर्न सत्त्यदादिभवनरूपतयात्राभिमता । ततःपूर्वकालीनत्वादितिप्रयोगोग्राह्यः । ब्रह्मैवहितथोच्यतइत्येतद्व्याकुर्वन्नेवकारव्यावर्त्य माह ॥ **जगद्भावंविनेति** । कथंतर्हीत्यतःपूर्वतनश्लोकद्वयोक्तस्यानुवादःसत्त्वादिधर्मयोगेनेति । तथेत्यनुवादः । सत्त्यदादिक मितिव्याख्या । जगद्भतेनरूपेणेतिपादमवतारयति ॥ **तर्हीति** ॥ **उपयोगोनह्यस्तीति** । भगवतोन(भवति । तत्पक्षेतयो रन)न्यापेक्षत्वादितिभावः । ल्यप्प्रयोगश्चनयुक्तइत्याह ॥ **नापिततइति** । सत्त्वादिधर्मयोगसदादिशब्दवाच्यत्वाभ्यांतद नुप्रविश्येत्युक्तप्रवेशस्यपूर्वकालीनतापिनास्ति । येनप्रविश्येतिल्यप्प्रत्ययस्योपपन्नतास्यादित्यर्थः । सदासत्त्वादिधर्मयोगादिभा वादितिभावः ॥ **तदनुप्रविश्येतिसंबध्यतइति** । तत्प्रकारश्चततश्चायंश्रुत्यर्थइत्यग्रेव्यक्तः । व्याख्येयपदानिदर्शयन्सत्त्वादि त्यादिव्याचष्टे ॥ **सत्त्वादुत्तमत्वादित्यादिना** ॥ **ड्यंतप्रत्ययइति** । टिलोपेत्यदितिरूपमितिभावः । अशक्यतइतिमूलपदंभावप्र

धानमित्युपेत्याशक्यत्वतइत्यनूद्यानिरुक्तमितिव्याख्येयंदर्शितं। निषेधति॥ [२०४।४] नेति। तत्रहेतुःप्रकृतेत्यादि। नन्वेवंस्मृतिभिरुक्तंने
त्यनिरुक्तमस्त्वित्यतआह॥ [२०४।७] स्मृतीनामपीति। वेदात्मकत्वेनवेदार्थप्रतिपादकत्वेनार्थैक्याद्वेदात्मकत्वेनेत्युक्तं। यद्वाप्राग्वेदप
देनस्मृतीनामभिप्रेतत्वेनेत्यर्थः॥ [२०४।८] विरोधतादवस्थ्यमिति। वेदेननिरुक्तंवेदेनानिरुक्तमित्युक्तविरोधतादवस्थ्यमित्यर्थः॥
महिमाधिक्यंचात्रलभ्यतइति। कात्स्न्र्येनानिरुक्तमितिव्याख्यानइत्यर्थः। निलयनशब्दाज्जगदाश्रयत्वलाभंदर्शयति।
निश्चितमिति। क्रियाविशेषणमेतत्। निसित्युपसर्गोयं। नतुनिषेधार्थोनिरित्युपसर्गइतिभावः। प्रवर्ततेचराचराइति
योज्यं। ननुनिसुपपदस्यायगताविितिधातोःकरणाधिकरणयोश्चेत्यधिकरणेल्युटियुवोरनाकावित्यनादेशेनिसःसकारस्यससजुषो
रुरितिप्राप्तरुत्वस्यासिद्ध्याउपसर्गस्यायतावितिलत्वंनेतिवृत्त्यादावुक्तेर्निरयनमितिस्यादित्यतआह॥ [२०४।९] रोलइति। कृपोरो
लइतिसूत्रेरोलइतिपृथग्योगंविभज्यरेफस्यलकारोभवतीष्टविषयेइत्यर्थमुपेत्यात्रलत्वंनिर्वाह्यमित्यर्थः। अधिकरणेल्युटिकृतइति।
नितरांलीयतेऽस्मिन्नित्यधिकरणेल्युटियुवोरनाकावित्यनादेशेचसार्वधातुकार्धधातुकयोरितिगुणेकृतेअयादेशेचरूपमित्यर्थः॥
जीवज्ञानंजीवकर्तृकंज्ञानं। जीवशब्दोत्रप्रकृतिंविद्धिमेपरां। जीवभूतांमहाबाहोइत्यत्रेवचेतनार्थः। रमादिचेतनायद्विषये
सकलविशेषान्नविजानंति। तदविज्ञानमित्यर्थः॥ [२०४।११] ङ्विप्प्रत्ययइति। भावइतियोज्यं। ङित्वात्तनुविस्तारइत्यस्यटिलोपेउपदेशे
जनुनासिकइदितीकारापगमेवेरपृक्तस्येतिवकारलोपेचतइतिरूपं। सत्समीचीनंत्व्यापनंयस्येतिबहुव्रीहिरित्यर्थः। तर्हिसद्यमि
तिस्यात्। झलांजशोंतइतिजश्त्वप्राप्तेरित्यतआह॥ [२०४।१२] अयस्मयेति। अयोमयेतिभाव्येसतिभसंज्ञायांआकडारादेकासंज्ञेत्युक्त

त्वेनपदसंज्ञाया अभावाद्धुत्वाद्यभावेनायस्मयानिपात्राणीत्यादौयथाछंदसिरूपंतथात्रापिसत्यमितिरूपमित्यर्थः ॥ [२०४।१५] वक्ष्यमाण
त्वादिति । सदातनंसत्यमितिनित्यमेवोच्यतेबुधैरितिवाचारंभणश्रुतिव्याख्यावसरेऽत्रैवपादेवक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः । तथाच
तत्रैवतदवयवार्थव्युत्पादनंदर्शयिष्यतइतिभावः । सदितिप्रातिपदिकनिर्देशोयं । सदितिपदेनसाधुगुणाउच्यंतइत्यर्थः ॥ इति
[२०४।१६] वचनादिति । सप्तदशेगीतावचनादित्यर्थः ॥ [२०४।१७] अभवदितिवचनादिति । श्रुतौसच्चत्यच्चाभवदित्युपक्रमे सत्यमभवदि
त्युपसंहारेचश्रवणादित्यर्थः ॥ सत्वादिकमिति । उत्तमत्वव्याप्तत्वादिकमित्यर्थः ॥ प्रत्येकंचेति । सदासत्वात्सदाततेः । सदावै
दिकत्वादित्यादिरूपेणसंबध्यतइत्यर्थः । सृष्टौसत्यामितिशेषोक्तिः हीत्यनुवादो यस्मादितिव्याख्या अत्रचेत्यनुवादः । नित्येत्या
दिव्याख्या । यथोक्तमिति । भारततात्पर्यनिर्णयाद्यभागे । तनुभृतांयेस्वभावास्तेषामभिव्यक्तये । यद्वातनुभृतांसाधूनांस्वस्यभग
वतःभावानांगुणानांसंभूतयेज्ञानायेत्यर्थः । भूत्याःश्रियः । परैरुपादाननिमित्तयोरैक्योपगमेनविकारिणएवकर्तृत्वांगीकारात्त
स्यचात्रानिरासात्तदुपसंहारत्वस्फोरणायोद्देश्यविधेयव्यत्यासेनान्वयमाह ॥ [२०४।२३] इतिसंबंधइति ॥ [२०४।२४] परिणामेति । ब्रह्मणःपरि
णामानुपपत्तौनैवसस्यादित्यत्रोक्तायायुक्तिःविकारमात्रस्यपराधीनत्वादस्यचापराधीनत्वादितियुक्तिः एकःअद्वितीयःस्वतंत्रइ
तियावदित्युक्त्यानूद्यतइत्यर्थः । एतच्चयच्चाविकृतमेवैकमित्यग्रेतनैकपदोक्ताभिप्रायविवरणेनव्यक्तं । अभिधीयतइत्यनंतरं
शेषमाह ॥ [२०४।२५] इत्यर्थोस्येतिशेषइति । अस्याधिकरणस्येत्यर्थः ॥ [२०५।१६] अनेनैवेति । बहुस्यामितिबहुवचनस्यस्वरूपबहुभाव
रूपव्याख्यानेनैवप्रकृतिपरवाक्यमपिनियामकस्वरूपबाहुल्यकरणाभिप्रायेणव्याख्यातमित्यर्थः । साक्षाच्चोभयाम्नानादितिसू

त्रेकर्तृत्वोपादानत्वयोरुभयोराम्नानमुच्यतइतिपरोक्तार्थंनिराह ॥ **उभयाम्नानंचेति** । नचोर्णनाभिजनितृमातृणामित्यत्रोक्तेत्यर्थः ॥ **योनिश्चेत्येतदिति** । योनिश्चहिगीयतइतिसूत्रार्थवर्णनमपिप्रागुक्तनचोर्णनाभिजनित्रित्यत्रोर्णनाभिदृष्टांतोक्त्या निरस्तमित्यर्थः । तत्प्रकारस्तत्रैववसुधायांव्यक्तः ॥ **अपव्याख्यानांतरमिति** । प्रपंचोब्रह्मपरिणामइत्येतत्प्रकृत्यधिकरणार्थइतियद्भास्करादिव्याख्यानंतत्प्राङ्निरस्तं । ब्रह्मप्रपंचारोपाधिष्ठानमित्येतदत्रोच्यतइतियदपव्याख्यानंतन्निरसितुमित्यर्थः । अविकृतत्वेएकमित्यनेनोक्तार्थद्वयस्यहेतुत्वंव्यनक्ति ॥ **तथाहीत्यादिनानसिद्धाइत्यंतेन** ॥ **तादिति** । कालादेरविकारत्वादितिभावः । ननुपरमाणुप्रधानशून्यतत्वादयस्तादृशादृष्टाइत्यतआह ॥ **परमाण्वादयस्त्विति** ॥ **असंभवेति** । अनिर्वचनीयेनापिप्रमारूपज्ञानेनान्यदन्यात्मनादृश्यतइत्यस्यासंभवात्तत्परिहारायेत्यर्थः ॥ **भ्रांतेरपियाथार्थ्यादिति** । भ्रमरूपज्ञानस्यसत्यत्वात्सर्पभ्रमात्कारणादेरपिसत्यत्वा(स्या)वश्यंभावात् । अन्यथार्थसन्निकर्षादिसामग्र्यभावेतदुत्पत्तेरेवायोगादितिभावः ॥ **मृषेतीति** । भ्रांतिरप्यसत्येत्यर्थः । ससर्गइतिकथ्यतइत्यस्यार्थांतरमाह ॥ **तदेतदित्यादिना** । इतिपदपरामृष्टंदर्शयति ॥ **प्रकृतिश्चेत्यादिना** । यद्वाप्रकृतिरितिपदंइतिशब्दात्पूर्वमनुवर्त्यतस्यार्थोक्तिःप्रकृतिश्चेत्यादिनेति । नन्वयमर्थःसूत्राक्षरैर्नलभ्यतेनहिप्रकृतिपदमधिष्ठानार्थमित्यतआह ॥ **एतदुक्तमिति** ॥ **तच्चनेतिनञोनुवृत्तिर्वेति** । यच्चेतिश्रवणात्तच्चेतिलभ्यते । नचप्रकृतिशब्देनेत्यतोनञनुवृत्तिर्वेत्यर्थः । अनुवृत्तिज्ञापकश्चयच्चेतिचशब्दएवेतिभावः । मंददृष्टिपदस्यभ्रमतदुपादानभूताज्ञानरूपार्थद्वयस्योक्तत्वात्तदनुरोधेनसेत्यस्याप्यर्थद्वयमाह ॥ **एकस्येति** ॥ **असत्यानेकरूपेति** ।

असत्यानेकपदार्थात्मनेत्यर्थः ॥ **तदुपादानतयेति** । असत्यानेकपदार्थतदवभासयोरुपादानतयेत्यर्थः ॥ **यदवष्टंभइति** । यदधिष्ठानकइत्यर्थः ॥ **विवर्ततइति** । स्वभ्रांतिविषयोभवतीत्यर्थः ॥ **इत्यपरइति** । अज्ञानंमायाविद्याभेदेनद्विविधमितिमन्वानाः । परव्यामोहनकरीमाया । स्वाश्रयव्यामोहनकरीअविद्या । **मायाविद्येति** । मायारूपाज्ञानेप्रतिबिंबितमित्यर्थः । प्राचीनस्तुनप्रतिबिंबपक्षः । विशुद्धंअप्रतिबिंबितं । दृष्टिसृष्टिमतमाह ॥ **जीवाएवेति** ॥ **प्रपंचैकतेति** । प्राचीनएवघटस्त्वयादृष्टएवमयादृष्टइत्याद्येकत्वाभासइत्यर्थः ॥ **स्वरूपेति** । सर्वजीवानुगतंयत्ब्रह्मचैतन्यंस्वरूपंतदपेक्षयेत्यर्थः ॥ **तत्रावांतरभेदमिति** । ब्रह्मणइत्यत्रकिंविवर्ताधिष्ठानभूतचिद्रूपशुद्धब्रह्मणः । अथसार्वज्ञादिविशिष्टबिंबभूतब्रह्मणः । तथामंददृष्टिरित्यत्रकिंमायावाअविद्यावेत्याद्यवांतरभेदमित्यर्थः । द्वितीयःप्रथमेविशतीतीतिशब्दोहेतौ । सेत्यस्यभ्रमतदुपादानरूपार्थद्वयस्योक्तत्वात्तथैवव्याचष्टे ॥ **यदिब्रह्मणोविश्वभ्रमइत्यादिना** ॥ **विशेषाज्ञानेति** । विशेषविषयकाज्ञानेत्यर्थः । ननुमास्तुब्रह्मणोविशेषाभावात्तदनवभासनिमित्तकोभ्रमः तथापिस्वस्वरूपानवभासनिमित्तोस्तुभ्रमइत्यतआह ॥ **स्वरूपंत्विति** ॥ **द्वितीयस्याद्यमिति** । द्वितीयस्तुप्रथमपक्षदोषेणैवनिरस्तइतिभावः । भ्रांतिरूपैकार्थपरत्वंसेत्यस्योपेत्यतावद्व्याचष्टे ॥ **यदिब्रह्मव्यतिरिक्तेति** ॥ **तत्रैवेति** । चैतन्यादन्यत्सर्वंचैतन्येकल्पितं । चैतन्यमेकंसत्यमित्येवंरूपसूत्रार्थएवभ्रांतिकल्पितंवस्तुकिमस्तीतिवक्ष्यमाणानुपपत्तिव्युत्पादनमुत्तममितिनादेहइत्यादिःकल्पितमित्यंतआरंभइत्यर्थः । स्वतइत्यस्यार्थमाह ॥ **कल्पनांविनैवेति** । साक्षिवेद्यत्वान्नदेहाद्यपेक्षेत्यतआह ॥ **नहिसुखादिवद्रजतादिवद्वेति** ।

यथांतःकरणवृत्त्युपहितचैतन्यरूपेणवाशुद्धचिद्रूपेणवासाक्षिणावेद्यंसुखदुःखादिकं । शुक्त्याद्यवच्छिन्नचैतन्यावरकाविद्यावृ
त्त्युपहितचैतन्यरूपसाक्षिवेद्यंरजतादिकंयथानतथाघटादि(प्रपंचइति)कंप्रपंचंपरोमन्यतइत्यर्थः । तथात्वेतद्वदेवज्ञानैकसत्त्वा
पातादितिभावः । जीवानांसकारणकदेहेंद्रियाणांचकुतोनभ्रांतिकल्पितत्वमित्यतआह ॥ [२०६।१५]द्रष्टृत्वेनेति । जीवानांद्रष्टृत्वेनइं
द्रियाणांदर्शनकरणत्वेनदेहस्येंद्रियाश्रयत्वेनकारणानांचदेहेंद्रियकारणत्वेनेत्यर्थः । अन्यथान्योन्याश्रयादितिभावः ॥ भ्रां
तेरिति । जीवब्रह्मभेदहेतोर्भ्रांतेरितिचक्रकस्फोरणायोक्तंचक्रकाश्रयप्रकारंव्यनक्ति ॥ एतदुक्तंभवतीति ॥ भ्रमेति ।
भ्रमश्चाज्ञानंचजीवभेदश्चेत्येतेषामित्यर्थः । साततोन्यगेत्यत्रसेत्यस्यभ्रांतिरूपैकार्थपरामर्शित्वमुपेत्यतद्दूषणपरतयाऽन्यगाचे
त्स्वतोन्यतेत्यादिग्रंथोयोजितोधुनासेत्यस्याविद्यारूपार्थपरामर्शित्वमुपेत्यजीवगताविद्येतिपक्षमुक्तातिदेशेननिराह ॥ [२०७।३]अने
नेति । भेदोपिभ्रमजोयदीत्यादिसपादश्लोकेनेत्यर्थः । मूलेभ्रमजइति भ्रांतेरितिभ्रमस्यैवोपपादनात्सहैवायंनिरस्तः । जी
वाज्ञानवादोपीत्यनुवादबलादेवजिज्ञासाधिकरणेति निर्विशेषेस्वयंभातेकिमज्ञानावृतंभवेदित्यत्रसुधायांतत्किंजीवाश्रयमुतज
डाश्रयमथवाब्रह्माश्रयमितिविकल्प्य । नाद्यः । प्रकृत्यधिकरणेनिराकरिष्यमाणत्वादितियदुक्तंतद्विवृतंभवतीतिज्ञेयं ॥ इत
रेतरेति । सिद्धेचाज्ञानेतदधीनजीवसिद्धिः । सिद्धेचजीवेतदाश्रिताज्ञानसिद्धिरितीतरेतराश्रयेत्यर्थः । आदिपदेनसिद्धेचा
ज्ञानेतदधीनजीवब्रह्मभेदसिद्धिः । सिद्धेचभेदेआविद्यकभेदभिन्नजीवाश्रितत्वेनाज्ञानसिद्धिरितिचक्रकाश्रयोग्राह्यः । ननुदे ॥१८२॥
हेंद्रियादिकंविनैवसुखादिवत्साक्षिमात्रसिद्धोभविष्यति सर्गादौदेहादिप्रपंचइत्यतआह ॥ [२०७।६]नह्ययमिति ॥ इत्युक्तमिति ।

पूर्वतनसमीपग्रंथे । अयंप्रसंगः । अन्योन्याश्रयादिप्रसंगः ॥ **भ्रमशब्दोऽज्ञानेअर्थेचेति** । यथाक्रमंभावकर्मव्युत्पत्तिभ्यामितिभावः ॥ **प्रथमसूत्रइति** । जिज्ञासासूत्रेमिथ्यात्वंयदिदुःखादेस्तद्वाक्यस्याग्रतोभवेदित्यादिनावर्णितइत्यर्थः ॥ **अधिकविवक्षयेति** । साचव्यावहारिकताचास्येत्यादिनाव्यक्ता ॥ **यथाचैतत्तथोपपादयिष्यतइति** । भक्तिपादेसंध्येसृष्टिराहहीतिनयइतिभावः ॥ **तस्यागामिनइति** । मायामात्रमितिसूत्रस्येत्यर्थः ॥ **श्रुतिर्वंशाचेति** । प्रागुक्तमेवतात्पर्यंध्येयं ॥ **इतिशेषइति** । अंगीकृतत्वतइत्यनंतरमयंशेषः ॥ **श्रुत्यादीति** । प्रागुक्तमांडूकश्रुत्यादीत्यर्थः ॥ **व्याप्तिभंगस्तर्कस्येति** । बाध्यंनार्थक्रियाकारीत्यत्रोक्तस्यबाध्यत्वेऽर्थक्रियाकारित्वंनस्यादित्युक्ततर्कस्येत्यर्थः । ज्ञानस्यासत्यत्वेभ्रमत्वंनस्यादित्यतआह ॥ **भ्रमत्वस्येति** । उत्तरवाक्यमवतारयितुंशंकामाह ॥ **ननुकिमित्यादिना** । शंकि(तैवके)त्वैवंकेनचिदुक्तमुपलक्षणपक्षमनूद्यनिराह ॥ **अत्रकश्चिदित्यादिना**तादवस्थ्यमितीत्यंतेन ॥ **व्यावर्तकत्वस्येति** । इदंसर्पज्ञानंनतुघटादिज्ञानमितिज्ञानंप्रतिसर्पादेर्व्यावर्तकत्वस्येत्यर्थः ॥ **तत्रापीति** । सर्पादेर्ज्ञानंप्रतिव्यावर्तकत्वमित्यत्रापिव्यावर्तकत्वंनव्यावृत्तिबुद्धिजनकत्वंकिंतुव्यावृत्तिबुद्धिजनकज्ञानविषयत्वमित्यभ्युपगमेचज्ञानमात्रस्यसर्पज्ञानव्यावृत्तिबुद्धिजनकत्वायोगेनसर्पव्याव(र्तकज्ञानज्ञानस्यै)र्त्तितज्ञानस्यैवेतिवाच्यत्वाद्व्यावृत्तिबुद्धिजनकज्ञानंप्रतिसर्पादेर्व्यावर्तकत्वंस्यादित्यापादनंप्राप्नोति। तथाचबाध्यस्यसर्पादेर्व्यावृत्तिबुद्धिजनकत्वरूपंव्यावर्तकत्वंस्यादित्यतिप्रसंगतादवस्थ्यमित्यर्थः । तत्रापिज्ञानाभ्युपगमेऽनवस्थेतिभावः । ननुतादृशमित्युक्तिमात्रेणकथमुक्तशंकानिरासइत्यतःसत्यसर्पज्ञानेविषयोपाधिंविनाकृतस्वगतविशेषेणैवव्यावर्तकेनव्यावृत्तत्वं

तावत्साधयति ॥ सत्यसर्पज्ञानंतावदित्यादिनाकार्यमुपजनयतीत्यंतेन ॥ अंतइति । परिशेषादित्यर्थः । एवंपरिशेषेण विषयंविनाकृतंज्ञानगतमेवकंचिद्व्यावर्तकविशेषंसमर्थ्येदानींसर्पोयमितिजायमानंसत्यसर्पापरोक्षज्ञानंअसर्पज्ञानाद्विषयसंबंधमनपेक्ष्यविलक्षणं । तज्जनकसामग्रीविलक्षणसामग्रीजन्यत्वात्परोक्षज्ञानादपरोक्षज्ञानवदित्यनुमानेनापितत्सिद्धिमन्वानोदृष्टांतेसाध्यसाधनोपपादनपूर्वंदार्ष्टांतिकमाह ॥ किंचेत्यादिना । सामग्रीभेदेनज्ञानानांस्वतोवैलक्षण्यंप्रसाध्यसत्यसर्पज्ञानमसर्पज्ञानात्स्वतोविशेषवत्तज्जन्यकार्यविलक्षणकार्यकारित्वात्यवबीजात्कलमबीजवदितिकार्यभेदरूपहेत्वंतरेणापितत्सिद्धिमन्वानोहेतोस्साध्येनविनानुपपत्तिरूपव्याप्तिमुपपादयति ॥ अपिचेति । ननुकार्यभेदस्यविलक्षणविषयसंबंधेनोपपत्तेरप्रयोजकोहेतुरित्यतउपलक्षणविषयसंबंधेनकार्यभेदेऽतिप्रसंगंव्यतिरेकमुखेनाह ॥ नहीति । कलमबीजांतरेति । यदत्तासंबद्धेतियोज्यं । अन्यथातदपितथाकुर्यादितिभावः।एतदुपलक्षणंसामग्रीरूपभेदहेतोरप्येवमप्रयोजकत्वपरिहारोध्येयः । विवृतमेतत्प्रमेयंन्यायामृते । असतःसाधकत्वाभावेबाधकोद्धारवादे । नन्वस्त्वेवंसत्यसर्पज्ञाने । रज्जुसर्पज्ञानेतुकथमित्यतआह ॥ संचायंविशेषइति । विषयनिरपेक्षोज्ञानगतोव्यावर्तकरूपोतिशयइत्यर्थः । यत्तुयद्येवंसूचकश्चहिश्रुतेराचक्षतेचतद्विदइत्यत्रस्वाप्नपदार्थानांशुभाशुभसूचकत्वेनसत्यत्वसमर्थनंतन्नोपपद्यते(तन्नसाध्वापद्यते)।स्वाप्नपदार्थानामसत्यत्वेपितदनवच्छिन्नतज्ज्ञानानामेवशुभाशुभसूचकत्वोपपत्तेरितिचोद्यंतुतदधिकरणएवभावदीपेस्माभिःपरिहृतंध्येयं । अत्रापिकिंचित्स्वस्थानएववक्ष्यामः ॥ नतर्कमूलव्यासेरिति । बाध्यंनार्थक्रियाकारीत्युक्ततर्केत्यर्थः ॥ अर्थक्रियाकारित्वमिति । व्यावहारिकताचास्यस्यादबाध्यत्व

एवहीत्यत्रोक्तं । यद्यर्थक्रियाकारित्वरूपव्यावहारिकत्वंचांगीक्रियतेप्रपंचस्यतर्ह्यबाध्योप्यंगीक्रियेतेत्यत्रोक्तमापादकमितियोज्यं । सपक्षांतरेहेतुसत्वमाशंक्यनिराह ॥ नचज्ञानस्येति । तुशब्दार्थोतिशयेनेति ॥ धूमादेर्विशेषाकारेणेति । पर्वतादिदेशविशेषसह्लग्नत्वादिरूपेणेत्यर्थः ॥ दारुयंत्रस्येवेति । सूत्रेणचेष्टमानदारुप्रतिमायाइवेत्यर्थः । कथमनेनोक्तशंकानिरासइत्यतआह ॥ अयमाशयइति । शंकते ॥ तत्किमिति । उत्तरमाह ॥ अद्धेति । बाधकाभावेश्रुतिप्रतीतंसर्वमेवसत्यमित्येतत्सत्यमित्यर्थः । अद्धाप्रत्यक्ष(सत्य)सिद्ध्योरित्यभिधानात् । परतस्त्वेनचप्रमेत्येतद्योजयति ॥ नचेति । तदेववाक्यमाकांक्षितपदाध्याहारेणप्रकृतोपयोगितयाप्रकारांतरेणयोजयति ॥ परतस्त्वेचप्रामाण्यस्येत्यादिना । शंकते ॥ सतीति । निष्कलंषोडशकलात्मकदेहशून्यं । तदेवमूलमपेक्षितशेषपूर्त्याप्रकारांतरेणयोजयति ॥ एवंश्रुतिबलेनपरतस्त्वइति । तदेववाक्यंप्रकारांतरेणापियोजयति ॥ किंचाविशेषादिति । नन्वविशेषादित्ययुक्तं । सइदंसर्वमित्यादेरनुवादकत्वेनदुर्बलत्वान्निष्कलमित्यादेर्निषेधकत्वेनप्रबलत्वादित्यतआह ॥ अन्यदिति । (सइदंसर्वमसृजतेत्यादेरनुवादकत्वेत्यादि)अप्राप्तांभ्रांतिमापाद्यकिं(वेदो)मानतांव्रजेदित्यादिना । तथायदिमायिकंमिथ्याभूतंकारणत्वंब्रह्मणोवेदोवदेत्तर्ह्यप्रमाणंस्यादित्यादिमिथ्याधर्मविधातुश्चवेदस्यैवाप्रमाणतेत्यनेन । तथाकारणत्वादेर्मिथ्यात्वेशास्त्रवेद्यतैवनस्यादित्यादिच सर्वधर्मोज्झितस्यास्यकिंशास्त्रेणाधिगम्यतइत्यादिना । तथाविश्वकर्तृत्वादेर्मिथ्याभूतविश्वसापेक्षत्वेनमिथ्यात्वात्तच्छ्रुतेरेवमानत्वंयुक्तमित्येत

न्निराकरणमप्यन्यापेक्षायदिस्युरित्यादिनाभक्तिपादेवक्ष्यामइत्यर्थः । ननुमयाकिमपिनांगीक्रियते । ब्रह्मणोविश्वकर्तृत्वादिकंपररीत्यैवातःकथंतेनैवांगीकृतमित्यादिचोद्यनिरासनमप्यनुपदंवक्ष्यामइत्यर्थः । एवमियताग्रंथेनबाध्यंनार्थक्रियाकारीत्येतत्समर्थ्यनेहनानेतिश्रुतेर्नसर्वमिथ्यात्वबोधजनकत्वमित्युक्तमिदानीमस्त्वबाध्यमेवार्थक्रियाकारिश्रुतिरप्यबाध्यैवेतिशंकितत्वात्तदपिनिरस्यति ॥ **नन्विति** ॥ [२०९।२१] **प्रागेवेति** । व्यवहारसतश्चापिसाधकत्वंतुपूर्ववदित्यादिनाजिज्ञासानयएवत्यर्थः ॥ **ततश्चेति** । स्मरणमात्रस्यात्रक्रियमाणत्वादित्यर्थः । अप्रमेतिविच्छिद्यार्थमाह ॥ [२०९।२२] **यस्मादिति** । कुतोनेहनानेतिश्रुतिरप्रमेत्यतआह ॥ [२०९।२३] **प्रपंचेति** ॥ **सोपाधिकत्वादिति** । प्रतिपन्नोपाधिस्थलेत्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्व(मात्र)सदसद्विलक्षणादिरूपत्वान्मिथ्यात्वस्येतिभावः ॥ **ततोस्येति** । ब्रह्मस्वरूपत्वायोगेनातिरिक्तत्वस्यवाच्यत्वादस्यब्रह्मभिन्नस्यमिथ्यात्वस्यबाध्यत्वमावश्यकं । अन्यथासदद्वैतभंगापत्तेरितिभावः । बाध्यार्थमितिबहुव्रीहिः ॥ **इति** [२०९।२५] **वक्ष्यामइति** । प्रामाण्यस्यचमर्यादाकालतोव्याहताभवेदित्यादिनाभक्तिपादे तथोत्क्रांतिपादेचदीर्घभ्रांतिकरीचेत्स्यादित्यादिनाचेतिभावः ॥ [२०९।२६] **स्वरूपासिद्धकालातीतयोरपीति** । अत्रनेहनानेतिश्रुतौस्वरूपतोर्थतश्चासत्यत्वंप्रकृतमितिस्वरूपासिद्धकालातीतयोरित्युक्तं ॥ [२१०।१] **तत्रापीति** । असिद्धादिहेतुप्रयोगस्थलेहेतुस्वरूपारोपस्यविषयारोपस्यचसंभवादित्यर्थः । उत्तरवाक्यमवतारयितुमाह ॥ **स्यादेतदिति** ॥ [२१०।३] **मयेति** । नतत्सत्यमितिवदतामयेतियोज्यं । क्रियावेशःक्रियानिष्पत्त्यनुकूलव्यापारवत्त्वं । साधकत्वंसतस्तेनेतिजिज्ञासानयोक्त्यापौनरुक्त्यनिरासायाभ्यधिकाशंकांवक्तुमाह ॥ [२१०।४] **नचवाच्यमिति** ।

[२१।०।५] अन्यथेति । बाह्यप्रपंचस्यापिसाक्षिविषयत्वोपगमइत्यर्थः । अंधादेरपिसाक्षिणाहिरूपवत्पदार्थादिधीसंभवादितिभावः ॥ सएवचेति । बाह्यप्रपंचएव। अत्र प्रकृतिनये । ब्रह्मविश्वात्मनामृषेत्यादिनाप्रकृतइत्यर्थः । नाप्यसत्यमितियुष्माभिरुपन्यस्तं प्रमाणमित्यन्वेति ॥ [२१।०।६] नन्वधिकरणसिद्धांतत्वेनेति । कस्मिंश्चिदर्थेसिद्ध्यत्यर्थात्सिद्धंह्यधिकरणसिद्धांतत्वेनसिद्धं । यथा क्षित्यादिकंसकर्तृकमितिकार्यत्वहेतुनाक्षित्यादिकर्तृसिद्धौसार्वज्ञमर्थात्तस्यसिध्यति । एवमर्थसिद्धत्वेनसंप्रतिपन्नंनेत्यर्थः ॥ [२१।०।७] ज्ञांतंतयेत्यादि । वृत्तिरूपज्ञानविषयतयाभावरूपाज्ञानतद्विषयतयाचेत्यर्थः ॥ [२१।०।८] तंर्थाचवक्ष्यतइति । अत्रोपलक्षणतयागृहीतेसतिसत्यत्वंगगनादेश्चेत्यादिनात्रैवाग्रेतद्विविच्यवक्ष्यतइत्यर्थः।शंकते॥ [२१।०।१८] भवत्कल्पितेति । सत्येनैवप्रमाणेनप्रमेयसिद्धिरितिभवत्कल्पितव्यवस्थयैवभवद्व्यवस्थानसाध्वीतिब्रूमः । कुतःव्याहतत्वात् । मांप्रतिसत्वासत्वौदासीन्येनप्रमाणेनैवप्रमेयसिद्धिरित्युपेत्यैवप्रपंचसत्यत्वादिसाधनस्यकार्यत्वेनव्याघातादित्यर्थः । यद्वाकिमप्यनंगीकुर्वाणंमांप्रतिसाक्षिणस्साधकत्वंत्वयांगीकृतमित्युक्तेव्याहतत्वात्सत्येनैवमानेनप्रमेयसिद्धिरितिभवद्व्यवस्थयाप्रपंचसत्यत्वादिरूपभवद्व्यवस्थानसाध्वीतिब्रूमइत्यर्थः ॥ यदिति।प्रपंचसत्यत्वादिकंस्वाभ्युपगतप्रपंचमिथ्यात्वव्यवस्थाविरुद्धमित्यर्थः॥ [२१।०।१९] इत्यस्यापीति। एतद्वाक्यरूपप्रमाणस्येत्यर्थः। अन्यथातदर्थस्यासिद्धेरितिभावः॥ एतदपीति। उक्तरूपवाक्यंप्रमाणमित्येतदपीत्यर्थः॥अस्मादिति।यत्स्वाभ्युपगतव्यवस्थाविरुद्धंतदसाधिवत्युक्तरूपवाक्यादित्यर्थः।प्रामाण्यादीत्यादिपदेनप्रमाणभूतवाक्यार्थावबोधाद्यनंगीकर्तृत्वमितिगृह्यते॥ प्रमि [२१।०।२१] तिकरणत्वादिनेति । प्रमितिकरणत्वेनोपादानंप्रामाण्यांगीकारित्वंतज्जन्यज्ञानत्वेनोपादानंप्रमित्यंगीकारित्वंतद्विषयत्वेनो

पादानंह्यर्थस्यांगीकारित्वमित्यर्थः ॥ [२१०।२३] **प्रागेवनिरस्तमिति** । अनंगीकुर्वतांविश्वसत्यतांतन्नवादितेतिजिज्ञासानयानुव्याख्यासु धायांखंडनोक्तनिरासप्रस्तावेसत्वासत्वेविहायप्रमाणस्वरूपस्यबुद्धावारोपयितुमशक्यत्वेनेत्यादिनानिरस्तमित्यर्थः ॥ ७ ॥ **ब्रह्म विवर्तत्वनिरासः** ॥ ७ ॥ विश्वंसत्यमित्यादिना विश्वंसत्यंमघवानायुवोरिदापश्चनप्रमिनंतिव्रतंवां । यच्चिकेतसत्यमित्तन्न मोघंवसुस्पार्हमुतजेतोतदाता । प्रधान्वस्यमहतोमहानिसत्यासत्यस्यकरणानिवोचमितिश्रुतीनामुपादानस्यस्पष्टत्वात् । कविर्म नीषीपरिभूःस्वयंभूर्याथातथ्यतोर्थान्व्यदधाच्छाश्वतीभ्यःसमाभ्यइतिश्रुतौयथार्थतइतिपदाभावेनतच्छ्रुत्युपादानस्यास्फुटत्वा दाह॥**यथार्थतइत्यनेनेति**। एतासामर्थस्यतत्वोद्योतादौस्पष्टमुक्तत्वात्सन्न्यायरत्नावल्यामर्थस्योक्तत्वाच्चार्थमनुक्त्वातासाममु ख्यसत्यतापरत्वेनवा सत्यत्वरूपेस्वार्थेतात्पर्याभावेनवा विश्वस्यपरमार्थसत्वा(त्व)निर्णायकत्वमाशंक्यप्रतिबंद्यानिराह॥[२१०।२४] **व्यावहारिकेति** । इतिचेन्नेत्यनंतरंकल्पकाभावादन्यथेतिपदद्वयमध्याहार्यं । कल्पकमाशंकते ॥ **श्रुत्यंतरेति** । नेहनानेत्यादि श्रुत्यंतरेत्यर्थः ॥ **अत्रापीति** । ब्रह्मसत्यत्वेपीत्यर्थः । अपुरुषार्थत्वादित्यत्रनञोऽभावार्थत्वमुपेत्यविश्वसत्यत्वज्ञानस्यपुमर्था हेतुत्वान्नैतासांश्रुतीनांतत्रतात्पर्यमुच्यते । अथपुमर्थविरुद्धत्वात् । आद्येआह॥ [२१०।२५] **सत्येति** । अंत्यमाशंकते ॥ [१२०।२६] **निष्प्रपंचेति**॥ [२११।१] **इतिवक्ष्यामइति** । उपासनापादेविद्यैवतुनिर्धारणादित्यधिकरणाद्यसूत्रव्यावर्त्यसाधनांतरनिरासप्रस्तावे नचाप्येकत्वविज्ञाना दुक्तन्यायेनमुच्यतइति । निष्प्रपंचात्मैक्यज्ञानंमुक्तिसाधनमित्येतत् । तथोत्क्रांतिपादेनिर्विशेषंस्वयंभातमित्यादिनाशून्यवा द्यभिमतमोक्षमुक्त्वा इत्येवंमायिनश्चाहुरित्यादिनाऽद्वितीयतापत्तिरूपमोक्षइत्येतच्चप्रमाणाननुगुणमितिवक्ष्यामइत्यर्थः ॥

[२११।२] **प्रागुक्ततर्केति** । व्यावहारिकताचास्यस्यादबाध्यत्वएवहीत्युक्ततर्कस्य बाध्यंनार्थक्रियाकारीत्यादिनातत्सदेवार्थकारकमित्यं तेनयद्बाह्यादिमत्त्वेनोपपादनंकृतंतेनैवास्यानुमानस्योपपादितत्वादित्यर्थः । सन्न्यायरत्नावल्यांतु व्यावहारिकतेत्यादिना युक्त्या विश्वंसत्यमित्यादिनाश्रुत्या सत्यमित्यादिनाप्रत्यक्षेणसत्यत्वोपपादनमित्युक्तं । किंचेतिचार्थमभिप्रेत्याह ॥ [२११।३] **चशब्द इति** । यथाश्रुतान्वयमुपेत्याह ॥ **नकेवलमिति** । मिथ्यात्वमपिबंधस्यनप्रत्यक्षविरोधतइत्यादिनाजिज्ञासानये । यदांतर सुखादेःसाक्षिणासत्यत्वमुक्तंतेनसाकंसमुच्चयइतिभावः ॥ [२११।४] **तत्रापीति** । बाह्यवस्तुष्वपीत्यर्थः । आदिपदेनदिग्विशेषाःप्रा च्यादयोग्राह्याः ॥ **वक्ष्यमाणेनेति** । एवमक्षजमानत्वसिद्धामित्यादिनात्रैवोत्तरत्रार्थसत्वघटितप्रत्यक्षादिप्रामाण्यव्यवस्था पनप्रकारेणेत्यर्थः ॥ [२११।५] **प्रकृतत्वादिति** । विश्वसत्यत्ववाचिकाइतिपूर्वप्रकृतत्वाद्विभागविपरिणामाभ्यांविश्वस्येत्यनुवर्तिष्यते॥ **किमनेनेति** । गगनादेरितिकथनेनकिमित्यर्थः । तावताकथमुक्तशंकानिरासइत्यतआह ॥ [२११।६] **तथाचवक्ष्यतइति** । युक्ति पादे । प्राकृतंशुद्धचैतन्यमक्षंतुद्विविधंमतमित्यादौनविलक्षणत्वनयानुव्याख्यानेसाक्षिणःप्रत्यक्षप्रमाणत्वंवक्ष्यतइत्यर्थः । साक्षीत्युक्तेःकृत्यमाह ॥ **प्रत्यक्षेत्येवोक्तेइत्यादिना** । गगनादेरित्यादिपदेनैंद्रियकानैंद्रियकरूपराशिद्वयस्यग्रहणंकृत्वाप्रत्यक्ष साधितमित्युक्तेप्रसिद्धत्वेनबाह्यप्रत्यक्षस्यैवप्रत्यक्षपदेनग्रहणापत्त्यागगनादिरूपातींद्रियार्थसत्यत्वेप्रमाणंनोक्तंस्यादित्यर्थः।नन्वे वंसाक्षिपदेदत्तेपिबाह्यप्रत्यक्षादिप्रमाणवेद्यार्थसत्यतायांप्रमाणंनोक्तंस्यादितिचेन्न।तत्प्रमाणप्रामाण्यव्यवस्थापनद्वारातत्तत्प्रमा णवेद्यार्थसत्यत्वस्यापिसाक्षिणैवव्यवस्थाप्यतयासाक्षिप्रत्यक्षेत्युक्त्यैवैंद्रियकानैंद्रियकसर्वपदार्थसत्यत्वेप्रमाणमुक्तंभवत्येवेत्या

शयेनसाक्षिप्रत्यक्षेत्युक्तमितिभावेनाह॥[२११।७]**नचंसाक्षिणाविनेति**।ऐंद्रिकाणामपीत्यपिपदस्यनकेवलमानुमानिकादीनामित्यर्थः। साधकत्वंतुसत्यस्येत्यादित्रिपाद्यास्तात्पर्यमनुवदति॥**उभयवादीत्यादिना**।अस्यार्थस्य सत्यत्वरूपार्थस्य। तर्हिपुनरत्रतदुपन्यासोव्यर्थइत्यतआह॥[२११।८]**तथापीति**।साक्षीत्युक्तेर्मतांतरनिरासोपिफलमितिभावेनाह।**केचिदिति**।इहेत्युपलक्षणं।इदानीमित्यपिग्राह्यं।आकाशादेरित्यस्याकाशकालयोरित्यर्थः।आस्थिषतेतिलुङात्मनेपदबहुवचनं।अंगीकृतवंतइत्यर्थः॥[२११।९]**चाक्षुषतासामग्रीति**। महत्त्वसमानाधिकरणोद्भूतरूपवत्त्वरूपसामग्रीत्यर्थः।कथंज्ञानांतरसिद्धत्वेपिचाक्षुषज्ञानेभानमित्यतआह॥[२११।१०]**दृष्टोहीति**।सौर(भे)भ्येणेतियोज्यं।कस्मिंश्चिच्चंदनखंडेघ्राणेनसौर(भे)भ्येवगतेसतितत्रवातत्सजातीयेऽन्यत्रवाचक्षुषासुरभिश्चंदनखंडोयमितिज्ञानोदयस्यानुभवादित्यर्थः ॥ [२११।११]**परेषांचेति** । अनुपलब्धिरूपषष्ठप्रमाणवेद्योऽभावइतिमतेऽभावस्याचाक्षुषत्वेपीहभूतलेघटाभावइतिविशिष्टचाक्षुषप्रत्ययोदृष्टइत्यर्थः ॥ [२११।१२]**अयमिति** । इहविहंगमःपततीतिप्रत्ययइत्यर्थः । तार्किकाणांतथाप्रतीत्यभिमानसत्वादाह ॥ **लौकिकानामिति**॥ [२११।१३]**तइति** । लौकिकाइत्यर्थः॥ **नेहेति** । इहेत्युक्ताधिकरणस्यआलोकावयवत्वेतदाश्रितस्यतत्रनिषेधप्रत्ययायोगादितिभावः॥ **इहालोकत्र्यणुकमितीति**।त्र्यणुकावयवानांद्व्यणुकत्वेनातींद्रियतयाइहेतिप्रत्ययायोगादितिभावः। द्वितीयप्रत्ययोपपत्तिंशंकते ॥ [२११।१४]**प्रमाणांतरेति** । यद्वांधकारावृतदेशेनेहालोकइतिप्रत्ययेइहेतिआलोकपरमाणवएवाधिकरणतयानीर्दिश्यंतइतिभावेननेहालोकइतिप्रत्ययोदुःसंपादइत्युक्तं। एवंचप्रत्ययद्वयेप्युपपत्तिंशंकते ॥ प्रमाणांतरेतीत्यवतरणीयं । सामान्यपरिशेषरूपानुमानाभ्यांगगनादिसिद्धिनिरासोपिसाक्षिप्रत्यक्षपदप्रयोगफलमितिभावेनतन्मतमा

शंकते ॥ [२११।१६] अथमतमित्यादिना । आश्रयासिद्धिशंकानिरासायाह ॥ शब्दस्तावत्प्रत्यक्षसिद्धइति । गुणइतिसाध्यनिर्दे
शः । हेतौग्रा(तोर्ग्रा)ह्यत्वमात्रस्यगगनादौव्यभिचारादिंद्रियेतिविशेषणं । घटादावव्यभिचारायैकेंद्रियेति । जीवात्मन्यव्यभि
चारायबाह्येति । योगिबाह्येंद्रियग्राह्यात्माकाशादावव्यभिचारायास्मदादीति । शब्दत्वादावव्यभिचारायसत्यंतं । अयंच
प्रयोगोवक्ष्यमाणगुणत्वहेतोरसिद्धिनिरासायपरोक्तप्रतिज्ञादिक्रमनियमभंजनायहेतुपूर्वकंगगनसाधकसामान्यानुमानप्रयोग
माह ॥ गुणत्वाद्द्रव्याश्रितइति । शब्दइतिधर्मिवाचिपदमनुवर्त्यं सामान्यतोद्रव्येसिद्धइत्यस्यपरिशेषादित्यादिनावक्ष्य
माणेनान्वयः । गगनरूपाविशेषद्रव्यसिद्ध्यैपरिशेषंवक्तुंप्रसक्तंनिराह ॥ [२११।१७] शब्दइत्यादिना । स्पर्शवतःपृथिव्यादिचतुष्टयस्यगु
णोनेत्यर्थः । कर्मजसंयोगादौहेतोरव्यभिचारायसाध्येविशेषपदं । कारणगुणपूर्वकत्वंनामस्वसमवायिकारणमात्रसमवेतगुणा
समवायिकारणकत्वं। यथाघटगतरूपस्यस्वाश्रयसमवायिकारणमृत्पिंडगतरूपासमवायिकारणकत्वंतदभावोकारणगुणपूर्वकत्वं
तस्मादितिहेत्वंशस्यार्थः । शब्दश्चोक्तरूपकारणगुणपूर्वकोनेतिनासिद्धिः । परमाणुरूपादावव्यभिचारायप्रत्यक्षत्वेसतीतिविशे
षणं । तंतुरूपजन्येपटरूपेऽ(घटगतपूर्वरूपादा)व्यभिचारायविशेष्यं ॥ अयावद्द्रव्यभावित्वादिति । अत्रापिप्रत्यक्षत्वेस
तीत्यनुवर्तनीयं । तेननपाकजेपार्थिवपरमाणुरूपादौव्यभिचारः । हेतोरप्रयोजकत्वनिरासायविपक्षेबाधकतर्कमाह ॥ स्पर्श
[२११।१८] वद्गुणत्वइत्यादिना ॥ तदिति । शब्दानुपलंभप्रसंगइत्यर्थः । तत्कथमित्यतोव्यनक्ति ॥ शब्दोहीत्यादिनाद्रव्यंवास्ती
त्यंतेन ॥ [२११।२१] गुणस्यस्वाश्रयइति । स्वाश्रयेवर्तमानंगुणंप्रतिवास्वाश्रयाश्रितेविद्यमानंगुणंप्रतिगुणस्यासमवायिकारणत्वादि

त्यर्थः । आद्यंयथा । आत्मगतमनःसंयोगस्यआत्मगतज्ञानादिगुणासमवायिकारणत्वं । द्वितीयंतुतंतुरूपस्यपटगतरूपंप्रत्यसम वायिकारणत्वं । नचैवंस्पर्शवद्गुणत्वेसंभवतीतिभावः । कथंतर्हितदुपलंभइत्यतआह ॥ [२।१।२२] **तस्मादिति** ॥ **वीचीतरंगेति** । सूक्ष्मस्थूलत्वाभ्यांवीचीतरंगयोर्भेदः । यथातटाकादिमध्येपाषाणादिप्रक्षेपेसतिवलयाकारेणदशदिक्संबद्धाकाचिद्वीचीजा यते । तदनंतरंतथैवकश्चित्तरंगःपुनर्वीचीपुनस्तरंगइत्येवंतीरपर्यंतंवीचीतरंगपरंपरयातीरप्राप्तिः तथाशंखादिशब्दस्यापिपरंपर याकर्णशष्कुलीयुक्तदेशप्राप्तिरित्यर्थः ॥ [२।१।२३] **नाप्यात्मगुणइति** । शंखशब्दंकुर्वन्यआत्मातद्गुणइत्यर्थः । शब्दइतिवर्तते ॥ अ हंकारेणविविक्तस्येति । अहंसुखीत्यादिवदहमर्थसंसृष्टत्वाभावेनाहमर्थासंसृष्टस्येत्यर्थः ॥ [२।१।२४] **नदिक्कालमनसामिति** । गु णःशब्दइत्यनुकर्षः ॥ **प्रसक्तेति** । आश्रयत्वेनप्रसक्तपृथिव्याद्यष्टद्रव्याणामाश्रयत्वप्रतिषेधइत्यर्थः । रूपवदितीतिशब्दस्या थमतमितिपूर्वेणान्वयः ॥ [२।१।२५] **तदिदमिति** । उक्तदिशाशब्दलिंगकत्वमित्यर्थः ॥ **जातिबधिराणामिति** । नचतेषामपिज न्मांतरीयव्याप्त्यनुसंधानादाकाशप्रतिभासइतिवाच्यं । अन्यथोपपत्तौतत्कल्पकाभावात् । अन्यथातिप्रसंगादितिभावः ॥ [२।१।२६] **मूर्ताविकाशेनेति** । कुंभकुसूलादिमूर्तपदार्थानामवस्थानप्रतिहत्यभावेनेत्यर्थः । आकाशसिद्धिंशंकते ॥ [२।२।१] **मूर्ताभाव स्याप्यधिकरणेनेति** । स्तंभकुंभादिमूर्ताभावः । साधिकरणोमूर्ताभावत्वाद्घटाद्यधिकरणपटाद्यभाववदित्यनेनजातिबधिरा णामाकाशप्रतिभासइतिभावः ॥ **तस्येति** । पक्षतयोपात्तमूर्ताभावस्येत्यर्थः ॥ **साधिकरणस्यैवेति** । अधिकरणप्रतियोगि घटितत्वेनैवाभावप्रतीतिनियमात् । सद्भ्यामधिकरणप्रतियोगिभ्यामभावोनिरूप्यतइत्यंगीकारादितिभावः । एवमाकाशस्यश

ब्दलिंगकविश्वजनीनाकाशप्रतिभासायोगमुक्त्वेदानींसामान्यतःआकाशद्रव्यसाधकानुमानंनिरसितुमाह ॥ [२।२।१] **किंचेति** । शब्दः क्वचिदाश्रितोगुणत्वादितिप्रयोगेशब्दपदार्थंपृच्छति ॥ [२।२।२] **शब्दइति** ॥ **नचोक्तेति** । शब्दोगुणःसामान्यवत्त्वेसत्यस्मदादिबा ह्यैकेंद्रियग्राह्यत्वादित्युक्तेत्यर्थः ॥ [२।२।३] **विरोधाभावादिति** । तथाचाप्रयोजकोयंहेतुरितिभावः । ननुविपक्षेहेतूच्छित्तिरूपोवि रोधोस्त्यतोनाप्रयोजकत्वमितिभावेनशंकते ॥ **यदीति** ॥ [२।२।४] **प्रतिबंधादिति** । व्याप्तत्वादित्यर्थः ॥ **निरवयवस्यापीति** । आत्मरूपद्रव्यस्येतियोज्यं । ध्वनिरूपोवेतिपक्षेसामान्यद्रव्यसिद्धावपिनपरिशेषसिद्धिरितिदोषमाह ॥ [२।२।५] **द्वितीयेत्विति** ॥ [२।२।६] **पिठरपाकेति** । तार्किकमतेह्येकत्रघटादीन्मेलयित्वाकुलालेनतृणादिनातेषांपाकेसमारब्धेतेजोभिघातादिनाघटावयवेषुक्रि योत्पत्ताववयवसंयोगनाशेनावयविनाशइत्येवंक्रमेणपरमाणुपर्यंतनाशेसतिपुनर्भोजकादृष्टवशेनपरमाणुक्रियोत्पत्तौतत्संयोगेद्व्य णुकादिक्रमेणघटादिरूपांत्यावयविनउत्पत्तिरितिपीलुपाकप्रक्रिया। परमाणुपर्यंतमवयविनोनाशंविनैवतथैवघटादीनांपाकःपि ठरपाकप्रक्रिया। इतिप्रक्रियाद्वयमंगीकृतं । तत्रपीलुपाकप्रक्रियायांकारणगुणपूर्वकत्वादिसत्वेनहेत्वभावेपिपिठरपाकक्रियायां घटादौतेजस्संयोगेनैवरूपांतरादेर्जातत्वेनतत्रोक्तहेतुद्वयसत्वात्साध्याभावाच्चव्यभिचारइत्यर्थः ॥ [२।२।७] **प्रमितत्वादितिचेदिति** । स्पर्शवद्गुणत्वस्यप्रमितत्वादित्यर्थः॥ **विशेषणमिति** । यःप्रत्यक्षत्वेसत्यश्रावणत्वेसत्यकारणगुणपूर्वकइतिवाश्रवणेतरप्रत्यक्षत्वे सत्यकारणगुणपूर्वकःसस्पर्शवद्गुणोनेतिवाविशेषणमुपादेयमित्यर्थः । तथाचशब्दस्यापिव्यावर्त्यतयास्पर्शवद्गुणत्वेपिनानुमान विरोधइतिभावः । यद्यपिसिद्धांतेध्वनिराकाशगुणएव । यदाहुर्भगवत्पादाः । आकाशगुणेशब्देव्यज्यमानावर्णाइत्यादित

त्वनिर्णये । तथापिकस्यचिन्मतरीत्यापरस्येत्थमापादनमात्रमितिध्येयं । यद्वासर्वस्यापिपंचीकरणप्रक्रियायामाकाशाद्यनुस्यूत
त्वादेवंस्पर्शवद्गुणत्वप्रतिपादनमितिज्ञेयं । ननुतत्रतदनुपलंभप्रसंगोबाधकइतितत्राह ॥ [२।२।८] **अनुपलब्धिस्त्विति** ॥ [२।२।९] **चक्षुषइवश्रो
त्रस्यापीति** । तैजसात्तुविकुर्वाणादिंद्रियाणिदशाभवन्नित्यादिस्मृत्यासर्वेषामपींद्रियाणांचक्षुषइवतैजसत्वादितिभावः । नन्वेवं
संदेहएवभवेत्नतुश्रोत्रस्यगतिनिश्चयइत्यतआह ॥ [२।२।१०] **संशयादपीति** । **महीयानिति** । बहुलइत्यर्थः । एतद्दिग्भवोयंशब्दइतिनि
श्चयएवबहुलः संशयस्तुक्काचित्कःप्रतिहत्यादिदोषनिमित्तकः । एवंचबहुतरदिङ्निश्चयबलाद्गत्वाग्रहणमेवनिश्चीयतइतिभावः ।
यद्वासंशयानुगुण्यापेक्षयानिश्चयानुगुण्येनश्रोत्रस्यगतिरेवकल्प्यानिश्चयस्यसंशयादपिश्रेष्ठत्वादित्यर्थः ॥ [२।२।११] **नचोक्तदोषइति** ।
नापिशंखाद्यागमेनश्रोत्रप्रत्यासत्तिस्तदनुपलंभादित्युक्तदोषोनास्ति । यथाकस्तूरिकाद्यवयवानामेवघ्राणदेशपर्यंतमागमेनक
स्तूरिकागंधस्यघ्राणेनसहसंयुक्तसमवायसंबंधमुपेत्यग्रहणमुपेयतेतद्वदत्राप्युपपत्तेः । सूक्ष्मतयावयवागमनानुपलंभस्योभयत्र
साम्यात् । नचैवंशंखावयवापगमेशंखस्यह्रासःस्यादितिशंक्यं । कस्तूर्यादावपिसाम्यात् । अवयवांतरप्रवेशेनपूर्वसाम्यस्यात्रा
पितुल्यत्वादितिभावः ॥ **हेतुद्वयमसिद्धमिति** । शब्दोनस्पर्शवद्विशेषगुणइत्यत्रयद्धेतुद्वयमुक्तंतेनपृथिव्यादिगुणत्वाभाव
सिद्धावपिनवायुगुणत्वाभावसिद्धिः । शब्दस्यवायुगुणत्वेनवायुगतस्पर्शस्येवप्रत्यक्षत्वेसतिकारणगुणपूर्वकत्वस्ययावद्द्रव्यभा
वित्वस्यचसंभवेनहेत्वोःस्वरूपासिद्धत्वेनवायुगुणत्वाभावासाधकत्वात् । वायुगुणत्वपक्षेप्रागुक्तस्तदनुपलंभप्रसंगरूपस्तर्कश्चा
युक्तः । तत्पक्षेवायुनासहश्रोत्रदेशप्राप्तिसंभवेनोपलंभोपपत्तेरितिभावः । शंकते ॥ [२।२।१२] **नचैवंयुक्तमिति** । कुतइत्यतःश्रोत्रस्या

पिवायवीयत्वप्रसंगरूपबाधकसद्भावादित्याह ॥ [२१२।१२] श्रोत्रस्येति । [२१२।१३] प्रतिनियतेति । अस्यार्थोग्रेव्यक्तः ॥ वायवीयत्वेश्रो
[२१२।१४] त्रस्यापितथात्वप्रसंगादिति । नचेष्टापत्तिः । तथात्वेत्वगिंद्रियवत्स्पर्शस्यापिग्रहणप्रसंगात् । त्वचोपिशब्दग्राहकत्वप्रसं
गादितिभावः ॥ [२१२।१५] स्नेहेति । जलगुणचिक्कणताग्राहकइत्यर्थः । ननुरूपादिषुपंचसुमध्यइतिविशेषणान्नदोषइत्याशयादाह ॥
श्रोत्रस्येति । ननुश्रोत्रस्पर्शनयोर्द्वयोरपिवायवीयत्वेशब्दमात्रग्राहकत्वंस्पर्शमात्रग्राहकत्वमितिनियमभंगएवबाधकइत्यत
आह ॥ सामग्रीभेदेनेति । वायुविकारत्वस्योभयत्रसाम्येपि श्रोत्रादिजनकेतरकारणकलापवैचित्र्येणश्रोत्रत्वचोर्वैचित्र्यात्प्र
तिनियतार्थग्राहकत्वोपपत्तेरित्यर्थः । यद्वाग्रहणेसहकारिसंपत्तिरूपसामग्रीभेदेनेत्यर्थः । बाधकांतरमाशंकते ॥ घ्राणादीना
मिति । एकप्रकृतित्वमेकभूतोपादानकत्वमित्यर्थः । अस्त्वित्यंगीकारः । ननुबाधकेसतिकथमित्यतआह ॥ [२१२।१६] बाधकसद्भाव
इति । ततएवबाधकादेवेत्यर्थः । वायवीयत्वेऽनुमानविरोधंबाधकमाशंकते ॥ शब्दइति । वायुगतसंख्यापरिमाणादाव
व्यभिचारायहेतौसत्यंतं । स्पर्शेव्यभिचारवारणायविशेष्यं । ननूक्तमात्मगुणत्वाभावेबाह्येंद्रियप्रत्यक्षत्वादिहेतुचतुष्टयमित्य
तःसर्वंक्रमेणनिरस्यन्नाद्यंनिराह ॥ धर्मादीनामप्रत्यक्षत्वेपीत्यादिना ॥ [२१२।१८] तत्सिद्धाविति । [२१२।१९] अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यसिद्धौ
शब्दगुणकत्वेनैवतस्यसिद्ध्याधर्मिग्राहकमानबाधः । शब्दोनाष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यगुणःप्रत्यक्षत्वात्तदीयपरिमाणवदित्यनुमा
नस्यतादृशद्रव्यासिद्धावप्रसिद्धविशेषणतेतिशंकार्थः ॥ परिशेषेति । तदयंप्रमाणार्थइत्यादिनाप्रागुक्तपरिशेषेत्यर्थः । सा
म्यादिति । तत्सिद्धौसिद्धसाधनंअसिद्धावप्रसिद्धविशेषणतेतिदोषसाम्यादित्यर्थः । आत्मांतरग्राह्यत्वादितिद्वितीयहेतुंनि

राह॥[२।२।११]आत्मांतरेति॥[२।२।२०]संदिग्धासिद्धेरिति। एकेनश्रुतएवशब्दोऽन्येनापिश्रुतइतिनिश्चयासंभवात्। स्तंभकुंभादिवत्स्थायित्वे
तत्स्यात्। नचैवं। तस्याशुतरविनाशित्वेनवीचीतरंगन्यायेनशब्दांतराण्युत्पाद्यपूर्वपूर्वशब्दानांनष्टत्वेनान्यान्यशब्दानामेवपु
रुषांतरैर्ज्ञातत्वसंभवादितिभावः। ननुपुरुषांतरैरन्यान्यशब्दश्रवणेपितज्जनकशब्दपरंपरयामूलशब्दज्ञानमस्तीतिमूलभूतशब्द
प्रतिपत्तिःसर्वसाधारणीतिशंकते॥ संतानेति॥ प्रत्यभिज्ञानादिति। शंखशब्दएवमयापिश्रुतइतिज्ञानादित्यर्थः॥ सुखा
दीनामप्यनुमानेनेति॥मुखप्रसादादिनाचैत्रादिगतसुखस्यानेकैरनुमातुंशक्यत्वादितिभावः॥ [२।२।२१]आत्मसमवेतस्यैवेति।
आत्मनोपिविभुत्वादितिभावः। एतेनतृतीयहेतुरप्यप्रयोजकत्वेननिरस्तोध्येयः॥[२।२।२२]ग्राहकस्थत्वेनेति। श्रोतृपुरुषस्थत्वेनेत्यर्थः॥
[२।२।२३]तस्याप्यसिद्धत्वादिति। एतेनतृतीयहेतोरप्यप्रसिद्धिरुक्ताध्येया॥व्यभिचारादिति। एतेनचतुर्थहेतुरपिव्यभिचारेणनिर
स्तोध्येयः। नन्वहंकारेणवि(वि)भक्तस्यग्रहणादित्यत्रग्रहणादित्यस्यप्रतीयमानत्वादित्यर्थः। पादेमेसुखमितिभ्रमोतोनदोषइति
शंकते॥ [२।२।२४]ग्रहणमिति॥ संदिग्धेति। आत्मगुणत्वाभावस्याद्याप्यसिद्ध्याहंकारविविक्तत्वेनशब्दग्रहणमिदंभ्रांतिरुतप्रमि
तिरितिसंदेहास्कंदनादितिभावः। यदपिदिक्कालमनसांगुणत्वाभावेप्रत्यक्षत्वाद्विशेषगुणत्वाच्चेतिहेतुद्वयं। तत्राद्यमाशंक्य
निराह॥ प्रत्यक्षत्वादितीति। द्वितीयंनिराह॥ [२।२।२५]कालादीनामिति॥ अन्यथातत्सिद्धेरिति। आनुमानिकत्वप्रकारापे
क्षयाप्रकारांतरेणसाक्षिणैवसिद्धेरनुपदमग्रेवक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः। येनधर्मिग्राहकमानबाधइतिभावः॥ [२।२।२६]किंचात्रसर्वत्रेति। ॥१८९॥
शब्दस्यआत्माद्यष्टद्रव्यगुणत्वाभावेयेप्रयोगाअभिहितास्तत्रसर्वत्रव्याप्तिग्रहणसमयेयत्रशब्दान्यत्वेसतिबाह्यप्रत्यक्षत्वादिकंत

त्रात्मादिगुणत्वाभावइत्यादिरूपेणसहचारदर्शनंसंकोचनीयमित्यर्थः। एतत्संकोचस्यैवलघुतमत्वादितिभावः। ननुप्रामाणि
कत्वान्नद्रव्यांतरकल्पनंदोषायेत्यतआह॥ [२।२।२६]परिशेषेति॥ [२।३।२]असाधारणतास्यादिति। अष्टद्रव्यवृत्तौबाधकोपपन्नत्वेसति
गुणत्वादितिहेतोरितिबोध्यं॥ इतरेभ्योभिद्यतइति। पृथिव्या(दित्रयोदशद्रव्य)द्यष्टद्रव्यप्रतियोगिकभेदवानित्यर्थः। न
नुसमुदितानामेवास्तुसाधनं। नचैकाधिकर(णा)ण्यावच्छेदकावच्छिन्नानामेतेषांक्काप्यप्रसिद्धत्वेनाप्रसिद्धविशेषणत्वंशंक्यं।
असिद्धविशेषणत्वस्यसाध्याप्रसिद्धौतन्निरूपितव्याप्तिज्ञानायोगेनव्याप्तिग्रहप्रतिबंधकत्वेनदोषत्वात्। इहचसाध्यसाधनव्यति
रेकयोरेवव्याप्त्यंगीकारेणान्वयव्याप्तेरनभ्युपगमादभावसाध्यकव्यतिरेकिप्रयोगेचसाध्यत्वेनाभिमतेतरान्योन्याभावानांसमुदि
तानांव्यतिरेकस्येतरत्वरूपभावपदार्थत्वेनान्योन्याभावरूपसाध्यज्ञानंविनैवयत्रेतरत्वंतत्रशब्दाश्रयत्वाभावइतिपृथिव्यादौव्य
तिरेकव्याप्तिग्रहसंभवेनाभावसाध्यकव्यतिरेकिणिसाध्याप्रसि(द्धे)द्ध्यादेरदोषत्वादितिभावेनशंकते॥ [२।३।३]अभावस्येति॥ नदो
[२।३।४]षइति। अप्रसिद्धविशेषणत्वमितियोज्यं॥ तथापीति। साध्यभूताभावव्यतिरेकस्यभावत्वेपिसाध्याभावरूपेणप्रतिषेधमु
खेनसाध्यभूताभावव्यतिरेकज्ञानमावश्यकं। साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वस्यव्यतिरेकिहेतौगमकताप्रयोजकरूपं।
तच्चनस्वरूपसत्तया। व्यतिरेक्याभासोच्छेदापत्तेः। किंतुज्ञातमेवतत्। ज्ञानंचनवस्तुगत्यासाध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगिज्ञा
नतया। यत्रपटादौघटाभावाभावत्वमारोप्यतद्व्यापकतयालोष्ठत्वादिकंगृहीतंतत्रलोष्ठत्वाद्यभावेनघटाभावाननुमानापातात्।
तत्रपटस्यवस्तुतःसाध्यभूतघटाभावाभावत्वाभावात्। किंतुसाध्याभावत्वेनज्ञायमानाभावव्यापकाभावप्रतियोगिज्ञानत्वेनैव

वाच्यमित्यप्रसिद्धिर्दोषएवेतिभावः ॥ [२१३।५] सर्वप्रतियोगिकैकेति । पृथिव्यादित्रयोदशपदार्थपरःसर्वशब्दः । ननुसत्यत्वंगग
नादेश्चसाक्षिप्रत्यक्षसाधितमित्यत्रगगनस्यसाक्षिसिद्धत्वंप्रसक्तप्रतिषेधेनपरिशेषतःसाधितं । आदिपदोपात्तकालदिगादेरानुमा
निकत्वस्यपरैरंगीकारात्तन्निरासेनसाक्षिसिद्धत्वंकुतोनोपपद्यतइत्यतआह ॥ अन्यदिति । तत्तत्प्रस्तावकालेऽत्रैवोत्तरत्रवक्ष्या
मइत्यर्थः । औत्सर्गिकं । कारणगतसहजशक्तिलब्धं ॥ [२१३।१२] दोषेति । ज्ञानजनकेषुदो(षोहिआ)षाहितागंतु(का)कशक्तिबलादित्यर्थः ।
एवमेवनिष्कारणमेव ॥ उक्तत्वादिति ।निर्विशेषेस्वयंभातेकिमज्ञानेत्यादिनाजिज्ञासानये । सामंदद्दष्टिस्तस्यैवब्रह्मणःकिमित्या
दिनात्रैवपूर्वग्रंथेविषयस्याश्रयस्यचाभावेनानुपपत्तेरुक्तत्वादित्यर्थः । भवन्मतेस्तिखल्वविद्येत्यतआह ॥ [२१३।१२] अस्माभिरिति ॥ का
र्यांतरस्येति । एतच्चस्वभावाज्ञानवादस्यनिर्दोषत्वान्नतद्धवेदित्यत्रैवव्यक्तं ॥ [२१३।१४] साक्षिणएवसाक्षिप्रामाण्यग्राहकत्वस्यव
क्ष्यमाणत्वादिति । यदिसाक्षीस्वयंभातोनमा(त्वं)नंकेनगम्यते । अक्षजादेश्चमान(त्वंततएवा)त्वमनवस्थान्यथाभवेदित्यादि
नावैशेषिकाधिकरणादौवक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः ॥ [२१३।१५] त्रैकालिकाबाध्यार्थगोचरत्वस्यवक्ष्यमाणत्वादिति । एवमेवहिसर्वका
लेष्वपिस्थैर्यादित्युत्तरग्रंथइतिभावः ॥ [२१३।२२] किंतुतदेवेति । अनुभूयेत्यन्वयः । तदातनःसुषुप्तिकालीनः ॥ [२१३।२४] इदमुपतिष्ठतइति । अती
तानागतावित्यादिकमित्यर्थः ॥ [२१३।२६] इतिसमाकृष्यतइति ।द्विवचनांततयाविपरिणाम्यानुवर्तिष्यतइत्यर्थः ॥ [२१४।१] इत्युक्तमिति ।रूपर
हितद्रव्यत्वेनचाक्षुषतासामग्रीवैकल्यादित्युक्तंसत्यत्वंगगनादेश्चेत्येतद्व्याख्यावसरेइत्यर्थः ॥ [२१४।४] स्मृतिगोचरमिति । गोचरशब्द
स्यक्लीबतानिर्वाहो यदितत्स्यादगोचरमित्यत्रेक्षतिनयेव्यक्तः ॥ [२१४।८] नपुंनारूपमित्येवेति । नपुनःपदार्थइत्येवार्थः ॥ [२१४।१०] एतत्त्वा

दिकमिति । एतत्त्वंतत्त्वंचेत्यर्थः । हिशब्दार्थंव्यनक्ति ॥ [२।४।१०] **एतच्चेति** । सिद्धसाधनत्वेकोदोषइत्यतआह ॥ [२।४।१४] **परेषामिति** ॥ असंगतमिति । सिद्धसाधकोऽसंगतइत्युक्तेर्विरोधासंगतिरूपार्थदोषमध्येऽसंगतिरूपदोषांतर्भावादसंगताख्यदूषणमस्मन्मते बोध्यमित्यर्थः ॥ ५ ॥ प्रकारांतरेणापिव्याख्यातुंतदेववाक्यमन्यथाप्यवतारयति ॥ **एवमिति** । परेषांतार्किकाणां । स्थविरे वृद्धे ॥ [२।४।१७] **प्रत्यया इति** । संतीतिशेषः । कथमितिप्रश्नस्योत्तरं । स्थविरादीत्यादि ॥ [२।४।१८] **नहिद्रव्यादिकमिति** । स्थविरादिपिंड रूपद्रव्यंयत्तद्गतगुणकर्मादिकंतन्नविषयइत्यर्थः । एतन्निरासकतयामूलंयोजयितुमाह ॥ [२।४।१९] **तथाहीति** । अनुभवत्वादिविशेषस्य प्रकृतेऽनुपयोगात्तदेतदितिदृश्यंवास्मृतिगोचरमित्यस्यपरमपरमितिप्रतीयमानंयुगपदागतावित्यादिरूपेणप्रतीयमानमित्यर्थंप रतयायोजयति ॥ **तदितीत्यादिना** । तदितीत्यस्यप्रतिपदंपरमितीति । एवमग्रेपि । तस्मादित्येतद्विवरणत्वद्योतनायहिश ब्दस्ययस्मादित्यर्थमुपेत्ययोजनामाह ॥ [२।४।२१] **नैशक्यंहीतिसंबंधइति** ॥ [२।४।२४] **साक्षिसिद्धकालविशिष्टप्रत्ययेति** । सुरभिचंद नमितिचाक्षुषप्रत्ययवदितिभावः ॥ **वलीपलितेति** । वलीतिलंबमानचर्मवत्त्वमुच्यते । पलितेतिशुक्लकेशत्वं । कार्कश्यंचा लंबमानचर्मोपेतसर्वावयवदेहकत्वं । यौवनावस्थेत्यर्थः । कार्कश्यादिनातत्कारण(त्वेन)कालसंबंधेऽनुमितेसतिलिंगषट्कोक्ति परभाष्यंव्यर्थमापद्येतेत्यतआह ॥ **विप्रतिपन्नंप्रतीति** । स्वार्थानुमानेनस्वस्यकालसंबंधज्ञानेसत्यपियस्तुकालसंबंधेविप्रतिप द्यतेतादृशवादिनंप्रतिपरत्वादिप्रत्ययाःकिंचिन्निमित्तकाःकार्यत्वाद्धटादिवदितिकार्यत्वादिहेतुनापरापरादिप्रत्ययनिमित्तस्यक स्यचिद्वस्तुनोऽनुमानार्थंपरार्थानुमानषट्कप्रदर्शनपरंपरापरव्यतिरेकेत्यादिप्रागुक्तभाष्यमित्यर्थः । परिशेषात्सकालसंबंधएव

सेत्स्यतीतिभावः । एकेतुकालसंबंधस्यपरापरादिप्रत्ययनिमित्तत्वेविप्रतिपन्नंप्रतितन्निमित्तत्वानुमानार्थमित्यर्थइतिव्याचक्षते । तन्नित्यसिद्धेरित्यादियोजयति ॥ **तन्नित्यसिद्धेरिति** । कालसंबंधेऽनुमितेइत्यत्रकालसंबंधमात्रं बहुकालसंबंधोवा । आद्ये आह ॥ **किंचेति** । नित्यपदस्यार्थद्वयमुपेत्याह ॥ **नित्यंसर्वदेति** ॥ **नित्येपरमाणाविति** । बाधितविषयत्वेनवलीपलितादिदेहावस्थारहितेपिदेहेस्वतःकालसंबंधस्यान्वयव्यभिचारेणदेहावस्थाकारणत्वस्यबाधेनकारणत्वेनकालसंबंधानुमानंबाधितविषयमित्यर्थः ॥ द्वितीयंशंकते ॥ **अथबहुकालेति** ॥ **तत्संबंधस्यापीति** । न्यायमतेबहुत्वस्यौपाधिकत्वेनोपाधीनां युगपद्बाहुल्यसंभवेनकालबहुत्वस्यापिसंभवादौपाधिकबहुकालसंबंधस्यवलीपलितादिवैधुर्यदशायामपिसिद्धत्वेनव्यभिचारितयावलीपलितादिकारणत्वेनतदनुमानंबाधितविषयमितिभावः । यद्वाकालेपरमाणूनामिवयुगपद्बहुत्वाभावमभ्युपेत्यदोषोक्तिरियं । अथवासिद्धांतेक्षणलवादेरप्यनंतांशोपेतत्वात्तेषांचभिन्नाभिन्नत्वादेकक्षणादिसंबंधदशायामेवबहुकालसंबंधोस्तीत्येवमुक्तिः ॥ **नित्यतयेति** । नन्वौपाधिकानांकालानांपौर्वापर्यमस्त्येवेतिचेन्न । उपाधीनांकारकत्वस्याग्रेसमयपादेनिरसिष्यमाणत्वात् । ज्ञापकत्वेचस्वतएवपूर्वापरीभावापन्नकालविशेषाणांप्राप्त्याऽपसिद्धांतापत्तेरितिभावः । यत्किंचिद्द्रव्यसंबंधोवेतिपक्षंनिराह ॥ **नद्वितीयइति** ॥ **तस्येति** । पृथिव्यादिरूपयत्किंचिद्द्रव्यसंबंधस्यशरीरेनित्यंसिद्धेरित्यर्थः । **परिशेषावधारणेति** । पूर्वत्राकाशेपरिशेषावधारणोक्त्यातत्तुल्यन्यायतयावा कालएवाग्रेवक्ष्यमाणपरिशेषानुपपत्तितुल्यन्यायतयावा द्रव्यांतरकल्पनापेक्षयापृथिव्याद्यष्टद्रव्येष्वेवपरापरव्यतिकरादिप्रत्ययनिर्वाहकल्पनौचित्येनवाऽष्टद्रव्यातिरिक्त

कालाख्यनवमद्रव्यपरिशेषावधारणायोगादित्यर्थः ॥ ७ ॥ **बहुतरतरणीति** । यस्यजन्मानंतरंसूर्यमंडलगतगमनक्रियारूपपरिस्पंदाःबहवोतीताःतद्वत्त्वंपिंडेपरत्वं सूर्यमंडलगतातीतबहुपरिस्पंदविशेषणकत्वंपिंडेपरत्वमित्यर्थः । एवमग्रेपि ॥ **सूरेति** । सूर्यशब्दपर्यायःसूरशब्दः । सूरसूर्यार्यमादित्येत्यमरकोशात् । सौरेतिपाठेसूरशब्दात्तस्येदमित्यण्प्रत्ययेरूपं ॥ **एकेति** । चैत्रमैत्रौयुगपदागतावित्यत्रचैत्रमैत्रागत्योर्यौगपद्यंनामयस्मिंस्तपनपरिस्पंदेचैत्रागतिस्तस्मिन्नेकस्मिन्नेवपरिस्पंदेमैत्रस्यागतिश्चेत्तदाएकपरिस्पंदविशेषणयुक्तत्वमागातिमतोःपिंडयोर्यौगपद्यमित्यर्थः ॥ **अनेकेति** । यस्मिन्प्रचारेचैत्रआगतस्ततोन्यस्मिन्परिस्पंदेमैत्रआगतश्चेद्यौगपद्यमित्यर्थः ॥ **तत्प्रत्ययैरिति** । रविबिंबगतबहुतरपरिस्पंदविशेषणकपिंडविशेष्यकप्रत्ययरूपपरत्वप्रत्ययेन १ अल्पतरतत्संचारविशेषणकपिंडविशेष्यकप्रत्ययरूपापरत्वप्रत्ययेन २ रविमंडलगतैकक्रियाविशेषणकानेकवस्तुविशेष्यकप्रत्ययरूपयौगपद्यप्रत्ययेन ३ अनेकतद्विशेषणकानेकविशेष्यकप्रत्ययरूपायौगपद्यप्रत्ययेन ४ रविमंडलगतबहुक्रियाविशेषणकवस्तुविशेष्यकप्रत्ययरूपचिरत्वप्रत्ययेन ५ अल्पतत्क्रियाविशेषणकवस्तुविशेष्यकप्रत्ययरूपाचिरत्वप्रत्ययेनचेत्यर्थः ६ । कथमेतैःकालानुमानमित्यतोरविबिंबगतक्रियाणामवनिगतपिंडविशेष्यकोक्तरूपषड्विधप्रत्ययेषुविशेषणतयोपनायकप्रत्यासत्तित्वेनकालस्यानुमानमितिभावेनाह ॥ **तरणिपरिस्पंदाहीति** ॥ **पदार्थसार्थइति** । पदार्थसमूहविशेष्यकस्वविशेषणकप्रत्ययरूपविशिष्टप्रत्ययोत्पत्तावित्यर्थः ॥ **स्वप्रत्यासत्तिमिति** । स्वात्मनापदार्थैःसहप्रत्यासत्तिसाक्षात्परंपरासाधारणंसंबंधमात्रमित्यर्थः ॥ **स्वरसतइति** । दंड्यादौदंडादेरिवसंयोगेन । गुणादेर्गुण्यादिनेवसमवायेन । ज्ञाना

देर्ज्ञेयादिनेवस्वरूपसंबंधेनवेत्यर्थः ॥ [२१५।९]चंदनसौरभवादिति । सुरभिचंदनमितिचाक्षुषप्रत्ययविषयचंदनविशेषणरूपसौरभवदित्यर्थः । तत्रसंस्कारोज्ञानंवाप्रत्यासत्तिरितिभावः । हेतौसत्यंतमात्रोक्तौघटत्वपटत्वादौव्यभिचारः । घटत्वपटत्वयोरन्योन्यंतादृशत्वेपिप्रत्यासत्त्यपेक्षाभावादतोविशेष्योक्तिः । तावन्मात्रस्यघटादिस्थगुणक्रियादौव्यभिचारात्सत्यंतं । साचप्रत्यासत्तिःसाक्षाच्चेत्कालसिद्धिर्नेतिभावेनाह ॥ परंपरासंबंधिनश्चेति । परिस्पंदाइतिप्राक्तनपक्षनिर्देशस्यानुषंगः । नकेवलंप्रत्यासन्नाइतिचार्थः ॥ पटेति । कर्दमादिलिप्तपटसंयुक्तकर्दमादिद्रव्यसमवेतनीलिमगुणवदित्यर्थः ॥ अतइति । परंपरासंबंधरूपप्रत्यासत्तेःप्रमितत्वादित्यर्थः ॥ पिंडेति । भूम्यादिगतपिंडस्यगगनगततपनपरिस्पंदस्यचेत्यर्थः ॥ [२१५।१०]संयुक्तसंयोगीति । भूम्यादिस्थपिंडसंयुक्तंकिंचिद्द्रव्यंतत्संयोगोपेतंतपनमंडलंतत्समवायात्मनीत्यर्थः । रविबिंबसमवेतानांपरिस्पंदानांरविबिंबस्यभूमिस्थपिंडस्यचमध्येतंतुवदुभाभ्यांसंयुक्तंमहद्द्रव्यंकिंचित्सिद्ध्यतिसकालइत्यर्थः ॥ [२१५।१२]अत्रेति । भूम्यादिस्थपिंडरविबिंबक्रिययोरित्यर्थः । परोक्तानुमानस्यकिंदूषणमुक्तंस्यादित्यतआह ॥ [२१५।१५]तदनेनेति । स्वभावसंबंधकथनेनेत्यर्थः ॥ [२१५।१६]अनैकांत्यमुक्तमिति । भूतलनिष्ठघटाभावादौ ॥ [२१५।१८]विशिष्टप्रत्ययदर्शनादिति । घटविशेषणकज्ञानविशेष्यकप्रत्ययेत्यर्थः ॥ परपक्षेकिमपिनपश्यामइति । सामीप्यशब्दितसान्निध्यस्यसंयोगादिसंबंधहेतुकत्वात् । सिद्धांतेभूतलाभावयोःसंयोगांगीकारेणतत्संभवेपिपरपक्षेतदभावादितिभावः ॥ [२१५।२०]क्रियोपनायकत्वेति । अन्यगतक्रियाणामन्यत्रोपसंक्रामकत्वोपपत्तेरित्यर्थः ॥ ॥१९२॥
[२१५।२१]संशयइति । सूक्ष्मद्रव्याणिमध्येसंत्यथानुपलंभान्नसंतिवेतिसंशयेसतिकालाख्यापूर्वद्रव्यपरिशेषनिश्चयायोगादित्यर्थः ॥

[२।५।२१]धर्मकल्पनस्येति । क्लृप्तद्रव्येष्वेवक्रियोपनायकत्वरूपधर्मकल्पनस्येत्यर्थः ॥ [२।५।२२]विशेषगुणवत्त्वादिति । आकाशोनोपसं
क्रामकइतिप्रतिज्ञाध्येया । गुणोपसंक्रामकत्वोपलंभेपिक्रियोपसंक्रामकत्वंविशेषगुणवतोनोपलब्धमित्यतोऽप्रजकोयंविशेषगु
णवत्त्वहेतुःक्रियोपनायकत्वाभावेइतिवक्तुंसाध्यप्रविष्टंसूर्यगत्युपनायकत्वंविकल्प्यनिराह ॥ [२।५।२३]सूर्यगत्युपनायकत्वंचेति । उ
पनायकत्वप्रयोजकत्वंचकिमित्यर्थः । व्यापकत्वस्यप्रयोजकतायांइत्यग्रेव्यवहारात् ॥ [२।५।२४]व्यापकत्वंवेति ॥ सकलमूर्तद्रव्यसं
योगित्वरूपंविभुत्वमित्यर्थः ॥ [२।५।२५]अन्यथेति । विशेषगुणरहितस्यैवोपनायकत्वमित्यर्थः ॥ तद्व्यापकताभावस्येति । आत्म
नोव्यापकत्वाभावस्यद्वितीयेउत्क्रांतिगत्यागतीनामित्यत्रवक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः । व्यापकत्वेंगीकृतेपिनानिष्टइत्याह ॥ [२।५।२६]व्याप
कत्वेपीति । आत्मनइत्यनुषंगः । आकाशवदात्मनोपिगत्युपनायकत्वप्रसंगइत्यतोनैषोनिष्टइत्याह ॥ क्रियेति । नचात्मनो
नेकत्वाद्विनिगमनाभावादनेकेषामुपनायकत्वंस्यादित्यतोनैतदप्यनिष्टमित्याह ॥ अनेकेषामिति । आत्माकाशपृथिव्यादी
नामितिवार्थः ॥ [२।६।२]तत्सिद्ध्यसिद्धिभ्यामिति । कालस्यसिद्धौनकल्पनागौरवप्रसंगस्यावसरः । प्रमितत्वात् । असिद्धौत्वना
श्रयत्वान्नकल्पनागौरवप्रसंगस्यावसरोऽतोनवसरदुस्थत्वान्नैवका(ले)लस्यसमानःप्रसंगइत्यर्थः ॥ [२।६।३]विशिष्टप्रत्ययदर्शनेति ।
अयंपरोऽयमपरइत्यादितपनक्रियाविशिष्टज्ञानानुभवानंतरमित्यर्थः ॥ [२।६।४]अन्यतमद्वेति । अन्यतमंवेतिपाठःसाधुः। अन्यतम
दितिलेखकदोषमूलं । अड्डतरादिभ्यःपंचभ्यइतिसूत्रेडतरडतमइतरअन्यअन्यतरेतिपंचानामेवग्रहणेनान्यतमशब्दस्याग्रह
णात् । नचायंडतमप्रत्ययांतएवेतिशंक्यं । अन्यशब्देडतमोविधानाभावात् । अन्यतरान्यतमशब्दावव्युत्पन्नावितिकैयटो

प०३३

क्तेश्च । आचारार्थात्क्विबंतादन्यतमशब्दाच्छतृप्रत्ययेऽन्यतमदितिरूपंभविष्यतीत्येकेसमादधुः ॥ [२१६।५] सर्वत्रचबाधकानीति । स्वरससंबंधेऽसान्निध्यंबाधकं । साक्षात्संबंधेतदनुपलंभनं । प्रसिद्धेष्वाकाशादिरूपमन्यतममितिपक्षेसर्वसंक्रामकत्वमितिबाधकानीत्यर्थः ॥ तदिति । सर्वसंक्रामकत्वरूपंबाधकमित्यर्थः । तत्स्वाभा(विकत्वे)व्येन क्रियामात्रोपसंक्रामकत्वस्वाभाविकत्वेन । ननुयदिकालःस्वसंबंधेनान्यगतंधर्ममन्यत्रोपनयेत्तदासर्वंसर्वत्रसंक्रामयेदविशेषादित्युक्तप्रसंगस्यकालस्यसिद्ध्यसिद्धिभ्यामनवसरदुस्थत्वेपरेणचोदितेसातिपरसिद्धत्वात्कालस्यपरसिद्धेनकालेनपरस्यापादनान्नदोषइत्येवपरिहारःसुवचः । सएवात्रकुतोनोक्तइत्यतआह ॥ [२१६।६] परसिद्धत्वेनेति ॥ [२१६।७] प्रसंगस्येति । कालेपिसमानइत्युक्तप्रसंगस्येत्यर्थः ॥ अयमेवेति । विशिष्टप्रत्ययेत्यादिनोक्तएवेत्यर्थः । यद्याकाशःस्वसंबंधेनेत्यादिनोक्तप्रसंगंस्वव्याहत्यानिरस्यव्याप्तिहीनत्वरूपप्रकारांतरेणापिनिराह ॥ किंचायमिति । किमाकाशस्येत्यत्रकिंशब्दआक्षेपार्थः ॥ [२१६।८] अन्यथेति । असाधुप्रसंगस्यापिपरबाधनक्षमत्वेसिद्धमपिदूषणासमर्थमुत्तरंजातिरित्यसाधुत्वेनोक्तजात्युत्तरस्यापिपरबाधकत्वसंभवेनजात्युत्तरंसदुत्तरंनेतिनिराकरणंनस्यादित्यर्थः। कदाअसाधुप्रसंगस्यास्मदुक्तदिशानिरासाभावेसिद्धमपिदूषणसमर्थमुत्तरंजातिरितिव्याहत्यादिनासाधुत्वेनोक्तंजात्युत्तरस्यापिनिराकरणंनस्यादित्यर्थः । त्वदुक्तप्रसंगस्यापिव्याहतयुक्तांगहीनत्वरूपसाधारणासाधारणसामर्थ्ये(त्ये)तत्वेनजात्युत्तरत्वादितिभावः ॥ [२१६।९] संयोगोपनायकत्वेनेति । दूरस्थेपिंडेपरत्वप्रत्ययःसमीपस्थेचापरत्वप्रत्ययश्चयौजायेते तौचदूरदेशसंयोगसमीपदेशसंयोगविशेषणकपिंडविशेष्यकौभवतइतिकालकृतपरत्वापरत्वविपरीतपरत्वापरत्वप्रत्ययेविशेषणीभूतसंयोगोपनायकत्वेने

त्यर्थः । ननुसमीपस्थेऽपरत्वंदूरस्थेचपरत्वंचाव्यवस्थितं । कालकृतंतुव्यवस्थितं । समीपस्थोयुवाचेदपरःस्थविरश्चेत्परः । एवंदूरस्थोपि । तथाचकथंदिशएवव्यवस्थिताव्यवस्थितपरत्वापरत्वप्रत्ययजनकतेत्यतआह ॥ [२१६।१०] सहकारीति । संयोगपरिस्पंदरूपगुणक्रियालक्षणसहकारिभेदेनेत्यर्थः । व्यवस्थिताव्यवस्थितेत्यस्यान्योन्यंविपरीतेत्यर्थः ॥ अन्यथाकालेपीति । कालेपिसहकारिभेदेनविचित्रप्रतीतिजनकत्वानंगीकारेएकस्मिन्नेवपुरुषेस्थविरापेक्षयाऽपरत्वेनप्रतीतेपिततोन्यूनवयस्कपुरुषापेक्षयापरत्वप्रतीतेःस्थविरेततोपिस्थविरापेक्षयाऽपरत्वप्रतीतेश्चजायमानत्वेनकालस्यापिव्यवस्थिताव्यवस्थितपरत्वापरत्वप्रतीतिजनकत्वात्तत्रापिकालेऽवांतरभेदःकल्प्येतेत्यर्थः । अस्तुवेत्यादिनोक्तमपिमूलारूढंदर्शयति ॥ [२१६।११] तदिदमिति ॥ [२१६।१२] निमित्तकारणेति । स्थविरेपरत्वगुणोत्पत्तौयुवापेक्षाबुद्धिःयून्यपरत्वोत्पत्तौस्थविरापेक्षाबुद्धिर्निमित्तकारणमितिनिमित्तकारणापेक्षाबुद्धीत्युक्तं ॥ [२१६।१३] उक्तन्यायेनेति । तस्यासमवायिकारणसंयोगाश्रयत्वस्यापेक्षाबुद्धिसंपादनस्यचनित्येनप्रसिद्धेनाकाशादिनाद्रव्येणसिद्धेर्नकालस्यानुमावसरोभवेदित्युक्तन्यायेननिरस्तमित्यर्थः ॥ [२१६।१४] क्वचित्साक्षिणेति । सुषुप्त्यादावित्यर्थः । अन्यथाबहुकालमहमस्वाप्समल्पकालमहंसुप्तिमानभूवमित्याद्यौत्तरीयकस्मृतिर्नस्यादितिभावः । क्वचिज्जाग्रत्कालीनपदार्थेषुसूर्योदयास्तमयादिलिंगेनमोक्षभाक्त्वश्रुत्यन्यथानुपपत्त्यादिरूपजीवादिनित्यत्वसाधकयुक्त्याचबहुत्वादिज्ञानं । ब्रह्मादौनित्यंसर्वगतंसुसूक्ष्मं इदमग्रआसीत् । अथमर्त्योमृतोभवति इत्यादिश्रुत्या । आकाशवत्सर्वगतश्चनित्यइत्याद्यागमेनचकालनित्यत्वंज्ञेयं । क्षीयंतेचास्यकर्माणीत्यागमेनचकालाल्पत्वंज्ञायतइत्यर्थः । किंचेत्यादिनोक्तमपिमूलारूढमित्याह ॥ एतदपी

ति । मूलेसाक्षिसिद्धेनेत्युपलक्षणं । कालेनेत्यस्यबह्वल्पकालेनेत्यर्थः । तदेतच्छब्दयोःपरापरेत्यर्थकत्वंचप्रागुक्तदिशाध्येयमिति भावः ॥ [२१६।१७] विवादेति । वक्ष्यमाणसाध्यकत्वतदभावाभ्यांविमतंक्षित्यादिकार्यमित्यर्थः ॥ [२१६।१८] बहुवचनेति । विशेषगुणरहित द्रव्येभ्यइतिप्रक्षेपेदिक्कालयोरिवविशेषगुणरहितद्रव्यांतरसिद्ध्यापत्तेरित्यर्थः । ननुद्वयोरेवमनसोःसंयोगोनबहूनामित्यतआह ॥ नचेति ॥ [२१६।१९] द्वयेति । द्वयमात्रसंयोगइत्यर्थः । मनोमनसेत्येकवचनंविवक्षितंतेनेष्टसिद्धिरितिभावः ॥ [२१६।२०] आकालिकइति । यस्यादिरंतश्चैककालीनौतदाकालिकमुच्यते । तथाचपूर्वतंत्रेऽर्थवादनयेआकालिकेप्सेतिगुणसूत्रेप्रयोगः । आकालिकडाद्यंत वचनइतिपाणिनीयसूत्रेआकालशब्दस्येकट्प्रत्ययांतत्वनिपातनात्साधुत्वंध्येयं ॥ [२१६।२१] द्रव्यचतुष्टयेति । अनेनाकाशकालदिगात्म रूपद्रव्यचतुष्टयसिद्धिरितिभावः ॥ अणुत्ववदिति । अणुत्वस्यपार्थिवपरमाण्वादिचतुष्टयवृत्तित्वादितिभावः । किमत्रावि प्रतिपन्नात्माकाशयोःपरिमाणंपक्षीक्रियते । अथविप्रतिपन्नदिक्कालयोः । तत्राद्यंनिराह ॥ अत्रयदीति । द्वितीयंनिराह ॥ [२१६।२२] अतएवेति । बाधादेवेत्यर्थः ॥ [२१६।२३] परममहत्परिमाणसामान्यमिति । परममहत्परिमाणनिष्ठजातिरित्यर्थः ॥ विशेषेति । विशेषगुणशून्येचतेद्रव्येचविशेषणगुणशून्यद्रव्येअधिकरणेययोस्तेतेचतेअनेकव्यक्तीचतद्वृत्तीत्यर्थः । अनेनोक्तजात्यधिकरण परिमाणद्वयाश्रयविशेषगुणहीनद्रव्यद्वयसिद्धौदिक्कालयोःसिद्धिः । आत्माकाशयोर्विशेषगुणवत्त्वादितिभावः । क्वचिद्वि शेषगुणशून्यद्रव्यत्वाधिकरणानेकव्यक्तिवृत्तीतिपाठः ॥ [२१६।२३] परिमाणतारतम्येति । विश्रांतिविषयपरिमाणनिष्ठजातित्वादि त्यर्थः । अणुपरिमाणपरममहत्परिमाणयोःपश्चात्परतोन्यूनाधिकपरिमाणांतराभावादितिभावः ॥ [२१६।२४] मनःसिद्ध्यापीति ।

मनसामनेकत्वेनतनिष्ठपरिमाणस्याप्यनेकव्यक्तित्वान्मनसोविशेषगुणशून्यद्रव्यत्वाच्चेतिभावः ॥ [२१६।२५] निराकरिष्यमाणत्वेनेति । वैशेषिकनये नरत्वादिकमप्येवंतत्तद्धर्मतयेयते । नसर्वधर्मएकोस्तिसमुदायमृतेक्कचिदित्यादिनेतिभावः ॥ तस्येति । परिमाणत्वव्याप्यस्यपरममहत्परिमाणत्वरूपसामान्यस्यवैशेषिकनये । महत्त्वंचपरमाणावणावपीत्यादिनेतिभावः । व्याप्यजातिमभ्युपेत्याह ॥ [२१६।२६] वर्णसिद्ध्येति । वर्णानामनेकत्वाद्विशेषगुणशून्यद्रव्यत्वात्परममहत्परिमाणाश्रयत्वाच्चेतिभावः । वर्णानांद्रव्यत्वेविप्रतिपन्नंप्रत्याह ॥ अनेकेति । दिक्कालयोर्बहुत्वस्यतादृशद्रव्यांतरस्यवासिद्धिप्रसंगइत्यर्थः । ननुद्रव्यांतरसिद्धौबाधात्कल्पनागौरवाच्चदिक्कालयोरेवबहुत्वेनसाध्यपर्यवसानंभविष्यतीतितटस्थशंकामनूद्यनिराह ॥ अस्त्विति ॥ आत्मवदिति । आत्मत्वेनयथासंग्रहःपूर्वमुक्तस्तथेहापिदिक्कालादीनांभविष्यतीत्यर्थः ॥ [२१७।२] हेतुदृष्टांतयोश्चानुपपत्तिरिति ॥ असिद्धिसाध्यसाधनवैकल्यरूपेत्यर्थः । नमहत्त्वस्यापिविश्रमः । दृश्यतेनंतइत्येवतथानंत्यमणावपीत्यादिनावैशेषिकनयेपरिमाणतारतम्यविश्रांतेर्जातेरनेकवृत्तित्वाभावस्य(च)वक्ष्यमाणत्वादितिभावः ॥ [२१७।५] प्रामाण्यग्रहणादिनेति । स्वविषयेसाक्षादित्यादिपदं । ननुस्वस्वविषयमात्रग्राहिभिःप्रमाणैःकथंविषयसत्यत्वसिद्धिः । प्रामाण्यग्राहकेणवाकथंतत्सिद्धिरित्यतआह ॥ अयमत्राभिप्रायइति ॥ [२१७।७] पौनरुक्त्याद्व्याघाताच्चेति । घटइत्यनेनैवघटसत्त्वप्राप्तेःपुनरस्तीतिपौनरुक्त्यं नास्तीतिचव्याहतमित्यर्थः । घटइत्यनेनत्रैकालिकनिषेधाप्रतियोगित्वरूपसत्त्वलाभेपिदेशकालविशेषसंबंधित्वालाभात्तदर्थमस्त्यासीदित्यादिप्रयोगइत्यादिभावेनपरिहरति ॥ घटोस्तीति ॥ [२१७।८] विपरीतेति । घटइत्युक्तौनास्तीतिविपरीताकांक्षापिभवतीतितन्निरासार्थमस्तीत्याद्युक्तिरित्यर्थः ।

ननुयदुक्तंघटोस्तीत्यत्रघटपदेनसत्त्वमात्रप्राप्तावपिगृहादिदेशविशेषेवर्तमानादिकालविशेषेसत्त्वमसत्त्वंवावक्तुमस्तीत्याद्युक्तिर
तोनपौनरुक्त्यादीति । तन्न । सत्त्वेसर्वत्रसत्त्वस्यैवप्राप्तेः । उक्तंहिवाचस्पत्ये । यत्सत्तत्सदासर्वत्रसदेव । नहिरूपंकदाचित्कुत्र
चिद्गंधोभवतीत्यतआह ॥ नहीति । एवंसाक्ष्यादेःस्वविषयेसाक्षात्सत्त्वावगाहित्वमुक्त्वासाक्षिणःप्रत्यक्षादिप्रामाण्यग्रहणद्वा
रापिसर्वसत्त्वावगाहित्वमाह ॥ ज्ञानगतंचेति । अर्थसत्वलाभायोक्तं । याथार्थ्यलक्षणमिति ॥ स्वदेशेत्यादि । भूतलादि
स्वदेशेवर्तमानादिस्वकालेघटत्वादिस्वधर्मेणकपालादि(रूप)स्वसमवायिलक्षणोपाधावित्यर्थः । यद्वास्वयंयद्देशेयत्कालेस्तिता
दृशदेशकाललक्षणेउपाधावाश्रयइत्यर्थः । इत्यस्येतीतिशब्दस्यायमत्राभिप्रायइतिपूर्वेणान्वयः । किमनेनोक्तशंकानिरासइत्य
तोऽदोषाभावेप्रमाणत्वमितिज्ञानपादीयानुव्याख्यांहृदिकृत्वाह ॥ अयमर्थइति ॥ अर्थित्वेनेति । पुरुषस्याकांक्षावत्त्वेन
निर्दिधारयिषितंनिर्धारयितुमिष्टंइत्यर्थः ॥ दोषदर्शनेत्वप्रामाण्यमिति । अवधारयतीत्यनुषंगः । अप्रामाण्यमनुमेयमितित
त्वनिर्णयटीकाद्यनुरोधोत्रविषयेतर्कतांडवेप्रामाण्यानुमित्यसंभववादेव्यक्तः ॥ इतिवक्ष्यामइति । यत्क्वचिद्व्यभिचारिस्याद्दर्श
नंमानसंहितदित्यादौज्ञानपादीयानुव्याख्यानसुधायामितिभावः ॥ परीक्षासंहकृतइति । दोषाभावनिश्चयार्थपरीक्षासहकृ
तइत्यर्थः ॥ परप्रामाण्यावधारणायेति । परप्रामाण्यावधारणोपयुक्तदोषाभावावधारणायेत्यर्थः।कथमनेनोक्तशंकानिरासइ
त्यतोनपरीक्षानवस्थास्यात्साक्षिसिद्धेत्वसंशयादित्यादिज्ञानपादीयानुव्याख्यांहृदिकृत्वाह ॥ एतदुक्तंभवतीति । संदेहबीज

माह ॥ पुरुषवचसामिति । व्याप्त्यादिग्राहिणामितिचसंशयाभावेहेतुः ॥ सुखादौतदभावेचेति । सुखदुःखाद्यभावेचेत्य
र्थः । ननुसुखादावपिसाधारणधर्मदर्शनात्स्यादेवसंदेहइत्यतआह ॥ नैचप्रतीतत्वेति । साक्षिप्रतीतत्वेत्यर्थः ॥ विशेषनिष्ठस्ये
ति । साक्षिप्रतीतरूपविशेषनिष्ठस्यसाक्षिप्रतीतत्वस्येत्यर्थः । यद्वाप्रतीतिविशेषनिष्ठसाक्षित्वरूपधर्मस्येत्यर्थः । न्यायमतेऽनुव्यव
सायत्वस्येवेतिभावः। ननुनसाक्षित्वमपिस्वयंसंशयनिवर्तकं। अतिप्रसंगात्। नापियेनकेनचिद्रूपेणज्ञातंअतिप्रसंगादेव। किंतुप्रामा
ण्यादिव्याप्यत्वेनज्ञातमेव । व्याप्यत्वेनज्ञानंचान्येनेत्यनवस्थेतियुक्तं। साक्षिणःस्वप्रकाशत्वेनस्वेनैवतज्ज्ञानसंभवादितिभावः।
यद्वासुखत्वादिविशेषविषयकत्वस्येत्यर्थः ॥ अन्यथेति । सत्यपिविशेषदर्शनेसाधारणधर्ममात्रेणसंदेहइत्यर्थः ॥ अतएवेति।
साक्षि(णि)णःसंदेहानुत्पादादेवेत्यर्थः। ननुसाक्षिणःस्वप्रामाण्यविषयेयथानपरीक्षापेक्षा तथासर्वत्राप्यस्तुप्रमाणत्वाविशेषात्।
किंपरीक्षाव्य(वसायेने)सनेनेत्यतआह ॥ एतावानिति । द्वयीं याथार्थ्यायाथार्थ्यारूपां । दोषाभावस्यसाक्षिणैवनिश्चित
त्वमितिज्ञानपादीयानुव्याख्यानानुरोधादाह ॥ दोषाभावंचेति ॥ परीक्षायांचेति । सजातीयज्ञानांतरसंवादिरूपा
यामित्यर्थः ॥ पूर्वेति । अस्त्यत्रपुरतःपानीयमित्यादिनोक्तरीत्येत्यर्थः । परीक्षांतरं सजातीयज्ञानांतरसंवादादिरूपं । स्ववि
षयइत्यादौस्वपदेनसाक्षीगृह्यते । बुद्धिदोषनिरासमात्रकारणत्वाद्युक्तीनामितितत्वनिर्णयोक्तमाह ॥ परीक्षायाइति ।
ननुसाक्षिणोग्रहणशक्तेर्ज्ञानइवप्रामाण्येपिसहजत्वेविलंबोनयुक्तोऽतोनैवमित्याह ॥ साक्षीहीति । ज्ञानग्रहणशक्तिप्रामा
ण्यग्रहणशक्त्योर्भेदमुपेत्योक्तंप्रामाण्यग्रहणशक्तिःप्रतिबद्धेति । तेनतत्प्रतिबंधेज्ञानमपिनगृह्येतेतिनशंक्यं । द्वयोर्भेदेपि(स

जातीयत्व)सहजत्वमात्रेणप्रामाण्येस्वतस्त्वोपपत्तेरितिभावः। शक्त्यैक्यपक्षेतुप्रामाण्यांशग्रहशक्तिरितिव्याख्येयं ॥ [२१८।१७] अन्य
थाकारणत्वंव्याहन्येतेति। अनवस्थानिवृत्त्यर्थंक्कचिदनपेक्षायामित्यर्थः॥ [२१८।१८] कारणत्वमेवेति । प्रतीमइत्यन्वयः। अ
न्यथासिद्धं प्रतिबंधकनिरासोपक्षीणं सार्वत्रिकत्वंपरीक्षायाःसाक्षिणोप्रामाण्यग्रहणइतियोज्यं। निषेधति ॥ [२१८।१९] नेति॥ एवं
सतीति। उभयत्रव्यापारेसतीत्यर्थः। प्रामाणिकत्वाद्गौरवंनदोषएवेतिभावेनाह॥ [२१८।२०] विशेषेति । प्रतिबंधकनिवृत्तावेवन्या
यानुसंधानरूपपरीक्षायाउपयोगोनाप्रामाण्यग्रहइतिविशेषणावधारणायांकर्तव्यायामशक्यत्वंताद्दशनिर्धारणस्यकर्तुमशक्यत्वं
यत्तस्यैवेत्यर्थः । उभयत्राप्यन्वयव्यतिरेकाभावादितिभावः ॥ तथापीति । विशेषावधारणस्याशक्यत्वेपीत्यर्थः॥
[२१८।२२] तथात्वमिति। अन्यथासिद्धत्वमित्यर्थः। ननुस्वतएवज्ञानानांप्रामाण्यंगृह्यतेनसाक्षिणा । नापिपरीक्षाधीनं। सर्वज्ञाना
नांस्वप्रकाशत्वाद्यथार्थत्वाच्च। तथाचनवैरूप्यं। परीक्षानवस्थाप्रसंगश्चनास्ति। किंचज्ञानंप्रामाण्यंवानसाक्षिवेद्यं । किंतूभ
यमप्यनुमेयमेवेत्यादिचोद्यंहृदिनिधायाह ॥ [२१८।२३] विस्तरस्त्विति। नपरीक्षानवस्थास्यादित्यादिनाज्ञानपादेवक्ष्यतइत्यर्थः। प्रपं
चारोपाद्यन्यथानुपपत्त्येत्यत्रादिपदेनप्रपंचेबाधग्रहः। कुतस्तयोरनुपपत्तिरित्यतोनिरधिष्ठानस्येत्यादि। उक्तद्विरूपभ्रमस्यदर्शना
न्निरवधिकबाधस्यचादर्शनादित्यर्थः॥ निवृत्तिरिति। आत्यंतिकप्रामाण्याभावेत्यर्थः। किमनेनोक्तचोद्यस्योत्तरंदत्तमित्यतआह॥ ॥१९६॥
[२१९।३] एतदुक्तंभवतीति। नियामकंवाच्यमितीतिशब्दस्यइतिवक्तव्यइतिपूर्वेणान्वयः। उक्तोत्तरत्वादित्येतद्व्यनक्ति॥ [२१९।१] अस्याइति।

यदीत्यस्यविनिवृत्तिश्चकिंविश्वस्यनशंक्यतइतिपूर्ववाक्येनकिंशब्दंविनाकृतेनान्वयइतिभावेनाह ॥ यदि[२१९।११]ब्रह्मणोनिवृत्तिर्नशं
क्यतइतिसंबंधइति । विश्वस्येत्यस्यब्रह्मणइतिपूर्वव्याख्यानात् ब्रह्मणइत्युक्तं । अस्फुटत्वादाह ॥ अयमाशयइति । करणव्यु
त्पत्तिमुपेत्याह ॥ संसृतेरवि[२१९।१३]द्यायाइति ॥ व्यभिचारःस्यादिति । इतःपूर्वंतथाभावादित्युक्तहेतोरित्यर्थः ॥ वि[२१९।१४]रुद्धता
चेति । प्रागनिवृत्तत्वहेतोरितियोज्यं । शिष्यमनस्समाधानायप्रतिजानीते ॥ अन्यथेत्यादीति ॥ [२१९।१६]श्रुतिस्मृतीति ।
यत्प्रयंत्यभिसंविशंति । यमप्येतिभुवनंसांपराये । तस्याभिध्यानाद्योजनादित्यादिश्रुतिः । यतोजगत्स्थाननिरोधसंभवः ।
प्रकृतिस्तूदरूपेणसर्वमावृत्यतिष्ठति । प्रलयेतोलयंप्राहुः सर्वतःसंप्लुतोदकमितिस्मृतिः । अहंकृत्स्नस्यजगतःप्रभवःप्रलयस्तथे
त्यादीतिहासः । स्रष्टापाताचसंहर्तासएकोहरिरीश्वरइत्यादिपुराणमितिभावः ॥ [२१९।१८]तात्पर्यपूर्ववदिति । एतदुक्तंभवतीत्या
दिनापूर्वमुक्तंयत्तात्पर्यंतद्वदेवेत्यर्थः । तथाहि । किमात्यंतिकप्रामाण्यग्रहणेसाक्षिणःशक्तिरस्त्युतनास्ति । आद्येकथंप्रपंचविष
याणांप्रत्यक्षादीनांप्रामाण्यमात्यंतिकंनगृह्णीयात् । द्वितीयेईश्वरेच्छयाविश्वलयइतिबोधकश्रुत्यादीनामपिनात्यंतिकंप्रामाण्यंगृ
ह्णीयात् । अथक्वचिच्छक्तिः । क्वचिन्नेतिब्रूयात्तदानियामकंवाच्यमित्येवंध्येयमिति ॥ इत्यतआहेति । इतःपूर्वंतथाभावाद्य
द्यकस्माद्विनिवृत्तिर्विश्वस्यनशंक्यतेतर्हिनसंसृतेर्गतिःस्यादित्येवंपूर्ववाक्यान्वयादिनाइतइत्यादिमूलस्यपूर्वव्याख्यावसरोक्तदि
शासमग्रत्वेसत्युक्तशंकातन्निरासश्चलभ्यतइतिभावः । तर्हिनोसंसृतेर्गतिःस्यादितिपरिहारोक्तिपरांशंपक्षत्रयनिरासपरतयायो
जयितुंत्रेधाविकल्पयति ॥ कि[२१९।१९]मत्रेति । ननुकथमत्रतृतीयकल्पस्योत्थितिः । मूलेनिर्हेतुकस्याभावाद्यदीत्यापादकानुवादा

भावात् । इतःपूर्वंतथाभावाद्यदीत्यनुवादेनतुपूर्वकल्पद्वयस्योत्थानप्रतीतेरित्यतआह ॥ पूर्वोक्तिस्त्विति ॥ इतःपूर्वमिति
पूर्वपादोक्तिस्तुनिर्हेतुकंनभविष्यतीत्येतदुपपादनायेत्यर्थः । यदिनिर्हेतुकंभविष्यतितर्हिपूर्वमपितथास्यात् । नचासीत्तथा । अ
तोनोत्तरत्रापीत्येवमुपपादनायेतिभावः । यद्वाइतःपूर्वंनिवृत्त्यभावाभावादुत्तरत्रापिविश्वस्यब्रह्मणोननिवृत्तिर्नशंक्यतइतिइतः
पूर्वंनिर्हेतुकविनाशस्योत्तरस्मादितिब्रूषेइतिकल्पत्रयोपपादनायपूर्वोक्तिरित्यर्थः । यद्वाइतःपूर्वंतथाभावाद्विश्वस्यब्रह्मणोननिवृ
त्तिरितिपूर्वोक्तदृष्टांतव्याप्त्युपपादनायेत्यर्थः । संसारानिवृत्तिप्रसंगादित्यत्रसंसारशब्देनतत्वज्ञानरूपसंसारउच्यते । संसार
निवृत्तिहेतुरित्यत्रसुखदुःखादिबंधः । अविद्यात्मकत्वादविद्यापरिणामात्मकत्वात् । मूलंयोजयति ॥ तथाचेति ॥ अवि
द्यामात्रेति । अविद्या(तत्कार्यरू)मात्रारोपसर्वविरोधित्वादित्यर्थः ॥ अतएवेति । विद्याख्यसंसृतेरिवविश्वस्यापिस्वेनैव
निवृत्तिरितिशंकोदयसंभवादेवेत्यर्थः । व्याख्यानमेकमेलनया(हेलया)करिष्यन्गमनिकांतरमाह ॥ अथवेति ॥ तदसि
द्ध्याचेति । यत्पूर्वंनाभूदित्यादिप्रागुक्तपक्षप्रविष्टोयोहेतुस्तस्यश्रुत्यादिसिद्धिरहितंतदितिविशेषणादितिवा तदनुवादतयाप्रा
प्तस्यइतःपूर्वंतथाभावादितिहेतो(र्वे)रित्यर्थः । उक्तव्यभिचारस्थलेअविद्यानिवृत्त्यादौचविशेषणाभावप्रयुक्तस्यविशिष्टहेत्वभा
वस्यैवसत्वेनाव्यभिचारादितिभावः ॥ यथाशब्दस्यात्रोत्तरत्रचेति । एवमेवहीत्येतत्प्रतियोगितयात्रश्लोके । एवमक्षज
मानत्वेत्युत्तरश्लोकस्थैवशब्दप्रतिद्वंद्वितयोत्तरश्लोकेचेत्यर्थः । तत्प्रामाण्यमित्यत्रतच्छब्दार्थमाह ॥ तस्येत्यादि । चशब्दोनि
राकृत्यैवेत्येवकारार्थः । अपिशब्दार्थोनकेवलमित्यादि । इतिशब्दाध्याहारेणलब्धयोजनामाह ॥ सर्वेति ॥ एवमिति ॥ दा

ष्टांतिकोक्तिरिति । यद्यपिपूर्वश्लोकस्यप्रागुक्तयोजनात्रयमध्येप्रथमयोजनायांयथाशब्दान्वितदृष्टांतस्यदार्ष्टांतिकोक्तिरेव
मेवहीत्यादौपूर्वत्रैवास्ति । तथापिद्वितीयतृतीययोजनयोःपूर्वोत्तरार्धोक्तार्थस्यदृष्टांतत्वमस्तीतितदपेक्षयाएवमक्षजेत्यादौदार्ष्टां
तिकोक्तिरित्यर्थः । आद्यकल्पेपिदृष्टांतदार्ष्टांतिकभावेनपूर्वोत्तरार्धयोजनेकृतेपितदर्थस्यदृष्टांतत्वसंभवाच्चदृष्टांततयापूर्वश्लोको
क्तंसर्वमनुवदति ॥ यदीति । तर्हीत्यनंतरंयथेतिपदं यदीत्यादिव्यवस्थापयेदित्यंतंवाक्यंचयदिशब्दंहित्वायोज्यं । तेनयथा
शब्दस्योत्तरेणान्वयइतिप्रागुक्तंस्पष्टीकृतंध्येयं ॥ समुदायेति । पादन्यूनपूर्वोत्तरश्लोकद्वयार्थइत्यर्थः ॥ तस्यतथात्व
मिति । साक्षिणआत्यंतिकप्रामाण्यमित्यर्थः । यद्वाअक्षजादिज्ञानप्रामाण्यस्येत्यर्थः । अन्यथाश्रुतियुक्त्यादीत्यादिश्लोकच
तुष्टयस्यतात्पर्यांतरमाह ॥ अथवाकिंसाक्षीत्यादिना । अर्थोयोजनाचप्रागुक्तदिशैवेतिभावः । एतावान्भेदः पूर्वत्रनिर्दो
षज्ञानेत्यनेनसाक्षिग्रहेउत्तरपक्षद्वयेतदग्राह्यजन्यज्ञानग्रहइति । उत्तरवाक्यमवतारयति ॥ स्यादेतदिति ॥ शुक्तिरज
तादिज्ञानवदिति । तन्मतेशुक्तिकारूपाधिष्ठानावच्छिन्नचैतन्यगताज्ञानमेवदुष्टचक्षुरादिसंप्रयोगजन्यशुक्तिकाद्याकारांतः
करणवृत्तिक्षुभितंसत्रजतादिरूपेणभ्रांतिज्ञानरूपेणचद्वेधापरिणमतइत्यंगीकाराच्छुक्तिरजतादावविद्याकृतत्वमस्तीतिभावः ।
नन्वविद्यायाःनिर्विशेषेस्वयंभातइत्यादिनाद्यसूत्रेचिन्मात्राश्रितत्वपक्षस्य सामंददृष्टिस्तस्यैवब्रह्मणःकिंततोन्यगेत्यादिनात्रैवपू
र्वत्रसर्वज्ञब्रह्माश्रितत्वपक्षस्य जीवाश्रितत्वपक्षस्यापिचायोगेननिरस्तत्वात्पुनःकथमियमाशंकेतिभावेनसिद्धांतीशंकते ॥ नन्व
विद्येति ॥ स्वतोन्यते(ती)ति । अन्यगाचेत्स्वतोन्यतेतिग्रंथेजीवगतेतिपक्षेजीवब्रह्मभेदःस्वाभाविकःस्यात्तथाचापसिद्धां

तद्इत्युक्तमित्यर्थः । नन्वस्मिन्नपिपक्षेनाज्ञानकल्पकंकिंचिदन्योन्याश्रयतायतइत्यनेनैवदोषउक्तस्तमाशंक्यनिराह ॥ [२२०।२१] नचेति । भेदेऽविद्यापेक्षाअविद्यायांचजीवापेक्षाजीवश्चभेदापेक्षइतिचक्रकेत्यर्थः । भिन्नजीवापेक्षमज्ञानमज्ञानाधीनोब्रह्मभिन्नोजीवइतिविवक्षयान्योन्याश्रयआदिपदेनग्राह्यः ॥ श्रुत्यादीति । अनादिमाययासुप्तोयदाजीवइत्यादिसिद्धत्वादित्यर्थः । यद्यप्येषाभ्यधिकाशंकानमूलेभाति । तथापि वाक्यानुमादितश्चेत्स्यादितिप्रकरणबलाद्वा प्रपंचोयदीतिश्रुतेरग्रेप्रथमव्याख्यानबलाद्वालभ्यतइतिभावः । यद्वामृषापदव्यावर्त्योक्तिरियमितिध्येयं । ननुनादेहयोगिनोदृष्टिरित्यादिना किंभ्रांतिकल्पितंतत्रेतिग्रंथेनपूर्वत्रैवकल्प्याभावस्योक्तत्वात्जीवाश्रिताज्ञानवादोक्तिरयुक्तेतिभावेनाशंक्यनिराह ॥ [२२०।२२] नचेति । आत्माश्रयनिरासायोक्तं । तदतिरिक्तेति । कल्पकजीवातिरिक्तेत्यर्थः । अभ्यधिकाशंकयाप्रातिस्विकरूपेणैतत्पक्ष(स्यात्रो)स्योत्तरत्रोत्थानमुपेत्यदूषणोक्तौकिंबीजमित्यतआह ॥ [२२०।२३] एकजीवेति । यच्चेतिचशब्दःयच्चाविकृतमेवैकमित्युक्तेनसमुच्चयार्थइतिभावेनाह ॥ [२२०।२४] ब्रह्मविवर्तवादिभिरिति । ज्ञानेत्युपलक्षणंमत्वोक्तंज्ञानेच्छाप्रयत्नैरिति । सत्यत्वदृष्टेर्बाध्यत्वाददोषइत्यतआह ॥ [२२१।४] नहित्वदज्ञानेति ॥ बलवत्प्रमाणेति । श्रुत्यादितुनदृष्टिबलवन्निरसिष्यतेचेतिभावः । तदभावेप्यस्तीत्यतआह ॥ [२२१।५] नहीति । द्वितीयतृतीयावित्युक्तकल्पद्वयंव्यंजयन्नेवव्याचष्टे ॥ [२२१।७] यदिपरइत्यादिना ॥ [२२१।८] अन्यथेति । अपश्यन्नास्तीतिपश्यन्वायदिवदेत्तदेत्यर्थः ॥ [२२१।१२] प्रतियोग्यभावइति । प्रतिभटस्याभावइत्यर्थः । मिथ्यात्वंयदिदुःखादेस्तद्वाक्यस्याग्रतोभवेदित्यादिजिज्ञासा

सूत्रानुभाष्येणभ्रमत्वेत्वियमुक्तिश्चतदंतःपतनान्नहीत्यादिनात्रत्यपूर्वानुभाष्येणचपौनरुक्त्यनिरासायाह ॥ [२२१।१३] प्रांक्प्रपंचेति । बाह्याभ्यंतरप्रपंचेत्यर्थः ॥ [२२१।१४] सर्वश्रुतीति । सर्वासांमिथ्यात्वश्रुतीनामित्यर्थः ॥ [२२१।१५] वाक्यद्वयमिति । अनेनप्रपंचोय दीत्यादिवाक्यद्वयंनास्त्येवमांडूकेगौडपादेनकल्पितमितिकेषांचिद्वचनमसांप्रदायिकत्वादुपेक्ष्यमितिसूचितं ॥ [२२१।१६] श्रुतीनामि ति । वाचारंभणमित्यादीनामित्यर्थः ॥ [२२१।१७] अनंतरमेवोक्तमिति । अव्यवहितपूर्वग्रंथएवोक्तमित्यर्थः ॥ अस्यांचेति । व्याक्रियमाणप्रपंचइत्यादिश्रुतावित्यर्थः ॥ उक्तत्वादिति । पूर्वतनमंत्रेएकवचनेनैकजीववादस्योक्तत्वादित्यर्थः ॥ उभया नुगुण्यादिति । प्राक्प्रकृतप्रपंचमिथ्यात्वानंतर्यप्रकृतैकाज्ञानकल्पितत्वरूपोभयानुगुण्यादित्यर्थः । चशब्दस्यान्वयोक्तिः लिङ्प्रयोगद्वयंचेति ॥ [२२१।२१] यद्यांद्यास्त्विति । यदिशब्दप्रभृतिशब्दास्त्वित्यर्थः । असांगत्यनिरासायाह ॥ [२२१।२२] परकीयमिति । विद्येतेत्यनंतरंपूर्वस्मादितिपदमनुषज्यमितिभावेनव्याचष्टे ॥ [२२१।२३] इत्येतच्छब्दरूपमिति । विद्येतेत्यनुवादात्प्रकृतिप्रत्यययोर्द्व योरप्युत्पत्तिरर्थइतिभ्रमंनिराह ॥ [२२१।२४] प्रकृत्यर्थेति । धातोरित्यस्यविशेषणतयातस्येतिपदंअस्मादित्यस्यविशेष्यतयाव्याख्याना दितिपदंचाध्याहार्यमितिभावेनाह ॥ [२२१।२६] तस्यव्याख्यानादितिशेषइति ॥ [२२२।१] अस्माकंव्यभिचारित्वादिति । यदिसत्स्या न्निवर्तेतेत्युक्तौनित्यपदार्थेव्यभिचारित्वात्सत्वहेतोरित्यर्थः ॥ विरुद्धत्वादिति । सत्वहेतोर्ब्रह्मणिनिवर्त्यत्वाभावेनैवसंबंधा द्विरुद्धहेत्वाभासादित्यर्थः । उत्पत्तिरेवनिवृत्तिव्याप्तियुक्सत्तातुप्रायइतिप्रतीतेःकथमेवंव्याख्येत्यतआह ॥ [२२२।५] उत्पत्तिरिति ।

बाहुल्यंबहुलइतिस्वार्थेष्यञ् ॥ [२२२।६] एतेनेति । सत्तार्थत्वेनुपपत्तिकथनेनवोत्पत्त्यर्थत्वेनवोपपत्तिकथनेनेत्यर्थः ॥ [२२२।८] वेक्ष्यमाणत्वा
दिति । वैशेषिकनये नसर्वधर्मएकोस्तीत्यादिनेतिभावः ॥ [२२२।९] ईत्योदाविति । वैशेषिकाधिकरणे ॥ [२२२।१२] वाशब्देनेति । यद्यपि
वृत्तौपंचशब्दोदशशब्दश्च(डत्प्र)डतिप्रत्ययांतोनिपात्यतेवर्गेऽभिधेये । तदस्यपरिमाणमित्येतस्मिन्विषये वाशब्दात्संख्याया
अतिशदंतायाःकन्नित्यतोनुवर्तमानकन्प्रत्ययश्चभवति । पंचपरिमाणमस्यवर्गस्यपंचद्वर्गःपंचकोवर्गः दशद्वर्गःदशकोवर्गइत्येवो
क्तंपंचमाद्यपादे । नतुडप्रत्ययांतोपिनिपातइति । तथापिश्रौतप्रयोगानुसारात्सोप्यंगीकार्यइतिभावेन वाशब्देनेत्याद्युक्तं ॥
[२२२।१४] **नित्यस्वरूपश्च्युतोनादिनित्यएवेति** । यस्माद्वस्तुविनाशेतुतद्भेदोनास्तिकुत्रचिदित्यादितैत्तिरीयभाष्योक्तेरितिभावः । वि
नाशेपिघटादेर्धर्मरूपोभेदःपरवाद्यभ्युपगतघटत्वादिजातिवन्नित्योभ्युपगंतव्यः । वस्त्वंतरताऽपत्त्यभावात्कालत्रयेपीतिसन्न्या
यरत्नावल्युक्तंविवृण्वन्नेतदभिप्रायमाह ॥ [२२२।१५] **टीकाकारास्त्विति** ॥ [२२२।१७] अन्येपीति । तार्किकाइत्यर्थः । नित्येचत्रयाणामन्यो
न्याभाववैधर्म्यभेदस्वरूपभेदानांसिद्धिरित्यर्थइत्येके । अन्येपिसिद्धांत्येकदेशिनोनित्यवर्गेजीवभेदेश्वरभेदजडभेदानांत्रयाणां
नित्यतासिद्धिरित्याहुरित्यन्येव्याचक्षते॥ **परोक्तेति** । अस्मिन्नपिव्याख्यानइत्यादिनापरोक्तेत्यर्थः ॥ [२२२।१८] **चेशब्दाइति** । त्रयइ
त्यर्थः । यच्छब्दश्रवणादाकांक्षांपूरयन्योजयति ॥ [२२२।१९] **एषभेदपंचकइति**। **अत्रापीति** । प्रागुदाहृताद्यमंत्रेपिप्रपंचशब्दितोभे
दपंचकोऽनादिर्भवितुमर्हतीति । सत्योभवितुमर्हतीतिप्रतिज्ञाद्वयंमंत्राद्बहिरेवकर्तव्यमित्यर्थः । मायामात्रमित्युत्तरार्धेतत्सत्य
त्वस्यापिसाधनादितिभावः । प्रथमश्लोकस्य प्रथममंत्रस्य ॥ [२२२।२१] **ऊहनीयमिति** । भेदप्रपंचोऽसत्यश्चेद्बाध्येते(त्याद्यू)त्यूहनीय

मित्यर्थः ॥ **तेनेति** । उपसंहारपरार्धेनाज्ञातेद्वैतंनविद्यतइत्येतद्व्याख्यातमित्यर्थः ॥ [२२२।२१] **श्रुत्यंतरेणेति** । इतिश्रुतेरित्युदाहृतश्रु
त्यंतरेणेत्यर्थः ॥ [२२२।२२] **कप्रत्ययइति** । लशक्वतद्धितइतिककारव्यंजनस्यापगमेआदेचउपदेशेशितीत्यैकारस्यात्वेआतोलोपइटिचेत्या
कारलोपेरूपमितिभावः । ननुधातोरित्यधिकारसूत्रेएकवचनेनधातोर्निर्देशाद्धातुद्वयात्कथंप्रत्ययोत्पत्तिरित्यतआह ॥ **धातुद्व
यादिति** ॥ [२२२।२४] **इत्येतदिति**। द्वितीयमंत्रस्यपूर्वार्धमित्यर्थः। अप्रकृतोपपादनपरत्वंमंत्रयोर्निरस्यन्मंत्रद्वयार्थव्यनक्ति ॥ [२२२।२५] **इयंमंत्र
योजनेत्यादिनादुर्वादइत्यंतेन**। मायाशब्दोजडप्रकृत्यादिसूक्ष्मतत्वपरोप्यत्रेतिभावेनोक्तं । प्रकृत्यादिजडेति । अनादिमायये
त्येतत्प्रबुध्यतइत्यत्राप्यन्वेतीतिभावेनाह॥ [२२३।१] **तयैवेति**। परमेश्वरेच्छयैवेत्यर्थः। अद्वैतंबुध्यतेतदेत्यत्रत्यबोधशब्दार्थोऽपरोक्षज्ञान
मिति ॥ [२२३।४] **लब्धमिति** । अजमितीश्वरस्यअनादीत्युक्त्याजडप्रकृत्यादेःतदावृतत्वोक्त्याजीवानांचानादित्वोक्त्यार्थात्तद्भेदानाम
पिलब्धमित्यर्थः॥ [२२३।८] **उक्तरीत्येति**। मितंत्रातंमायाख्यहरिविद्ययेत्युक्तरीत्येत्यर्थः। ततश्चकिमित्याकांक्षायामध्याहारेणपूरयति॥
तत्सत्यमिति। तत्तस्माद्भगवतामितत्वात्त्रातत्वाच्चेत्यर्थः । अतएवप्राकृयस्मादित्युक्तं । क्रमेणहेतुद्वयस्याप्रयोजकत्वंनिराह ॥
नहीति। द्वैतपदेनपूर्वार्धोक्तभेदपंचकलाभप्रकारंदर्शयति॥ [२२३।९] **अत्रद्वयोरिति** । द्वितेतिभेदइत्यर्थः॥ **सामान्येति**। नपुंसकंपुल्लिं
गस्त्रीलिंगयोरनुगतंसामान्यमेवनतुलिंगांतरमितिशाब्दिकमर्यादयासामान्येविवक्षितेपुल्लिंगेपिवर्गेर्थेनपुंसकंयुक्तमित्यर्थः। नन्वे
तावतापदार्थद्वयसंबंधिभेदवर्गएवलभ्यतेपंचवर्गःकथंलभ्यतइत्यतआह॥ **पंचसंबंधइति** ॥ [२२३।१२] **बाधकंचेति**। नकेवलंमायामात्र
मित्यनेनोक्तंप्रमाणमात्रमितिचशब्दार्थः। तत्वेज्ञातइत्यत्राज्ञातइतिविभागः॥७॥ प्रपंचोयदीतिश्रुत्यर्थः॥७॥ परिणामिवादिकृ

॥१९९॥

तंव्याख्यानंश्रीभाष्याद्युक्तंश्रुतिवाक्योदाहरणपूर्वमनुवदति ॥ [२२३।१५] **उततमित्यादिना** ।विवर्तवादीत्यतःप्राक्तनग्रंथेन ॥ [२२३।१९] **उप
देक्ष्यन्निति** । एवमेवखलुसोम्येमाःप्रजाःसन्मूलाइत्यादिनाब्रह्मानन्यत्वोपदेशंकरिष्यन्नित्यर्थः । उदाहृतश्रुतिवाक्यार्थमाह ॥
[२२३।२२] **यथैकमृत्पिंडादीति** । मृत्पिंडलोहमणिनखनिकृंतनपरिणामानामित्यर्थः । घटादीनांघटलोहमयकार्ष्णायसानामित्यर्थः ।
दृष्टांतत्रयगतवाक्यशेषत्रयमवतारयति॥ [२२३।२३] **अनन्यत्वइति** । मृत्पिंडादिभिर्घटादीनामनन्यत्वइत्यर्थः ॥ **व्यवहारार्थमिति** ।
अयंघटःघटेनजलमाहरेत्याद्यभिज्ञाभिलपनादिव्यवहारसिद्ध्यर्थमित्यर्थः ॥ **षष्ठ्यर्थइति** । वाचोवाग्व्यवहारस्येत्यर्थेतृतीयेत्य
र्थः ॥ **समस्तेंद्रिय(व्यापा)व्य[२२३।२३]वहारेति** । अभिज्ञाप्रत्यभिज्ञा । हानोपादानादिरूपज्ञानेंद्रियमात्रजन्यव्यापारस्येत्युपल
क्ष्यतइतिभावः । सिद्ध्यर्थमितिशेषः । रलयोरभेदेनारंभणशब्दोत्रकर्मणिल्युडंतःसन्स्पृश्यमानवाची । तथाचघटेनोदकमाह
रेत्यादिव्यवहारार्थंघटादिविकारोघटादिनामधेयंवाचारंभणमालभ्यमानंमृदादिद्रव्येणस्पृश्यतइत्यर्थः । व्यवहारसिद्ध्यर्थंमृ
दादिकारणमेवावस्थांतरनामांतरभाग्भवतीतियावत्। अत्रसुधायांलेखकदोषात्किंचिद्वाक्यंपतितंनसमग्रमित्याहुः । मृत्तिकेत्ये
वसत्यमितियोजयितुंपूर्वभागलब्धार्थमाह॥ [२२३।२४] **इतिकुंभादेरित्यादिना** ॥ **स्वरूपेति** । पृथुबुध्नोदराद्याकारभेदजलाहरणादिका
र्यभेदघटादिव्यपदेशाभिज्ञादिभेदादित्यर्थः॥ [२२३।२५] **परस्परमिति** ।वाच्यानांघटपटादीनांघटपटादिशब्दरूपवाचकनांचपरस्परंभेद
इत्यर्थः ॥ **पूर्वपक्षमिति** । अनन्यत्वेकथंकार्यत्वमितिशंकितपक्षंनिषेद्धुंप्रत्यभिज्ञाप्रमाणंश्रुतिशेषोब्रूतइत्यर्थः ॥ **प्रतिज्ञायेति** ।
येनाश्रुतंश्रुतमितिवाक्येनेतिभावः ॥ [२२४।१] **यथासोम्येतीति** । प्रागुक्तवाक्यत्रयमित्यर्थः । पूर्वोक्तोपपादकतयावाक्यशेषार्थमाह॥

[२२४।२] यतंइति । नामधेयमात्रंह्येतदित्यस्यफलितार्थमाह ॥ [२२४।४] अनृतमिति । रामानुजभाष्याद्युक्तमाशंक्यनिराह ॥ [२२४।७] नचेकृत्य ल्युटइति ॥ [२२४।८] स्ववचनेति । षष्ठेछांदोग्यभाष्येकर्मार्थकल्युडंतत्वप्रत्याख्यानपरस्ववचनेनवाचारब्धत्वमितिकर्मार्थकत्वोक्तेर्विरो धाच्चेत्यर्थः ॥ [२२४।९] तृतीयायांयाअलुगिति । छांदसोऽलुगितिभावः ॥ टापंचेति । वष्टिभागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोरिति पूर्वार्धगतेनवष्टीतिक्रियापदेनवागुरिरितिकर्तृवाचकपदेनचटापंचेतिद्वितीयांतस्यान्वयः ॥ [२२४।११] इतिवचनांदिति । शाब्दिकानांव चनादित्यर्थः ॥ उत्तरत्रेति । नामैवेतिसंबध्यतइत्यर्थः ॥ [२२४।१२] अवयवार्थेति । वाचेतिशब्दारंभणशब्दरूपावयवार्थकथनंत्वि त्यर्थः । वैशद्यार्थं शब्दार्थस्पष्टतार्थमित्यर्थः ॥ नोक्तार्थतेति । चक्षुःप्रातिपदिकेनचक्षुषापश्यतीतिवाक्यस्यनगतार्थते त्यर्थः ॥ [२२४।१४] कर्मणिघञिति । अकर्तरिचकारकेसंज्ञायामित्यनेनेतिभावः ॥ अर्थांतरंचेति । विक्रियतइतिकर्मणिघञं तत्वेनप्राप्तार्थादर्थांतरंचेत्यर्थः । नन्वेवंबहुत्वस्यप्रकारविशेषणत्वाद्बहुप्रकारमितिवक्तव्येविकृतंबह्वितिकथंविकृतविशेषण त्वेनोक्तिरित्यतआह ॥ [२२४।१५] प्रकारेति । निष्कृ(ष्य)ष्टश्रुत्यर्थमाह ॥ [२२४।१७] ततश्चैवंयोजनेति । बहुव्रीहिभूतस्यवा चारंभणशब्दस्यविकारविशेषणत्वंमत्वानंपुसकत्वायोगंशंकते ॥ [२२४।१९] नचवाचेति ॥ [२२४।२०] निघ्नत्वादिति । अधीनत्वादित्यर्थः । अधीनोनिघ्नआयत्तइत्युक्तेः । अतोन्यनामधेयंतुवाचारंभणहेतुतः । सांकेत्येनविकारःस्यादितिछांदोग्यभाष्योक्तंप्रमाणंहृदि कृत्वाह ॥ वाचायस्येत्यादि । तत्वनिर्णयच्छांदोग्यभाष्यबृहदारण्यकभाष्येषूक्तमाह ॥ [२२४।२१] वाचानाम्नामित्यादि । लिंग [२२४।२२] व्यत्यासशंकैवनेति । पक्षद्वयेप्यबहुव्रीहित्वेनभावार्थल्युडंततयानित्यनपुंसकत्वादितिभावः ॥ [२२४।२३] अस्माकमिवेति । अद्वै

तवादिनामिवेत्यर्थः । व्यक्तमेतद्यतोवाचारंभणमित्यादिपूर्वग्रंथे । ननुयथासोम्यसंस्कृतेनविज्ञानेनसर्वंसांकेतिकंविज्ञातंस्यादि
तिदृष्टांतत्वद्योतकपदानामभावात्कथंदृष्टांतांतरतयोपयुज्यतइत्यतआह ॥ [२२४।२५] **यथेति** ॥ **प्रकृतेति** । प्रकरणप्राप्तेत्यर्थः ॥
[२२५।३] **फलापेक्षयेदमितीति** । संस्कृतज्ञानेनसांकेतिकंज्ञातंभवतीत्येतदित्यर्थः । यद्वाप्रधानज्ञानादप्रधानंज्ञातंभवतीत्येतदित्यर्थः ॥
[२२५।५] **उक्तानुसारेणशेषोज्ञातव्यइति** । अप्रधानदेवताकर्माद्यज्ञोपितत्तज्ज्ञानफलंसमस्तंलभतइतिशेषोध्येयइत्यर्थः । ननुसर्वश
ब्दस्यदकारादौप्रत्ययेपरतःसादेशोविकल्पेनविहितःसदासर्वदेतिरूपसिद्ध्यर्थं । तत्कथमिहास्यसदाशब्दस्यविकल्पेनसादेशोभ
वति । स्थाननिमित्तयोरभावादित्यतआह ॥ [२२५।८] **योगविभागादिति** । सोन्यतरस्यामित्येकोयोगः । सादेशोविकल्पेनभवतीष्ट
विषयइतितदर्थोध्येयइतिभावः । अव्ययात्त्यबितिचतुर्थाध्यायद्वितीयपादीयसूत्रेअमेहक्कतसित्रेभ्यइतित्यपोवार्तिककारादि
भिर्नियमितत्वात् योगविभागस्यक्लिष्टत्वाच्चपक्षांतरमाह ॥ **सदाशब्दादिति** ॥ **तद्धिताइतीति** । यद्यपिचतुर्थाद्यपादेत
द्धिताइतिसूत्रंतत्आपंचमाध्यायपरिसमाप्तिअधिकारार्थं । तथापि प्रत्ययः । परश्चेत्यादाविवतद्धितइत्येववक्तव्येबहुवचनमनु
क्ततद्धितपरिग्रहार्थमितिवृत्त्यादावुक्तत्वाड्ज्यप्रत्ययइत्युक्तं । डित्वाट्टिलोपइतिभावः । वाचारंभणवाक्यस्यषष्ठप्रपाठकगत
त्वात्तदुत्तरत्रेत्यस्यात्रैवोपरीतिभ्रमनिरासायाष्टमप्रपाठकइतिव्याख्याकृता ॥ [२२५।१४] **पूर्वेणान्वयइति** । प्रयोगश्चोत्तरत्रास्तीतिपूर्वे
णान्वयइत्यर्थः । शंकते ॥ [२२५।१६] **ब्रह्मणइति** । हेतुत्वेहियत्सत्यंतज्जरादिहीनमित्यन्वयव्याप्त्यावा यज्जरादिमन्नतत्सत्यमितिव्यतिरे
कव्याप्त्यावाभाव्यं । नतद्द्वयमपीतिक्रमेणनिराह ॥ [२२५।१७] **त्वयेत्यादिना** । उक्तमितिभावेनिष्ठाप्रत्ययइतिभावेनाह ॥ [२२५।२३] **उक्तंमुक्तिः**

शब्दइतियावदिति ॥ [२२५।२५] **इतिद्वितीयइति** । योगमाश्रित्येतिपक्षइत्यर्थः । किमयंभावेल्युडंतः । अथकर्मणि । आद्यंआह ॥
कृद्योगइति । आरंभणशब्दस्यल्युडंतत्वात्ल्युटश्चकृदतिङितिसूत्रेणकृत्संज्ञत्वेनतद्योगेकर्तृकर्मणोःकृतीतिसूत्रेणषष्ठ्यांप्राप्ता
यामित्यर्थः । अस्माकंतुसांकेतिकनाम्नएवतद्योगेनवाचेत्यस्येतिनायंदोषइतिभावः । अंत्यआह ॥ **ल्युटःकर्मणिविधाना
भावाच्चेति** । नचकृत्यल्युटोबहुलमितिबहुलग्रहणात्कर्मण्यपिल्युड्भवतीतिशंक्यं । अस्यपक्षस्यवाचारब्धंत्वित्येतद्व्याख्या
वसरेप्रागेवनिरस्तत्वात् । एतच्चोपलक्षणं । नचारभ्यस्यारंभणमितियुज्यते । शब्दइतिप्रागुदाहृतछांदोग्यभाष्योक्तनपुं
सकानुपपत्तिदोषश्चध्येयः ॥ [२२५।२६] **ब्रह्मणोपीति** । त्वत्पक्षेवाचेत्यस्यशब्दपरत्वाच्छब्देनारभ्यतेव्यवह्रियतइत्यस्यब्रह्मण्यपि
भावात् । वागिंद्रियपरत्वेवाचावागिंद्रियेणव्यवह्रियमाणत्वरूपारंभणस्यब्रह्मणोपिसत्वादितिभावः । उक्तइत्येतत्कर्मणि
निष्ठांतमुपेत्याधुनार्थमाह ॥ [२२६।१] **श्रुत्यावाचारंभणमित्येवोक्तइति** । ननुकथंविकारशब्देनैवशब्दार्थयोर्द्वयोरपिग्रहणमि
त्यतआह ॥ [२२६।५] **तन्नामरूपाभ्यामिति** । तत्तेजोबन्नं । क्वचित्पदार्थविपर्यासकृदिति । व्यक्तमेतज्जिज्ञासासूत्रे । इतिशब्दो
न्नयइत्येतद्व्याख्यानसुधायां ॥ [२२६।६] **क्वचिद्धेताविति** । एतच्चग्रंथएवतत्रतत्रव्यक्तं ॥ [२२६।७] **एवमित्यर्थइति** । विकारशब्दान्नेतिचेदि
त्यादौ ॥ **आदिशब्दार्थइति** । यइमेग्रामइष्टापूर्तेदत्तमित्युपासतेइत्यादौ ॥ **प्रकारार्थइति** । आत्मेत्येवोपासीत । आत्मे
तितूपगच्छंतीत्यादौ ॥ [२२६।८] **परिणामवादिनोपीति** । तदीयंव्याख्यानंप्राक्प्रदर्शितं । इतिशब्दसार्थक्यमाशंक्यनिराह ॥ न
[२२६।१०] **न्वित्यादिनानिरर्थकतैवेतीत्यंतेन** ॥ [२२६।१३] **साध्याविशिष्टतैवेति** । उपादानोपादेयाभेदरूपसाध्याविशिष्टतेत्यर्थः ॥ [२२६।१६] **पदंस**

मुच्चयइति । उक्तानुक्तपदानांसमुच्चयइत्यर्थः । तद्व्यनक्ति ॥ [२२६।१९]त्रयाणामित्यादिना । विवर्तपक्षेऽयंदृष्टांतोत्यंतायुक्तइ त्याह ॥ [२२६।२०]आरोपितत्वंत्विति । विवर्तवादीशंकते ॥ युक्त्येति । ननुयुक्त्यासाधितेसतिलौकिकपरीक्षकाणांतत्रबुद्धिसाम्यं स्यात् । अन्यथातत्साधकयुक्तेःकागतिःस्यादितिभावेनपृच्छति ॥ [२२६।२२]किंत्विति । उत्तरयति ॥ घटादीनामिति । वक्ष्यतेस मयपादेसमुदायउभयहेतुकेपीतिनये । नैकस्मिन्सर्वमितीतिशब्दोहेतौ । येनाश्रुतंश्रुतमित्यादिप्रतिज्ञावाक्ये अर्थविशेषविव क्षार्थमेकादिपदंसार्थकमित्याशंक्यतर्हितत्रैवैकादिपदंप्रयोज्यं । नतुदृष्टांतेषु । तत्रतुप्रयोगोव्यर्थएवेतिनिराह ॥ [२२६।२३]नन्वेके त्यादिना ॥ [२२७।२]सर्वविज्ञानस्येति । इतिशब्दस्येतिविशिनष्टीतिपूर्वेणान्वयः ॥ [२२७।५]अन्यत्रेति । सादृश्याच्चैकस्त्रीज्ञानादन्य स्त्रीज्ञानमितितत्वनिर्णयेव्युत्पादितमत्रानुसंधेयमित्यर्थः ॥ अवांतरभेदोपीति । यथामृत्पिंडविज्ञानात्सादृश्यादेवमृण्मयाः । विज्ञायंतेतथाविष्णोःसादृश्याज्जगदेवच । यथास्वर्णस्यविज्ञानात्सर्वेलोहमयास्तथा । प्राधान्याद्विष्णुविज्ञानाद्विज्ञातं स्याज्जगत्सदा । अत्यल्पेपिहिविज्ञातेसदृशेसदृशंबहु । ज्ञायतेनखकृंतन्यायथासर्वमयोमयं । किमुविष्णोर्बहोर्ज्ञानादत्यल्पंजग दीदृशं । अनन्याधीनविज्ञानादन्याधीनंतथैवच । मृदयोलोहनाम्नांहिज्ञानात्सांकेतिकंयथेतिछांदोग्यभाष्योक्तोत्रानुसंधेयइ त्यर्थः । बृहद्भाष्येतुसादृश्यएवनखनिकृंतनदृष्टांतः । अभ्यासस्तात्पर्यार्थइत्युक्तं ॥ [२२७।७]जीवरूपेणेति । अनेनजीवेनात्मनानुप्र विश्येतिवाक्योक्तजीवशब्दितानिरुद्धरूपेणप्रवेशनमित्यर्थः ॥ [२२७।९]अधिष्ठानमध्यस्तमिति । अधिष्ठानंकर्तृ अध्यस्तंकर्मप्रेक्षा पूर्वंकरोतीत्यनुषंगः । एषचेत्यन्वितश्चशब्दोनुक्तसमुच्चयइतिभावेनाह ॥ तेनेति । यदग्नेरोहितंरूपंतेजसस्तद्रूपंयच्छुक्लंतदपांय

त्कृष्णंतदन्नस्यअपागादग्नेरग्नित्वंवाचारंभणंविकारोनामधेयंत्रीणिरूपाणीत्येवसत्यमित्याद्यग्न्यादित्यादेरग्न्यादित्वाद्यभावकथन मित्यर्थः ॥ [२२७।१०] तथाचोक्तंभाष्यइति । अतोयल्लोहितंरूपंश्रियस्तद्रूपसंभवमित्यादिना । एकएवाद्वितीयोसावतःसर्वोत्तमत्वत इत्यंतेनषष्ठेछांदोग्यभाष्येउक्तमित्यर्थः ॥ [२२७।१३] एतेनेति । तदुक्तरीत्यासूत्रार्थस्याग्राह्यत्वफलकथनेनेत्यर्थः । अन्यथात्रोक्तसूत्रार्थस्य निःशंकंपरिग्रहानापत्तेरितिभावः ॥ [२२७।१९] अंतर्याम्यधिकरणइति । रमणंनातियत्नस्यविक्षेपादेवयुज्यतइत्यादिनाकथमात्मप्र तीपकमित्यंतेनश्रमाभावइत्येतदुक्तमित्यर्थः । अश्रमइत्युक्तेरर्थवत्त्वायहेतुगर्भविशेषणमुपेत्याह ॥ यद्वेति ॥ [२२७।२०] इत्यादिनेति । इतरव्यपदेशादितियुक्तिपादीयाधिकरणगुणसूत्रादिनेत्यर्थः ॥ [२२७।२१] जन्मादिसूत्रोदितेति । एतच्चोपलक्षणं । जिज्ञासासूत्रस्थ ब्रह्मपदोक्तप्रधानलक्षणमित्यपिध्येयं । तेनसकलश्रुतिसमन्वयःफलमितियुक्तं । यद्वा जन्माद्यस्येतिसूत्रेणगुणसर्वस्वसिद्धये । ब्रह्मणोलक्षणंप्रोक्तमित्यानंदमयनयानुव्याख्यानोक्त्याजन्मादिहेतुत्वलक्षणसिद्ध्याप्रधानलक्षणंफलतःसिद्ध्यतीतिभावेनजन्मा दिसूत्रेत्येवोक्तं । मूलेगुणपदेनस्रष्टृत्वादीनांतदाक्षिप्तज्ञानानंदादीनांअज्ञानदुःखद्वेषादिदोषाभावानांचग्रहः । जन्मादीतिप देनजन्मसूत्रमादिसूत्रंचग्राह्यमित्येके । मूलेऽशेषगुणेतिजन्मादिसूत्रोक्तगुणाष्टकस्यैवग्रहः । अतोजन्मादिसूत्रेतियुक्तमित्यन्ये । अशेषपदेनापौनरुक्त्यायाह ॥ [२२७।२२] पूर्णाःप्रत्येकंनिरवधिकाइति ॥ ६ ॥ इतिश्रीमत्सुधींद्रतीर्थपूज्यपादशिष्यश्रीराघवेंद्रयति कृते श्रीमन्न्यायसुधापरिमळेप्रथमाध्यायस्यचतुर्थःपादः ॥ १ ॥ ४ ॥ ६ ॥ श्रीहयग्रीवायनमः ॥

इतिश्रीमन्न्यायसुधापरिमळेप्रथमाध्यायचतुर्थपादः संपूर्णः